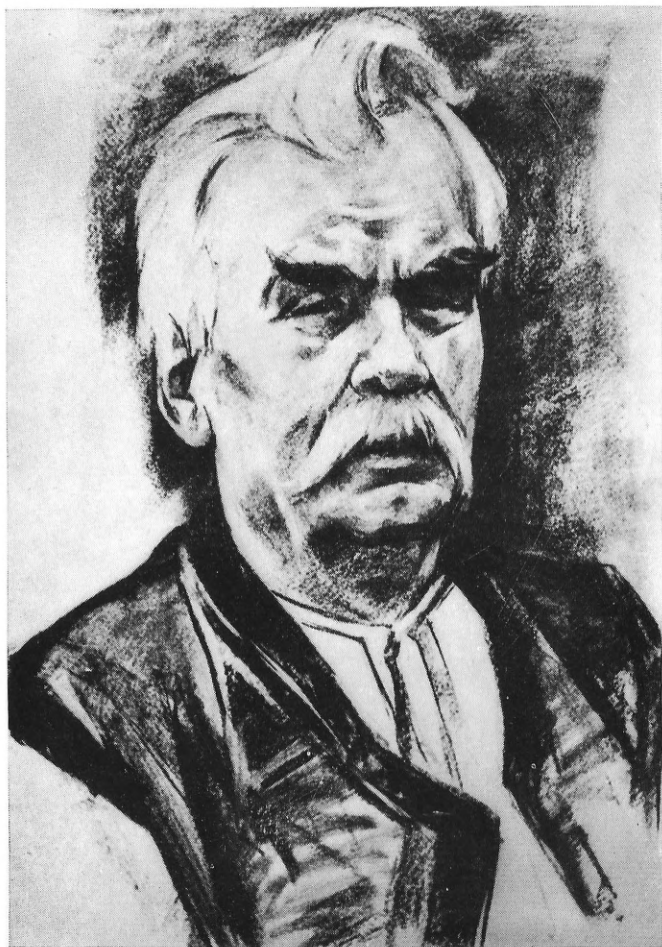

ВАСИЛЬ
МИНКО

ВАСИЛЬ МИНКО

*Вибрані твори
в двох томах*

ТОМ ПЕРШИЙ

ПОВІСТІ, СПОГАДИ, ПОРТРЕТИ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«Д Н І П Р О»
1931

В первый том избранных произведений украинского советского писателя вошли автобиографическая повесть «Моя Минковка», в которой отражены события революции и первых послеоктябрьских лет, литературные воспоминания «Красный Парнас» и «Гости моего дома», а также повесть «Ярина Черкас» — о девушке-комсомолке 20-х годов.

Рецензент
К. П. ВОЛИНСЬКИЙ

ПИСЬМЕННИК І ЧАС

«...Триста років тому над річкою Лопанню виник Харків. У ньому осів Слобідськоукраїнський козацький полк. А за півсотні верст на південь виникли Валки. У них осіла козацька сотня. Через Валки бігла невеличка річка Мжа. Назва річки постала, можливо, тому, що Мжа була рубежем Московської держави з Диким полем. Валківські козаки охороняли межу від нашестя хижих татар... Навколо Валок шуміли густі листяні ліси, лежали болота. Лише на південь, понад Муравським шляхом, почпналися поля, які ще далі переходили в степ. На тих полях і хліборобили валківські козаки. Орали, сіяли, жнивували, заводили пасіки, а коли з'являлися вороги, бралися за шаблі і мушкети. Один з цих козаків — Мина, вартуючи на Муравському шляху, облюбував собі місце для оселі. То була невелика балка, яка починалася від Муравського шляху і зникала в лісі.

У козака Мина було три сини. Їх стали називати Минками... Так виникло село, яке й досі носить назву Минківка...»

Так починається автобіографічна повість Василя Минка «Моя Минківка».

З того давнього козацького роду, з того села, ставши згодом першим його літописцем, і вийшов відомий письменник — один із зачинателів української радянської літератури.

Народився Василь Петрович Минко 14 січня 1902 р. у бідній селянській родині. Нужденне і трудове дитинство його було таким, як і в мільйонів селянських дітей. Дитячі враження про навколишній світ, усе бачене й чує про життя і побут односельців, мандрівки заробітчан (а серед них був і його батько) у далеку Таврію та Чорноморію (Кубань), нелегкий шлях до освіти, що розпочинався в ремісничій школі у Валках, незабутні віхи того часу — революційні заворушення селян, світова війна, а за нею лютневі події й Жовтнева революція, — залягли глибоко в пам'яті майбутнього письменника, стали його життєвими університетами й підмурком глибоко народних, партійних світоглядних позицій, на яких формувалася й виростала письменницька особистість Минка.

Майже ровесник віку, юний Василь Минко опинився у вирі величезних суспільних перетворень. У сімнадцять років, повчившись якийсь час за направленням Валківського повітового ревкому на курсах радянського будівництва у Харкові, він був обраний членом Минківського ревкому, а потім і волвиконкому; із зброєю в руках захищав молоду Радянську владу від петлюрівських недобитків, махновців та інших чорних банд; був учасником першої — установчої — комсомольської конференції Валківщини. Як один з активістів партійно-комсомольського осередку налагоджував культурно-освітню роботу в селах

і хуторах своєї волості, здобував хліб для голодних, завідував зем-відділом і мріяв про організацію сільськогосподарської комуні, а пізніше — брав активну участь у колективізації.

Писати Василь Минко почав у 1919 році. Незмінний учасник самодіяльного драмгуртка у рідній Минківці та у Валках, режисер і актор, він відчував нагальну потребу в таких п'єсах, що відбивали б революційний дух епохи, запеклість класової боротьби, відповідали б запитам глядачів з народу. Оскільки ж таких драм на той час було обмаль і не всі вони були придатні для постановки на сільській сцені, то він почав творити їх сам, спочатку вдавшись до komponування п'єс за класичними зразками та до інсценізацій за прозовими творами, що були співзвучні буремному часові. Саме так з'явилися драматургічні первістки Василя Минка: комедія «Святоша», яку він написав для драмгуртка Валківської ремісничої школи і вистава якої принесла перший успіх юному авторові, невеличкі п'єски-агітки «Купала», «Лісові круки» (за оповіданням Олесь Громова «Революція»), «Пастушкові пригоди», «Ой у полі жито» (за оповіданням Андрія Головка «Червона хустина»), «Герої буднів», опубліковані у 1924—1929 рр.

Захоплення театром виявилось досить тривалим. Акторсько-режисерське обдаровання Минка знаходило плідний вияв і надалі: у Харкові (тут Минко з 1922 року навчався на робітфаку сільськогосподарського інституту, а потім в ІНО), в акторській студії при театрі «Муссурі» та в самодіяльному театрі ім. Лесі Українки, що виник при Всеукраїнському сельбуді, а згодом — під час служби у лавах Червоної Армії, де Минкові довелося ставити не тільки класичні «Наталку Полтавку», «Невольника» та «Ой не ходи, Грицю», а й зовсім небачені театральні видовища просто неба на стаціонарному майдані. Одна з таких вистав, що мала великий успіх, називалася «Ленін з нами». В основу інсценізації молодий автор поклав поеми Володимира Маяковського, Олесь Донченка про вождя революції, зробивши «містки», вставивши дійові епізоди.

Як драматург розпочинав Василь Минко своє творче життя і в складі першої в республіці літературної організації: спілки селянських письменників «Плуг».

Драматургічні первістки початкуючого автора, багато в чому ще художньо недосконалі, відіграли визначальну роль у подальшому його мистецькому житті. В 50-х роках розпочався новий етап у творчій біографії Минка: він виступає переважно як драматург-комедіограф. І хоч у доробку письменника чимало прозових творів, усе ж він здобув визнання мільйонів глядачів у нашій країні і за рубежом насамперед як автор дотепних, веселих, насичених щедрим гумором та дошкульною сатирою комедій про нашу сучасність, в яких діють переконливі, реальні, ніби перенесені з дійсності на сцену, персонажі, оті легко впізнавані «знайомі незнайомці», що оточують нас у повсякденному житті. Минко створив свій театр, що має виразно окреслене, промовисте обличчя: тут і послідовна громадянська позиція автора, і стійкі етичні та естетичні уподобання, і власний поетичний світ.

А в 20-і роки Василь Минко носив у своєму солдатському ранці й чималенький прозовий вантаж, який з роками відчутно зростав — і кількісно, і якісно. Зрілий, досвідчений, збагачений життям і професійним досвідом майстер поповнив нашу радянську літературу творами цікавими і важливими. У першому томі цього видання представлені кращі його прозові твори, які дадуть змогу читачеві відчути красу та

смак Минкового ліричного (хоч це і проза!) слова, прилучитись до багатой і щедрої, глибоко людяної душі письменника, та й просто довідатись про те, про що, крім нього, ніхто не зможе розповісти.

* *
*

Дебютом Минка у прозі стало оповідання «Власть на місцях» (1927). Створене на злободенному матеріалі, воно засвідчило схильність молодого автора до сатиричного письма, його дотепність і гумор. Потім з'явилося ще кілька оповідань і перша повість «Беладонна» (1929) про велике місто часів непу. Гостро сприйнята критикою і досить суперечливо — читачем, ця повість змусила молодого автора глибше задуматись і над своїм мистецьким покликанням, і над тим, кого і що саме він змальовує у своїх творах.

У ті роки Минкові довелося багато їздити по селах, знайомитися з першими комунами, працювати на харківському заводі «Серп і молот». Особисті спостереження, життєвий досвід стали тією основою, на якій ґрунтувалися його наступні оповідання і повісті. Так, скажімо, «Лист до матері», оповідання, що свого часу увійшло до шкільної хрестоматії і було видане російською, німецькою, польською, болгарською й грецькою мовами та мовою есперанто, написане під враженням від перебування в комуні ім. Комінтерну поблизу Каховки. Праця на великому заводі, що випускав молотарки для колективізованого сільського господарства, дала багатий матеріал для повісті «Штурмівці» (1931), в якій відбилася складна, сповнена зламів і зрушень епоха індустріалізації країни. Ґрунтовне знання сільського побуту, пильна увага до нових рис у житті й характерах колгоспників — творців добробуту й господарів своєї землі — відчувається і в численних повістях і нарисах Минка про нове радянське село — «Ярина Черкас» (1936), «Творці краси» (1937), «У боях завойоване» (1938), «Над річкою Хоролом» (1949), «Повна чаша» (1950), «Ясні зорі» (1951). Не всі ці твори однакові за художнім рівнем. Є серед них досконаліші, є й слабші. Не все задовольняє, можливо, нинішнього прискіпливого читача і в повісті «Ярина Черкас», над якою автор працював протягом 1932—1935 років. Та як літературний документ свого часу, своєї епохи вона зберігає пізнавальну цінність і на сьогодні.

Повість «Ярина Черкас» переносить нас на півстоліття назад, у кінець 20-х — початок 30-х років, коли на селі відбувалися докорінні зміни — перехід до колективної форми господарювання, утворення колгоспів. Письменник, сам учасник тих подій, насичує художню оповідь деталями й прикметами, які надають їй ознак цінного свідчення очевидця. Чітка композиція, притаманне письменникові вміння розгортати сюжет як рух, розвиток характерів сприяли тому, що відтворення в повісті бурхливих подій тогочасного сільського життя тісно пов'язане з художнім зображенням персонажів твору, насамперед головної героїні Ярини Черкас, дівчини рішучої і принципової, розумної та справедливої. Таких активістів — будівників нового життя — багато було в лавах комсомолу. Поряд з Яриною виразно постають її товариші: секретар комсомольського осередку Борис — людина запальна, безкомпромісна, але надто честолюбна, що й спричинило істотні помилки в його роботі; тихий та роботящий наймит Петро, заповзятий до праці Федір, бідак з бідаків селянин Йона. Є у повісті досить оригінальні, переконливо змальовані сільські типи: спритний, відчайдушний ділок — куркуленко Євген; його молода дружина Ма-

руся, колишня наймичка, що заплуталася на життєвих дорогах; м'якотілий, слухняний Євгенів попіхач бідняк Антось. Повість вводить нас у коло драматичних подій, пов'язаних з труднощами перебування селянської психології. Автор не обходить складних моментів тогочасного життя, яскраво показує, як ще нечисленним тоді комсомольцям доводилося долати не лише опір класових ворогів — багатіїв Савченків та Санжарів, а й несвідомість, затурканість бідніших селян, їх споконвічне прагнення до «своєї» землі, «своєї» конячини чи корівки, «свого» хазяйства.

У повісті «Ярина Черкас» В. Минко переконливо доводить, що здійснювані партією революційні перетворення на селі відповідали інтересам селянства, стверджує велику роль передової молоді, комсомолу в реалізації цих перетворень.

Жагучий інтерес до життя в його невинному русі й змінах, до людей праці став невід'ємною і визначальною рисою Минка-прозаїка. А звідси й чимала кількість нарисів у його доробку, багатих на фактичний матеріал, на невігдані події і ситуації, реальні постаті людей. Минко вміє у всій красі показати тих, хто будує і прикрашає наше життя, творить хліб і до хліба, зводить заводи й греблі, видобуває вугілля і підкоряє простори.

Нариси у збірці «Повна чаша» звеличують хліборобську працю таких уславлених творців народного багатства, як Ф. Дубковецький, О. Хобта. Про Львівсько-Волинський вугільний басейн та героїв шахтарів розповідає письменник у збірці «Пробуджений велет». Нарис «Чародій рослинного царства» присвячений народному селекціонерові Йосипу Магомету. У літературних записках розповіді двієї Героїв Соціалістичної Праці Ф. Дубковецького «Здрастуй, завтра!» та М. Посьміного «В чорноморських степах», у враженнях від подорожі з Києва до Херсона «Дніпро тече в комунізм» постає грандіозна картина комуністичного будівництва у нашій країні. Дорожні нотатки «В народній Німеччині» (1956), «Намасте, Індіє!» (1957), «Грецькі етюди» (1957) приваблюють щирою інтонацією розповіді, власним баченням подій і ситуацій.

Багатожанрова проза Василя Минка (а до переліченого вище слід ще додати проникливі, емоційні портрети видатних діячів літератури і мистецтва, зібрані в цьому виданні під рубрикою «Гості моєї хати») має таку визначальну прикмету, як ліричність, потужний струмінь «особистісного» начала. Письменницька розповідь завжди пропущена через гаряче, пристрасне почуття, добре і справедливе серце, пройнята струмами високої душевної напруги. Індивідуальний стиль письменника, який можна б назвати ліричною прозою, особливо виразно простежується в автобіографічних повістях «Моя Минківка» (1962—1969) та «Червоний Парнас» (1970).

Чимало написано Василем Минком за шість десятиліть його праці в літературі. І все ж «головною книгою життя» автор, напевне, міг би вважати саме ці повісті — твори етапні, хоч їхні хронологічні рамки охоплюють період не надто вже й великий — від початку століття і до початку 30-х років. Повісті стали певним підсумком, вагомим, тверезо вивіреном роками і десятиліттями поцінуванням справді найістотнішого у подіях, ситуаціях, фактах. За своїм глибинним змістом звичайні нібито «біографічні хроніки» — художні твори про нашу сучасність, про радянських людей, про їхнє багатотрудне і героїчне життя.

У 60-і та 70-і роки особливо зріс потяг до документалістики та мемуарів. Довженко, Панч, Смолич, Стельмах, Левада збагатили українську літературу творами про зачаровані береги дитинства та літера-

турну юність перших фундаторів радянського письменства, про суспільно-політичне й громадсько-літературне життя на Україні у 20-і — 40-і роки.

Щирість, відвертість, гостра проникливість спостережень та піде доти не зафіксовані деталі й подробиці, що створюють неповторний аромат епохи, — чи не найпривабливіші ознаки цих творів.

Автобіографічна повість В. Минка «Моя Минківка» знайомить нас водночас і з історією краю, і з життєписом родини Минків. На її сторінках постає барвистий, багатоголосий і запашний світ — світ дитинства і юності письменника, світ його батьків і дідів, а ширше — макросвіт його народу.

У творі лаконізм автобіографічної довідки обростає живою плоттю, пульсує і дихає. Історія роду й історія села, найцікавіші люди Минківки, побутові подробиці і події суспільно-політичні (імперіалістична війна, революція, громадянська війна) — усе це знайшло відбиття у повісті. Розповідь автора переносить нас із Минківки у повітове містечко Валки, де письменник був свідком лютневих подій 1917 року і Жовтневої революції, а потім і в Харків, де він навчався на курсах радянського будівництва, аж поки підступний тиф не завлів його з ніг. Та незабаром юнак знову у вирі подій, знову доля кидає його від села до села. Василь Минко серед тих, хто з ентузіазмом сприйняв революцію, хто у побудові нового брав на себе найважче. Розподіл землі і утворення комнезамів, заготівля хліба, організація культурних осередків по селах і хуторах — драмгуртків, хорів, хат-читалень, налагодження роботи загальноосвітніх шкіл, забезпечення вчителів харчами, паливом, навчальними посібниками, а водночас і захист здобутків Радянської влади від куркульських банд — в усьому цьому він брав найактивнішу участь, і все це оживає під його пером.

Зі сторінок повісті «Моя Минківка» як живі, як неповторні індивідуальності постають люди, з якими жив, працював, зустрічався письменник. Кожного він зумів змалювати так, що герої його оповіді стають близькими читачеві, наче особисто знайомими. Це прадіди й діди Минкові на прізвисько Школьніченки (здавна в родині знали грамоту), богобоязливий батько — «святий Петро», як називали його односельці, — вічний бідар і заробітчанин; перший учитель Іван Константинович, що прищепив малому Василеві любов до рідного слова, спрямував подальші його кроки в життя; залізничник дядько Семен, від якого хлопець уперше почув про Кобзаря; перший сільський комуніст і голова комнезаму Сава Мельник (Прус); рішучий і воявничий, безкомпромисний матрос Семен Харченко; суворо вимогливий і вольовий голова ревкому Артем Холодний, друзі й побратими молодого Минка по комсомольській роботі.

Автобіографічна повість «Моя Минківка», як і тісно пов'язана з нею повість «Червоний Парнас», — цінний документальною докладністю, всебічністю та об'єктивністю своєрідний «літопис самовидця».

«Коли входиш у літературу, чисть черевики», — писав Остап Вишня. Цими словами розпочинає Минко свою «сповідь колишнього плужанина» — задушевні спогади про десятилітню історію першої організації революційних письменників на Україні — «Плуг», до якої він належав. З гідною поваги і захоплення щирістю і прямою, не минаючи «ані титли, ані тії коми», пам'ятаючи про високу відповідальність митця за кожне своє слово, веде він розмову про початок становлення молодого української радянської літератури.

Як логічне продовження попередньої повісті, ця книга позначена тими ж стильовими прикметами, які визначають творчий почерк «пізнього Минка»: ліризм, органічно поєднаний з документальністю оповіді, високою емоційною напругою. І, мабуть, саме через те читається вона з неослабною увагою, з почуттям довіри до письменницького слова, яке мовиться часом з усмішкою, а часом і з уболіванням, докормом чи співчуттям. Широ, задушевно розповідає В. Минко про перші кроки спілки селянських письменників «Плуг», про невтомного трудівника на літературній ниві й безпосереднього організатора «Плуга» «папашу» Сергія Пилипенка, про своїх побратимів по перу, з якими доводилося працювати, зустрічатися чи жити поряд,— Остапа Вишню й Петра Панча, Андрія Головка й Саву Божка, Володимира Сосюру й Павла Тичину, В. Блакитного та М. Куліша, Ю. Смолича і Ю. Яловського, А. Паніва та Д. Бедзика. Чимало вже маємо літературних спогадів, критичних статей, ґрунтовних наукових монографій, невимушених есе про ту неповторну добу та «перших хоробрих» її заспівувачів, але те, що згадує Минко,— своє, непозичене, без чого паші уявлення були б у чомусь блідішими й скупішими. Бо особливу питому вагу має правдиве, виважене слово «о времени и о себе» тих митців, хто сповіде строго й вимогливе, хоч і гумористично висловлене етичне кредо: «Коли входиш у літературу, чисть черевики».

Розмова про прозовий доробок Василя Минка була б незавершеною, якби ми не згадали ще про спогади письменника з часів Великої Вітчизняної війни — «Забудь про смерть». З їх журнальним варіантом читачі могли познайомитися, прочитавши 5-й — 6-й номери «Вітчизни» за 1980 рік.

* *
*

«Мені хочеться написати таку комедію, щоб носії скверни, виведені в ній, подали на мене позов до суду за образом», — сказав якось Василь Минко. До суду, хвалити долю, письменника не потягли, а от таку комедію, яка виставила на загальний осуд і осміяння носіїв скверни, комедію, що знаменувала поворот у розвитку української радянської драматургії повоєнного часу, він створив. Це широко відомо п'єса «Не називаючи прізвищ» (1953). Роль і значення її в загальнолітературному процесі важко переоцінити, особливо коли брати до уваги помилковість деяких наявних тоді у літературі художньо-естетичних тенденцій, зокрема так званої «теорії безконфліктності», яка мала негативний вплив на розвиток післявоєнної літератури, штучно ввужувала життєві обрії мистецтва, призводила на практиці до прикращення, лакування дійсності. З осудом цієї шкідливої «теорії» виступила у 1952 р. газета «Правда».

Редакційна стаття «Правды» «Подолати відставання драматургії» містила глибокий аналіз становища на драматургічному фронті, викривала ідейні й художні вади в творчості драматургів. «Головна причина бідності драматургії, слабкості багатьох п'єс полягає в тому, що драматурги не кладуть в основу своїх творів глибокі життєві конфлікти, обминають їх. Якщо судити по п'єсах такого роду, то у нас все добре, ідеально, немає ніяких конфліктів»¹.

Заклик розвивати драматургію в усій різноманітності її жанрів, сміливо відображати суперечності життя, створювати правдиві харак-

¹ «Правда», 7 квітня 1952 р.

тери, художній образ нашого сучасника в усій повноті його духовного світу дав поштовх до розвитку драматургії.

Стаття в «Правді» була виявом назрілої потреби ґрунтовно оцінити становище, яке склалося в літературі, зокрема в драматургії, не закриваючи очі на справжні труднощі, які переборювало суспільство.

Сатиричні п'єси цього періоду («Раки» Михалкова, «Вибачайте, коли ласка» Макайонка, «Не називаючи прізвищ» Минка, «Дочка прокурора» Яновського та інші) були художнім виявом цієї суспільної потреби, спробами відтворити сучасну дійсність не з позицій ілюстративно-лакувальних, а з позицій апалітичних, що давали змогу наголосити на злободенних проблемах і виявити гострі конфлікти сучасності. Цим і пояснюється їх великий громадський резонанс. П'єса Василя Минка «Не називаючи прізвищ» відразу завоювала всесоюзну сцену. Вона знаменувала відродження сатири з властивим для неї соціальним спрямуванням, загостреністю конфліктів, гіперболізацією характерів. Об'єктом висміювання у п'єсі стало міщанство і його конкретні носії в особах Діани, Поеми, Белли й Піка (Карпа Карповича). Непаче вихоплені з навколишньої дійсності, виписані соковитими барвами, вони містили ту широту сатиричного узагальнення, яка перетворювала їх з персонажів у типи. Минко сміливо й художньо переконливо змалював героїв відверто негативних, розкрив їхню суть, показав ницість їхніх душ, жалюгідність інтересів і прагнень. Особливо вдалися йому образи Діани та Поеми — цих «п'явок у панбархаті».

Драматург затаврував новітнє міщанство, яке пристосувалося до нових суспільних умов, інтереси й апетити якого давно вийшли за межі кліток з канарками та гаптованих серветок. Нинішнє міщанство уже не ховається від життя в атмосфері тихого сімейного благополуччя, воно активно діє в ім'я цього ж таки власного благополуччя і виявляє надзвичайну войовничість в здобуванні «тепленького» місця, найкращих речей чи «вигідних партій». Зовнішні прикмети сучасності, проте, не можуть приховати внутрішніх мотивів цієї активності, які в усі часи лишаються незмінними: якнайкраще, якнайзатишніше влаштуватися у власному кублі, жити для себе.

Звідси й те убоге, вузько еґоїстичне розуміння щастя у Поеми — цієї зовні сучасної дівчини з вищою освітою: «Щастя, по-моєму, це жар-птиця, за якою гаяються люди, але рідко хто зловить...» Звідси її наполегливі пошуки «перспективного» жениха, за спиною якого можна було б прожити легко і безтурботно, нічого не даючи суспільству, а тільки беручи від нього. «Не консерваторія та Академія наук тягнуть тебе в Київ,— говорить Поемі її наречений Максим,— а комісійні магазини, пошивочні ательє, перукарні. Не опера й театри, а фойє в них і київські вулиці та парки, де б ти могла показати свої нові плаття, сандалети й модні зачіски... Ти шукаєш не друга життя, а творця твого маленького щастечка, такого самого, яке створив твій матері твій батько... Я просто не хочу бути Піком!»

Підмітив драматург і певну «градацію» обивательщини. Поема пішла далі своєї матері, вона її «переплюнула». Якщо поведінку Діани ще можна пояснити сліпим материнським інстинктом, то Поема, хижачка й дармоїдка за освітою, так би мовити, переконана, «ідейна» дармоїдка, і цим вона огидніша і страшніша від своєї примітивної матері. Згадаймо, як вона безцеремонно привласнює собі квартиру батьків у фіналі п'єси.

Драматург правдиво відтворив конфлікти і ситуації з глибоким соціальним змістом. Прагнення еґоїстки Поеми прожити легко й без-

турботно наражається на неможливість такого бездіяльного життя в країні, де проголошено гасло: «Хто не працює, той не їсть». Логічна й розв'язка п'єси: Поема зазнає раз у раз поразки і врешті стає реєстраторкою чужого щастя у загсі, хоча й не виключена можливість (з огляду на її хижу натуру), що вона знайде таки свого Піка.

Сатирична комедія В. Минка — значне досягнення української комедіографії, хоча в критиці свого часу наголошувалося, що автор не до кінця розкрив характер головного героя, не показав, чому саме Карпо Карпович став жертвою інтриг «оміщаних» дамочок, за яких обставин колишній червоний комісар перетворився на обивателя у кріслі заміністра, дещо знизивши тим самим сатиричне звучання твору¹.

Ці та інші закиди критики, зокрема й той, що автору менше вдалося позитивні образи комедії — агронома Нетудихати, інженера Максима, батька й сестри Карпа Карповича, все ж не применшували того найістотнішого, що вносила ця п'єса в українську драматургію, відбиваючи реальні, злободенні життєві колізії й ситуації, відроджуючи в правах громадянства жанр гострої соціальної сатири, торуючи драматургії шлях до глибокого аналітично-критичного осмислення буття. Подальший поступ мистецтва соціалістичного реалізму засвідчив плідність саме такого напрямку його розвитку.

Успіх п'єси «Не називаючи прізвищ» спонукав письменника до активної праці в галузі драматургії. За післявоєнний період він написав п'ятнадцять п'єс, головним чином комедій з сучасного життя (серед них тільки дві драми — «Сповідь Юліана» та «Чорний змій»).

Усі його драматичні твори — «Мовчати заборонено» (1956) і «На хуторі біля Диканьки» (1957), «Жених з Аргентини» (1960) і «Соловей у міліції» (1963), «Комедія з двома інфарктами» (1967) і «Давайте не будемо» (1968), п'єси 70-х років — «На душу населення», «Увага, какаду!», «Сам собі прокурор», «Притча про шлагбаум» — зберігають сатиричний приціл, започаткований першою комедією. Щоправда, кожного разу змінюються мішені сатиричного пера, але незмінними залишаються провідні мотиви, які чітко окреслюють коло мистецьких зацікавлень драматурга. Соціально-етична проблематика його п'єс завжди має на меті одне — удосконалення і зростання людини, її очищення від всілякої «скверни».

Комедії В. Минка багаті на вигадку, шедри на гумор і дотеп, на влучне гостре слівце. А сильний ліричний струмінь забезпечує в них перевагу доброзичливого гумору, іронічно-насмішкуватого ставлення до зображуваних явищ, в чому по-своєму відбиваються властиві творчості Минка народно-фольклорні традиції. І тільки тоді, коли автор стикається з відвертим соціальним злом, щоб зброєю сміху боротися з ним, в його драматургічній партитурі звучать різко-сатиричні ноти.

Як комедіограф, Минко невтомно винахідливий. Він майстер оригінальних комедійних ситуацій, виграшних сюжетних ходів — наприклад, у комедії «На хуторі біля Диканьки» діють ожилі в нових умовах колоритні комедійні постаті гоголівських героїв: Солопій Черевик, Хівря та кум Цибуля. Вдало проведене порівняння уявного і дійсного дало змогу драматургові на основі контрастів і комічних невідповідностей написати цікаву, дотепну п'єсу «Жених з Аргентини».

¹ Див.: В. Здоровега. Сучасна українська комедія. К., «Радянський письменник», 1959, с. 120.

Не притупилося з роками сатиричне перо драматурга, який і сьогодні знаходить об'єкти для дошкульної іронії, в'їдливого сарказму, стає на бій з міщанством і споживацтвом, хуліганством, душевною скнарністю. Водночас В. Минко створив цілу низку позитивних образів сучасників, трудівників, наділених благородними рисами, що засвідчують високий моральний потенціал радянської людини.

* *
*

Василь Петрович Минко продовжує плідно працювати, втілювати свої нові творчі задуми. Невтомним і гострим лишається перо письменника, нестаріючою — душа, гарячим — серце.

Д. Т. Вакуленко

МОЯ МИНКІВКА

Автобіографічна повість

Частина перша

Моя Минківка.

Рідне, любе серцю село. Колиска моїх батьків, дідів і прадідів. Милый, благословенний край, де я вперше побачив світ сонця, де минули мої дитячі і юнацькі літа...

Я щасливий тим, що ти існуєш. І щасливий, що пишу про тебе. Я твій перший літописець.

Думка про це у мене виникла давно. Але я вагався: обов'язково знайдуться критики, які скажуть: «Чого це Василь удався до мемуарів? Чи не зарано?»

І я подумав: почну писати про свою рідну Минківку, коли мені стукне шістдесят. Тоді вже ніхто не скаже, що рано. Та йшли роки, і голову тривожила думка: «А якщо хвороба чи якийсь нещасний випадок звалять мене раніше? Тоді і в могилі мучитиме совість: чому відкладав? Адже про Минківку досі не написано в жодній історії і географії.

І мої земляки скажуть: «Мали свого письменника, а він писав про Індію, Грецію, про всякі далекі краї».

Ні, годі відкладати! Тим більше, що мій шістдесятий уже минає...

НАД МУРАВСЬКИМ ШЛЯХОМ

Мій дід по матері, починаючи якусь оповідку, питав своїх слухачів:

— Ви добре поснідали чи так собі?

І, якщо чув у відповідь «добре», розповідав коротко, щоб ніхто не заснув. Знаючи, що наші читачі снідають і вечеряють добре, я піду за дідовим прикладом: буду розповідати дуже коротко...

Так от.

Триста років тому над річкою Лопанню виник Харків. У ньому осів Слобідськоукраїнський козацький полк.

А за півсотні верст на південь виникли Валки. У них осіла козацька сотня. Через Валки бігла невеличка річка Мжа. Назва річки постала, можливо, тому, що Мжа була рубежем Московської держави з Диким полем.

Валківські козаки охороняли межу від нашестя хижих татар. Коли було дуже скрутно, їм на допомогу приходили козаки Харківського полку і московські «служиві люди» з Белгорода.

Татари навалювалися з півдня, пробираючись великим Муравським шляхом. Цей шлях від самого Криму не зустрічав жодної водної перепони: зліва лишався Дніпро з своїми притоками, а справа — Донець.

Треба було воювати, але треба було й їсти. Навколо Валок шуміли густі листяні ліси, лежали болота. Лише на південь, понад Муравським шляхом, починалися поля, які ще далі переходили в степ.

На тих полях і хліборобили валківські козаки. Орали, сіяли, жнивували, заводили пасіки, а коли з'являлися вороги, бралися за шаблі і мушкети.

Валківські козаки були вихідцями, очевидно, з Поділля або Галичини. Про це свідчать багато назв і слів, які збереглися й досі. Село Замиське — за містом. Імена: Сандро, Марена, Митро, Остист, Матій.

Один з цих козаків — мій пращур Мина, — вартуючи на Муравському шляху, облюбував собі місце для оселі. То була невелика балка, яка починалася від Муравського шляху і зникала в лісі.

У козака Мина було три сини. Їх стали називати Минками. Найменший Минко, одружившись, залишився жити в батьківській хаті, а старші оселились поряд.

Так виникло село, яке й досі носить назву Минківка.

МІЙ РОДОВІД

Мій батько Петро напам'ять знав родовід Ісуса Христа і родовід дому Романових, починаючи від царя Михаїла.

Знав батько і свій родовід, починаючи від прапрапрадіда Івана. Порівняно мій родовід дуже куций, але я пишаюся й цим: мої ровесники-земляки не знають і такого.

Народився мій прапрапрадід Іван ще за існування Запорозької Січі. Коли в Минківці будувалася церква, в Івана вже був одружений син Мартин. А була закінчена вона в 1805 році, про що записано в церковних книгах.

Мій батько, фанатично релігійна людина, дуже пишався тим, що першим сторожем при церкві був саме прапрапрадід Іван. А коли пізніше при церкві відкрилась парафіяльна школа, став за сумісництвом сторожем і при ній.

Наставником і вчителем у школі був дяк, гіркий п'яниця. Він часто напивався, залишав у класі замість себе Івана, наказавши:

— Дивися тут, щоб вікон не побили, носів собі не поскручували, а коли той... давай їм іжиці.

Дяк ішов спати, а Іван брав у руки лінійку, сідав перед класом і знічев'я мимрив за учнями:

— Аз, буки, веди, глагол, добро, есть, живете, зело, како, люди...

Коли якийсь пустун виводив сторожа з терпіння, він, за дяковим прикладом, давав іжиці. Брав пустуна за вухо і починав бити лінійкою, приказуючи:

— Іжиця, іжиця, лінійка до спини близиться!

А оскільки дяк випивав дуже часто, то мій прапрапрадід дуже добре опанував немудру церковнослов'янську грамоту і став письменним. Ту грамоту він передав синові Мартину, а той — своєму синові, і так аж мені. Я вже в п'ять років добре знав усі церковнослов'янські літери.

Від тої школи мій рід Минків одержав у спадщину друге прізвисько — Школьніченки. Воно так міцно прищепилося, що в Минківці й досі всі мої родичі носять це прізвисько.

Про свій родовід мій батько залишив записи, які скопіював в апостола Матвія: «Іван породі Мартина, Мартин же породи Терентія, Терентій же породи Тимофія, Тимофій же породи Петра, Петро же породи Василія...» Продовжувати цей родовід батько доручив мені.

Про батькові записи я розповім потім докладніше. З них я дещо довідався і про прапрадіда Мартина, і про прадіда Терешка. Суть їх зводилась ось до чого: «Були дуже добрі і грамотні. Щонеділі і в свята ходили до церкви. Мартин тільки пив здорово».

ДІД ТИМІШ

Мій дід Тиміш помер, коли мені було вісім років. Але в моїй пам'яті залишилися про нього наймиліші спомини. Я готовий зараз сперечатися, що кращого й добрішого дідуся не було ні в кого. Це і його змалював у своїй чудовій кіноповісті «Земля» Олександр Довженко.

Любив землю, людей і грушки. Був завжди ясний, чистий і мудрий.

Пригадую, було на водохреща. Тато, мама і бабуся пішли до церкви. З нами, малими дітьми, залишився дідусь. Старий, доки закінчиться служба в церкві, їсти — гріх. Дітям не гріх, але перед їжею треба випити свяченої води.

Свячена вода з минулого водохреща стояла в миснику у великій чорній пляшці. Дідусь налив води у кухоль, подав мені першому, як старшому з дітей:

— Перехрестись, онучку, і пий. Водичка добра, божа.

Я перехрестився, випив і зарепетував на всю хату. Ви явилось, що дідусь почастував мене гасом, який стояв у такій же пляшці, як і свячена вода. Я плачу, і дідусь ледве не плаче, примовляє:

— Плюй, онучку, каку, плюй!

Дістав десь грудочку цукру, всунув мені в рота і довго носив мене на руках, гойдаючи, немов немовля. А меншенькі — Роман і Ганна — ходили за ним і крізь сльози благали:

— Дідусю, дай і нам гасу!..

Вони заздрили мені, що дідусь носить мене на руках, що я смочу солодкий цукор...

Тієї ж зими дідусь почав мене вчити грамоти. Він сядив мене собі на коліна і, показуючи на літери в книжці, велів проказувати за ним:

— Аз, буки, веди...

Цю премудрість я опанував дуже швидко, і дід почав учити мене, як складати літери в слова. А це виявилось набагато трудніше. Назавжди мені зарубалася в пам'яті фраза: «І глаголет господь».

Водячи соломинкою від літери до літери, дід казав:

— Читай, онучку, букву за буквою, ліпи їх до купи.

Я старанно ліпив:

— Іже... Глагол... Люди... Глагол...

— Та не проказуй усіх букв повністю, а читай тільки початок букви, зліплюй її з другою, третьою, четвертою... г-л-а-г-о-л-е-т...

Ще важче було мені зрозуміти титла. Слово «бог», наприклад, писалося в церковнослов'янській книжці такі «Б/Г». Отой значок поміж «Б» і «Г» означав літеру «О».

Закінчилася моя наука тим, що я вивчав, проказуючи за дідом, цілі молитви напам'ять, а потім уже розбирався в літерах.

Минківка була центром волості, в якій налічувалося два села і сімдесят шість хутірців. Волосні начальники — стар-

щина і суддя — обиралися, як правило, з багатіїв. Тодішній старшина, Василь Матійович, теж був з багатіїв — мав до півсотні десятин землі.

Але цей багатій був якийсь чудернацький, як казали про нього. Одягався по-селянському, одружився з наймицею, звичайною селянською дівчиною, не цурався бідноти, у багатьох кумував.

Був він завзятим садівником, половину своєї землі засадив садом. Пізніше, уже після революції, я довідався, що Василь Матійович знався з Мічуріним, обмінювався з ним досвідом і насінням.

І ось цей старшина-ліберал накинув оком на мого діда. На виборах нового волосного судді він довго говорив про велике значення чесного судді і після того запитав сход:

— Чи ви всі знаєте Тимоша Минка? Отого, що живе край Минківки, від Байрака?

— Школьникенка?.. Знаємо, всі знаємо! — закричали люди.

— Який, по-вашому, він чолов'яга?

— Чесний, роботящий, грамотний... — почувлося у відповідь.

— А якщо так, то давайте оберемо його своїм суддею, — запропонував Василь Матійович.

Багатії зняли галас... Вони хотіли обрати суддею свого кандидата, із заможних. Найбільший крикун у Минківці, Грицько Харченко, запротестував:

— Що ви, Василю Матійовичу? Та цей Школьникенко і коня на хазяйстві не має.

Коли галас ущух, старшина відповів на це:

— Та ми ж не коня вибираємо суддею, а Школьникенка.

Сход обсміяв багатіїв і обрав волосним суддею мого діда.

БАБУСЯ ОЛЕНА

Батько мій Петро народився в 1880 році. Через рік його мати, а моя бабуся, Одарка, умерла, і дід Тиміш незабаром одружився вдруге.

Про свою нерідну і водночас найріднішу для мене бабуся Олену хочеться розповісти найдокладніше. Але... Чому я за її життя не був письменником? Вона понесла в могилу багато цікавих і страшних таємниць...

Як і всяка бабуся, вона розповідала нам, онукам, багато казок. Ті казки давно вивірилися з пам'яті, а зали-

шилися і ятрать душу її дивовижні оповідання про своє життя.

Слухайте, мої сини: моя бабуся, а ваша прабабуся Олена боролась за наше щастя, шість років вона відбула в політичному засланні. Де саме — не пригадую. А може, вона й сама точно не знала. Запам'яталося з її оповідань:

«Посадили в острог, у Валках... Був суд... А потім повезли чавункою далеко-далеко, не знати куди...

Жила в якомусь лісі, що й краю немає. Літо коротке, яблука й кавуни не ростуть. А зима довга, і дуже холодно, і вовки виють». — «А що ж ви там їли?» — допитувались ми. «Хліб чорний, такий, що й не вгризеш. І куліш варили...»

Я згадую Володимира Короленка. Будучи в засланні, він шив чоботи, з того й жив. Моя бабуся, очевидно, була в якійсь артілі, що виробляла дерев'яні, інкрустовані камінцями скриньки. І тим жила.

Одну таку шкатулку вона привезла з собою. Як ми, діти, любили ту шкатулку! У ній бабуся Олена тримала горішки, грудочку цукру, ще щось солоденьке. Щосвята вона виймала шкатулку зі скрині і частувала нас гостинцями.

За віщо ж вона потрапила в політичне заслання? Мені, онукові, приємно тепер знати, що

Не за пьянство, п буянство,
И не за ночной разбой —
Стороны родной лишилась
За крестьянский мир честной...

А було так.

Жила-була дівчина, кругла сирота. Наймитувала в багатіїв. Одного разу надвечір поверталася вона з поля. Враз чує — хтось гукає. Озираючись і бачить, що з високого жита до неї простує якийсь паничик.

— І такий же гарний паничик! — розповідала нам бабуся. — Одягнений наче по-нашому, а видно, що паничик, забалакав якось не так, як наші парубки.

«Паничик» розпитав дівчину, як звать, чия, в кого працює. Пожартував, те, се, а потім і каже:

— А як живуть люди в селі? Чи є поміж них грамотні?

Ще потім вийняв з-за пазухи жмут «бамажок», подав дівчині і сказав заховати теж за пазуху. Щоб ніхто не бачив, навіть не догадувався.

— Розкидаєш, — каже, — по дворах, де живуть грамотні. Тільки увечері, щоб ніхто не бачив. Розкидаєш?

Дівчина охоче погодилась. Бо такий хороший папичик був, такий хороший!

Таким чином моя бабуся Олена стала функціонеркою партії «Народна воля». І виконувала цю почесну роль більше року, доки не зловив її на гарячому царський урядник.

Повернулася Олена з заслання вже старою дівкою без усякої надії на особисте щастя. Бо хто візьме заміж стару бідну сироту, та ще й острожницю?

Може б, так і посивіла в дівках, коли б не посватався мій дідусь Тиміш. Він також уже був підтоптаний.

— Якось будемо жити, Олено,— сказав він.— Будемо гонувати сина.

ДІД МИТРО І БАБА ОДАРКА

По матері в мене були дід Митро і бабуся Одарка. Вони прожили довше, тому я знаю про них більше. Жили вони за два кілометри від Минківки, на хуторі Волошинівці.

Усе своє життя дід Митро мріяв розбагатіти. А як його розбагатієш, коли землі—кіт наплакав. Тоді він удався до комерції. Їздив по навколишніх селах та папських економіях і скуповував за безцінок, а то й просто підбирав старі частини молотарок та віялок. Кажучи по-сучасному, збирав усілякий брухт.

— На якого біса ти ото скуповуєш? — лаялася бабуся Одарка.— Хочеш на старості літ без штанів зостатися?

— Ого-го,— заспокоював її дід.— Ось побачиш, як розбагатіємо. У червоних чоботях будеш ходити!

З того брухту він ухитрився скласти молотарку і віялку. Упорав ними свій хліб, почав молотити родичам та сусідам. Бажаючих набралася довга черга.

Але незабаром та черга розтала, як дим. Дідова «молотарка» не витримала змагання з новенькими молотарками, які випускав харківський завод «Мельгозе». Якщо заводська молотарка обмолочувала в когось хліб за півдня, то дідова гула два, а то й три дні,— була малопотужна і часто ламалася.

Дід Митро не впав у розпач і через рік змайстрував другу молотарку, потужнішу і досконалішу. Біднота знову переметнулася до діда — він брав наполовину менше, ніж багатії за свою «Мельгозе».

Та дід торжествував недовго. Через рік навіть мій батько, в якого дідова «мотузьянка» молотила даром, відмовився від тестевої дарової послуги.

— Даром виходить дорожче, ніж за гроші,— казав він.— Хай йому грець, такому даровому!

Виходило й справді дорожче. Дідова молотарка молотила в нас хліб півтора дня, і треба було шість раз давати людям їсти. А мельгозівська робила ту ж роботу за кілька годин. Дав людям посідати — і все.

Прогорівши на молотарках, дід Митро вдався до нової комерції: почав будувати млин-вітряк. Він дістав десь жорна, старий вал, ступу, а решту майстрував сам. Через кілька років новий вітряк весело замахав своїми чотирма крилами, запрошуючи хуторян нести молоти жито-пшеницю і всяку пашницю.

Але щастя й тепер не посміхнулося дідові. Був вітряк малий, примітивний; усе в ньому трималося на мотузках та дерев'яних кілках. Навіть при доброму вітрі млин давав за добу два-три мішки борошна.

Та ще кляті парубки допікали. Бувало, засипле дід ввечора повен ківш, наверне млин на вітер і йде до хати спати. А парубки візьмуться за коловорот, звернуть з вітру — і вітряк не меле до ранку.

Стояв млин край хутора і скоро став об'єктом усяких історій та пригод. Одного вечора сусідка застала під млином свого чоловіка з любовницею.

Дід Митро був тут ні при чім, але сусідка кляла його на всі заставки і нахвалялася спалити чортів млин.

А ще сталася й така історія. Попом у Минківці був тоді отець Данило Лукашов. Він був великим любителем грати в преферанс, здебільшого програвав і, щоб надолужити програє, брав великі гроші за вінчання.

Молоді чоловіки, які вже вінчалися, вирішили віддячити батюшці. Вони простежили, що піп Данило найчастіше їздить грати в карти до пана Фесенка і завжди повертається додому на світанку.

Одного разу змовники засіли під дідовим млином і, коли батюшка проїжджав мимо, враз вискочили йому навперейми, закричали підробленими голосами:

— А стійте, панотче, злазьте з тарантаса!

Переляканий батюшка зліз, стояв перед чоловіками ні живий ні мертвий. Тоді часто грабували, а то й убивали на дорогах. Але ці ні грабували, ні вбивали.

— Не бійтеся, батюшко,— сказали.— Ми вас тільки повинчаємо і відпустимо з богом.

— Як повинчаєте?

— Уявіть собі, що ви жених, і йдіть за мною! — наказав один і заспівав церковну вінчальну пісню «Ісаія, лікуй!».

Обвівши попа тричі навколо млина, чоловіки сказали:

— А тепер платіть, панотче!

Батьושка повертався, очевидно, з виграшем. Не торгуючись, він відвалив чоловікам двадцять п'ять карбованців, і ті відпустили його з миром.

ТАТО

Простіть мені, моя рідна мамо, за щире признання: вас я дуже любив, але тата дужче. Усе життя ви жаліли мене, а тато і жалів, і бив...

Українське село вигадливе на прізвиська. Причепить кличку — і носи на здоров'я усе життя.

Жив-був у Минківці Іван Ряднина. Зла доля скривдила його змалку: хворів на віспу і виріс рябим. А його жінка Параска була вродлива, на її чистому обличчі завжди грав рум'янець.

І ось її також прозвали рябою. Більш того, усі в селі шіби забули, що Іван рябий, казали:

— Який Іван?

— А отой, чоловік рябої Параски...

Мій тато з юнацьких літ почав жити з трьома найменнями: Петро Минко — за метрикою, а Петро Школьник і Петро Святий — по-вуличному.

Святим прозвали його за те, що він до старості співав у церкві на криласі, за все своє довге трудове життя не пив, не курив і ніколи погано не лаявся.

Бувало, що тато гнівався і бив нас, дітей. Але я тепер вдячний йому: добре, що бив! Нас, дітей, було в нього дев'ятеро. І кожне хотіло їсти, кожне поривалося взимку на ковзанку. А хліба вистачало тільки до великоддя, а чоботи були одні на трьох.

Якось у неділю, коли тато заснув після обіду, я взув його чоботи. Вони були великі, але на ковзанку — саме гаразд. Як на гріх, саме вмерла сусідка. Тата прийшли кликати читати над покійницею псалтир, а чобіт нема. І бог велів побити за це.

Або таке. Молоко ми тоді не пили, а їли ложками з однієї миски. У молоко мама густо накришувала хліб. І ось одного разу, коли батько відвернувся, я поніс до рота ложку самого молока. Сестра Ганна видала мене, загаласу-вала:

— А Васько саме молоко їсть!

За це я дістав ложкою по голові. І теж правильно: батько думав про те, щоб усі наїлися. Бо корова була у нас недолуга, молока давала мало. А ще ж треба було мамі і масла збити на базар, щоб було за що солі й гасу купити.

Згадав я оце про своє дитинство — і стало радісно за сьогодні: щасливі ростуть діти! Але в цього щастя, по-моєму, є і зворотний бік. Скільки доводиться бачити мамів, татів і бабунь, які буквально напихають дітей їжею:

— З'їж, золотко, ще одне яєчко! Випий чашечку какао! Скуштуй шоколадочку!

Про свої дитячі роки розповідав батько мало і неохоче. Дуже врзався йому в пам'ять 1891 рік, коли був великий голод: «Люди їли кору й листя з дерев, мерли як мухи...»

Того ж голодного року він пішов до школи. Йому йшов дванадцятий рік, читати вже умів — навчився від діда, але хотів навчитися писати.

З перших же днів батько приголомшив учителя: читав заданий урок напам'ять. Через три місяці учитель перевів здібного школяра в другий клас. Але здібний школяр перестав ходити до школи — охляв від голоду.

Хвалити свого рідного батька не гріх. На своєму віку я не зустрічав людини, яка б мала таку феноменальну пам'ять, як він. До останніх днів свого життя батько був для сусідів своєрідним календарем-довідником.

Його питали, наприклад:

— Чи зазнали ви, Петре Тимофійовичу, щоб у живва колись летів сніг?

Покопавшись у пам'яті, батько відповідав:

— Не тільки летів, а й випав, лежав півдня. У 1916 році. Наша батарея стояла тоді під Луцьком. Дві ночі ми мерзли, як ті цуцики. А розведеш вогнище — німці одразу гатили по нас із пушок...

Звідкілясь батько знав назви багатьох держав світу, які в них столиці і навіть імена імператорів, королів та президентів.

І якби умови, якби батько дістав хоч якусь освіту, був би він письменником. Але про це я розповім пізніше.

На Новий рік ходили минківські хлопчики по хатах, посипали зерном і співали:

На щастя, на здоров'я
Роди, боже, жито-пшеницю
І всяку пашиницю!
Будьте здорові, з празником,
З Василем!

І ось саме в цей ранній поздоровний час першого дня Нового року з'явився на світ білий я, перше чадо в батьковій хаті.

Тато почав спроваджувати посипальників у хатину: посипайте на здоров'я там. Але мати пезабаром попросила:

— Хай посипають тут, хай наш синок буде щасливий!

На другий день куми понесли мене хрестити. Старий минківський піп, отець Лев, твердо дотримувався святців і давав мужицьким дітям тільки ті імена, які значилися в тих святцях. Не дивно тому, що двоє моїх ровесників носили імена: один — Хома, а другий — Пуд.

Тато і мама невимовно були раді, що я зумів народитися на Новий рік, коли церква святкувала Василя, і не якогось, а великого. Ставши потім посипальником, я теж пишався своїм іменем. Адже посипальники вітали людей по хатах не з Іваном, а з Василем!

1902 рік був у Минківці дуже пам'ятний.

— Прогріміла перша революція! — казав батько.

Мова йде про відоме в історії селянське повстання, яке вибухнуло по селах Валківського повіту. Розповідати про ті події — означає майже повністю повторити «Фата моргана» Коцюбинського. Коротко розповім тільки про участь у тих подіях свого батька.

Минківка була так званим «державним» селом і своїх великих панів не мала. Тому мої земляки подалися громити поміщиків по навколишніх волостях: Знам'янській, Комишуватській і Сніжківській.

Мій батько якийсь час вагався, його лякали божі заповіді: «Не укради», «Не бажай дому ближнього свого, ані поля його, ні вола його, ані жодної худобини його...»

Тим часом сусіди валом валили в Сніжків і поверталися звідти з коровами, волами, кіньми й вівцями — саме тим, що забороняли брати божі заповіді. Вони соромили батька:

— Хіба тобі пані Задонська «ближня»? Та вона ж тільки

в Сніжкові має сім тисяч десятин землі. Та ще десь п'ятнадцять... Хіба то від бога?

— У пані Задонської сотні корів, волів, коней, тисячі овець, а в тебе? — підзаохочували батька інші.

На той час була в батька тільки біла кобилячина, яку добре знав ще й я,— чесно прослужила нам років з двадцять. Вона шкандибала на передню ногу і, коли батько кудись їхав, усмі ніби кланялася.

Минківці здалеку упізнавали батька, жартували:

— О, Святий Петро кудись їде!

Після довгих вагань батько врешті запряг ту білу кобилячину у воза і подався в Сніжків. А тим часом панська економія була вже розібрана, не залишилося жодного коров'ячого хвоста, жодного пуда збіжжя в коморах.

Ті, що запізнилися, повертали своїх коней і їхали до панського палацу. Самой пані Задонської, звісно, там не було, вона втекла у Валки. Селяни безборонно забирали в палаці меблі, килими, дзеркала, одяг, посуд — усе, що траплялося під руку.

Батько уподобав собі столик і кілька стільців. Уже вивозив був, коли побачив, що двоє тягнуть велику шафу, викидаючи з неї книжки. Він ураз облишив столик і стільці, накинувся на ті книжки, почав носити їх на свого воза...

Які ж то були книжки? І чому батько накинувся на них? Тут дозвольте забігти трошки вперед.

Мені йшов п'ятнадцятий. Батько був на війні, і я, найстарший з дітей, зостався дома повноправним господарем. Якось чистив я хлів, де було у нас тройко овець, і чую — щось бубонить під ногами. Почав копати, натрапив на дошку. А під дошкою в соломі лежали книжки.

Я одразу накинувся на них. Були вони в чудових палітурках з золотими корінцями, багато ілюстровані. Але радість моя швидко й минула: книжки були надруковані не нашими літерами.

Вибравши найкращу з книжок, я побіг до дякового сина. Він учився в реальному училищі і дуже хизувався, що вивчав всілякі мови. Але, оглянувши її, він раптом сказав:

— Ця книжка німецька. Хутчій дай мені, я її спалю.

— Як, чому?

— Таж німці наші вороги! — пояснив Павло.

Коротко кажучи, дяків синок хотів видурити у мене книжку. Коли ж залякування не подіяли, він давав мені за красиву книжку цілого гривеника. Я не спокусився й на гри-

веника, поніс додому і заховав разом з іншими в материній скрині.

А багато пізніше, уже будучи студентом, я сам роздивився, який скарб знайшов у хлівці. Була то «Божественна комедія» Данте.

Ось ця «Божественна комедія» з чудовими ілюстраціями раю, чистилища та пекла і спокусила батька в палаці пані Задонської. Він гадав, що книжки — церковні, привіз їх додому повен віз.

Повстання закінчилося, як і всяке стихійне повстання. У Минківку нагнали війська, прибув становий пристав з стражниками. Усіх винних і невинних зігнали на подвір'я волосного правління. Там уже лежала велика купа свіжої лози.

Селян по черзі клали на колоду, оголювали їм спину, допитували:

— Що брав у пані? Де подів?

Якщо селянин признавався, йому давали двадцять п'ять різок і наказували одразу ж віднести чи відвезти взяте в Сніжків. А тих, що встигли порізати худобу, били досхочу, закидали в кутузку.

Дійшла черга до мого батька. Він покірно ліг на колоду, заголив спину.

— Грабил, сукин сын? — грізно запитав становий пристав.

— Грабив... — перехрестившись, відповів батько.

— Что именно? Корову, лошадь, вола?

— Книжок набрав...

— Каких книжок? — витріщив очі пристав.

Сільський староста, який давав довідки, пояснив:

— А отих книжок, що читати.

Чи тому, що становий був на доброму підпитку, чи він вважав книжки за ніщо, його присуд був зовсім несподіваний.

— Дурак! — гаркнув він. — Убирайся отсюда к чертовой матери!

Небитий, батько одразу ж подався додому і того ж дня відвіз книжки в Сніжків. Але кілька найкращих приховав, закопавши їх у вівчарнику.

З вівчарника вони потрапили до матиної скрині, а після революції — на полицю в хаті. І лежали б вони там, може, досі, коли б не війна. Тікаючи з України, німецькі окупанти спалили батькову хату, а разом з хатою згоріли й ті книжки.

Я пригадую себе з чотирьох років.

Десь наприкінці 1905 чи на початку 1906 року (знаю, що надворі був сніг) повернувся з японської війни сусіда Тиміш Курган. Ходив він по хатах і розповідав про жахи, яких зазнав у далекій Маньчжурії.

Добре пригадую, як прийшов Тиміш до нас, сів на лаві, не скидаючи шинелі і великої кудлатої шапки. Та шапка чомусь зацікавила мене, і вояка, знявши її, ураз одяг на мене.

Від несподіванки чи не знати чому я страшенно перелякався, проплакав до вечора, а цілу ніч кидався. За діагнозом бабусі Олени, на мене напав переполох.

Та хвороба мене мучила кілька років. Удень ламало, нудило, а вночі я схоплювався і несамовито галасував, бо снилися страшні сні.

Лікувала баба Головчиха. Вона виганяла з мене переполох так. Одягала мені сорочку пазухою назад, хрестила сім раз і усаджувала на покуті під іконами. Потім наливала у миску води, засвічувала свічку і капала воском у воду. А ще потім виловленим з води воском мастила нахрест мені голову, груди, шию і нігті на руках і ногах. Це роблячи, вона щось запопадно шептала.

Коли ці шептання не допомогли, баба Головчиха почала заганяти мій переполох в одвірок. Цей спосіб був набагато складніший, вимагав навіть техніки.

Баба ставила мене на порозі хати, обличчям до одвірка, і на рівні голови вивірчувала в ньому свердельцем дірочку. Потім брала пожиці, відрізала з голови трошечки волосся, стригла усі мої двадцять нігтів і цю суміш волосся та нігтів утоптувала в кусочок воску, робила кульку.

Я мусив стояти нерухомо й читати «Отче наш». Баба теж щось приказувала своїм беззубим ротом.

Коли кулька ставала м'якою, баба Головчиха запихала її в провірчену дірочку, міцно забивала осиковим кілочком. Потім вона плювала на всі чотири сторони, викрикувала якісь незрозумілі слова, і на цьому сеанс закінчувався.

Я вже згадував, що батькову хату спалили окупанти. Але одвірок, в який баба Головчиха заганяла мій переполох, якимсь чудом уцілів. Верхня половина його, ніби віспою, побита слідами тих заганянь.

Мій брат Микита, будуючи погрібник, використав той одвірок. Отже, хто хоче перевірити правдивість мого оповідання, може приїхати в Минківку і сам пересвідчитись...

До речі, та злощасна шапка завдала прикростей не тільки мені, а й рідному синові Тимоша Кургана, моєму одноліткові Павлові. Він ходив у батьковій шапці до школи, і його прозвали «зайцем».

Крім переполоху, я переболів у дитинстві на десятки інших хвороб. Як вони мене не поборили — один бог знає. Був тоді на всю минківську волость тільки один «хвершал» — Трохим Омелянович. Його й досі згадують у Минківці як справжнього професора медицини. Але обслужити всіх він, ясно, не міг, і хворих лікували переважно баби головчихи.

Наслідки були сумні. Два моїх братики і дві сестрички не поборили страшних хвороб. Їх, як казала мама, забрав до себе господь бог.

ВІД ТЕПЛОГО ОЛЕКСИ ДО ПОКРОВИ

Тоді було багато свят. Найбільш запам'яталися різдво і великдень, на які, після довгого посту, можна було їсти скоромне.

І ще ніколи не забуду Теплового Олексія і покрову.

Теплий Олексій був дуже радісний, бо надходила весна і можна було бігати босим. І водночас був дуже сумний. Саме того дня мій батько і такі ж бідаки, як він, відходили на заробітки в далекі і страшні Таврію та Чорноморію. Їх проводжали, ніби на війну.

Шлях на Таврію лежав через Катеринослав, тепер Дніпропетровськ. До нього двісті верст ішли пішки, там усаджувалися на дуби, щоб перенести дніпровські пороги, ще потім пересідали на пароплав, добиралися до Кахівки.

(Хай пробачать автори сучасного українського правопису моє нецтво: я написав «до Кахівки», бо так казав і мій батько, і всі минківські заробітчани.)

У Кахівці щовесни відбувалися тоді наймитські ярмарки, на які сходилися десятки тисяч обездолених і продавали свою силу таврійським багатіям та поміщикам. Про те, як цю силу експлуатували, у свій час писав Володимир Ілліч Ленін.

Буваючи тепер у Кахівці, я вважаю своїм святим обов'язком побувати на міському стадіоні. Адже саме на тому місці відбувалися ті ярмарки, на яких і мій батько продав свою мужицьку силу.

Шлях на Чорноморію, так мій батько називав Кубань, лежав до станції Лозової — пішки, а далі — поїздом до

станції Тихорецької. Звідти минківські заробітчани мандрували знову пішки, доки не знаходили хазяїна.

Наймалися на строк: до Семена (1 вересня) або до покрови (1 жовтня). Отже, покрови була мені дуже радісним святом, бо нарешті повертався додому тато, приносив довгожданого гостинця.

З яким заробітком повертався батько,— не знаю. Пам'ятаю тільки, що зароблені гроші приносив він зашитими зісподу в сорочці. Мама одразу шпарила ту сорочку окропом, бо вона була дуже брудна.

Дірок на зароблені гроші було багато. Але найбільшою мрією всієї сім'ї була корова.

— Хоч би миршавеньку купити! — казала мати.— Як же дітям без молока?

І яка ж була радість, коли після четвертого строку батько нарешті сказав:

— У неділю в Коломаці ярмарок. Поїдемо купувати корову.

А найдужче, мабуть, радів я. Мені йшов тоді дев'ятий. Я вже кілька років був пастушком, але пас овець, і мене дражнили вівцепасом.

Згодом я почав пасти корову, але чужу, тітчину, і мене прозвали: «Василь-тіткопас!» А хто виріс на селі, той знає, якими образливими були оті прізвиська.

І ось я почав пасти свою корову. Став рівний серед рівних!

ДИЯВОЛЬСЬКА ТРУБА

Найпершим чудом техніки, яке мене вразило, був грамофон. Його десь дістав наш сусід Сергій Калембет.

У неділю і свята Сергієва хата не зачинялася. Подивитися і послухати «чудо» йшли і старі і малі. Усіх вражало: як воно так, що звичайнісінький ящик з трубою грає, співає і розмовляє людською мовою?

Та незабаром знайшлися люди, які охрестили грамофон «трубою диявола», а його господаря — антихристом. Мій богобоязливий батько, наслуховавшись брехень, категорично заборонив мені і носа показувати в Калембетову хату.

Сергій поважав батька. Аби переконати його, що грамофон не від диявола, він дістав кілька пластинок з записами церковних пісень.

Одного тихого весняного вечора вийшов мій тато на подвір'я і чує: хор співає «Отче наш». Якусь хвилину він стояв оторопілий:

— Що воно? Звідки?

А я був уже тут як тут, пояснюю:

— То співає грамофон. Сергій виніс його з хати.

Батько дослухав пісню до кінця, побожно перехрестився і вивувато кивнув мені:

— Біжи вже до Сергія, лови витрішки...

Давно-давно це було, але я й досі пригадую репертуар, яким Сергій чарував минківців. І мушу сказати, що він, отой Сергій Калембет, мав набагато кращий естетичний смак, ніж дехто з наших сучасників.

Найбільший успіх у минківської молоді мала, звичайно, танцювальна музика. Нею Сергій частував на закінчення своїх концертів. А почипав... Вірте не вірте, а починав завжди з «Сомнення» Глінки.

Запам'яталося мені це ось по якій асоціації. В 1920 році Минківський ревком рекувізував у папа Фесенка грамофон з чималим набором пластинок і передав сільському клубу. Серед тих пластинок також було «Сомнение» Глінки, яке нам, сільським юнакам, дуже подобалося. Ми ставили його раз по раз, захоплюючись дивною, чарівною музикою.

До речі, панок Фесенко був українець і не мав жодної української пластинки. А Сергій Калембет мав «Віють вітри», «Ой у лузі» та багато інших.

РОЗДІЛ, ЯКИЙ МАТИМЕ ПОТІМ НЕАБИЯКЕ ЗНАЧЕННЯ

Другим, не меншим чудом як грамофон, був для мене мотоцикл. Паровоз, який я побачив пізніше, справив на мене менше враження. Що паровоз? Він бігає на багатьох колесах. А мотоцикл — на двох!

Мчав той перший мотоцикл по Минківці, а за ним навперейми бігли ми, дітлахи. Наші серця аж калатали в грудях від перенапруження, але що серце? Хто змалку про нього думає?

Біля волості мотоцикліст зупинився. Якими заздрісними очима оглядали ми чудо-коня і його щасливого володаря!

Був він у синій сатиновій косоворотці з довгим рядком білих гудзичків, у блискучих чоботях з смугастими вушками. Вушка ті чіплялися зсередини халяви, щоб легше було взувати чоботи. Але тодішні парубки випускали їх наверх — для краси.

На голові в мотоцикліста хвацько сидів картуз з окулярами, подібними до тих, що й зараз носять шофери та льотчики. З-під козирка вибивався непокірний чуб.

Мотоцикліста оточили парубки. Він поважно ручкався з усіма, частував папіросами «Гадалка». Коли однієї пачки папірос не вистачило, він вийняв з кишені другу.

Ми, дітлахи, були просто вражені:

— От багатій! Їздить на мотоциклі і курить папіроси!

До того часу ми бачили, що папіроси курили в Минківці тільки урядник, крамар та волосний і сільський писарі. А цей сільський парубок і папіроси курить, і на мотоциклі їздить!

Хто ж був той багатій?

Називаю його ім'я з найбільшою шанобою: Сава Петрович Мельник. Це офіційно. А неофіційно минківці його звали — Савка Прус. І згадую його зараз, як тата і маму, з найбільшою любов'ю! Та не буду забігати наперед, на все буде час. Розкажу тільки про перше знайомство з ним, про його парубоцтво.

Минківська волость, як уже згадувалось, складалася з двох великих сіл і багатьох маленьких хутірців по тридцять-сорок, а то й по вісім хат. Один з таких хутірців — Прусівка — виріс поблизу Минківки, через балку.

Жили в Прусівці люди ще бідніші, ніж у Минківці. Орендували землю в пана, ходили по Тавріях і Чорноморіях. А деякі шукали щастя на шахтах Донбасу.

Таким шукачем щастя був і Савка Прус. На Донбас пішов він парубком. Мріяв заробити грошей, щоб потім, повернувшись у Прусівку, купити коня, корову, стати хазяїном і одружитися.

Була на приміті в нього й дівчина. Парасочка. Гарна, роботяща і з хорошої сім'ї.

Попрацювавши на шахті щось років зо два, Савка задумався: а на якого біса йому кінь та корова, коли немає землі? Чи не краще залишитися на шахті і забрати Парасочку в Донбас?

З цим наміром він і приїхав у Минківку. Був певний, що в такому одязі, та ще на мотоциклі, одразу скорить серце Парасочки.

Але вийшло так, що Парасочка піднесла йому гарбуза. Не знаю, як пережив це Савка, а для мене то був справжній удар. Чому — посудіть самі.

За кілька днів до сватання Савка приїжджав до моїх тата і мами. Він обдарував мене і моїх братиків та сестричок

великими копіечними цукерками з китицями, дозволив досхочу милуватися своїм мотоциклом.

А ще потім Савка посадив мене позад себе на мотоцикл і катав по всій Минківці. Він любовно називав мене племінником, а я його — дядечком Савкою.

І раптом — гарбуз!

Було дуже прикро. Адже підніс того гарбуза не хто інший, як моя рідна тітка по матері — Парасочка.

Савка Прус незабаром зник з Минківки, і зустрівся я з ним лише в часи революції.

ШКОЛА

Написав я цей заголовок, і мене потягло на лірику. З школою пов'язані у кожного з нас найкращі спогади.

Почав був так:

«Школа — це моя друга рідна мати, яка взяла мене, мало, за руку, повела на широкий життєвий шлях...»

І закреслив. Не те, не так. Почав знову.

«Школа була для мене і рідною, доброю мамою, і злою мачухою, бо...»

І знову закреслив. А чому «бо»? Хіба школа була в цьому винна? Напишу так, як воно було...

Якось улітку 1911 року до нас зайшов учитель Іван Костянтинович. Дідусь Тиміш тоді вже помер, тато був на заробітках, і дома господарювала мати.

— Кажуть, у вас є хлопень, якому пора до школи? — запитав учитель.

— Ще малий, — відповіла на це мати.

Було надвечір. Я саме пригнав корову з поля, заганяв у кошару. Учитель покликав мене, поцікавився, як звати, запитав:

— Кажі правду: скільки тобі літ?

Мати моргала мені, щоб мовчав, але я вже догадався, в чому справа, і голосно вигукнув:

— Узимку буде рівно десять!

Мені дуже хотілося ходити до школи, але тато і мама не пускали.

— Порозумній трохи, — казав батько. — Навіщо дурному школа?

Обов'язкового загального навчання тоді не було. Іванові Костянтиновичу доводилося щоліта ходити по хатах і буквально благодіяти батьків, щоб віддавали дітей до школи. І свого досягав: майже всі минківські хлопчики і чимало

дівчат таки ходили до школи. Правда, добра половина з них до третього, останнього, класу не досиджувала. Про таких казали: «Пройшов два класи і третій калідор...»

Коли я прийшов до школи, думав, що буду найбільший і найстарший. А виявилось, що четверо були ще старші. Одному з них — Никифорові Реві — йшов тринадцятий. Він був дуже здоровий, і його не поборювали навіть третьокласники.

Учився Никифор Рева дуже добре, любив арифметику, і Іван Костянтинівич любовно називав його майбутнім Ломоносовим. Але цей майбутній Ломоносов був такий бідний, що навіть не мав чобіт, — ходив до школи у материних через день. Пройшовши два класи і третій «калідор», він подався на шахти.

Я вже згадував, що дідова наука була мені дуже мудрою, бо він учив мене по церковнослов'янському. Шкільна наука здалася мені набагато легшою, але теж «мудрою», — першого року я багато чого не розумів.

Українська мова в царській школі була заборонена.

Іван Костянтинівич був місцевий, він терпляче пояснював школярам кожне незрозуміле слово.

— Ізба — це значить хата, а салазки — саночки, на яких ви катаєтесь... Ясно?

— Ясно! — відповідали ми хором.

Я й досі знаю напам'ять віршик, який учили:

Петушок, петушок, золотий гребешок,
Масляная головушка, шелковая бородушка...

Пояснивши, що таке «петушок», Іван Костянтинівич поправляв нашу вимову:

— Проказуйте за мною... Та не «пїтушок», а «петушок»...

Якось серед зими наш любимий учитель раптом зник. Замість нього на урок прийшов Петро Степанович, молодий учитель, який вів другий клас. На наше запитання, де Іван Костянтинівич, він похмуро буркнув:

— Не знаю...

На другому уроці ми насмілилися запитати про це ж «батюшку» — попа Данила, який учив нас закону божому. А той у відповідь гаркнув:

— Це не мое і не ваше діло!

Попа ми дуже боялися. За незнання уроку він бив ключем по голові, ставив у куток або коліньми на гречку. Стояти навколїшках на гречці мені в школі не доводилося, але дома пробував: дуже неприємна річ.

Третьою вчителькою в школі була Єфросинія Василівна, дружина Івана Костянтиновича. Вона весь час ходила заплакана і на наші запитання нічого не відповідала.

Нас почав учити Петро Степанович. Запам'яталася пригода, що сталася на одному його уроці. У тодішньому шкільному букварі було оповіданнячко, яке починалося так:

«Маша вийшла за ворота. У калитки лежал ребенок и горько плакал».

Хтось читав оповіданнячко вголос. Перше речення для всіх школярів було ясне. Друге також здалося зрозумілим: біля калитки, тобто біля гаманця, в якому носили гроші, лежала маленька рибка...

Оті «рибка» та «калитка» й збили багатьох школярів з пантелику. А Никифор Рева зареготав — на весь клас.

— Ти чого смієшся? — запитав учитель.

— Смішно, Петре Степановичу... Хіба рибка плаче?

І Рева, і майже всі ми зрозуміли, що «ребенок» — то маленька рибка.

Через тиждень чи трохи більше Іван Костянтинович повернувся в Минківку. Коли ми запитали його, де він так довго був, учитель неохоче відповів:

— Ви ще малі, вам про це рано знати...

ДЯДЬКО СЕМЕН

Тієї ж зими моя тітка Парасочка вийшла заміж. Новий жених, Антон, був недолугий, якийсь миршавий, та ще й глухуватий. Зате він належав до багатого роду Шаповалів.

Той рід вийшов колись з Минківки на Вакулівські степи за тридцять кілометрів на південь. Старший в роду, Грицько, мав там п'ятсот десятин землі, другий за ним, Тиміш, — півтора. Найменшому, Антонові, припало тридцять шість. А земля була тоді найбільшим багатством.

І ось у мого діда Митра справляли весілля. Воно було дуже бучне. Жених з родом приїхав по молоду цілим поїздом з розквітчаних саней, запряжених баскими кінями.

Гості пили й гуляли у великій хаті, а молода чогось тікала у маленьку хатину і там плакала з моєю матір'ю. Мені здавалося, що вона плаче за Савкою Прусом, за мотоциклом, і я теж плакав.

На весілля прибув з далекого і незнамого Катеринодара (тепер Краснодар) старший брат молодої, а мій дядько — Семен. Він працював там на залізниці кондуктором. Наші

хлопчики одразу охрестили його паном, бо ходив він у небаченому пальті з блискучими гудзиками.

Я бачив його вперше. Мати підвела мене до нього і шанобливо сказала:

— Це твій рідний дядечко. Цмокни його в ручку.

Але я не встиг цього зробити. Дядечко висмикнув свою руку з моїх, нагримав на маму, а мене обняв за плечі й поцілував у голову.

Увесь час дядько Семен був чогось сердитий, тікав від нових родичів Шаповалів на двір, до музик, розмовляв там з хуторянами. Пізніше я довідався, що він був проти того весілля, картав рідних:

— Занапали Парасочку! На греця їй те багатство, хіба в ньому щастя?

Дідусь Митро винувато виправдувався:

— Коли ж набридли злидні. Хай хоч Парасочка поживе в добрі.

Не хотіла йти за нелюба й тітка, того й плакала. Але родичі наполягали:

— То не біда, що Антон миршавий, зате хазяйкою будеш на всю губу! Чотири корови має, шестеро коней.

Дуже сердився дядько на дідуся й бабусю, не захотів навіть ночувати в них, пішов зі мною до нас. А для мене той прихід був справжнім святом: дядько подарував мені цілого гривеника і весь вечір розповідав про паровози, усілякі машини і про далекі міста, в яких він бував.

Після весілля він одразу ж і виїхав, сказавши рідним, що приїде вже нескоро. Але не минуло й року, як знову приїхав. Почувши про його приїзд, я одразу ж подався його побачити. І не шкодував: дядько зустрів мене як рідного сина, подарував мені іграшкового паровоза.

Цього разу дядько Семен привіз з собою якийсь ящик, схожий на скриню. Коли я поцікавився, що в ньому, він посміхнувся й відповів:

— А зараз побачимо.

Відкривши ящика, він вийняв з нього велику рамку, почепив її на стіні в хаті. З рамки дивився на мене якийсь вусатий дід у кудлатій шапці.

— Знаєш, хто то? — обнявши мене за плечі, запитав дядько.

Я знизав плечима. У таких гарних рамках мені доводилося бачити тільки царя та святих.

— Це Тарас Шевченко! — шанобливо сказав дядько.— А хто він — слухай, зараз розкажу.

Ще потім він вийняв з того ж ящика книжечку, на якій було написано: «Маленький кобзар». Відкривши книжечку, сказав:

— Ану покажи, як ти вмієш читати.

Я з радістю почав читати:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть...

Читалося легко, кожне слово було зрозуміле і ясне. Але водночас щось заважало, язик мій ніби заскакував. Звідки було мені знати, що літеру «и» треба вимовляти як «ы», а «є» — як «е». Отже в мене виходило:

Садок вишневий коло хати...

Дядько Семен сів поряд зі мною, прочитав вірша сам, пояснив, як треба вимовляти не знані мною літери. Потім сказав читати знову мені.

На другий день у дідовій хаті зійшлися гості. Після обіду дядько Семен посадив мене на покуті, дав у руки «Маленького кобзаря» і сказав до всіх:

— Слухайте, зараз Василько вам щось прочитає.

І я голосно, уже не збиваючись, почав читати «Катерину». Гості, тато і мама слухали мовчки, може, з поваги до дядька. Потім я почув, що хтось схлипнув. А коли я дочитав до того місця, де Катерина з маленьким Івасем блукає по лісу, почали плакати всі.

На тій же стіні, під Шевченком, дядько Семен почепив і другу рамочку. У ній був портрет якогось красивого офіцера у картузі з кокардою. Важко тепер пригадати, якими саме словами розповідав дядько про того офіцера. Запам'яталося тільки, що той офіцер підняв руку на самого царя, що його судили і розстріляли. Але оці дядькові слова врізалися в пам'ять назавжди:

— Перед розстрілом йому зав'язали очі. Та він скинув пов'язку і крикнув: «Стріляйте так!»

Згодом, уже після революції, мені стало ясно, що той героїчний офіцер був лейтенант Шмідт.

У своєму ящику дядько Семен привіз у Минківку багато маленьких книжечок, які роздавав людям. А мені подарував «Маленького кобзаря», сказавши, щоб я читав його дітям.

На другий день я прийшов з «Маленьким кобзарем» до школи. Кортіло прочитати товаришам і показати Іванові Костянтиновичу — він дуже любив, коли школярі брали книжки у бібліотеці. А я мав власну книжку!

Прибіг до школи рано, засів з однокласниками в кутку, захоплено почав читати.

Продзвенів дзвоник, і до класу хтось зайшов. Гадаючи, що то Іван Костянтинович, я почав читати ще голосніше. Аж хтось з учнів штовхнув мене в бік і злякано прошепотів:

— Батюшка!

По закону божому я мав тільки п'ятірки. Батюшка, піп Данило, любив мене, ніколи не карав і навіть не гримав. А тепер він аж визвірився:

— Де ти взяв цю книжку?

З переляку я розгубився, не знав, що відповісти. З очей полилися сльози. Стало раптом кривдно: замість похвалити за читання, батюшка накинувся на мене. За віщо?

Школярі посідали на свої місця, з острахом чекали, що піп почне бити мене по голові ключем або поставить на гречку. Проте цього не сталося. Піп забрав мого «Маленького кобзаря» і, грюкнувши дверима, мовчки вийшов з класу.

Незабаром він повернувся без книжки, почав урок. Був сердитий, і перелякані школярі відповідали на його запитання погано. Майже всіх батюшка поставив у куток.

Потім він викликав мене, задав одне запитання, друге, третє. Я на всі відповів. Тоді він задав і четверте, і п'яте — хотів, певно, на чомусь мене ввіймати. І не ввіймав.

Фінал був зовсім несподіваний. Піп повернув голову до тих, що стояли в кутку, і, показуючи на мене, крикнув:

— Ось так треба вчить уроки! Як він!

Потім звернувся до мене, гаркнув:

— А тобі ставлю трійку! За книжку... щоб я більше такого не бачив!

Через кілька днів після цього Іван Костянтинович закликав мене в учительську. Він завжди був приятний до мене, а тоді здався рідніший за батька. Осміхаючись, він дістав із шухляди столу мого «Маленького кобзаря», промовив:

— Не бійся і скажи правду: де ти взяв цю книжку?

Я щирсердо розповів.

— Гарний у тебе дядько! — похвалив учитель і, повертаючи мені «Маленького кобзаря», додав: — Заховай у сумку. І будь далі розумніший, не показуй більше ні батющі, ні матущі.

А ще через тиждень Іван Костянтинівич знову покликав мене. І вже не в учительську, а до себе на квартиру. Напоїв чаєм, пригостив коржиками, а потім і каже:

— Незабаром різдво і Новий рік. Ти підеш віншувати й посипати?

Я не знав, що відповісти. Може, вчителеві неприємні ті віншування й посипання? Іван Костянтинівич відгадав мої вагання, сказав, що то хороший звичай — вітати людей з святами. Потім спитав:

— І багато ж ти навіншуєш?

У Минківці здебільшого обдаровували віншувальників пирогами, коржиками й цукерками. А подекуди перепадало й по копійці. Однієї зими мені пощастило навіншувати й напо-сипати аж сімнадцять копійок, і я за них купив залізного ковзана. До того ковзався на дерев'яному.

Вислухавши мене, учитель чомусь згадав про «Маленького кобзаря» і поцікавився:

— Чи багатьом школярам сподобалися Тарасові вірші?

— Усім! — відповів я.

— То добре. А чи багато знайдеться таких, які б купили «Кобзаря»?

— Багато! — упевнено підтвердив я.

— Тоді зробимо так, — продовжував учитель. — Ти поговори з школярами, щоб вони не розтринькували навіншованих грошей, знесли тобі. А я на ті гроші дістану вам і «Маленького кобзаря», і ще гарних книжок... Тільки гляди, щоб не довідався батюшка!

Уже тоді я догадувався, що Іван Костянтинівич ненавидить попа Данила. І було за що. Після революції стало відомо, що піп доносив на нашого вчителя, і його двічі забирали поліція.

Настали свята. Я і мої товариші по класу поставили собі за мету навіншувати якомога більше копійок. Наважилися піти навіть до попа Данила. До нього, як правило, ходили тільки старші, бо в нього були дуже злі собаки.

На наше здивування, того року попівські собаки були всі на прив'язі, а сіни до хати не зачинені. А ще більше вразило нас те, що попада відвалила нам аж по дві копійки.

Розгадка тієї несподіваної попівської щедрості прийшла потім. Виявилося, що попа підкузьмив дякон: він ще минулого року почав давати по дві копійки.

Урожай вийшов чималенький: аж три карбованці. Я відніх їх Іванові Костянтинівичу.

А через кілька тижнів на моє ім'я, уперше в моєму житті,

прийшов поштовий пакунок. У ньому було п'ятдесят книжечок: дванадцять «Маленьких кобзарів», дев'ять збірників українських пісень, а решта — казочки.

ПЕРША НАРОДНА АРТИСТКА РЕСПУБЛІКИ ГЛАДИТЬ МЕНЕ ПО ГОЛОВІ

Улітку 1912 чи 1913 року через Минківку уперше промчав автомобіль. Їхав він з Валок шляхом на Костянтиноград — теперішній Красноград. Пройшла чутка, що то проїхав «архирей».

Через кілька днів той же автомобіль промчав на Валки і того ж дня повернувся назад. Виявилося, що то їздить не «архирей», а пан Волик, який мав у Комишуватій маєток.

Пан Волик був чималим поміщиком, мав до п'яти тисяч десятин землі. Але на відміну від інших навколишніх поміщиків його називали «чудний пан» або «добрий пан».

Забіжу трохи наперед і скажу, що в час революції, коли всі навколишні поміщицькі економії були розібрані і спалені селянами, Воликів маєток залишився неушкодженим. У ньому в 1920 році осіла перша у Валківському повіті сільськогосподарська комуна «Зоря комунізму».

«Чудного пана» я знав особисто, добре запам'ятав навіть його ім'я — Федір Парамонович. А сталося це ось за яких обставин.

Минківці, в тому числі і мій батько, узимку брали підряд возити Воликову пшеницю з Комишуватої на станцію Ков'яги. Відстань була чималенька — тридцять п'ять верст, тому возії на дорогу витрачали два дні. Першого дня набирали пшеницю в економії і поверталися в Минківку, а другого — відвозили на станцію.

Одного разу мій батько захворів і послав по пшеницю мене, попросивши сусіду допомогти «малому». Отоді я й побачив Волика вперше. Він і справді здався мені «чудним». Усі пани, яких мені доводилося бачити, ходили в пальтах, у картузах з кокардами або в шляпах, а цей був у козушку і звичайній шапці.

Розповідали, що він умів полагодити яку завгодно машину, добре знався на агрономії і садівництві, не цурався мужиків. У цьому переконався і я. Побачивши мене, він запитав:

— А це що за хлопець?

Сусіда сказав. Волик докірливо похитав головою, покликав когось з своїх підлеглих і наказав:

— Відведи цього козака на кухню. Хай відігріється і поїсть.

Іншим разом, коли я приїжджав по пшеницю, було тепліше. За час, доки підходила моя черга, я встиг оббігти економію, оглянути зовні панський будинок і парк над річкою.

Панський будинок мене аж ніяк не вразив. Куди йому до палацу Задонської в Сніжкові! Зате мене вразило інше. Частина парку була обгороджена звичайним хворостяним тинном з перелазом до річки. За тією огорожею біліла невелика хата під стріхою і з призьбою, біля якої стояв стіл, укопаний ніжками в землю.

Коли я запитав знайому мені куховарку, що то за хата, вона сказала:

— То улітку до Федора Парамоновича приїжджають гості. Ось вони й живуть у тій хаті.

— Мужики ті гості, чи як? — здивувався я.

Куховарка пояснила, що ті гості — теж пани, і дуже хороші.

— Але вони не хочуть жити в хоромах, а тільки в отій хаті...

«Чудний пан» улітку часто їздив у Валки. Щоб побачити автомобіль, ми пасли корів поближче до шляху. Але щоразу він проскакував повз нас, залишаючи за собою хвіст пилюки.

Та одного разу нам пощастило. З автомобілем щось сталося, і він зупинився. Шофер почав копатися в моторі, а пани, які їхали в машині, походжали на шляху.

Захекані від бігу, ми спинилися поодаль, зачудованими очима буквально їли і небачену машину, і панів. В одному з них я одразу упізнав Волика. Другий пан був набагато старший за нього, вусатий. А між ними ходила гарна пані в білому крислатому капелюшку.

Помітивши нас, гарна пані підійшла ближче, запитала:

— До школи ходите?

Пастушки, переступаючи з ноги на ногу, мовчали. Що їм було відповідати? Ходили до школи тільки я та сусідський Семен. Він був соромливий і ховався за спину інших. А я, згадавши враз, що Іван Костянтинович учив насамперед вітатися, зопалу відповів:

— Здрастуйте вам!

Пани засміялися, а гарна пані похвалила:

— Молодчина, хлопчику! Як тебе звати?

Мені було приємно, що пані така ласкава і говорить понашому, тому відповів дуже охоче:

— Василь, а його — Семен... Ми вдвох ходимо до школи, а вони ні.

— Молодець, Васильку! — знову похвалила мене ласкава пані. Погладила мене по голові, дала мені й Семенові по цукерці.

Потім вона по черзі перепитала кожного з пастушків, як звати, і також обдарувала цукерками. Хлопці охоче відповідали на запитання, між нами і панями налагодився цілковитий контакт.

Тим часом шофер полагодив машину, запросив пасажирів сідати. Волик, відкриваючи дверцята автомобіля, звернувся до пані:

— Маріє, пора. На поїзд запізнишся...

— До побачення, любі! — сказала гарна пані і помахала нам рукою в білій рукавичці.

Автомобіль зник, а ми ще довго стояли на шляху і махали руками йому вслід.

І мені згадалася хатка над річкою, яку я бачив у парку пана Волика. І я вирішив для себе:

— У тій хатці жила вона, ця гарна пані!

Звісно, я не міг тоді знати, хто вона була насправді. Лише багато років пізніше, ознайомившись з історією українського театру, я почав догадуватися, що та гарна, добра пані була не хто інша, як Марія Костянтинівна Заньковецька.

А недавно, після розмови з могіканином нашого театру Іваном Олександровичем Мар'яненком, і зовсім у цьому впевнився. Адже Заньковецька була близькою родичкою Волика; її рідна сестра була за ним заможним. Федір Парамонович Волик довгі роки був меценатом українського театру, вклав багато енергії і коштів у справу рідного мистецтва.

«Маріє, пора! На поїзд запізнишся...» — згадую я тепер.

Так, я маю абсолютне право тішити себе тим, що мене тоді погладила по голові саме вона — майбутня перша народна артистка Української Радянської Соціалістичної Республіки!

БАТЬКО МАЙСТРУЄ САНИ, СПРАВЛЯЄ В ХАТІ БОЖУ СЛУЖБУ І ПИШЕ...

У 1912 році батько не добув строку в Таврії, повернувся додому одразу після жнив. Баскі багатійські коні перекинули на нього важку гарбу з лантухами пшениці і дуже скалічили.

До осені батько вилежувався, не ходив навіть до церкви, чим дуже мучився. Відколи я пам'ятав, не було жодної служ-

би в церкві, яку б він пропустив. Тому під час хвороби він надолужував це дома, справляв божу службу самотужки.

Усі церковні служби він знав напам'ять. Крім того, мав власне євангеліє, псалтир, часослов та інші требники. А хрест зробив дерев'яний, пофарбувавши його в жовтий колір.

Закінчував хатню службу ритуально. Наливав у білу миску води, накривав її білою шовковою стрічкою і, співаючи молитву, освячував воду хрестом. Потім брав у руку пахуче василькове кропило, намочував його у «освяченій» воді і кропив нею всю хату.

Після цього сім'я сідала обідати. Потім батько лягав на годинку відпочити. А ще потім, знову помолившись, урочисто сідав за стіл, діставав пляшечку з чорнилом, ручку та зошит і починав писати.

Я вже казав, що коли б умови, був би мій батько письменником. А що це так, судить самі...

Почав писати він, мабуть, давненько. Коли я став школярем, списаних зошитів накопичилося з добрий десяток. Писав тільки зимою, у неділю та свята. На той час мати йшла до сусідів, а ми, діти, бігли кудись гратися.

Ставши школярем, я зацікавився батьковою творчістю. Якось, коли нікого не було в хаті, проглянув один зошит, другий і нічого не розібрав. Сторінка за сторінкою були заповнені сумішшю слов'янських і українських слів, накарлючених слов'янськими літерами.

Розібрав тільки, що кожна сторінка починалася одним і тим же: «Аз есмь раб божий Петр...» Останні два слова були написані під титлами.

Був батько дуже непосидячий і в будні нудився без роботи. Трохи оклигавши від каліцтва, він задумав змайструвати глабці — так у нас називалися виїзні сани. Майстрував їх у хаті, бо надворі вже стояла зима. Укладав у них все своє вміння, щоб були легкі і гарні, щоб ніхто більше не казав, що Святий Петро так і помер без глабців.

Десь під різдво сани були готові. Батько пофарбував їх сажею на олії, намалював на спинці два білі півники.

— На таких санях не соромно й до самого губернатора їхати! — жартував він.

І на тобі. Сталося точнісінько, як у приказці: «Так то так, а з хати як!» Почав батько витягати сани надвір, а вони не пролазять у двері. Мудрував і так і сяк, проморочився увесь день. А ввечері розсердився і порубав глабці сокирою на друзки.

Кілька днів по тому ходив батько як чорна хмара. А потім

узявся стругати з грушевого дерева ложки, робити граблі, які потім обмінював на полуно або сіно. На базар ніколи не вивозив своєї продукції, дуже не любив ніякої комерції.

Одного разу сидів я за столом і робив урок чистописання. Батько ніколи не втручався в мою науку, а тепер раптом зацікавився — очевидно, йому сподобалося, що в мене гарно виходить. Коли я закінчив урок, він дістав свій зошит і сказав:

— Ану пиши тепер тутечки.

— Що саме? — не зрозумів я.

— А те, що проказуватиму... Пиши: «Аз есмь раб божий Петр...»

Я старанно вивів ці слова, глянув на батька. Чи так? Він задоволено посміхнувся і почав диктувати далі. Передати дослівно зміст тієї диктовки зараз не зможу, але звучала вона приблизно так:

«Лета господня тысяча дев'ятсот дванадцятого, апріля, осьмого дня, аз Петр пришел у село. А там не рекут село, а рекут станиця. І найнявся аз Петр на строк до великого празника покрова пречистой богородиці. А в станиці тій есмь храм великомучениці Варвари і другий храм — святих апостолів Петра і Павла...»

Далі батько розповів, а я записав, що там живуть такі ж, як і в Минківці, люди, православні християни, і що він відпросився у хазяїна до церкви на храмове свято.

«А святу літургію служили два священники та протоієрей, і вело гарно співав хор. А хазяїн мій зело скупий! поставив у церкви копієчну свічку, акі і аз грішний...»

Продиктувавши це, батько побожно перехрестився і промовив:

— Господи, прости мої прогрішення!.. Скупердяга був багатій і скажений. Від зорі до зорі ганяв нас на роботі, а годував глевтяком і кандьором.

Я хотів був і це написати, але батько спинив:

— Не треба, синку. Хай його бог простить, а я прощаю.

На другу неділю я сам запропонував свої послуги батькові:

— Може, ще подиктуєте, тату?

Думалося, що батько розповість щось незнане, цікаве — де бував, що бачив. Але він здебільшого обмежувався тільки назвами міст і населених пунктів, числом і місяцем, коли там був, а докладно розповідав тільки про церкви, коли в них храмове свято і які там півчі.

Якось я поцікавився:

— А які люди живуть на Чорноморії? І чи тепло там, чи холодно?

— Люди як люди,— відповів він.— І жарко влітку. А в Таврії вода дуже глибоко і мало. Хазяї видають її видавцем: на снідання кухлик, на обід і вечерю.

— А вмиватися?

— А ми вмивалися, коли дощ ішов.

— То давайте про це напишемо! — запропонував я.

— Навіщо? — буркнув на це батько.— Пиши те, що кажу.

Ще одного разу я поцікавився:

— Навіщо, тату, ми... ви оце пишете?

Батько відповів дуже просто:

— Коли помру, покладеш мені в домовину...

На жаль, я не виконав батькового заповіту. Всі татові зошити згоріли разом з «Божественною комедією».

ПАНИ І РАКЛИ

Над усі науки полюбилася мені з малих літ географія. Уже з другого класу я захопився Жюлем Верном, уявно мандрував з ним по Індії, Африці, навколо всього світу.

А навколо Минківки найдалі я був тільки за двадцять п'ять верст — у Коломаці, куди їздив з батьком на ярмарок.

І ось Іван Костянтинович несподівано запропонував мені:

— Хочеш поїхати в Харків?

Харків! Ось сиджу зараз і не знаю, якими словами передати тодішні уявлення про нього. До того я був тільки в одному місті — Валках, які мало чим різнилися від того ж Коломака.

У тодішніх Валках було щось п'ять чи шість двоповерхових будинків. Найбільше вразив мене повітовий центр лише тим, що в ньому було аж шість церков.

Звідкілясь я знав, що у Валках було тоді шість тисяч населення. А в Харкові — двісті сорок дев'ять. І думалося: «Скільки ж церков у Харкові?»

І ще вражали мене Валки тим, що в них багато панів. Панами я вважав тоді всіх, хто ходив у пальтах, картузах з кокардами, шляпах і в калошах.

Мені здавалося, що всі оті пани нічого не роблять, а тільки швендяють по дощаних тротуарах і досхочу їдять халву.

Нагоді поїхати в Харків я дуже зрадів. Але за які гроші? Іван Костянтинович сказав не турбуватися цим, порадив тільки взяти з собою чимбільшу торбу з харчами.

На цю екскурсію учитель відібрав шістнадцять кращих школярів. Одного травневого ранку ми всі зібралися коло школи і пішки пішли на станцію Ков'яги за двадцять верст.

У дорозі, звісно, стомилися, але не признавалися, казали Іванові Костянтиновичу, що ладні йти хоч і п'ятдесят верст. Нас ніби магнітом тягло вперед, де чекали небачені дива. Жодний з школярів до того не їздив поїздом, навіть не бачив його.

Розповідати далі про цю подорож не буду. Кого я зараз здивую наївними переживаннями селянських дітей? Але про дещо кортить згадати, хоча б про те, яким був Харків напередодні революції...

Ходили ми, побравшись за руки, по вулицях великого міста і весь час спотикалися: харківські вулиці вимощувалися тоді керамічними плитками різної форми. В багатьох місцях вони були вищерблені.

Автомобілі на вулицях траплялися дуже рідко. Зате було дуже багато візників, яких звали «ванько». З вигуками: «Эй, поберегись!» — вони снували вздовж і впоперек.

З брязкотом і дзенькотом часом проїжджали трамваї. Вони ходили тільки по кількох вулицях. А справжнім володарем харківських вулиць була конка: відкриті вагончики, запряжені кіньми.

На Московській вулиці, що круто піднімалася до Миколаївської площі, кінці давали підмогу — ще пару коней. Люди, які підпрягали коней, галасували на всю вулицю.

З усіх див, які ми бачили в Харкові, найдужче запам'яталися зоопарк і кіно. Зоопарк — зрозуміло чого. Адже ми вперше в житті бачили живих лева, ведмедя, вовка, мавпу. А кіно...

Уявіть собі, друзі, що воно нікого з нас не вразило, хоч бачили його вперше. Може, це сталося тому, що нам показували не ігровий, а «видовий» фільм, як тоді звалися хронікальні кінокартини.

А запам'яталося нам кіно тим, що всі ми дуже налякалися, коли на нас з екрана розігнався паровоз. Одна дівчинка навіть зомліла, і Іван Костянтинович виніс її з кіно на руках.

І все ж як не цікаво було в Харкові, а на третій день закортіло додому. Чужим і непривітним здалося нам велике місто, чимсь воно лякало нас.

Сталося це, мабуть, тому, що ми не бачили справжнього господаря Харкова — пролетаріату, не були на жодному заводі, в робітничому середовищі. Ми бачили тільки панів та раклів.

Панами ми вважали всіх, хто був гарно одягнений. А раклами — злодюжок та обідранців, якими кишив тоді Харків. Іван Костянтинівич на кожному кроці попереджав нас:

— Дивіться в обое, обкрадуть!

До речі, хто не знає походження слова «ракло», можу пояснити. Колись у Харкові існувала бурса, яка носила ім'я святого Іраклія. А бурсаки, як усім відомо, уславлялися й тим, що крали в перекупок бублики, рибу і все, що траплялося під руку. Коли вони з'являлися на харківському базарі, одразу подавався тривожний сигнал:

— Іракли! Іракли!

Згодом «і» відпало, залишилося «ракли». А ще потім і бурси не стало, а раклами стали називати всіх босяків і злодіїв.

Отаким залишився в моїй пам'яті дореволюційний Харків. Цікавим, дивним і водночас чужим, нелюбим і навіть страшним.

Страху нагнав нам такий випадок. На Сумській вулиці, якраз напроти теперішнього пам'ятника Тарасові Шевченку, тоді споруджувався великий будинок. Коли ми проходили повз, риштування на будові поламалися і задавили кількох робітників. Двоє голосно стогнали, а один лежав уже мертвий.

Той мертвий мені здався схожим на Савку Пруса, і я заплавав.

СОРОЧКА

Якби я був Андрієм Малишком, я б написав «Пісню про сорочку». Головною героїнею її була б, як і в «Пісні про рушник», — мати.

Друзі мого покоління! Хто з вас перелічить обов'язки своєї матері? Їх було — як зір на небі...

Ось я згадую робочий день моєї мами. Першою схоплювалася уранці вона. Нашвидку вмивалася, висмикувала у нас з-під ніг жмут соломи, на якій ми, діти, покотом спали, розпалювала в печі. Доки в печі розгорялося, вона чистила картоплю, полоскала її, ставила варити.

Надворі співали треті півні, озивалося голодне поросля, мукала корова. Мати набирала з помийниці пійла, несла поросяті. Повертаючись назад, набирала у сінях у запіл проса, кидала курям. Крізь сон чулося її «ціп-ціп-ціп».

Тим часом прокидався й батько. Умивався, молився богу, діставав з сволюка хлібину, різав її і розкладав скибочками на столі. Потім ішов надвір, порався біля худоби, щось майстрував.

Коли картопляна юшка варилася, мати будила нас, старших,— малеча хай поспить. Якщо хтось не підводився, лякала батьком, і сон одразу зникав. Ми швидко умивалися: умивальником служив власний рот: набирали в нього води, цівочкою цідили в жмені і — на обличчя.

Сестра Ганна допомагала матері, розкладала на столі ложки, а я йшов кликати тата. Без нього за стіл не сідав ніхто.

І ось гаряча юшка парує у великій мисці на столі. Якщо була олія, мати брала гусяче пірце, вмочала його в риночку з олією і кропила ним юшку — по ній зверху плавали золотаві кружальця. Якщо олії не було, заправляла юшку маком. Сало і вишкарки мати берегла на жнива і молотьбу.

Снідали швидко і одразу — до роботи. Батько їхав у поле, взявши з собою когось з старших, хтось гнав корову пасти. Мати доварювала обід, годувала малечу, припинала на прикорень порося серед двору і йшла на город.

А ще треба було і хату помазати, і квіток насадити перед вікнами, і масла наколотити, і хоч раз на тиждень на базар сходити. А в жнива — снопи в'язати на полі. А в молотьбу — ходити по людях відробляти за машину.

І так день у день. Весною, літом, восени. Не встигла посадити город, треба вже прошарувати, прополоти, підгорнути. А далі треба викопати картоплю, буряки, познобити в погріб, насолити огірків, насушити яблук і слив, наламати калини і позатикати її пучками під острішком, щоб було чим лікувати дітей від простуди.

Здавалося, що зимою можна й відпочити. Але ця пора року була матері найважчою і найклопотнішою. Вона мусила одягти всю сім'ю.

Ситцеву, набирану в крамниці сорочку я одяг уперше, коли їхав на екскурсію в Харків. До того та й довго після того я ходив у всьому полотняному.

І сорочку, і штани, і рушник, яким я утирався, і рядно, під яким спав, і сумку, з якою ходив до школи, і скатертину, якою в неділю накривався стіл, і рушники на стінах у хаті ростила, шила, а потім і прала щотижня моя мати.

Технологія сорочки була довгою, складною і важкою.

Десь восени мати вибирала на городі підмет — невелику ділянку землі. Усю зиму носила на той підмет попіл з печі, курячий послід, свинячий гній — здобрювала його, щоб добре вродив. Навесні скопувала підмет лопатою, скородила граблями і засівала коноплями.

Коноплі вистигали неодноразово. Плоскінь мати вибирала влітку, а матірку — ранньої осені. В'язала в снопи, ставила сторчма сушитися. Коли снопи висихали, — молотила їх, збирала сім'я, Більша частина його йшла на олію, а решта — на насіння.

Восени мати везла возиком конопляні снопи до ставка, в'язала з них невеликі плотики і занурювала їх у воду.

Щоб вони не спливали, накидала зверху грязюки. Так коноплі мокли більше тижня.

Витягати коноплі з води було набагато важче: вони намокали і осідали на дно. Треба було лізти у воду.

А тоді бувало вже холодно, і однієї осені мати дуже застудилася, довго хворіла.

Вимочені коноплі мати знову просушувала, а потім терла на терниці, тіпала на бительниці. Виходило грубе прядиво, в якому залишалося багато костриці.

Ой та костриця! Вона сиділа в печінках і батькові, і всім нам, дітям. Вірніше, сиділа не в печінках, а в наших легснях. Просушене на гарячій печі прядиво ми мусили довго м'яти ногами, щоб вилучити, вим'яти ту клятву кострицю. Вона так ядуcho душила в грудях, що всі у хаті чхали.

І ось прядиво готове. Мати розчісувала його гребінкою, робила мичку і одягала на великий гребінь:

— Господи благослови!

Побожно перехрестившись, вона сідала на гребнище, присувала ближче прядку і починала прядти. З світанку до пізнього вечора сукалася нитка, намотуючись на починок — довга-довга, як зимова ніч.

З трьох ниток складалася чисниця, з десяти чисниць — пасмо, з двадцяти п'яти пасом — півміток. Десь під кінець зими батько вносив в хату осівницю, і мати починала снувати основу.

Того дня ми, діти, чекали як свята: мати нарешті виносила на горище прядку, ставала веселішою. І друге. У нас була осівниця, яка крутилася. Ми одне поперед одного крутили її, а мати снувала.

А ще потім у хаті з'являвся верстат. Він займав мало не четвертину хати, і нам доводилося майже до великодня спати в тисняві і двом — під столом.

Цей період народження сорочки був для нас найненависнішим. Надворі вже припікало весняне сонце, хотілося після школи пограти у цурки, а тут мати заставляла сукати цівки для човника.

Пайдужче остогидали цівки сестрі Ганні — вона ще не ходила до школи, допомагала матері. Якось вона сказала мені по секрету:

— Давай помолимося богу, щоб він спалив верстат!

Я був не від того і навіть вірив тоді, що бог усе може. Але як він спалить верстат? Адже він у хаті. Тож треба молитися, щоб і хата згоріла.

— Е ні, хати жалько,— сказала на це сестра.— Де ж ми тоді спатимемо?

Напередодні великодня осоружний верстат нарешті виносили з хати. Стало враз просторо і весело. На лаві залишилися сувої готового сірого полотна — чотири або п'ять. А в кожному по п'ятнадцять-сімнадцять аршинів.

У сонячний день мати виносила їх з хати, намочувала у ночвах з водою, стелила на траві сушитися. І так щоденно, по кілька разів. Полотно щодалі білшало і через місяць-півтора ставало зовсім білим.

Сорочка, а разом з нею і штани, і рушник народжувалися! Щоб штани не були маркими, мати фарбувала їх бузиною, а сорочки мережила.

— Носіть, дітки, на здоров'ячко!

1914 РІК

Батько вже не ходив на заробітки у Таврію та Чорноморію, господарював дома. Тільки в жнива, упоравшись з своїм житом-пшеницею, він з матір'ю їздив у Більцеве косити панську пшеницю.

Щоразу брав з собою й мене. Я носив снопи, пас нашу білу кобилу, няньчив маленького братика Андрія. Спали під переверненим возом, який обкладали снопами. Дома з рештою дітей залишалася Ганна. Вона вже у вісім років уміла подоїти корову, наварити їсти.

Дорога в Більцеве проходила через Сніжків, повз палац пані Задонської. Батько щоразу підганяв кобилу, щоб швидше проминути це страшне місце: його охороняли озброєні чечени і багато собак. Ходила чутка, що пані годує собак печінкою, щоб були зліші і не показилися від жиру.

Панську пшеницю минківці косили відрядно. Батько брав на себе півтори-дві десятини. Які гроші платив за роботу пан, не знаю. Пригадую тільки, що одного літа у пана добре зародили кавуни і ми привезли їх додому повен віз.

Того пам'ятного літа батько також збирався на заробітки до більцевського пана. Але вийшло так, що довелося помі-

няти пана на... пані. Тією пані стала материна рідна сестра, а моя тітонька Параска.

Читає уже знає, що її чоловік, Антон Шаповал, був недолугий, часто хворів. Навесні того року він помер.

Залишившись багатою удовицею, тітка Параска приїхала до рідних у Минківку за порадою: «Як жити далі?» Заміж одразу виходити не личить, а господаря нема.

Мені згадався Савка Прус. От би гарний був дядько! Я сказав про це матері. Вона поскубла мене за вухо і сказала:

— Мовчи, дурачок!

Тітка, мабуть, догадалася, про що я шепотів з матір'ю. Вона приголубила мене і заплакала.

Найдужче скаржилася тітка на своїх наймитів:

— Роблять — аби день до вечора, а їдять — як ті черви!

І ще плакалася, що їй самій страшно. Що, як хтось підпалить? У ті роки було багато пожеж. Всюди тільки й чулося: там погоріла хата, а там — усе господарство.

Хто підпалював — невідомо. Але горіли, як правило, багатії. На сімейній раді у діда Митра було вирішено, що допомагати тітці поїде мій батько. Другого ж дня він і поїхав. Але не минуло й тижня, як батько повернувся.

— Що сталося? — непокоїлася мати.

Батько лаявся:

— Не сестра вона, а твар нечувствена! Хай хоч і сплять її, не шкода.

Що там сталося, для мене залишилося таємницею.

Тим часом настали жнива. Для одних вони тяглися довго, часом до спаса, а мої тато і мама закінчували їх до Іллі: не було чого жнивувати.

Напередодні Іллі укладали ми з татом останній полукишок, як чуємо: на церкві закалатав тривожно дзвін.

— Горить! Знову десь горить! — заголосила мати.

Але диму навколо ніде не було. А дзвін калатав дужче і дужче, кликав на сполох.

На шляху показався вершник. Збиваючи пилюку, він промчав далі, кидаючи косарям страшне слово:

— Війна! Війна!

Батько перехрестився, мати заголосила на все поле. Мені згадався Тиміш Курган, його страшні оповідання про окопи; про снаряди, які розривають людей на шмаття.

На другий день Минківка уже проводжала на війну своїх синів — наймолодших і найздоровіших косарів. Увесь день село голосило, ніби в кожній хаті лежав покійник.

Війна! З ким війна?

Тимоша Кургана оточили сусіди.

— Ти вже воював, ти знаєш. Невже знову з японцями?

— З австріяками,— відповів Тиміш.

— А за віщо?

— Їхнього царевича убили серби.

— Які серби? — не розуміли люди.— І чого нам воювати? Хай і б'ються ті серби.

Тиміш пояснив:

— Наш цар заступився за сербського, бо він також православний. А австріяки — нехристи.

На другий чи третій день по тому до нас знову приїхала тітка Параска. Плакала, благала тата і маму:

— Рятуйте! Двох наймитів забрали на війну. А пшениця стоїть некошена, а ячмінь уже осипається!

Батько не хотів їхати, казав сердито:

— Краще поїду до пана в Більцеве.

— Таж пан чужий, а ми рідні,— доводила тітка.— Хто ж мене, удову, порятує!

Батько був м'який і податливий, здався на тітчині сльози. Він підмовив ще Тимоша Кургана гуртом поїхати рятувати тітку.

Я був у степу вперше. Він одразу мені не сподобався: нема садків, вода дуже глибоко, жарко і мухи. Про Вакулівський степ і багатіїв-кротів, які там жили, я розповів пізніше, а зараз кілька слів про мух.

Їх було в тітці мільйони. У хаті і на подвір'ї, у хлівах і коморах. Вони нахабно лізли у рот, в очі, в ложку і миску, кусали за вуха і ніс, забиралися за пазуху. Мені здалося тоді, що тітка і всі багатії Шاپовали навмисне кохали мух, щоб вони не давали наймитам спати.

Тоді ж я довідався, чому батько не злюбив тітку Параску. Вона просто не вважала наймитів за людей. Ганяла їх на роботі зі сходу сонця і до пізнього вечора, а годувала кулішем, затіркою і сироваткою.

— Бога не маєш у серці, Параско! — докоряв батько.— Чотири корови держиш, цілий табун курей та качок он ходить.

Не знаю, як годувала тітка наймитів потім, а поки були в неї ми, вона щоденно різала у борщ курча і частенько варила вареники.

На подвір'ї волосного правління з'явилися плакати, які прославляли подвиги доблесної російської армії. На одному з них гарцював на баскому коні донський козак Кузьма Крючков, який колов німців пікою, рубав їх шаблюкою.

Піп Данило у церкві пророкував, що війна буде недовгою, «нечестивий враг паде нози православному русському царю». Але минали місяці, настала зима, а ворог не хотів «падати нозі».

З фронту почали надходити повістки, що такий і такий уже вбиті, а такий і такий поранені. Почали брати на війну тридцятирічних. Нашу хату війна обминала. Батько був ополченцем другого розряду, і його не брали.

Навесні 1915 року я закінчив школу, дістав похвальну грамоту і подарунок — збірник творів Гоголя з написом: «Лучшему ученику школы».

Після іспитів Іван Костянтинович покликав мене до себе і сказав:

— От що, Василю! Досі я тебе не хвалив в очі, а зараз похвалю. Ти здібний — і тобі треба вчитися. Іди зараз додому і скажи батькові.

Ішов я додому немов на крилах. Показав похвальну грамоту, подарунок, розповів про розмову з Іваном Костянтиновичем. По очах бачив, що батько радий, похвалив навіть.

— Молодець!.. А що сказав учитель, те дурне.

— Як дурне?

— Як сало без хліба,— відповів батько і похмурий виїшов із хати.

Через кілька днів до нас прийшов Іван Костянтинович, намовляв тата віддати мене вчитися. Але той тільки дякував:

— Спасибі, Іване Костянтиновичу! Вік цього не забуду!

— Чого не забудете, Петре Тимофійовичу?

— Вашої доброти, що дбаєте про мого сина. Але де це видано, щоб мужицькі діти вчилися?

Справді, за всю свою історію Минківка не знала випадку, щоб хтось з бідняцьких дітей десь учився. Єдиним винятком була Серафима Вільхівська. З малих літ вона жила у тітки у Валках, і та віддала її до гімназії.

Крім жіночої гімназії, у Валках ще було реальне училище та вища початкова школа. За навчання треба було платити. Треба було також справити форму і найняти квартиру. А за які гроші? На той час з Минківки в тих школах

училися тільки попович Анатолій та дякові синочки Павло і Левко.

Моя мрія про навчання згасла. Але через деякий час знову загорілася. Яюсь у неділю покликав мене Іван Костянтинович і каже:

— Підеш учитися в ремісничу школу? Є така у Валках. Я говорив там про тебе, і вони обіцяють стипендію.

— Яку стипендію? — не зрозумів я.

— Не ти, а школа тобі буде платити.

Радості моїй не було меж. Але чи повірять цьому батько? Порадившись з учителем, я вирішив діяти потайки: зібрати потрібні документи, підготуватися і скласти іспити. А там — що буде.

За метрикою треба було йти до попа. А він за все брав гроші. І не малі. Де їх узяти?

Був я дуже релігійний, перед усяким ділом молився богу. Довго молився й тоді:

— Боже милостивий і добрий, напоум мене, як дістати грошей.

Але бог був глухий до моїх благань, і я пішов на перший у своєму житті гріх. Уночі, коли мати спала, украв дома курку, заніс її в найдальші кущі і прив'язав. Я тішив себе тим, що бог змушений буде простити цей гріх: адже курка украдена не в чужих людей, а дома. І украдена не для когось, а для богослужителя.

Отже, курка була. Але як її віднести попові? Саме настали жнива, і треба було увесь день працювати на полі. І тоді я вчинив другий гріх: прикинувся хворим. Батько й мати поїхали жнивувати, а я за курку і поза городами — до ба-тюшки.

По тому треба було зайти до Івана Костянтиновича. Він обіцяв допомогти написати заяву до ремісничої школи. А що йому понести?

Недовго думаючи, біжу додому, лізу в погріб. Хотів узяти глечик молока, але його не було, — сестра Ганна понесла на поле. Схопив горнятко сметани, біжу в школу, подаю Івану Костянтиновичу.

Учитель здивовано глянув на мене:

— Що це?

— Сметана, — відповідаю. — Ви обіцяли допомогти той...

— Що той? — враз насупився Іван Костянтинович.

— Та той... заяву мені написати...

Ніколи мій добрий учитель навіть за вухо мене не брав. А тоді взяв і добре таки поскуб, сказав сердито:

— Віднеси зараз сметану додому! І щоб такого свинства більше не робив! Чуєш?

Хоч і з неприємною пригодою, а й заява у мене була. Лишалася тільки одна заковика: як віднести документи у Валки? На це потрібно було принаймні півдня. Після довгих роздумів вирішив грішити далі: на другий день знову прикинувся хворим.

— Що ж тобі болить, синку? — бідкалася мати.

— І живіт, і груди, і голова... усе болить,— стогнав я.

Мати наказала сестрі Ганні наварити калини з шавлією, дала мені пити, перехрестила мене і побігла надвір, бо батько уже виїжджав на вулицю. А я, полежавши трохи, схопився з лави і — на Валки.

Після того, як я побував у Харкові, «богоспасаємий град Валки», як казав Іван Костянтинович, мене уже не вражав нічим. Єдине, що мене цікавило: побачити «ремесленника», тобто учня ремісничої школи,— яка в нього форма?

Гімназистки і реалісти зустрічалися часто, а «ремесленники» — хоч би тобі один. «Чи, може,— подумалося,— вони не мають форми? Який жаль!» Я так хотів носити хоч якусь кокарду па картузі.

Дуже розчарував мене і будинок ремісничого училища. Гімназія і реальне училище містилися у двоповерхових кам'яницях, а ремісники — у невеликій дерев'яній хаті. Одне тільки потішило: довжелезна вивіска над будинком, на якій було написано: «Валковское александровское ремесленное училище».

Я запитав одного перехожого, другого: що означає «александровское», але вони не знали. Лише потім, ставши вже «ремесленником», довідався, що училище носило ім'я імператора Олександра, а якого саме — не пам'ятаю.

У канцелярії школи сидів якийсь куций, приземкуватий дядько. Він упрівав від спеки, раз по раз витирив піт на обличчі великою хусткою.

— Тибе что нада? — запитав він неприязно.

— Мне тетого... заведуючого,— відповів я торопко.

— Та не заведуючого, а нада говорить «господина заведующего»,— поправив мене дядько.— Зачим он тебе?

Зніяковілий і розгублений, я щось пробурмотів і подав йому документи. Дядько проглянув їх, поклав у папку і сказав:

— Ступай домой и жди вызова на экзамен...

На цей раз брехня вилізла мені боком. Сестра Ганна видала мене, сказала батькові, що я не хворий, цілий день

десь блукав. Батько схопив налигач і бив мене доти, доки я не признався, що ходив у Валки.

І тоді сталося чудо. Я був абсолютно упевнений, що це бог зглянувся на мої молитви, нарешті допоміг мені. Почувши, що я поступаю в школу, батько одразу відкинув налигач, сів до столу і, обхопивши голову руками, заплакав.

На столі блимав каганець — гасу в крамниці не стало, і мати світила олією. Було темнувато, але я виразно бачив, як здригували куді батькові плечі. Мені стало жалко тата, і я теж заплакав.

— Не плач, синку...— враз тихо промовив батько. Звівся з-за столу, одяг чумарку, в якій ходив тільки в неділю та свята, і мовчки пішов кудись з дому.

«Куди він проти ночі? — думалося.— І чого раптом?»

У хаті нікого не було. Сестра Ганна десь заховалась, побоюючись, щоб я не віддячив за її підступність. Десь зникли і мати, і діти. Виявилось, що мати тільки тепер не дорухувалась курки, розіслала дітей шукати її.

Мені стало жалко матері і соромно. Я знайшов її і щиро-сердно в усьому признався. Хай краще полає, навіть скаже батькові, легше буде на серці. Та замість того, щоб покарати мене, мати враз почала лаяти попа:

— Ненажера! Щоб він подавився тією куркою!

Була вона теж побожною, але попа Данила не любила. Щороку перед різдвом і великоднем піп об'їжджав усіх прихожан, поздоровляючи з наступним святом. За це він діставав курку, качку або паляницю. Біднота давала чорний хліб, а він годував ним кабанів.

Незабаром батько повернувся. Уся сім'я сіла вечеряти. Батько мовчав, а значить, мовчали і всі. Закон! Але він не був сердитий, це я одразу відчув. Щось хороше теплилося в його сумирних очах.

Повечерявши, батько сказав мені тихо, наче винувато:

— Завтра надвечір сходиш до Івана Костянтиновича.

— Чого, тату? — зрадів я.

— Він сказав, що підучить тебе трохи... Щоб екзаменти здав добре.

ЯК НА БІДУ, ТО Й ГРАБЛІ СТРІЛЯЮТЬ

Іван Костянтинович дав мені кілька підручників, сказав повторити добре граматику і арифметику, щотижня заходити до нього.

Усе йшлося добре, час швидко наближався до вступних іспитів.

І на тобі: на мене напала короста.

Що таке короста, наші люди тепер не знають, як не відають також, що таке віспа й інші страшні хвороби. А в ті часи короста ходила від хати до хати, часом на неї хворіли цілі села.

До мене причепилася якась особлива короста. Така люта, що не давала спокою ні вдень ні вночі. Усеньке тіло взялося сверблячо-болючими струпами, а пальці на руках аж порозпирало.

Мати почала мене лікувати. Вона змастила моє тіло дьогтем і сказала ходити так чотири дні. Дьоготь дуже смердів, соромно було показатися на люди. Я, наче прокажений, і спав на полі, під копою.

На п'ятий день мати наварила золива з гречаної полови, обмила мене в ночвах, одягла чисту сорочку:

— Ходи на здоров'ячко!

Але де там. Сморід, правда, утік від мене, а коросту ніби хтось ще дужче роздратував. Тіло так свербіло, що ніяк не можна було втриматися, щоб не почухатися. А від чухання струпи щеміли ще болячіше.

— Рятуйте, мамо! — благав я.— Мені ж у вівторок треба йти на екзамени.

Мама бігала по Минківці, радилася з людьми, збирала найрадикальніші рецепти лікування. Потрібен був форсований рецепт, щоб за одним махом убити прокляту заразу.

На цей раз мати зробила форсовану мазь, в яку ввійшли той же дьоготь, курячий послід і сажа. Вона так смерділа, що забивала дух.

— Намашуйся нею і лізь у піч.

Того дня мати пекла хліб, і в печі було дуже жарко. Мене одразу взяло в десять потів, усе тіло нестерпно щеміло. Але я ладен був витримати і страшніші тортури. Попросив тільки брата Микиту, щоб він прискав на моє обличчя холодною водою.

Через годину-півтори стало не так жарко, і я цілу ніч спав у печі. А вранці мама знову помила мене, дала чисту святкову одіж, почастивала варениками з сливами, які я дуже любив.

Зайшов батько до хати. Того дня він не поїхав рано в поле, затримався, щоб благословити мене на науку. Перехрестивши мене своїм саморобним хрестом і покропивши свяченою водою, він дав мені гривеника: вісім копійок на

харч, а дві — щоб я зайшов по дорозі в собор і поставив свічку.

— І помолишся, господь бог тобі допоможе..

У Валки прийшов я годин за дві до початку іспитів. Виконуючи батьків наказ, насамперед зайшов, звісно, в собор, в якому правилася служба. А щоб моя молитва була міцнішою, поставив свічку за три копійки.

І все ж, заходячи в школу, я тремтів. Що, як не витримаю іспитів? Злякаюсь або все забуду, коли мене почнуть запитувати.

Страхало мене й те, що я, мабуть, буду наймужицькіший з усіх: і своїм одягом, і мовою. Але незабаром, коли зійшлися інші вступники, мої побоювання зникли. Майже всі були такі ж харпаки, як і я.

Пролунав дзвоник, закликав до класу. За екзаменаційний стіл сіло аж семеро, і всі гарно одягнені — справжні пани, і всі суворі, мов святий Миколай, перед яким я поставив свічку. Лише одна, молода і гарна, як сіла усміхнена, такою й залишилася на весь час іспитів.

Екзаменували переважно сам «господин заведующий» Григорій Данилович, піп коржівської церкви «отец Павел» і та гарна, усміхнена — Наталія Федорівна. На мій подив, запитання були такі прості, що мій страх одразу де й подівся.

Найгірше відповідали на попові запитання. Двох підряд він запитав про одне і те ж: «Какое чудо свершил Иисус Христос в Кане Галилейской?» І жоден не відповів.

— Прочти нам шестую заповідь господню.

— Не убій! — відповів я так голосно, що на мене глянула вся екзаменаційна комісія.

— Назови нам сыновой Адама и Евы.

— Каїн і Авель! — відповів я ще голосніше.

Попові сподобалися мої відповіді, і він похвалив:

— Хорошо! А если ответишь и на этот вопрос, будет отлично... Какое чудо свершил Иисус Христос в Кане Галилейской?

Усі чуда Христові я знав давно, тому відповів одразу:

— Превратыл воду у вино!

Задоволений піп навіть посміхнувся, широким жестом поставив мені п'ятірку в своєму табелі, але зауважив:

— Нужно только говорить не «превратыл», а «превратил». И не «у вино», а «в вино».

Сказавши це, він вибачливо глянув на Наталію Федорівну, щось прошепотів їй. Догадуюсь тепер, що він, ма-

буть, вибачився за те, що вторгся в її компетенцію як учительки російської мови.

Наталія Федорівна, усміхнувшись, щось відповіла йому і почала екзаменувати мене по граматиці та арифметиці. Запитуючи, вона зверталася до мене на «ви», і я дуже ніякові: «викали» мені уперше в житті.

На всі запитання я відповідав з-за парти, опустивши руки вниз, щоб їх ніхто не побачив. Але ось Наталія Федорівна викликала мене до дошки, сказала взяти в руку крейду і продиктувала якесь речення.

Я старанно виводив кожную літеру, а вона також старанно стежила за моєю рукою. Мені хотілося в ті хвилини провалитися крізь землю, бо був певен, що вона бачить мою «страмоту», мої порозпирані від корости пальці. Але Наталія Федорівна проказувала тільки: «Так, так»,— і лагідно усміхалася.

Незабаром була оголошена перерва. Екзаменатори пішли в учительську, а ми побігли на подвір'я. Мене одразу обступили хлопці, казали:

— У тебе самі п'ятірки. Ми бачили...

Раптом на шкільному ганку з'явився Григорій Данилович, покликав мене. Було дуже приємно: сам «господин заведуючий» уже зна мене на прізвище, кличе. Але навіщо?

Я підбіг до нього, уклонився. Григорій Данилович завіз мене в коридор, де нікого не було, і сказав:

— Ану покажи свої руки!

Одразу вдарило в голову: «Усе пропало! Через чортову коросту не приймуть у школу». Глянувши на мої руки, Григорій Данилович аж скривився. Проте присуд його був для мене зовсім несподіваний.

— До школи ти прийнятий,— сказав він.— Але до початку занять мусиш вилікуватися.

— Вилікуюсь! — заблагав я.

Був я, мабуть, дуже безпорадний і смішний, бо завідувачий аж посміхнувся. Покликав шкільного сторожа, дав йому якусь записку і, показавши на мене, наказав:

— Одведи його зараз у лікарню. Негайно!

ЗНАЙОМСТВО З МАЙБУТНІМ ПИСЬМЕННИКОМ

Через тиждень мене з лікарні виписали. Вийшов я звідти здоровий, чистий і красивий — ладен був сам у себе захохатися.

Була неділя. Біля лікарні в садочку чекав на мене батько. Його ще в день іспитів повідомили, де я і що зі мною. Забився він у Валки пошукати для мене якийсь куток.

А кутки ті були дорогі. У центрі Валок брали по п'ятнадцять карбованців на місяць з харчами. Щоб ясніше було, що значили тоді для селянина такі гроші, наведу приклади. Десяток яєць коштував шість копійок, пуд пшениці — вісімдесят копійок, а юхтові чоботи — три карбованці.

Ми з батьком ударилися на околиці. Обійшли Курячий Ріжок, Мошурівку, Коржівку, але й там дешевше ніж за дванадцять карбованців ніхто мене не приймав.

Та ось на Посуньках нам пощастило. Зайшли ми на край Полтавської вулиці, звернули в крайній завулок, а там у крайню хату під соломою. І там батькові сказали:

— Якщо ваш хлопець не дуже пишний, їстиме з нами борщ і куліш,— хай залишається.

Домовилися за дев'ять карбованців у місяць — рівно за стільки, скільки мені пообіцяли дати стипендії.

З першого вересня, за старим стилем, я вже вчився. Розпорядок дня в школі був такий: три години зранку у класі, а потім п'ять годин у майстернях. Там нас учили ковальству, слюсарству і токарній справі.

На другий чи третій день нам видали формені картузи: чорні, з синіми кантами і кокардами. На кокарді красувалися молоток з французьким ключем навхрест, від яких в сторони розходилися крильця.

Той картуз був єдиною форменою річчю, яка відрізняла нас, «ремесленників», від інших смертних. А одяг, сказали, носи який хочеш, вірніше, який маєш. Доки було тепло, я ходив у сатиновій сорочці, яку набрала і пощила мати. А взимку? «Невже,— думалося,— доведеться ходити у свиті?»

Першої неділі я подався у Минківку, почав благодіяти батька справити мені хоч якийсь піджак. Батько сердився, бурчав:

— Ти як та свиня. Пусти її за стіл, а вона й ноги на стіл.

Мати заступилася за мене:

— Таж засміють там хлопця. Ходитиме з кокардою і в свиті.

Батько врешті змилювався. Через кілька днів він приїхав у Валки, продав чотири пуди пшениці і купив мені піджак. Був він на ваті, покритий міцною матерією — чортовою шкірою — і такий зелений, що різав очі за цілу верству.

Мав я клопіт через той піджак. Шкільні дотепники прозвали мене -- Василь Зелений...

Почував я себе в чужих людей добре. Спав у великій хаті через сіни, їв разом з господарями. А їх було тільки двоє — старий і старенька.

Старий Йосип був колісником, день у день майстрував у хліві. Старенька Наталка поралася по господарству, на вгороді. Прибігши зі школи, я допомагав їй брати картоплю, шаткувати капусту.

Та ось до господарів нагодився син Петро. Того року він закінчив землемірну школу у Полтаві, одружився і приїхав з молодою дружиною до батьків.

Уранці того дня сталася смішна пригода. Мати задумала зустріти дорогих гостей смачними пирогами. Замішуючи тісто, вона додала в нього доброї сметани, розбила півдесятька яєць і сказала старому підлити склянку олії.

А він замість олії підлив гасу — переплутав пляшки.

Дісталосся на горіхи господареві, перепало й мені: я мусив бігти на базар купувати сметани і того дня запізнився на уроки.

Жив Петро у батьків місяць, а може, й більше — забув. Пригадую тільки, що ті дні були мені приємні — і не дуже. Неприємні тому, що мене переселили з великої кімнати на кухню, у запічок. І друге: я мусив щоденно бігати ввечері у центр Валок купувати Петрові газету.

А приємні були тому, що Петро ніколи не вимагав у мене здачі. Щоразу у мене залишалася копійка, а то й дві. На ті гроші я ходив у кінотеатр, який у Валках носив привабливу назву «Чари».

Незабаром Петра забрали на війну. Зустрівся я з ним уже після революції, коли він якийсь час жив і працював у Валках. А добре познайомився з ним уже в Харкові, коли він став відомим письменником.

То був Петро Панч.

ВАС ІСТ ДАС ОТЕ, ЩО МАХАЄ КРИЛАМИ?

Йшов 1916 рік.

Війні не було видно кінця. Мого батька, ополченця другого розряду, також забрали на фронт.

Майстерні ремісничого училища почали працювати на оборону, випускали санітарні двоколки, які у Валках охрестили «воєнні бідарки».

Учні школи улітку не йшли на канікули, працювали під-

ручними ковалями й слюсарями. Я теж хотів залишитися, щоб заробити на одяг і чоботи, але мати казала:

— Ти найстарший дома, давай лад у хазяйстві.

Немудру тодішню агротехніку я знав добре, а ходити за плугом навіть любив. Не любив тільки рано вставати. Але ставши старшим у сім'ї, відчув раптом відповідальність, почав сам підводитися разом з півнями.

Мати часом казала:

— Поспи, синку, ще трохи. День довгий, натомишся.

Але я відповідав баском, наслідуючи тата:

— Хто пізно встає, той зимою зубами клацає...

Перший місяць я почував себе задоволеним, з усіма роботами на полі справлявся. Та ось настала найгарячіша пора року — жнива. Тепер жнива нікого не лякають на селі. Вийдуть комбайни на поле, виїдуть автомашини — і полився хліб на станцію і в колгоспні комори. А тоді навіть снопов'язалка була чудом-юдом. Їх мали тільки окремі багатії на хуторах.

У Минківці царицею полів була коса. Ота сама коса, яка так поетично оспівувалася в піснях. Косив нею мій батько артистично, збоку гарно було дивитися. Я часом просив його:

— Дайте, тату, пройду ручку.

Але він завжди відмовляв мені:

— Ти ще малий, підірвешся або косу порвеш.

І ось того літа я сам став косарем. А хто не грався, а косив день у день, той знає, яка то важка робота. Раз по раз махаєш косою, помантачиш її трохи і знову косиш.

А гони довгі-довгі, немає їм краю. Ступнеш ширше, щоб більше захопити косою, — і не потягнеш косу або чеберкнеш нею в землю.

А сонце палить, як гаряча груба, піт заливає очі, у роті солоно. Нап'єшся води, випростаєшся на хвильку — і знову.

Мати в'язала снопи. За батьком вона не встигала, і я допомагав їй. А тепер вона і снопи пов'яже, і складе їх у полукіпки, а я ніяк не знайду кінця гонам.

Мати плакала, а я сердився. Вона винувато витирала сльози рукавом сорочки, казала:

— Не буду, не буду, годувальнику наш.

Десь під обід я вибивався з сил, лягав на покіс і одразу засинав. Мати ставила сторчма снопи біля мене, затуляла мою голову від сонця. Клепала косу, нагострювала її.

Тим часом сестра Ганна виносила гарячий обід — борщ, молочну кашу чи локшину. Обидві ходили навшпиньках, щоб не потривожити мій сон.

У Минківці було неписане змагання: хто за день найбільше скосить. Переможцем завжди був Кіндрат Минко, мій далекий родич. Бувало, що він скошував за день десятину ярі пшениці.

Мій батько у ті змагання не встрявав. Може, тому, що у нас десятини ярі пшениці ніколи не було. Він косив рівно, спокійно, щоб жодна стеблина не залишалася на полі. І скошував півдесятини за день.

А я бився на тій півдесятині чотири дні. Та коло жита стільки ж. Тим часом ячмінь переспів, почав осипатися. На мое щастя, було місячно, і я косив увечері та рано на росі.

У неділю ніхто не жнивував. Тоді я спав до обіду, висиплявся за цілий тиждень. А по тому йшов грати в м'яча.

Згадав ось про м'яч, і мені стало дивно: чому у нас зникла ця цікава гра? Адже в мої юнацькі літа вона була найбільшою втіхою на селі. І не тільки підлітків, а й дорослих...

У м'яча ми грали на вигоні біля вітряків.

Одного разу бачимо: на вигін приїхав вершник, а за ним — три великі гарби. Вершника ми одразу впізнали. Був то прикажчик більцєвського пана, який набирав робочу силу на жнива.

А погоничами на гарбах сиділи полонені австрійці. Для багатьох минківців вони були дивом: адже на початку війни пішла поголоска, що австрійки — нелюди, ледве не звірі.

Я вже бачив полонених. Вони працювали у Валках на цегельні, ремонтували брукований шлях на станцію. Якось наші реалісти оточили двох австрійців на вулиці. Очевидно, вони перевіряли на полонених свої знання німецької мови.

Показуючи на голову, руку, будинок чи ще щось, реалісти запитували:

— Вас іст дас?

Австрійки їм охоче відповідали.

Я запам'ятав те «вас іст дас?», «ауфвідерзейн» і ще якісь «австрійські» слова. Отже, маючи в своєму лексиконі такий магічний ключ, мені також закортіло поговорити з прибулими в Минківку австрійками.

Підійшовши ближче до одного з полонених, я голосно вигукнув:

— Ауфвідерзейн, гер!

(До речі, до студентських років я не вмів вимовляти літери «ф», і в мене тоді, напевно, вийшло «ахвідерзейн»).

Австрійка глянув на мене, посміхнувся і нічого не відповів. Очевидно, він хотів почекати, що воно буде далі. Мені

стало ніяково і навіть прикро. Невже я не так вимовив ці слова?

Добре запам'ятавши, як це робили реалісти, я показав на гарбу і запитав:

— Вас іст дас?

Австріяка знову посміхнувся, проте відповів:

— Гарба.

Я отетерів. Невже й тепер запитав неправильно? Чи, може, австріяка глузує з мене? І я майже сердито запитав, показуючи на вітряк:

— Вас іст дас оте, що махає крилами?

— Млин, або вітряк,— відповів австріяк серйозно.

Я відчув себе абсолютно обеззброєним. Мені щиро хотілося знати, як буде по-австрійському — хата, коні, хлопець...

Закінчилася наша розмова тим, що австріяка підійшов до мене, обняв за плечі і якимсь щиро промовив:

— Хлопчику дорогенький! Я такий самий українець, як і ти. З Галичини. Розумієш?

— Не розумію,— відповів я, бо й справді не розумів.— А чого ж ви проти нас воюєте?

Галичанин, очевидно, був добре письменний, знався на політиці. Він коротко розповів мені, коли і як українці опинилися в різних державах, і закінчив приблизно так:

— А воюємо ми тому, що нас примусили царі, російський і австрійський імператори. Не ми з тобою вороги, а вони наші вороги!

Мені стало страшно. А чому — розповідь далі.

ГРОЗА В КІНЦІ ЛЮТОГО

У наших сусідів через вулицю в хаті на стіні висіла велика літографська картина. На ній були зображені всі царі тодішнього світу.

На головному місці, у центрі, восідавав, як було написано під картиною, «его величество император Всероссийский, царь Польский, великий князь Финляндский и прочая и прочая Николай Второй».

Поряд з ним сиділи король англійський Георг П'ятий, імператор германський Вільгельм Другий, імператор австро-угорський Франц-Йосиф Другий, президент французький Пуанкаре, король італійський Еммануїл якийсь-то і так далі, і так далі.

Картина ця була випущена, очевидно, до 300-річчя дому царів Романових, у 1913 році. Ця дата запам'яталася мені

тому, що її бучно святкували навіть у Минківці. Уся школа ходила з портретами царів, цариць і царенят до церкви. Там піп Данило зробив довжелезну доповідь, чи пак проповідь, а ми, школярі, співали царям «многая лета!».

Портрети царя Миколи красувалися всюди, у класах і волосному правлінні, у книжках і на спинках календарів, були викарбувані на золотих червінцях і срібних карбованцях та полтинниках. Ім'я царя було для мене, малого хлопця, священним, між ним і богом я ставив знак рівності: бог на небі = цар на землі.

Ось чому мені стало страшно, коли галичанин сказав, що царі — наші вороги. Не може такого бути! Це просто не вкладалося в моїй свідомості.

Невдовзі після тієї розмови з галичанином у Минківці також з'явилося кілька полонених. Їх прислали на молотьбу. Одного з них узяти наші сусіди Семки, оті самі, що мали картину з усіма царями світу.

Був той полонений маляр, нічого не розумів по-нашому. Одне тільки зумів пояснити, що його звать Альфонсом.

І ось однієї неділі між Альфонсом, мною і семківським Семеном (він на рік був молодший за мене) виникла політична дискусія. Причиною її стала та ж картина з царями.

Дискусія провадилася мовами жестів і мигами. Показуючи пальцями на царів, Семен доводив, що руський цар найкращий. А Альфонс, тицяючи пальцем на свого Франца-Йосифа, доводив протилежне.

Дуже можливо, що Альфонс жартував з нами, малими, а може, був дурний, як і ми, проявляючи свій патріотизм. Закінчилася ця дискусія тим, що Семен видряпав очі Францу-Йосифові, а Альфонс — Миколі Другому...

Настала зима, і прийшов новий, 1917 рік.

Для мене він почався нещасливо. На базарах та в крамницях дуже піднялися ціни на продукти, і мене за дев'ять карбованців ніхто не хотів брати на квартиру. Довелося щоденно ходити ночувати в Минківку — сім верст навпрошки.

Одного дня розгулялася велика хуртовина, занесло снігом усі дороги. Я попросився переночувати до шкільного товариша Миті Гончара, який жив у Валках. Його мати була вдова, мала трьох дітей. Жила вона з того, що прала людям білизну.

На вечерю Митькова мати насипала дітям і мені величезну миску голого кулешу, в якому пшонина ганялась за пшониною, і поклала перед кожним по тонесенькій скибочці

чорного хліба. Животи наші стали повними, як бубонці, а через годину їсти захотілося.

За півтора року життя у Валках я зрозумів, що тут живе багато таких панів, про яких ходила приказка: «Пани, на трьох одні штани». А Митькова сім'я жила ще гірше, ніж найбільш бідніші мужики у Минківці.

Зате мені сподобалося в цій бідняцькій сім'ї те, що ніхто не журився. Мати була весела, жартівлива. Після вечері вона взяла до рук балалайку, грала, а діти танцювали.

Уранці, йдучи з Митьком до школи, я насмілювався сказати тій гарній і добрій матері:

— А що, як я щотижня носитиму вам з дому по дві паляниці і даватиму по дев'ять карбованців, приймете мене? Матері, мабуть, я сподобався, і вона відповіла:

— А чого ж, давай. Хоч сьогодні переходи, веселіше буде. І ось я почав жити на новій квартирі. Щосуботи ходив у Минківку, а в понеділок повертався з двома хлібнами і часом з пляшкою олії або вузликком гороху чи квасолі. Одного понеділка в кінці лютого хуртовина застала мене в Минківці. Я застряв дома на кілька днів. А тим часом у далекому Петербурзі...

Що було в Петербурзі, я не бачив, а що було в Минківці — пригадую, ніби те було вчора.

Якось після снідання мати побігла до сусідів, а повернулася сама не своя. Плакала і сміялася.

— Що таке, мамо?

— А таке, дітоньки, що не знаю, як і казати...— відповіла мати і широко перехрестилася на ікони.— Усі кажуть, що царя скинуто.

Для мене це було — як гроза серед зими. Мені стало раптом жарко, а потім холодно. Як — царя скинуто?.. І хто його скинуло?.. Невже той галичанин казав правду?

Мати приголубила найменшу донечку, Олесю, пригорнула Микиту і Оксану, якось надійно сказала:

— А може, це й добре, що скинуто. Війна швидше закінчиться, батько додому прийде...

Я одразу побіг на село, до волосного правління. Там завжди можна було побачити солдатів, що приходили з фронту на побувку додому, сходилися люди послухати новини.

Того дня людей набралася повна волость. Надворі було холодно, усі заходили всередину, набилися навіть у кабінет старшини. І дивно — ніхто їх звідти не виганяв, як було раніше, старшина навіть припрошував сідати.

Якийсь солдат з перев'язаною рукою голосно читав газету. Що саме читав, не пригадую, запам'яталося тільки, що всі люди були збуджені, раді, наче настало велике свято.

Мені потроху відлягло від серця: «Може, це й добре, що царя скинуто?»

До волості зайшов мій любимий учитель Іван Костянтинівич. Побачивши мене, він обняв за плечі і поцілував у голову. Був також збуджений і радий.

— Чув, Васильку?

— Чув, Іване Костянтинівичу...— відповів я і несміливо поцікавився: — А як же воно тепер буде?

— Воля буде, земля буде! — відповів учитель.

СВЯТО

З історії я тепер, звісно, знаю імена і Родзянка, і Мілюкова, і Керенського, які заступили в Петербурзі на місце царя.

А тоді, у дні Лютневої революції, може, я й чув ці імена, але вони не застряли в голові, крім двох: Керенського і... Брешко-Брешковської.

Керенський запам'ятався зрозуміло чому: він був прем'єр-міністром Тимчасового уряду, ім'я його носили нові гроші — керенки. А чому засіла в пам'яті Брешко-Брешковська — одному богові відомо. Можливо, тому що її пишномовно називали «бабушкою русскої революції». А я любив свою бабусю Олену і одразу по-юнацькому полюбив революцію.

Валківські діячі періоду Лютневої революції запам'яталися дужче. Я їх знав, бачив на власні очі. В історії їхні імена ніде не записані, тому дозволю собі дещо про них згадати.

Діячем номер один для мене був директор вищої початкової школи Мальців. Він став першим начальником валківської міліції. Стара царська поліція безборонно здала йому зброю, і він організував міліцію з тих, що уміли користуватися тією зброєю.

Мальціву було років понад сорок, мав двох синів-реалістів. Один з них — Петро — став потім комуністом, був відомим журналістом у Харкові. Ходив начальник нової міліції у своєму звичайному пальті і відрізнявся від валківчан лише тим, що носив на рукаві червону пов'язку.

Кумиром багатьох реалістів та гімназисток і більшої частини тодішньої валківської інтелігенції був учитель гімназії Єфимов. Він виступав на всіх мітингах і зборах, дуже

красиво промовляв, і сам собою був непоганий. Моя вчителька Наталія Федорівна боготворила його. Пізніше я довідався, що Єфимов належав до партії трудовиків.

Кумиром ремісничого училища, учнів і робітників майстерень став Ларіон Іванович Фомичов. Він працював машиністом на паровому млині валківського багатія Груби.

Полюбився він не тому, що був першим головою Валківської Ради робітничих та солдатських депутатів. Про Квітневі тези Володимира Ілліча Леніна я тоді не чув, не міг, звісно, й думати, що з таких Рад, як Валківська, народиться нова, Радянська влада.

А полюбився Ларіон Іванович нам тим, що перший прийшов у наші майстерні, перший просто і ясно розповів, що таке революція. Потому він часто бував у наших майстернях і завжди кликав на засідання Ради, які часто відбувалися у нашій же школі.

Майстерні ремісничого училища були тоді найбільшим осередком робітництва у Валках. Крім чотирьох десятків учнів, там працювало майже стільки ж дорослих кваліфікованих робітників.

Другим за кількістю осередком робітництва були шевські майстерні. Там працювало тридцять робітників, які шили чоботи для армії. Ще кілька десятків робітників працювало на двох парових млинах, на цегельні і в кустарів.

Пригадую одне з перших засідань Валківської Ради робітничих та солдатських депутатів. Запам'яталося воно, мабуть, тому, що Фомичов розповідав нам про незнане нами тоді свято — Перше травня — і про те, що ми, «ремесленники», будемо вивчати нові пісні.

Закінчивши слово, Ларіон Іванович роздав присутнім написані на папірцях тексти пісень і одну з них заспівав. Кілька членів Ради одразу його підтримали. З розчинених вікон училища на вулицю полилася пісня:

Смело, товарищи, в ногу,
Духом окрепнем в борьбе...

Щоденно ми залишалися після роботи в майстернях і за якісь десять днів вивчили, крім «Смело, товарищи, в ногу...» ще дві пісні: «Марсельезу» і «Шалійте, шалійте, скажені кати...».

І ось те незнане свято настало. Нас трохи дивувало, що називалося воно Перше травня, а ми його святкували 19 квітня. (Новий стиль літочислення був уведений після Жовтневої революції).

Сходилися ми на свято збуджені цікавістю: «Яке ж воно буде?» До того ми знали «тезоименитство его імператорського величства» — день народження царя Миколи Другого. Відбувалося воно на зимового Миколая — 6 грудня. Згадую його з огидою, але опишу.

Напередодні нам було казано приходити до школи рано і натщесерце. Більшість учнів, звичайно, добре наїдалися, а я, дурень, свято дотримувався того наказу: боявся гріха.

Учнів усіх шкіл вели до собору на святую літургію. Вона тривала дуже довго, до обіду. Потім нас виводили на головну валківську вулицю, вишиковували, як солдатів, у два ряди.

На зимового Миколая завжди було холодно, ми цокотіли зубами і закаблуками. Нам раз у раз командували «смирно». Нарешті з'являлося валківське начальство, проходило «по фронту», поздоровляло з «тезоименитством» государя імператора, а ми голосно кричали «ура».

Нове свято радувало вже тим, що було тепло, зеленіли дерева, весело щebetали пташки. А друге... Це друге було таке захоплююче, радісне і рідне, що воно закарбувалося в пам'яті на все життя.

Ніколи на подвір'ї ремісничого училища не було так людно, як того весняного ранку. На ньому зібралися уперше організовані в громаду усі робітники Валок з жінками і дорослими дітьми; прийшло багато кустарів-одинаків: ковалі, слюсарі, бляшаники, колісники, бондарі — усі ті, що мають на руках мозолі, як казав Фомичов.

Порядкував Фомичов. У нього на грудях красувався червоний бант. Такі ж банти були і в багатьох депутатів Ради. Червоно маяли прапори.

Хтось виніс і наш шкільний прапор, з яким ми ходили вітати царя. Може, хтось не знає, який був царський прапор, нагадаю: угорі йшла біла смуга, посередині синя, а внизу — червона.

Фомичов узяв той прапор у руки і весело сказав:

— Дуже красивий прапор, особливо держално. Візьмемо і його на наше свято, але не весь...

Це кажучи, він відшматував білу смугу і пояснив:

— Вона означає віру, релігію, а ми проти неї, — і кинув білу смугу на землю.

Потім відшматував синю смугу, пояснивши:

— Вона означає царя. А царя геть! — і теж кинув синю смугу на землю. — Залишимо для себе тільки червону смугу, вона означає Батьківщину, народ!

А нести той прапор Ларіон Іванович доручив мені. Можете уявити собі мою радість? Я відчув себе на десятому небі!

У першій валківській Першотравневій демонстрації брали участь усі школи і, мабуть, усі Валки. На Харківській, Водолазській вулицях і на площі коло Народного дому було людно, як на ярмарку.

Ніс я свій прапор попереду шкільної колони, і мені здавалося, що я не йду, а лечу на крилах народних веселощів та пісень.

Коло Народного дому, на фронтоні якого красувався транспарант: «Хай живе Перше травня!» — відбувся мітинг. Виступали Єфимов, Фомичов, Мальців і ще багато людей, яких я не знав. Про що вони говорили, забулося. Запамяталось тільки, що один — молодий і чомусь лисий — кричав на всю площу:

— Мідяні лоби!.. Вони розіб'ють мідяні лоби!..

Які мідяні лоби і об що саме вони мали розбитися — теж забулося. Запамяталася, кажу, його лисина і жовто-блакитний бант на його грудях.

Такі ж банти і бантики жовто-синіли на грудях багатьох реалістів та гімназисток. Коли Фомичов згодом підійшов до нашої колони, допитливий Митя Гончар запитав його:

— Чого у вас червоний бант, а в того лисого он який? Ларіон Іванович відповів приблизно так:

— А я вам казав, що червоний колір — народ. А то — чортбатька-що!

Демонстрація тривала кілька годин. І, мабуть, уперше в житті я пошкодував, що години такі короткі.

— Свято над усіма святами! — охрестили ми з Митьком Гончаром день Першого травня.

А ввечері того дня я вперше в житті побував на виставі. Йшла «Наталка Полтавка». Вона справила на мене таке враження, піби я враз знайшов найдорогоцінніший скарб...

Але про це дозвольте розповісти іншим разом.

ПЕРША ЛЮБОВ І ГАЗЕТА «БИРЖЕВЫЕ ВЕДОМОСТИ»

Мені йшов шістнадцятий!..

Хто з вас, любі друзі, не закохувався у ці роки — підніміть руки! Ніхто не піднімає? Отож-то!

Я тоді багато читав, запоем. Читав без розбору, що траплялося під руку: «Воскресіння» і «Анну Кареніну» Толстого, «Весняні води» і «Асю» Тургенева, «Любого друга» Мопасана.

А безпосередніми натхненниками моєї любові були «Три мушкетери» Дюма. Я уявив себе д'Артаньяном і готовий був на який завгодно подвиг в ім'я коханої.

А тією коханою була, звісно, найпрекрасніша дівчина в усьому світі. Я буквально млів, чекаючи побачення з нею. Ті побачення відбувалися щоденно, крім неділь і свят. У ті години я не бачив нікого й нічого, вона цілком полонила мене.

У неї завжди грав рум'янець на милому, чистому обличчі, її очі завжди були усміхнені, а голосок дзвенів, як соловейко:

— Доброго ранку!.. Сідайте!..— запрошувала вона і сама сідала за столиком.

Багато з вас, друзі, уже, мабуть, догадуєтесь, що моєю любимою була не хто інша, як шкільна учителька Наталія Федорівна.

Йї ішов двадцятий. Вона закінчила Валківську гімназію і спершу була для мене панею, як і всі гарно одягнені валківчани. Коли сталася революція, я змінив свій погляд на речі. Адже сама Наталія Федорівна казала:

— Революція — це братерство і рівність!

Отже, я став рівний з нею, а значить, міг і любити її. Любити! При одному цьому слові я червонів, як калина.

Як мені хотілося, щоб вона хоча б індуктивно відчула, як я її люблю! (Слово «індукція» я вже знав тоді: вивчав фізику). Але індукція не допомагала.

Наталія Федорівна, звісно, не догадувалася про мою безнадійну любов, як не догадувався я про її безнадійну любов до кумира валківських дівчат, учителя гімназії Єфимова...

Настало літо 1917 року.

Свої канікули я знову відбував у Минківці: косив, мотив, сів озиме жито. А щонеділі і в свята біг на подвір'я волосного правління, де завжди відбувались якісь збори або мітинги.

Частенько на ті збори приїжджали представники з Валок і Харкова. Майже всі вони обіцяли землю та волю селянам, і минківцям це подобалося.

Та минали місяці, надходила осінь, а обіцянки залишалися цяцянками. Пани й багатії по-старому хазяйнували на своїх землях.

Якось нагодився в Минківку і Єфимов. Надаючи йому слово, старшина запобігливо назвав його новий титул:

— Слово має комісар Временного правительства...

Я завжди ставав поблизу підвищення, на якому стояло начальство і оратори, виразно почув, що Єфимов поправив старшину:

— Та не комісар, а емісар! Зрозумійте це накінець.

Емісара, а не комісара, Тимчасового уряду якийсь час минківці слухали уважно. Треба віддати йому належне: умів так козирнути красивим слівцем, що воно одразу впливало.

— Сини вільної матері Росії! — приблизно в такому дусі почав він. — Наша революція в небезпеці. Підступний ворог...

Саме в ті дні ватаг Тимчасового уряду Керенський їздив по фронтах, піднімав «занепалий дух» армії, яка не хотіла воювати, закликав її наступати до переможного кінця. А Єфимов приїхав «піднімати дух» минківських селян.

Я пишаюся зараз своїми земляками. Були вони тоді малописьменні і зовсім неписьменні, але зрозуміли, куди їх кличе емісар Тимчасового уряду.

— Не хочемо! — кричали вони, коли Єфимов закінчив. — Ідь на фронт і воюй сам!

На підвищення вискочив Семен Харченко, поранений матрос, який прибув додому на побувку. Голова його була забинтована, і він без картуза скидався на запорожця з картини Рєпіна.

— Я вже навоювався, годі! — кричав він. — Ви краще скажіть нам, громадянин комісар, чи як вас, коли будемо панську землю ділити?

Усе частіше й частіше на минківських зборах чулося магічне слово «більшовики».

— Тільки вони дадуть нам землю! — казав Семен Харченко.

Якась солдатка запитала:

— Скажи, ради бога, що то за більшовики і де вони?

Семен, мабуть, і сам не знав походження цього слова, але відповів упевнено:

— А кого більше, ті й більшовики! Кого зараз більше на сході? Бідняків. Ось ми й більшовики!

Я почав захоплюватися політикою, часто заходив до Івана Костянтиновича, брав у нього читати газети. Та незабаром учитель виїхав з Минківки — його було обрано головою повітового правління кредитових товариств у Валках.

І тоді я надумав передплатити собі газету. Якось у неділю випросив у матері оклунок проса, звалив його на плечі, поніс у Валки на базар. Скільки вторгував грошей, не

пригадую, знаю, що вистачило передплатити газету на два місяці.

Поштовий чиновник, до якого я звернувся, чомусь недо-вірливо зміряв мене з голови до ніг, запитав:

— Для кого газету?

— Для себе! — гордо відповів я.

— А яку ж тобі газету?

Я тоді не розбирався ні в назвах газет, ні в їхній партійній спрямованості. Згадую тепер про цю історію і завжди сміюся. Чиновник усучив мені газету «Биржевые ведомости», яка виходила в Петрограді.

Може, він гадав, що я передплачую газету для когось з домашніх на цигарки? А може, йому було просто байдуже.

І все ж я був задоволений тою газетою. У ній писалося й про політику, були смішні фейлетони. А головне: по Минківці пішла чутка, що Василь Школьникенко одержує газети!

До нас у хату частенько почали заходити сусіди. Я залюбки читав їм новини. І деякі з них уже почали називати мене не Васьком, як раніше, а Василем Петровичем.

Задоволена була газетою й мама. Вона ніколи не мала в своїй хаті стільки паперу!

ЖОВТЕНЬ У ВАЛКАХ

Перші дні нового навчального року були мені завжди радісні. Я зустрічався з друзями, яких довго не бачив, сідав за лобу мені шкільну парту.

А того знаменного 1917 року перші навчальні дні за-тьмарилися дуже неприємною новиною: пішла чутка, що ніяких стипендій не буде. Правда, на той час дев'ять карбованців дуже впали в ціні, та все ж то були гроші.

Митькова мати кляла нову владу:

— Був Микола-дурачок, була булка п'ятачок. А цей сучий Керенський і за гривеник не продає.

У Валках біля булочних з'явилися черги. Не вистачало не тільки булок, а й чорного хліба.

Якось ішов з повз булочну і бачу: у черзі стоїть Наталія Федорівна. Ось коли нарешті я зміг зробити для неї хоч якийсь подвиг! Але коли я запропонував їй свої послуги — постояти за неї в черзі, — вона відповіла:

— Що ви, що ви!.. Дякую!.. Я сама.

Ой те «ви»! Краще б вона «тикнула» на мене, навіть образила. І я, разом з Митьковою мамою, почав костити

Керенського: і за те, що моя богиня стоїть у черзі, і за те, що залишився без стипендії.

Минув місяць. Стипендії ніхто не давав. Що лишалося робити? Мати кликала в Минківку — господарювати дома. А мені ж так хотілося вчитися!

Ще в гіршому становищі опинився мій однокласник і тезко Василь Дорошко. Він був круглий сирота, мав у хуторі Великій Кадигрибівці, поблизу Минківки, хатину, городець, які й держали його на світі.

Допоміг нам випадок. Саме в ті дні забрали на війну сторожа нашої школи. Хтось порадив нам удвох стати на його місце. Тож буде кожному по двадцять карбованців! Крім того, й квартири не треба шукати: при школі для сторожа був закуток, правда, без жодного вікна, але ж закуток.

За тепла ми були навіть задоволені своєю роботою. Раненько підвівшись, ми мили підлоги в школі, витирали пилу, приносили води. О дев'ятій давали по черзі дзвоник і сідали за парти.

Коли похолодніло, стало набагато важче. Треба було нарізати й наколотися дров, принести вугілля, розпалити три печі. А треба ж було й уроки вчити, і їсти собі наварити, і...

А тим часом настали такі надзвичайні дні, що навіть на уроках не сиділося, у майстернях не працювалося. Тягло на людні валківські вулиці, на мітинги і збори, які відбувалися всюди.

Почалася Велика Жовтнева соціалістична революція.

Найпопулярнішими словами у Валках стали — більшовики й товариші, а з імен — Ульянов-Ленін. Багатьох вони радували, а багатьох лякали, лютили.

Пригадую, у Народному домі трудовик Єфимов, який завжди виступав спокійно, тоді кричав, що чути було аж на вулицю:

— Більшовики — варвари! Вони стріляють з пушок по святині Росії — московському Кремлю!

А голова Валківської Ради робітничих і селянських депутатів Фомичов відповідав йому:

— У тій святині засіла отака сама контра, як ти. Цілувати її накажеш, чи що?

— Не смійте на мене «тикати»! — обурювався емісар Тимчасового уряду. — Я з вами свиней не пас.

— А воно й видно, — глузував Фомичов. — Де нам, робітникам, з такими панами пасти свині.

Ми в ремісничому училищі горою стояли за Фомичова. Він був наш, свій. Нам подобалося, що він лаяв Єфимова

та його підручних базіками, контрою, буржуйськими лакеями.

Щодень політичні пристрасті розпалювалися. Найвищої кульмінації вони набрали у двадцятих числах листопада за старим стилем.

Якось надвечір у наші майстерні прибув посланець Фомичова і закликав на засідання Ради. Воно мало відбутися у канцелярії воїнського начальника, яка містилася у двоповерховому будинку на розі Харківської вулиці та базарної площі.

Хоч до того будинку було зовсім близько, робітники майстерні і багато учнів вишикувалися в колону, з піснею пішли на засідання. Але зайти в будинок було неможливо: коло входу, запрудивши вулицю, зібрався великий натовп.

Почувалося: щось сталося або має статися. Натовп був збуджений, чулися вигуки:

— Пускай всіх на засідання!

— Більшовики продають Росію німцям!

Брязнула шибка. То хтось кинув каменюку у вікно другого поверху. Натовп ошаленів, найбільш войовничі грюкали в зачинені двері.

Крізь розбиту шибку з другого поверху почувся голос Фомичова:

— Товариші! Громадяни!.. Тут тісно. Засідання переноситься в Народний дім.

Зал Народного дому вмщував п'ятсот-шістсот чоловік. А того вечора він був набитий, як бочка оселедцями. Люди сиділи на підлозі перед сценою, стояли в проході попід стінами.

Депутати Ради зібралися на сцені, сіли за великим столом. Фомичов утихомирив дзвоником зал, схвильовано оголосив, що Рада має негайно вирішити надзвичайно важливе для революції питання.

Спершу його слухали з напруженою увагою. Мова йшла про найболючіше питання: війна чи мир? Саме того дня молода Радянська влада почала мирні переговори у Бресті з німецькими імперіалістами.

Проти укладення мирного договору зняла галас уся тодішня контрреволюція. Прикриваючись патріотичними лозунгами, вона стояла за війну, надіючись, що Радянська влада зазнає в ній поразки — і, значить, загине.

Валківська контра також вишкірила зуби. Але вона ще не знала певно, яку позицію займе Валківська Рада. Може, й вона завагається? Ось чому Фомичова ніхто не перебивав.

Враз голова Ради підняв угору папірець і сказав:

— Щойно одержана телеграма. Нас запитують: за мир стоїмо ми, чи хай наші брати, батьки та сини і далі гинуть на фронті, як ті мухи? Ми зараз, негайно повинні дати відповідь!

Позиція Фомичова стала ясною. Негайний мир! Почуваючи, що за головою проголосує за мир і вся Рада, вальківська контра вирішила одразу діяти.

— Війна до перемоги! — почувся голос ззаду.

— Геть запроданців революції! — загаласувало разом кілька горлохватів.

На сцену з усіх боків полізли поборники «Братерства і рівності», «Землі і волі», багато з яких потім стали денікінцями й петлюрівцями. Вони нахабно зайняли місця за столом, відтіснивши депутатів Ради назад.

Зчинився неймовірний галас — і на сцені, і в залі. Фомичов калатав дзвоником, обурювався, щось кричав. Здавалося, що ось-ось зчиниться бійка.

— Міліція!.. Де міліція? — кричав хтось позад мене.

Але міліція, яка була організована навесні, уже не існувала, а нова ще не народилася. Порядку дати було нікому.

Дзвінком врешті оволодів есер Мельник. Він оголосив, що відкриває вільний мітинг.

— Хто бажає взяти слово?

Оратори лізли на трибуну один поперед одного. Хто вони були — забулося. Чомусь запам'ятався тільки один — поручик Рибалка з Нової Водолаги. Він виступав найвойовничіше.

Знайшлися й такі, які виступали також за мир, але «не більшовицький», а якийсь почесний — разом з Англією і Францією.

І ще запам'ятався той самий, який Першого травня галасував про «мідяні лоби». Цього разу він кричав ще дужче:

— Український нарід — миролюбний нарід. Але він ніколи не дозволить мідяним лобам одягти на себе нове ярмо!

Хтось із залу кинув йому якусь репліку. Оратор аж за-смикався на трибуні, запищав:

— Прошу не перебаранчати! Годі затикати українцям рота!

Робітники наших майстерень обурювалися:

— Де ж Ларіон Іванович? Чому він і справді не позатикає роти цим базікам?

Та Фомичова уже давно не було в Народному домі. Поодинокі зникли й інші члени Ради. Оратори на сцені торжествували:

— Був у Валках Совдеп — і як корова язиком злизала!

Доки вони торжествували, Рада зібралася в іншому місці, спокійно закінчила засідання і одразу ж дала телеграму: «Валківська Рада робітничих і солдатських депутатів стоїть за Леніна, за негайний мир».

Хтось, очевидно, якийсь телеграфіст, повідомив про телеграму ораторів у Народному домі. Там знялася нова буря. Цюручик Рибалка кинув клич:

— Розгромити більшовицьке зборище!

Найгарячіші голови уже поривалися до дії, але було пізно. Валківська Рада потурбувалася про свою безпеку. В Люботина, найбільшого робітничого осередку в повіті, у Валки примчав кінний загін Червоної гвардії.

А ще через тиждень Валки мали і свою Червону гвардію.

Я СТАЮ АРТИСТОМ

Настав 1918 рік.

Почався він радісно: повернулися солдати з фронту, по селах розподіляли землю, пани, великі й малі, тікали світ за очі.

Десь зник із Валок і Єфимов. Тільки тоді я довідався, як любила його Наталія Федорівна. Вона навіть захворіла, тиждень не показувалася в школі.

Тоді ж довідався я і про рум'янци на її щоках. Наталія Федорівна хворіла на туберкульоз. Через кілька років він звів її в могилу.

Я зустрічав Новий рік у Минківці — був на зимових канікулах. Сторожувати в школі залишився мій напарник Василь Дорожко.

Мій батько також повернувся. Він «проголосував ногами з фронту», як тоді казали, невдовзі після Жовтневої революції. Правда, добирався додому щось тижнів зо два та днів десять не показувався на люди, бо...

У ті дні радість ходила в обнімку з печаллю. Адже більшість минківських вояків не повернулася додому. Повдовілі солдатки, побачивши когось з прибулих, голосили на все село.

Чутливий батько затуляв вуха, тікав у хату, казав:

— Сором і в очі молодицям дивитися! Краще б уже і мене вбило...

Кожні канікули були для мене радісні хоч би тим, що я на цілих три місяці наїдався. Чого-чого, а картоплі, капуста, гороху і всякої всячини у матері вистачало.

А ті канікули запам'яталися мені ось чому.

Я вже згадував, що мене дуже вразила театральна вистава, яку побачив Першого травня. Наталка і Петро, Терпилиха і Микола, виборний і возний так мені полюбилися, що навіть довго снилися.

Вірте чи не вірте, дорогі друзі, кажу правду: кіно мене також вразило спершу, і я його любив. Але театр полюбив дужче. Кіно, хоч воно і звалось у Валках «Чари», після «Наталки Полтавки» відійшло на другий план.

Може, це сталося тому, що кіно переживало тоді дитячі роки: не знало крупних планів, не вміло розмовляти, було сіро-чорне, як «туманні картини», які показував у минківській школі Іван Костянтинович.

А може, й тому, що дореволюційне кіно було чуже мені ідейно, далеке своєю тематикою. Воно не хвилювало, а вражало жахами або пригодницькими трюками.

Кінофільми робилися десь далеко, переважно за кордоном. Тоді й російських картин було мало, а що казати про українські? Про них можна було тільки мріяти.

А театр... Дореволюційного театру я не бачив зовсім. А той, що побачив, мене абсолютно задовольнив. У ньому ставилися свої, рідні п'єси, їх грали знайомі мені артисти.

А головне — артистом міг бути і я!

У Минківці утворилося товариство «Просвіта». Такі товариства виникали тоді по селах буквально як гриби після дощу. Вони мали статут, за яким провадили всіляку культурно-освітню роботу.

Пізніше виявилось, що в багатьох селах ті «Просвіти» стали знаряддям української контрреволюції. У Минківці ж «Просвітою» фактично звався драматичний гурток.

Організатором гуртка став новий минківський учитель Олекса Богуцький. Він учився, але не довчився у Харківському ветеринарному інституті, любив театр і навіть виступав у масовках театральної трупи відомого колись у Харкові антрепренера, режисера і драматурга Суходольського.

Олекса Богуцький став у Минківці неперевершеним спеціалістом «театральної штуки», як писали тоді на афішах. Він добре співав і хвацько танцював.

Приміщення для театру у селі знайшлося добре: Народний дім, який усі називали «Чайна». Його побудувало колись земство для культосвітньої роботи і чаювання. Але, скільки я пам'ятаю, ні культурної роботи, ні чаю там не було.

Коли я приїхав, пробачте, прийшов у Минківку на канікули, у «Чайній» уже була сцена, а на ній установлені

деякі декорації. Їх зробив якийсь заблуканий художник за натуру: минківські ентузіасти «драматичної штуки» зібрали й знесли йому півпуда сала і дві сотні яєць.

Почувши, що в Минківці буде театр, я одразу ж подався в «Чайну». Там саме відбувалася репетиція. Дверей до зали ніхто не зачиняв, у ній сиділо багато цікавих.

Готувався до постанови «Невольник» М. Кропивницького. В ньому є епізод, де запорожці після бою відпочивають. Приходить джура курінного отамана з барилом горілки і каже:

— Курінний прислав вам барильце чемерички, щоб прочалися після турецької табаки.

І ось той, хто мав грати того джуру, ніяк не міг вимовити цю кучеряву фразу. Олекса Богуцький передав роль іншому виконавцеві, але й той не впорався з фразою. Сміялися на сцені, а ще дужче реготали в залі.

Я теж сидів у залі і хвилювався: «Як зробити, щоб і собі грати на сцені?» І на тобі — така нагода! Проказавши сам собі витіювато-кучеряву фразу, я враз запропонував свої послуги:

— А дозвольте мені сказати оту «чемеричку»!

— Будь ласка! — дозволив режисер.

Я так чітко, а головне, голосно продекламував фразу, що всі одностайно визнали:

— Талант! Перелазь на сцену!

То була моя перша роль. Дай боже усім професійним артистам так пишатися маленькими ролями, як пишався я! Кілька днів після вистави мені здавалося, що вся Минківка заглядається на мене.

Минківцям так сподобався свій театр, що вони буквально вимагали нових вистав. Драмгуртківці, захочені успіхом, за п'ять днів підготували вечір водевілів. Мені, як уже визнаному артистові, одразу дали роль Тимоша у чудовому образку С. Васильченка «На перші гулі».

Другою не менш чудовою п'єсою мала йти «По ревізії» М. Кропивницького. У ній я не брав участі, але сидів на всіх репетиціях. І вийшло так, що сидів марно.

Хто бачив або читав «По ревізії», той знає, що волосний писар і свідок Гарасько по ходу дії напиваються горілки. Ці ролі у Минківці виконували рахівник кредитового товариства Степан Петрович і сільський писар Никифор Федорич.

Щоб краще зіграти ролі, увійти, так би мовити, в «образи п'яниць», обидва виконавці наперед добре хильнули і ще

до виходу на сцену очманіли. Степана Петровича пощастило відлети холодною водою, а на Никифора Федоровича нічого не діяло, спав у гримувальній кімнаті як убитий.

Що було робити? Публіка у залі кричала, ляпала в долоні, вимагала видовища.

— Василю! — раптом звернувся до мене режисер. — Ти весь час сидів на репетиціях?

— Увесь час, — відповів я.

— Зумієш зіграти п'яного?

— Ніколи не був п'яним, а мабуть, зумію.

Радий режисер одразу посадив мене на стілець і почав гримувати на Гараська.

Ось так потрапив я в товариство Мельпомени. Найбільша цінителька мистецтва у Минківці, акушерка Антоніна Дмитрівна, на другий день дала таку безапеляційну рецензію:

— Ти, Василю, справжній артист!

ТРИКА ЗА ПОВЕДІНКУ

Багатонадійно почався новий рік і в ремісничій школі.

Майстерні облишили працювати на оборону, почали ремонтувати молотарки, сівалки, плуги і всілякий сільсько-господарський реманент.

Усім учням почали видавати стипендію, причому в збільшеному розмірі. А ми з Василем Дорожком одержували ще й за сторожування.

І раптом...

Це «раптом» прийшло, правда, не одразу. Ми чули про страшну небезпеку, але не вірили, не могли просто повірити, що революція відступить, повернеться старе:

24 березня Фомичов з невеликим загonom валківської Червоної гвардії відійшов на Люботин. А 25 березня через Валки цілий день гупали важкими кованими чоботищами німецькі полки.

Ця дата запам'яталася тому, що було свято благовіщення, по церквах бемкали дзвони, по-справжньому було тепло і на Полтавській та Харківській вулицях стовпами стояла пилюка.

Ми з Василем Дорожком боязко виглядали на вулицю. Запилені окупанти блискали зубами, і нам здавалося, що вони по-вовчому шкіряться.

Навчання в школі припинилося. Життя на якийсь час ніби завмерло. Було страшно і моторошно. Ні зборів тобті, ні мітингів. По вулицях ходили ворожі патрулі.

Через тиждень учні зібралися в школі, але заняття не розпочиналися,— нас розпустили говіти. Якщо хтось не знає, що таке говіння, коротенько розкажу.

Щороку, у великий піст, коли сім тижнів не можна було їсти нічого скоромного, нас на тиждень розпускали додому. Починаючи з вівторка, ми мусили щоденно ходити до церкви, у п'ятницю висповідатися, а в суботу прийняти «таїнство причастія».

Минківський піп Данило сповідав так. Щоб було менше мороки, він закликав до столика одночасно чоловік десять, наказував покласти на євангеліє пальці, накривав усіх епітрахиллю і, нахилившись, запитував:

— Грешили, діти мої?

— Грішили, батюшко! — відповідали ми хором.

Піп хвилину-дві наставляв, що грішити не можна, бов страшно за це покарає на страшному суді, знімав епітрахиль, хрестив усіх хрестом і проказував:

— Да простит вам господь бог всяческие прегрешения, вольныя же и невольныя...

Поцілувавши хрест і попову руку, ми клали в тарілку по копійці-дві і ставали безгрішними. Цю угоду з богом на другий день піп закріпляв святим причастям: частував нас в золотій чаші «тілом і кров'ю Христовою» — намоченими у солодкому вині крихтами бублика.

Після цього я мусив піти до попа Данила додому і взяти в нього писану довідку, що «раб божий Василій» відговівся. А в школі ту довідку треба було здати особисто в руки отцеві Павлові, інакше...

Оте «інакше» і стряслося зі мною.

Коли я втратив віру у попів та церкву, точно не скажу, очевидно, одразу після революції. А того року уперше в житті не говорив.

Від батька я приховав цей «гріх» дуже просто: ішов уранці ніби до церкви, а насправді сидів у школі й читав книжку.

Думалося, що легко приховаю «гріх» і від отця Павла. Був я в нього найкращим учнем по закону божому, отже, думалося, що він повірить: загубив довідку — і все.

Та вийшло так, що ті злощасні довідки «загубила» добра половина учнів. Для законоучителя це був справжній удар, і він поставив питання про «грішників» на педагогічній раді.

«Грішники», в тому числі і я, не в жарт перелякалися: адже за неговіння загрожувала четвірка по поведінці. А четвірка тягла за собою і страшніше: до революції четвірочників позбавляли стипендії.

— Чорт їх маму знає,— лаявся мій дружок Митько Гончар.— Тепер же така настала влада, що гірше царської. Під знову став у силі.

Педагогічна рада відбулася ввечері. Я чергував по школі і надумав прислужитися громаді. Ще до початку засідання заліз під парту у класі, який межував з учительською. Крізь заставлені шафою двері все було чути.

Рада тривала довго, лежати під партою було незручно і твердо. Зате другого дня «грішники» знали усі таємниці: хто і що говорив на раді, яка кара кому загрожує. Більшості були поставлені четвірки, а решті — попередження.

На мій подив, про мене на раді не було навіть мови. Отець Павло, мабуть, таки повірив, що довідку справді загубив. Але радіти мені не довелося. Хтось з «грішників» доніс про моє шпигуство, і на наступній раді мені вліпили трійку. А це значило: що одна якась провинка і — прощай, школо, назавжди!

Про стипендії на педраді мови зовсім не було. Нова влада не дала стипендії не тільки «грішникам», а й всім учням. Через місяць деякі учні мусили покинути школу.

Я ПИШУ П'ЕСУ

Кому хочеться згадувати про лихе й погане? Такими лихими і поганими були мені наступні літо і осінь того 1918 року.

Хто правував тоді у Києві, я знаю з історії. А хто правував у Валках і в Минківці — забулося. Пригадую тільки, що кілька разів зустрічав на валківських вулицях отого молодого і лисого, якого ми прозивали «мідяним лобом». Він походжав у формі офіцера гетьманської державної варти — поліції.

А ще блукали по Валках, немов привиди, якісь офіцери, що безсоромно хизувалися перед панночками блискучими царськими погонами і англійськими френчами.

Хочу писати про хороше!

Одного грудневого ранку прибіг з вулиці мій напарник Василь і радо повідомив:

— На земській управі — червоний прапор!

А через день на тому ж будинку земської управи з'явилася вівіска: «Валківський повітовий ревком».

Йшла четверта і остання зима мого навчання в ремісничій школі. Десь на початку нового, 1919 року до нас у школу прийшла людина в полинялому студентському картузі і відрекомендувалася:

— Я з ревкому, хочу поговорити.

Василь Дорожко кинувся шукати завідувача школи, але представник ревкому зупинив його, сказав, що хоче поговорити з самими учнями. Коли всі зібралися, він розповів нам про переможну ходу революції, про те, що ми, учні, хоч і молоді ще громадяни, але повинні брати участь у будівництві нового світу.

Нам дуже сподобалося, що представник влади розмовляє з нами, як з дорослими. А ще дужче сподобалося те, що одразу після цього ми обрали таємним голосуванням шкільний комітет.

Яка була структура того комітету і в чому полягали його функції, забулося. Запам'яталося тільки, що першою ухвалою того комітету було:

— Вигнати з школи отця Павла з його законом божим, Мене також обрали до комітету. На одному з засідань я запропонував організувати в школі драматичний гурток.

— У реальному училищі драмгурток є, у вищій початковій школі є,— доводив я гаряче.— А чим ми гірші за них?

Охочих грати на сцені набралось чимало. Але перед нами одразу ж виникла серйозна перешкода: у нашій школі вчилися самі хлопці. А де взяти дівчат?

Реалісти і вищепочатківці спілкувалися в цій справі з гімназистками. Між ними існувала стара дружба. А нашу ремісничу школу багато з них і за училище не вважали, дивилися погордливо, називали харпаками і замазурами.

Та кому хочеться рибки, тому й долото стане вудкою. Надумали ми обійтися без гімназисток. Був серед нас Степан Макосій. Він чимось нагадував дівчину і говорив тоненько.

— Гратимеш, Стьопо, Феську? — запитали ми його.

— А чого ж,— охоче погодився той.— Можу зіграти і саму Марію Магдалину.

На перший раз змушені були вибрати водевіль «Кумірошник, або Сатана в бочці». В ньому була тільки одна жінка, ота сама Феська. Гаряче взялися до репетиції і за п'ять днів вивчили ролі напам'ять. Режисером-постановником був, звісно, я.

Сцену спорудили в столярній майстерні, декорації зробили теж самі. Одяг і реквізит назбирали по людях, а грим дістали у валківського перукаря.

На виставу прийшли майже всі робітники майстерень з своїми жінками, вони привели з собою своїх знайомих, а ті — своїх знайомих. Одне слово — було повнісінько.

А ще повніше у залі було від сміху — сміялися по самі-

сіньку зав'язку. Найбільше повезло, звісно, Степанові, який грав Феську. Багато цікавих довго не розходилися, щоб побачити Феську, яка вона насправді.

Успіх окрилив драмгуртківців, а про мене й казати годі: я був на десятому небі. Хотілося грати ще. Але де дістати п'єсу, в якій би не було жінок та дівчат? Степан ні за які гроші не хотів виступати в жіночій ролі: його, бідолаху, уже прозвали Феською.

Коли я звернувся за порадою до вчителя фізики Олександра Івановича, він відповів:

— П'єс без жінок та дівчат у природі не існує...

І тоді мені прийшла думка: «Сам напишу п'єсу! Щоб у ній не було жіночих ролей і вистачало ролей для всіх бажаних грати на сцені».

Про якісь закони драматургії я тоді не чув, а писав за знайомими мені зразками. Коротко кажучи, то була компіляція, в якій я вивів і п'яничку-дяка, і павука-багатія та бідного сироту, і парубків, які йдуть до дівчат, співають і танцюють.

Свою комедію я назвав «Святоша».

Готувалися довго, днів двадцять, щоб показати справжній клас! Грали знову у тій же столярній майстерні. На успіх ми чекали, бо особливо добре співали й танцювали. Але на овацію, яку нам улаштували, ніколи не сподівалися...

А справа була така. До нас на виставу завітали високі гості: знайомий уже представник ревкому у студентському картузі і сам комісар театрів міста Валок Гончаренко.

Потім я довідався, що той Гончаренко був справжній актор, грав на сценах Харкова й інших великих міст. Як він опинився у Валках — один бог знає. Факт лишається фактом, що опинився і кілька місяців називався комісаром театрів. А оскільки у Валках був тільки один театр — Народний дім, то він перебудував на театр і кінотеатр «Чари». І назвав перший «великим театром міста Валок», а другий — «малим театром».

Потрапивши до нас на виставу, Гончаренко і організував оту овацію. Ляскаючи з усієї сили і викрикуючи «браво», він захопив до цього представника ревкому і всіх глядачів.

А ще потім почулися дружні і одностайні виклики:

— Автора — на сцену!

Я поняття не мав, що це означає, саме скидав позичений чобіт, якого ніяк не міг зняти. Тоді Гончаренко вихопився за лаштунки, узяв мене за руку і витяг на сцену, наказавши:

— Кланяйся!.. Кланяйся людям!

Через кілька днів ми грали «Святошу» в «малому театрі міста Валок». Гончаренко пропонував до наших послуг і «великий театр», але ми побоялися...

У ХАРКІВ НА КУРСИ

Находило Перше травня. Воно мало бути для мене подвійно радісним: і святом весни, і днем закінчення школи. А вийшло так, що моя радість була потрібною.

Напередодні свята мене викликали в повітовий ревком до завідувача підвідділу політосвіти. Ним виявився той самий представник у вилинялому студентському картузі. Привітавшись зі мною, він одразу запитав:

— Хто твої батьки, де живуть і що роблять?

Я розповів.

— Дуже добре. Саме такі нам і потрібні,— сказав він.— Хочемо послати тебе в Харків учитися.

Радості моєї не було краю: «Учитися! Та ще в Харкові! Але де і... чи буде стипендія?»

— Житимеш у гуртожитку, тебе будуть харчувати, і все як слід. А вчитимешся на курсах.

Слово «курси» я чув уперше в житті. Що воно таке? На кого учитимуть? І чи довго? Завідувач політосвітою пояснив і, осміхнувшись, додав:

— А на кого там учать, сам побачиш. Може, повернешся з курсів — і одразу на моє місце сядеш. Он які то курси!

Через півгодини у мене на руках був документ з червоною печаткою, в якому свідчилося, що Валківський повітовий ревком посилає мене на курси, які звалися чи то радянського будівництва, чи просто — радянські.

Того ж дня я подався у Минківку сказати рідним, куди й чого їду. Першого травня посвятував у Валках, а другого травня уже був у Харкові, на курсах.

Якими словами описати ті курси? Ось згадую зараз про них — і на серці стало раптом тепло і приємно. Забулися прізвища товаришів-курсантів, професорів (так, мене вчили найкращі професори Харкова!), але багатьох бачу і зараз ніби живих.

Ні, прізвище одного курсанта згадав: Божко. А звали його Мефодієм чи Мелентієм. Він також з села, також закінчив ремісниче училище і перед курсами працював кочегаром на паровозі.

Який то був чудовий друг і товариш! Ми поряд сиділи на

парті, завжди вдвох ходили по Харкову, по-юнацькому були захоплені революцією і мріяли.

Наші курси містилися в колишньому комерційному інституті, а пізніше в ньому багато років був Комуністичний університет імені Артема.

Найважчою наукою була для нас з Божком політична економія. Про неї ми почули вперше, багато чого не розуміли. Трохи легшою здалася економічна географія. Може, тому, що її викладав дуже милий сивий професор, який так захоплювався за кафедрою, що й ми всі захоплювалися.

Через день на курсах провадилися військові заняття. Нас учили розбирати й складати кулемет, гвинтівку, наган. Начальник курсів казав:

— Революція не закінчилася. Треба, щоб кожен умів стріляти прямо в серце ворога!

Жили ми в гуртожитку на розі вулиць Сумської та Римарської, поблизу оперного театру. Підводилися о восьмій годині. Будив нас веселий курсант — родом, здається, з Охтирки. І не дзвоником або криком, а голосистою пісню:

Ой у лісі, в лісі
Стоять два дубочки, гей!

Всі дружно одягалися, умивалися і за десять хвилин збиралися в залі на другому поверсі. Той же охтирчанин приемним баритоном починав:

Повстаньте, гнані і голоді
Робітники усіх країн...

Співали ми натхненно, з почуттям. Одні по-українському, інші по-російському. З яким задоволенням ми набирали повні легені повітря, щоб видихнути його бійовим кличем:

Чуеш, сурми заграли, час розплати настав!..

Часом мій друг Божко, коли доходило до слів: «Доволі кривди і образ!» — раптом переходив на російський текст:

Кто был ничем, тот станет всем!

Йому особливо подобалися ці слова «Інтернаціонала», і він казав:

— Адже яка правда! Хто ми були досі? Ніщо. А зараз — курсанти. Закінчимо науку і поїдемо на села закріпляти революцію.

Але закінчити курси нам не пощастило.

На Дону і Кубані російська контрреволюція висиділа огидного вилупка — Денікіна. Зібравши різні недобитки, він повів наступ на молоду державу робітників і селян.

Перших ударів зазнали Донбас і Харків. Наші курси одразу були перетворені в роту, цілі дні ми займалися бойовою підготовкою.

Одного ранку, ставши в стрій, я відчув, що в мене паморчить голова, підгинаються ноги. Покликали лікаря. Він, не довго оглядаючи мене, одразу визначив, що в мене починається сипняк.

Сипний тиф був для революції в 1919 році ворогом номер два. Він валив з ніг десятки і сотні тисяч людей. Багато з них не підводилося.

На курсах я захворів третім. Одного поклали до лікарні, а другого не прийняли,— усі лікарні були переповнені. Та й як було лягати в лікарню, коли до Харкова наближався страшний ворог.

Мій вірний друг Божко відвів мене на вокзал, посадив у поїзд.

— Будь здоров, Василю! — побажав він мені на дорогу.— Ще побачимося!

Через кілька років я з ним справді побачився, та про це потім. А тим часом, переборюючи в собі люту хворобу, я їхав поїздом, їхав без краю довго, бо паровоз не хотів везти, через кожні п'ять верст спинявся, набираючи пари.

А з Люботина поїзд і зовсім не пішов далі. Я лежав на пероні станції і відчував, що ще година-дві — і вже не підведуся. На моє щастя, знайшовся землячок з хутора Галдівка Минківської волості.

— Ходімо пішки! — запропонував він.

До Валок залишилося двадцять п'ять верст. Хоч би до Валок якось добратися! А ноги підгиналися, не хотіли йти. Горіла голова, усе тіло. Страшенно хилило лягти на дорозі і заснути.

— Іди-бо, чортяко! — лаяв мене землячок, підганяючи.— Бо навіки заснеш на дорозі.

Добрий був той землячок. Інший би, може, покинув хворого, а він навіть ніс мій чемоданчик-кошик, в якому я зберігав пару білизни, ложку і десяток книжок.

Чомусь і досі запам'яталось, що серед тих книжок був маленький збірничок віршів українською мовою під назвою «Садівник». Автором їх був Рабіндранат Тагор.

Довгий був червневий день, а ще довшою здалася мені безкрая дорога. Лише пізно ввечері довів мене землячок до свого хутора, а далі — я вже нічого не пам'ятав...

Прийшов до пам'яті я дома, зрозумів, що лежу на полу, бо наді мною була знайома змалку жердка. Коло печі поралася сестра Ганна. Хотів підвестися і не міг; розкрив рота, щоб гукнути: «Ганно!» — і відчув, що язик не слухається...

Криза минула. У мене були відлежані боки, спина, замість ніг і рук відчувалися якісь немічні кістяшки. Але я був живий, я переборов смерть!

Як я потрапив додому і скільки тижнів лежав, не розпитувався. Мене цікавило, що в Минківці, у Валках? Чи відбито навалу Денікіна, чи революція відступила знову?

Ніхто мені нічого не відповідав. Саме настали жнива, батько і мати день у день були на полі, менші братики ніколи до хати не заглядали, а сестра Ганна плакала і казала, що нічого не знає.

Одного разу я почув далеку гарматну капонаду, і мені стало ясно: десь поблизу йде бій:

— Ганно, скажи!

— Кажуть, якісь «золоті погони» прийшли, от і стріляють, — тільки й могла пояснити сестра.

Батько й мати поверталися з поля пізно. Були вони завжди скупі на ласку, і тепер також. Але я по їхніх коротких словах, дотиках пальців до моєї голови відчував, як вони боліли за мене.

— Молодець, синок! — сказала якомсь мама. — Усі казали, що помреш, а ти у нас дуженький.

Одного разу батьки повернулися додому незвичайно рано. Обое були чимсь стривожені, розмовляли пошепки. Почувалося, що причиною їх тривоги був я.

— Що таке, тату?

— Нічого, нічого, — заспокоював мене батько. — Ось смеркнеться, і поїдемо до тітки Параски.

Мати розплакалася.

— Та його ж, нещасного, розтрусить у дорозі! — казала вона.

— А як у тюрму заберуть?.. Помовч краще! — гримнув батько і вийшов з хати.

Увечері батько й мати перерядили мене в усе чисте, винесли на руках з хати і поклали на возі з м'яким сіном. Мати перехрестила мене й поцілувала в голову:

— Видужуй там, синочку!

Батько сів на воза, спиною до моєї голови, цьвухнув батіжком, крикнув на нашу білу кобиличину:

— Но, біла пані!

Лише на шляху, коли виїхали за Минківку, батько неохоче розповів, у чому справа.

— Ониська забрали... Аж четверо приходило по нього з гвинтівками.

Ониськом звали в Минківці мого сусіду, на два роки старшого від мене, Дениса Минка. Наплутали колись куми: під, коли хрестив його, сказав, що ім'я хлопчикові буде — Діонісій; куми, повернувшись додому, сказали — Онисьї; а мати переінакшила по-своєму — Онисько. Лише коли Онисько брав метрику до школи, виявилось, що він Денис.

Денисів батько багато літ був сторожем при волості. Він якось прислужився перед писарем Грицьком Мартиновичем, і той узяв Дениса писарчуком. З Минківки здібний писарчук пішов діловодом до мирового судді у Валках, а звідти — у повітову міліцію.

— У Валках служив Онисько, і то забрали в тюрму, — продовжував батько. — А ти ж служив у самісінькому Харкові.

— Не служив, а вчився, — зауважив я.

— Еге, будуть вони там розбиратися. Злі язики по всій Минківці плещуть, що ти на більшовика вчився. У найвищій їхній школі.

Мій добрий догадливий батько побоювався не дарма. Незабаром по тому у Минківці отаборився поліцейський стан, в якому налічувалося кілька десятків стражників-посіпак. Немов гребінкою, вони почали вичісувати по хуторах і в Минківці усіх, хто був причетний до революції.

І ось я опинився на Вакулівських степах. Тітка Параска жила по-старому — удовицею. Брати собі в прийми харпака — не хотіла, а заможний не траплявся.

Рід Шаповалів — Грицько, Тиміш і тітка — утворили в степу цілий хуторець. Здаля він здавався більшим за сусідній хутір Куркулівку, в якому налічувалося до тридцяти хат.

Дивно й чудно звучала назва Куркулівка: в ній жила переважно біднота. Хтось, очевидно, дав цю назву для сміху. На хуторі не було навіть вітряка, хуторяни мололи своє збіжжя на Шаповалівці, де розмахували крилами чотири млини.

За чотири роки, відколи я не бачив тітку, вона дуже схудла, стала аж чорною.

— Хворіла, чи що? — спитав батько.

— Хіба від цих революцій не почорнієш! — сердито відповіла вона.

Найбільше боявся я в тітки мух, тому попросився, щоб вона поклала мене в коморі. Там було темно й прохолодно, мухи не так мучили. Зате почав мучити голод. Після тифу страшенно хотілося їсти, здавалося — вола б з'їв! А тітка тримала мене на своїй куркульській дієті.

Ой та дієта! Я вже розповідав, що тітка годувала своїх наймитів кулішем, затіркою і сироваткою. Тепер вона стала ще скупішою, навіть сама їла те ж саме, що наймити. А мені на додачу давала молока, та й то збираного.

Серед книжок, що я привіз з курсів, була в мене невеличка брошура під назвою: «Павуки та мухи». Читав я ту брошуру і дивувався: «Як міг не знаний мені Вільгельм Лібкнехт, не будучи на Вакулівських степах, так змалювати тутешніх павуків?»

Кілька абзаців у брошурі були написані ніби про Шаповалів і саму тітку Параску. Справжні павуки! Якось, коли тітка принесла мені їсти, я насмілювався прочитати їй ті абзаци. Вона послухала й плюнула:

— Дурень писав, а ти, дурень, читаєш...

Тітка мала трьох наймитів — двох дівчат і старого парубка, якого усі називали Неройкою. На курсах я довідався, що таке паупер, і ось Неройка й здався мені тим паупером. Він цілі дні мовчки працював, ніколи ні на що не скаржився і, здавалося, ні про що не думав.

Якось я його запитав:

— Як вас звати?

Він глянув на мене байдуже і байдуже відповів:

— Неройка.

— Це прізвище, фамілія, а звати як?

— Та як же... Неройка.

Своєрідною «пауперихою» була й сама тітка. Коли вона спала, я майже не бачив. Зрання й до вечора вона ганяла своїх наймитів і сама працювала як проклята. Єдине, що відрізняло її від Неройки, було те, що вона завжди скаржилася на свою бідність і нестатки.

— Та які ж ви бідні, тітко? — якось не стримався я.

— А тобі хіба повилазгло? — огризнулася вона. — У Грицька п'ятсот десятин, у Тимоша — півтора, а в мене?

Незажерливість, неймовірна заздрість були тітчиними богами. І коли навесні земельний комітет відрізав був у Грицька та Тимоша частину землі, поділив її поміж біднотою, тітка аж зраділа:

— Так їм і треба, супостатам!

Вона почала навіть хвалити революцію, побігла до комітету просити і собі добавки. З неї посміялися, сказали:

— Сиди, Параско, і жди черги.

— Якої черги?

— Поділимо й твою земельку.

І тітка враз розлюбила революцію, кляла комітетчиків на всі заставки. Коли батько привіз мене до неї, її першим запитанням було:

— А чи правда, Петре, що комітетам зараз капут?

Новій денікінській владі Шаповали дуже раділи. Старий Грицько, правда, помовчував, тільки задоволено попихував люлькою. А його сини — одружений уже Євмен і парубок Ілько — одверто стращали своїх бідних сусідів з Куркулівки:

— Посіяли на нашій землі, — жніть. Той хліб вилізе вам і задом, і передом!

Але відбирати свою землю поки що не наважувалися: хто знає, чи не полетить Денікін услід за гетьманом Скоропадським?

Один з вітряків на Шаповалівці належав тітці. Коли я трохи вичуяв, міг з палицею виходити на подвір'я, тіточка враз запропонувала мені:

— Переходь у млин. Там тобі буде краще, і хоч чимось допоможеш мені, нещасній.

Було ясно, що тітка жаліє не мене, а харчів, які я даром їв. Та що було робити — мусив перейти. Перші дні вона сама засипала ківш зерном, а ступи просом, показувала мені де і що прикрутити, щоб борошно м'яко мололося. А через тиждень я почав мірошникувати сам.

Життя на млині здалося мені навіть романтичним. Гули собі жорна, гупали ступи, приємно пахло свіжим борошном. В самотині мріялося. Я часто згадував свого друга Божка і щоразу уявляв його тільки за кулеметом, як він січе, кладе купами ворожу силу.

— Ех, чому я не з Божком? Чому не можу знищити бодай одного золотопогонника?

Майже щопенділі тітка їздила у Костянтиноград на базар. Напередодні увечері вона відпускала всіх наймитів погуляти, залишалася дома сама. Коли я почав виходити з млина, тітка сказала йти гуляти й мені.

— Куди?

— Та хоч би до дівчат. Ти ж уже парубок.

Це мене насторожило: «Чому вона у суботу така добра? Щось хитрує». Удавши, що йду на Куркулівку, я звернув

у високі бур'яни і, пригинаючись, повернувся назад, став за клунею в тіні.

Тим часом тітка носила з погребка масло й сметану, уклала на возі,— на базар. Потім, озирнувшись навколо, попрямувала до клуні, почала носити щось звідти.

Приготувавшись до базару, тітка і спати лягла на возі.

Уранці, коли тітка поїхала, я одразу метнувся в клуню: «Що носила звідти тітонька і чому це така таємниця?» Згадавши, звідки чулося шарудіння, я почав штрикати солому вилами і незабаром відчув, що вила встромилися у щось тверде.

Коротше кажучи, я знайшов під соломою у ямі чотири бодні сала.

ОДАРОЧКА

На тітчиному салі я швидко поправився, ожив зовсім.

Щоб совість не мучила, я почав ділитися салом з Неройкою. Йому йшов тридцятий, але був він такий зачучверений, що здавався набагато старшим.

Коли я кликав Неройку на млин, він покірно заходив, сідав на мішок з зерном і мовчки сидів. На запитання відповідав «еге», «угу», «такечки»... Наївшись, ніколи не дякував, швидко виходив: боявся засидітися, щоб не лаялася хазяйка.

Я намагався розпитати тітку, хто такий Неройка, звідки, чи є в нього якісь рідні. Вона неохоче відповідала:

— Приблуда. Ходить по людях, робить, їсть і спить...

— Може, він хворий?

— А мені яке діло,— байдуже кинула тітка.— Мені — аби робив.

Роботи на млині вистачало. Мливно було чуже і тітцине. Я полюбляв молоти чуже,— тоді приїжджали або приходили люди, було веселіше.

І ось одного разу на млин прийшла дівчина. З першого погляду вона здалася маленькою, бо я бачив її згори, на східцях, що вели на другий поверх.

— Мама казали спитатися, чи вже змололося? — мовила вона соромливо.

— А яке ваше, є мітка?

— На наших мішках півники... Он вони стоять,— дівчина попрямувала до своїх мішків, які стояли крайні.

І тоді я побачив, що дівчина не маленька, а вже дівонька, та ще яка дівонька! Різні уподобання має людина про

дівочу красу: у двадцять п'ять років — одні, у п'ятдесят — інші. А мені ж тоді йшов тільки вісімнадцятий.

Читаючи якийсь роман, в якому писалося, що «молодий чоловік, тридцяти п'яти років, покохав молоду жінку, років під тридцять», я одразу ж відкладав книгу набік. Які ж то молоді люди? То ж уже дядько і тітка. Хіба між ними може бути справжня любов?

Не подобались мені й довгі описи зовнішності красунь: «Золотаві кучерики спадали на її біле, немов мармур, чоло. В її великих очах відбивалася голубиць неба». Мармуру я ніколи не бачив, а рудих дівчат не любив.

Мені подобалася така краса, як у пісні:

Чорні брови, карії очі,
Темні, як пічка, ясні, як день...

Ось саме з такими бровами та ясними очима і була та дівчина. У білій сорочці з мережаними вставками на рукавах, простоволоса і боса. Та ще чорна коса спадала до пояса.

Признаюся, як попові на сповіді: грішний. Дівчина одразу припала мені до серця.

— Як вас звати?

— Явдоха Горох, — відповіла вона співуче.

— Явдошка, значить? Доця!

— Угу, а я її дочка...

— Яка дочка, чия дочка? — не зрозумів я.

Дівчина знизала плечима:

— Та чия ж, маминна. Прислали спитатися, чи скоро наше змелеться?

Стало ясно, що Явдохою звать її матір. Але чого ж вона свого імені не назвала? Соромиться, чи що?

— Як звати вас? — повторив я запитання.

— Мене?..— І дівчина осміхнулася.— Чудний ти якийсь. У нас тільки на старших викають. А мені ж тільки...

— Шістнадцять! — попередив я.

Дівчина враз посерйознішала:

— Що ти! Уже сімнадцятий!

Звали її Одарочкою. Упевнившись, що її пшениця на ківші і мелеться, вона заспішила додому.

— Коли можна приїжджати за мливом?

— Надвечір... Ти сама приїдеш, Одарочко?

Дівчина озирнулася, прошепотіла:

— Не кажи так, ще хтось почує. Кажи — Одарко.

— Добре, добре. То приїдеш?

— А там видно буде...— відповіла дівчина, спускаючись по сходах униз.

Вийшовши на млиновий ганок, я довго проводжав Одарочку очима. Може, оглянеться? А може, ще й рукою махне?.. Не оглянулася. Швидко пішла дорогою до Куркулівки.

За мливом Одарочка не приїхала, вийшло як у пісні:

Ой не вийшла мила,
Вийшла її мати..

Одарчина мати була удовиця, чоловік загинув на війні. Крім доньки, мала ще двох малих хлопчиків. Мені чомусь заманулося придобритись перед удовицею, і я вчинив новий гріх: узяв з неї наполовину менший корець борошна за помел.

Явдоха це помітила, сказала:

— Ой гляди, хлопче! Тітка у тебе така, що за корець з церкви стрибне.

Прощаючись, жінка запросила:

— Приходь, парубче, у суботу в клуб!

— Який клуб? — не зрозумів я.

— А там побачиш...

У Явдошиній хаті взимку збиралися хутірські вечорниці. Улітку було не до гулів, молодь сходилася у її садочку тільки в суботу та в неділю. Хтось з приїжджих дотепників прозвав удовину хату клубом.

Найближчої суботи я вже не чекав, доки тітка почне спрощувати мене до дівчат, сам пішов до Явдошиного клубу. Ще здалека почув гуртову пісню, яка в парубоцькій транскрипції звучала так:

Дзвінел дзвоник нащот поверки,
Ланцьов задумал юбіжать...

Коли я підходив до Явдошиного садочка, пісня стихла, залилася полькою гармонія. Кілька дівчат танцювали, а парубки стояли осторонь, курили міцний самосад і лаялися.

— Чого вони сваряться? — спитав я одну з дівчат.

— А вони не сваряться, — відповіла дівчина. — То вони для розваги...

Дикі, набагато відмітніші від минківських, звичаї панували на Вакулівському степу. Виявлялося, що матюк був не лайкою, а ознакою парубоцької зрілості і ледве не честі.

Найбільшими мастаками, віртуозами матюка були Євмен та Ілько Шаловаленки. Вони не соромилися ні старого, ні малого.

Помітивши мене, Одарочка чи то здивувалася, чи зраділа,— було вже темно, і не розібрав. Вона одразу побігла до хати, винесла стільчик, поставила коло мене:

— Сідай.

— Дякую! Сідай і ти, стільчик довгий.

— Е, ні, ні...— відмовилась вона і відійшла до дівчат.

Щодалі Одарочка більш і більш мені подобалася. Вона якось вирізнялася серед дівчат— і вродою, і поведінкою. Танцювала легко, красиво і тільки з дівчатами. Хлопців не підпускала близько, біла по руках і тікала.

Прийшов Ілько Шаповаленко. Парубки зустріли його, немов короля. Одразу відчулося, що цей найбагатіший по всій околиці парубок тут верховодить.

— Мойом поштеніе!— кинув він недбало, подавши руку тільки кільком парубкам. На інших і на дівчат навіть не глянув.

Хтось, очевидно, шепнув йому про мене. Ілько зволив підійти ближче, подав мені свою велику п'ятірню.

— Мойом поштеніе, сваток!— привітався він.— І ти, значить, прийшов до нашого клубу?

Сівши зі мною поряд, Шаповаленко дістав з кишені дві папіроси з довжелезними мундштуками. Одну сунув собі в рота, другу простяг мені. Я тоді ще не курив і відмовився.

— Сочувственно шкода!— пожалкував він і всунув папіросу в рот одному з парубків, очевидно, своєму найближчому «ад'ютантові».

Той кинувся був до хати, щоб припалити: сірники й сіль були тоді дуже дорогі, і, щоб вогонь не переводився, по багатьох хатах завжди горів каганчик. Ілько зупинив парубка.

— Отставить! От смотри, який я каганець заїмел!— Це кажучи, він дістав з кишені блискучу запальничку, натиснув на коліщатко, і вона спалахнула.

Усі кинулися дивитися на диво— багато хто бачив запальничку вперше. Запаливши цигарку, Ілько продовжував далі:

— Оце зараз приехал з Костянтинограда. Ох і жизнь уг'еть починається! І папіроси ось які, і зажигалки, і воще— порядок! Не то, што було за большевизми.

Попихкуючи папіросою, Шаповаленко зиркав на дівчат,— мабуть, когось шукає між ними. Спитав тихо свого «ад'ютанта»:

— А де ж Настя? Чого її нема?

— Не пускає батько,— доповів той тихо.— Замкнув Настю в коморі.

Ілько вилаявся, але процідив крізь зуби:

— Зараза комітетська!.. Ну, він у мене дотанцюється!

Згодом я довідався, в чому справа. Ілько накинув оком на молоденьку доньку хутірського комітетчика. Дуже можливо, що Настя була не від того, що до неї залицяється такий завидний жених. Але батько добре знав ціну тим багатійським зальотам: пограється й покине. Тому він не спускав з дочки очей і увечері справді замикав її в коморі.

В подальшому ця історія мала свій розвиток. Ілько підпоїв деяких парубків, і ті поглумилися над безборонним комітетчиком: вимазали дьогтем комору, де спала Настя, занесли далеко в степ його ворота і хвіртку, вилізли на хату і заткнули соломою димар.

Мали свій розвиток і мої взаємини з Одарочкою. Приємно про них згадувати, але чи варто описувати? (Хто про це не писав?) Насмілюсь розповісти лише один епізод.

Не знаю, друзі мої, як хто, а я в ті роки був соромливий: не міг чи не вмів освідчуватися дівчатам у коханні. Я міг розмовляти з дівчатами на які завгодно теми: про пророка Магомета і коли у нас з'явилася картопля, про місяць та зорі і про те, як гримуватися на сцені..

Так сталося у мене й з Одарочкою. Я терзався кілька днів і врешті надумав викласти свої почуття до неї на папері. Пригадую, що писав листа кілька днів,— перечитував написане, рвав і знову писав.

Нарешті, коли лист був доведений до найвищої кондиції, я вручив його у власні руки адресатці. Вона дуже збентежилась, сховала листа за пазуху і одразу десь зникла.

Я був певен, що вона побігла читати листа десь на самоті, подалі від стороннього ока. Та минула година, хлопці й дівчата почали розходитися, а Одарочка не поверталася. І не показалася того вечора зовсім.

Можете собі уявити, як я переживав і що передумав. Одарочка мене не любить! Більш того, вона зневажає мене... Я нещадно картав себе за того клятого листа: «Навіщо писав? Навіщо?!»

І раптом на другий день вона сама побігла до мене на млин. Була чимсь збентежена, подала мені листа, соромливо сказала:

— Прочитай.

— Як?.. Чому?

— Прочитай... Сам прочитай мені..

Загадка розгадалася дуже просто: Одарочка була неписьменна. І всі подружки були неписьменні. Не давати ж читати листа Ількові чи ще комусь із хлопців.

МИНКІВСЬКИЙ РЕВКАР

Сумно було в степу. Я звикся був до газет, а там не бачив жодної. Що діється у Харкові і Валках? Де саме йдуть бої? Одні казали, що Денікін уже в'їхав на білому коні у Москву, а інші — що його розбили десь за Києвом.

Дуже кортіло навідатися в Минківку, побачитися з товаришами, з рідними. Одної суботи кажу тітці:

— Піду провідаю тата і маму.

Тітка зняла крик:

— Отакої! Ів, пив, доки хворів, а тепер тікаєш? Відроби жоч половину.

У рідні місця добрався смерком. Додому одразу не зайшов, побоювався, подався до свого шкільного побратима Василя Дорожка. Після закінчення школи він не знайшов ніякої роботи і жив у Малій Кадигрибівці, копався на своєму городі.

Василь Дорожко! Який то був чудовий друг і романтик! Можливо, колись я напишу про нього більше (в час Вітчизняної війни він залишався в підпіллі, і його замучили бандерівські головорізи), а зараз коротко.

Розстаючись після закінчення ремісничої школи, ми побраталися. Наївно те було, і дуже, але воно було. Одержавши востаннє гроші за сторожування, ми купили пляшку якогось вина, налили його в один великий кухоль. Потім кожен з нас уколов собі голкою палець, видавив краплинку крові у вино. І потім, міцно обнявшись, ми те вино випили.

І ось після кількох місяців я зустрівся з своїм побратимом. Ми не цілувались, вважали це дівчачою забавкою, ми до болю тисли один одному руки, сміялися від радості, а потім почали плакати.

— У Валках пани і офіцери, як було й за царя, — розповідав Василь. — А в Минківці становий пристав Поярков, цілий взвод стражників. І знаєш, де вони казарму зробили, гадюки? У «Чайній», де ми вистави грали. — Враз Василь витер кулаком сльози на очах, сказав: — Чого ж ми плачемо? Хіба революціонери плакали? Та вони сміялися в очі ворогові, вони боролися!

Це кажучи, побратим схопив мене за руку і, озираючись, хоч нікого в хаті не було, потяг по драбині на горище. Було

темно. Пошарудівши під стріхою, Василь всунув мені в руку... Від несподіванки і раптового збудження я аж тіпнувся: в моїх руках була справжня гвинтівка.

— Де ти взяв?

— Знайшов після бою на полі. Хоч і зараз можна стріляти! Він знову зашарудів у стрісі і подав дві гранати.

— А їх приніс Максим Нестеренко. Казав, що ще пошукає і завтра принесе. От добре, що ти з'явився. Зараз у нас збори ревкару!

— Якого ревкару?!

— Ходім у хату, за вечерею розкажу...

Вечеряли борщ, що його Василь варив собі на три дні, огірки, помідори, яблука. І побратим розповідав, дуже захоплювався, а разом з ним захоплювався й я.

Цікаво й романтично: у Минківці народжується ревкар! Сама вже назва захоплювала, нагадуючи таке мужнє і любиме слово, як ревком, і означала: революційна кара.

На другий день була неділя. Ревкарівці зійшлися по обіді. Крім Василя, ще шестеро. Хочеться згадати незлим, тихим словом їх імена:

Нестір Кузьменко і Микита Танько, мої однолітки, з якими я вчився в одному класі минківської школи.

Роман Шевченко і Грицько Гребінник, на рік були старші від мене;

Максим Нестеренко і Левко Кульбака, на рік чи два були молодші.

Усі вони були звичайні селянські хлопці. Тільки Роман до того вчився у Білопільській учительській семінарії, якої не закінчив.

Згодом маленька організація трохи побільшала, до неї ввійшли Гнат Шийко, якого ми називали Гнатошею, мій двоюрідний брат Юхим Мельник і, здається, Кирило Харченко.

Усіх нас єднала свята любов до революції і люта ненависть до контрреволюції. Кожен з нас мріяв учитися, а Денікін підризав крила.

Ініціаторами були Василь і Роман. Вони вже раз скликали своїх однодумців, обмірковували, що робити. Я потрапив на другі збори. Було дуже приємно, що всі зраділи моїй появі, одразу почали вважати своїм — ревкарівцем.

Якоїсь присяги чи клятви від мене не вимагали: ніхто не знав, що така форма прийому до організації існує. Зате ревкарівці знали про конспірацію. Роман приніс з собою ноти кількох пісень і попередив:

— Якщо з'явиться якась небезпека, будемо ніби репетирувати.

Засідали у садку під грушею. Пригадую, ніби це було зовсім недавно, як худенький і хворий на туберкульоз Максим Нестеренко викладав свій план нападу на «Чайну», в якій отаборилися стражники:

— Заліземо у двері «Чайної» з садка Білицького — і до вікон. Шпурнемо кожен по кілька гранат і — на садки!

Микита Тянько пропонував інший варіант:

— Засядемо в лісі край шляху... Стражники часто повертаються у Минківку пізно. Ось там і вдаримо!

І планів, і юнацької войовничості вистачало на цілу ворожу армію. А гвинтівка була тільки одна і гранат три. Де дістати ще зброї? Де і як?

— У нас, на Кульбаківці, ночує один стражник, їздить до Домахи, — таємниче розповідає Левко Кульбака. — Ось давайте схопимо його у Домахи — і буде карабін та наган!

— Але ж Домаха може впізнати, — заперечував Нестір.

— А ми й Домаху того! — сказав Левко. — Хай не спить з контрою!

Милі, славні, дорогі реварківці! Згадую вас зараз і пишаюся: ви готові були стати на бій з усією чорною силою контрреволюції, маючи на руках одну гвинтівку.

І вірю, може б, і стали, коли б не одна причина, до тієї єдиної гвинтівки не було жодного патрона...

А так же хотілося щось зробити! Таке, щоб не розгулювали стражники безкарно по Минківці, щоб почували, прокляті, що їм все одно прийде капут!

Був у Романа Шевченка невеличкий набір гумового друкарського шрифту. Літери в ньому були удвічі більші, ніж на сучасних друкарських машинках. Продавався той набір, пригадую, у синеньких чи зелених коробочках.

І ось Роман організував у себе в курені на баштані друкарню. Помічниками в нього були Василь і я. Роман склав з окремих літер рядки, а ми старанно відтискували ті рядки на аркушиках із зошитів — друкували прокламації.

Зміст прокламацій складали гуртом. Писали якнайкоротше, відбираючи найуразливіші і найдійовіші слова:

«Дрижіть, прокляті золотопогонники! Йде на вас революційна кара!»

Одну з прокламацій закінчили так:

Лиш ми, робітники, ми, діти
Святої армії труда,

Землею будем володіти,
А Денікіна жде труба!

Пізно вночі наші ревкарівці рознесли прокламації по хуторах, розклеїли на воротах, на хлівах. Найактивнішим розклеювачем виявився Максим Нестеренко. Він ухитрився приклеїти одну прокламацію навіть на дверях «Чайної» і потім казав:

— Отак легко можна й гранатами їх почастувати!

Написав я оце про минківський ревкар і завагався: «Може, викинути цей розділ?» На тлі справді героїчних справ, що їх творила у ті часи комсомольська молодь, наші прокламації здалися мені наївною хлоп'ячою грою.

Але, згадавши, яке враження справила та хлоп'яча гра у Минківці, передумав. Не знаю, що дало б більший вибух: чи наші три гранати, кинуті у вікно стражницької казарми, чи кілька десятків прокламацій, начинених динамітом правдивого слова!

Кілька днів гасали кінні стражники по хуторах, зриваючи наші прокламації. Селяни, бачачи це, глузували з них:

— Значить, допекло, що зриваєте! Значить, там була написана правда!

Сам становий пристав Поярков у супроводі урядника і старшого стражника робили всюди обшуки, допитували десятки людей, щоб натрапити хоча б на слід нашої друкарні.

Хай гвинтівка, три гранати і наша друкарня були б навіть символічні,— честь і слава тим символам: вони гуртували молодь на революційну боротьбу!

«ОЙ ЯБЛУЧКО, КУДИ КОТИШСЯ...»

Найпопулярнішою масовою піснею тих буремних днів була «Ой яблучко, куди котишся...». Співав «Яблучко» кожен по-своєму, за своїми політичними переконаннями, і пісня мала сотні текстових варіацій.

Не дивно, що минківський ревкар свою останню прокламацію теж зробив за зразком «Яблучка»:

У Харкові дощ іде,
А в Минківці слізько,—
Утікайте, пояркови,
Бо червоні близько!

Цієї прокламації минківські стражники навіть не зривали, їм було не до неї: добірна «непереможна» армія генерала Денікіна, немов червиве яблучко, котилася під ударами Червоної Армії на південь.

Радіо тоді не було, але чутки поширювалися дуже швидко. Почувши, що денікінці тікають, моя тітка заголосила:

— Ой Васильку, ой племінничку рідний, рятуй!

— Від кого?

— А від проклятого хронту. Геть-чисто все заберуть...— Вона дістала з полиці великого ножа, ткнула мені в руку.— Ходімо швидше, поріжемо!

— Кого поріжемо?

— Кабанів... Поріжемо і закопаємо.

Тітка обіцяла мені за цю послугу і чоботи купити, і сала та ковбаси досхочу. Чобіт у мене не було, ходив у черевиках, та й сало б не завадило. Але я ніколи свиней не різав і навіть тікав, коли бачив, як їх ріжуть, затуляв пальцями вуха.

— Ой лишенько моє! — бідалася тітка.— Та я тобі вуха вовною позатикаю, щоб не чув, як кричатимуть кабани. І не ти колотимеш, я сама. Ти тільки подержиш.

Я відмовився і того ж дня зібрався мандрувати в Минківку. Бачачи, що я справді тікаю від неї, тітка забідкалася за своїх коней:

— Заберуть! Порятуй хоч Буланого.

— Як порятувати?

— Сідай верхи і їдь у Минківку. Хай перестоїть у батька, доки мине ця нова революція.

Пропозиція мені сподобалася: «Чому йти пішки тридцять верст? Краще ж їхати». Не думав я, що через того Буланого станеться ціла історія...

Як і завжди, у Минківку добрався смерком, і не додому, а до свого побратима Василя Дорожка.

— Діла, брат! — радів Василь.— Поярков і його банда де й поділися з Минківки. Десь, чуєш, іде бій!

Підвечерявши, ми відвели Буланого до мене додому і одразу подалися в центр села. У волосному правлінні двері були навстіж, по кімнатах розгулював вітер. У коридорі на підлозі лежав пошматований і потоптаний ногами портрет Денікіна.

У «Чайній» хтось був. Світилося, і чулася завзята пісня:

Та туман яром котиться,
Краще жить нам хочеться!
Гей, гей, горе не біда,
Краще жить нам хочеться...

У «Чайній» зібралися просвітяни, дехто з ревкарівців. Усі так скучили за виставами, що ладні були одразу розпочинати репетиції. Але після хазяйнування стражників там було

так брудно і незатишно, що кортіло раніше хоч позамітати, прибрати на сцені.

Диригуючи віником, Роман Шевченко заспівував:

Тоді краще заживем,
Як ми панство проженем!

Усі хором підхопили пісню:

Гей, гей, горе не біда,
Як ми панство проженем!

Збуджений Максим Нестеренко зустрів найостаннішою новою:

— Знаєте, які гадюки ці стражники! Хотіли висадити наш театр у повітря!

Це кажучи, він повів мене і Василя у кімнату за сценою, показав кілька гранат. Їх він знайшов у грубі під готовими для розпалу дровами...

Уперше за багато днів і ночей я спав дома. Думав виспатися досхочу. І не пощастило. Рано-вранці прокинувся від чийось матюків та маминого голосіння.

Кліпнув очима: у хаті було повно денікінців.

Через Минківку тікала якась недобита піхотна частина. Злющі і голодні вояки заскакували в хати, вимагали сала, ковбас, стріляли курей і гусей, змушували селян запрягати своїх коней, везти їх чортзна-куди.

З переляку мій батько забув про тітчиного Буланого, що стояв у вівчарнику, запряг свою білу кобильчину. І поплатився за це своєю спиною. Знайшовши Буланого, озвірілі денікінці так побили батька прикладами гвинтівок, що він ледве доліз до хати.

Я кляв-проклинав і тітку, і її Буланого. Де він узявся на мою і батькову голову! Під загрозою гвинтівок денікінці змусили мене запрягти Буланого в сани і везти їх.

Майже в усіх минківців коні були миршаві, і їх відпустили додому з сусіднього села Станичне. А тітчин Буланий не віз сани, а наче грався ними; я мусив везти денікінців далі і далі.

На мое щастя, неподалік від Костянтинограда на денікинську валку налетіла червона кіннота і доконала недобитків.

Повернувся я в Минківку другого дня надвечір. Ще здалеку побачив на волосному правлінні червоний прапор. На високому ганку стояли якісь люди.

Під'їжджаю ближче, упізнаю серед людей Нестора і Максима. Побачивши мене, вони щось кажуть якомусь чоло-

вікові з гвинтівкою за плечима. Виразно бачу на його шапці червону зірку.

Чоловік вийшов трохи наперед, подав мені руку, осміювався.

То був Сава Петрович Прус.

ПЕРШИЙ МИНКІВСЬКИЙ КОМУНІСТ

— Хто з вас знає «Інтернаціонал»? — поцікавився Сава Петрович. — Завтра буде мітинг, от якби заспівати!

Перший радянський гімн знали всі ревкарівці. А щоб співало його більше людей, кожен з нас пообіцяв написати текст «Інтернаціонала» на папірцях, роздати іншим.

— Дуже добре! — похвалив нас Сава Петрович. — До завтра, дорогі товариші!

Прощаючись зі мною, він сказав:

— Приходь завтра раніше, нам треба поговорити.

— Про віщо?

— А тоді почуєш...

Іхав додому з друзями, і вони захоплювалися Савою Петровичем.

— От чоловік так чоловік! — казав Максим.

— Одразу видко, що революціонер! — вторив йому Нестір.

— Революціонер-комуніст! — уточнив Максим.

До того часу хлопці тільки чули про комуністів, знали, що вони десь у Москві, Харкові, що вони першими йдуть у бій. А які вони — тільки уявляли. Сава Петрович був першим комуністом, котрого вони побачили, — розмовляли з ним, як рівні з рівним, і цим пишалися.

За роки, відколи я не бачив Саву Петровича, він помітно змінився: трохи наче зсутулився, запустив рудувату борідку і вуса, чим трохи нагадував Тараса Шевченка в перші роки його солдатчини.

Уночі, пригадую, випав невеликий сніг, забілів усе навколо, замів і сліди денікінської скверни. Мати за сніданням сказала:

— Слава тобі господи! Та чи надовго? Настане літо — і знову прийдуть якісь супостати.

— Не каркай! — озвався з лежанки хворий батько. — Бог милостивий, не допустить.

Коли я прийшов до волосного правління, там уже було багато людей, хоч мітинг мав відбутися по обіді. Усім кортіло знати новини, побачити й поговорити з першим минківським комуністом. З будинку чулася... весільна пісня.

— Що таке?!

— Чудасія,— відповів Максим, який з Нестором був уже там.

Хлопці один з-перед одного розповіли таке. Жінки, які прибирали у волосному правлінні, зняли ікони, гарно помили їх і хотіли вішати знову по кутках. Аж тут нагодився Сава Петрович, усміхаючись, питає жінок:

— Чепурите святих?

— Аякже,— відповіла Меланка Гаманиха.— Святого Миколая-чудотворця засквернили мухи, а на святій Варварі павук гніздо звив.

— То ви їх ще раз помийте, з милом,— сказав на це Сава Петрович.— А потім ми їх повинчаємо.

— Як?!

— Винесемо на горище, хай живуть собі там на здо-ров'ячко.

Деякі жінки завагалися — гріх! А веселій Меланці й іншим сподобалася така пропозиція. Вони зв'язали ікони мотузком і, співаючи весільної пісні, винесли їх на горище.

Ішов третій рік революції, а ніхто якось не помічав і вивіски на фасаді волосного правління, на якій красувався двоголовий царський орел. Сава Петрович гукнув Максима, спитав, показуючи на вивіску:

— Бачиш оту царську курку?

— Бачу.

— Можеш її відтіля скинути?

Максим з радістю виконав просьбу. Сава Петрович підняв вивіску, хотів її розбити і передумав, сказав комусь:

— Винеси її теж на горище. Прийде час, курку цю замажемо і намалюємо нашу вивіску.

Тут саме нагодився Роман Шевченко, сказав, що він зараз намалює.

— Ти хіба вмієш?

— А чого ж,— відповів Роман.

— І червону зірку зумієш?

— І червону зірку. Кажіть, що писати?

Сава Петрович обняв Романа за плечі, сказав:

— Угорі червону зірку з серпом та молотом навхрест, а під зіркою напишеш: Минківський волосний ревком...

Помітивши мене, Сава Петрович сказав, що хоче поговорити наодинці. Зайшли до кімнати, в якій жінки поприбирали, сіли в кутку. Чомусь мені здавалося, що він почне розпитувати про тітку Параску. Та про неї він навіть не згадав.

— Ось що, Василю,— почав він і одразу поправився: — Ось що, Василю Петровичу. Я розпитав людей і знаю, що ти тепер учений. Це дуже добре. А я ось так і застряв, далі третього класу нікуди не ходив. Вугілля довбав, на фронті воював, контру громив. А зараз мені сказали: ти голова ревкому, роби в Минківці Радянську владу.

— Та це ж добре! — зрадів я.

— Добре, та й не дуже,— продовжував Сава Петрович.— Якби трохи грамоти, і не якоїсь там географії, а політики. Кажуть, що ти вчився у Харкові на більшовицьких курсах. Які науки там пройшов?

Я все розповів і з жалем закінчив:

— Дуже мало вчився, Денікін прийшов. Ось якби зараз поїхати вчитися!

Сава Петрович поплескав мене по плечі.

— Поїдеш! Тепер нам усі школи відкриті! Але не зараз. Зараз треба віддати людям те, чого ти вже навчився. Ясно тобі?

— Ясно.

— А тому одразу станеш до роботи. Хочу зробити тебе членом нашого Минківського ревкому!

Від несподіванки я розгубився:

— Що ж я робитиму?

— Культурою відатимеш у волості. Бо кому більше? Щоб у школах порядок і дрова були, щоб люди книжки читали і щоб спектаклі всякі гралися.

Щодо книжок і спектаклів було ясно, це мені навіть подобалось. А школи?.. Що ж там робити?

— Підеш у Валки, там тобі все розкажуть. Не святі горшки ліплять...

Розмовляючи отак з багатьма минківцями, Сава Петрович підбирав майбутніх завідувачів відділами ревкому: земельного і праці, воєнного і ще якогось, здається, соціального забезпечення.

Опівдні у Минківку прибув представник повітового ревкому з трохи незвичайним прізвиськом — Розкошний. Був він, як і Сава Петрович, у солдатській шинелі, у сивій кубанці з червоним верхом, при боці в нього висів маузер у великій дерев'яній кобурі.

Розкошний привіз з собою п'ять гвинтівок, два ящики патронів до них і ящик гранат.

— Це для ревкомівців! — сказав він.— Щоб сміливіше ходили по землі.

Мітинг відбувся на подвір'ї волосного правління. На підвищення вийшли Сава Петрович, Розкошний, і одразу почувлося:

Повстаньте, гнані і голодні
Робітники усіх країн...

Минківці уперше чули «Інтернаціонал», багато хто не розумів, чому Розкошний і Сава Петрович зняли шапки. Позираючи один на одного, усі також оголили голови, шанобливо слухали урочисту, бойову мелодію.

Слова «Інтернаціонала» були лейтмотивом і промови представника повітового ревкому. Говорив він недовго, але так запально, як могли тільки в часи революції.

Ще коротше говорили інші промовці. Колишній матрос Семен Харченко, приміром, почав і закінчив так:

— Ми були темні, як дванадцять часів ночі. Та ми не хочемо бути темними! Правду сказав представник з Валок: землю владеть їмеім право, а паразити — нікада!

На закінчення мітингу Розкошний повідомив, що незабаром мають відбутися вибори до волосного виконкому, а тим часом створюється ревком. Головою ревкому буде бідняк з бідняків і шахтар Сава Петрович Мельник-Прус, а членами — він перерахував прізвища.

— Якщо хтось з них не нашої робочо-селянської кістки або лигався з Денікіним, гетьманом чи Петлюрою, кажіть одразу, — попередив представник повітревкому. — Таких і на версту не можна підпускати до ревкому.

З усіх кінців почувлися голоси:

— Усі нашої, мужицької кістки!

— Ніхто не лигався ні з ким!

— Просимо, хай послужать!

Вийшла заминка тільки зі мною. Хтось крикнув на мою адресу:

— Молодий дуже.

А ще хтось додав:

— Йому ще гусей пасти.

По подвір'ю прокотився смішок. Сава Петрович смикнув за мотузок дзвінка, що висів на стовпці, відповів на репліки:

— Молодий — не біда, зате грамотний! І кувати залізо уміє, і фізику вчив, і всякі науки знає.

— І Гаврило Білицький грамотний! — почувся голос. — Газети й біблію читає.

Сава Петрович, коли сердився, трохи заїкався. Так сталося й тоді.

— Т... товариші! — почав був він, але сход сам відповів за нього.

З усіх кінців закричали:

— Не бажаємо Гаврила!

— То полигач самого Денікіна!

Відчувши майже одноставну підтримку, Сава Петрович заспокоївся, продовжував не заїкаючись:

— Я в того Гаврила батракував змалку. І щоб його в ревком? Ніколи в житті!

— Тоді Антоника Стрільця в ревком! — не вгавав той же голос.— Злидень над злиднями і на скрипці гарно грає.

Маленький, худий, немов тараня, Антоник пропхався наперед, сказав:

— А чого ж, я можу.

— Що ти можеш?

— На скрипці грати і на флейті.

Знову прокотився смішок, і знову Сава Петрович почав заїкатися:

— Що т... ти кумедію т... тут граєш? Та в ревкомі треба не на скрипці грати, а діло робити. А що т... ти знаєш? Хто такий Карл Маркс, знаєш?

Антоник знизав плечима, перепитав:

— Як-як?

— Ось бачите, товариші, навіть не чув про такого. А цей молодий,— показавши на мене, продовжував голова ревкому,— і старому носа втре. Знає і про Карла Маркса, і про Леніна-Ульянова, нашого вождя, і про політичну економію, яку вивчав у Харкові на курсах.

Сходка загуділа, почулися голоси:

— То хай вийде і розкаже!

— Ми теж хочемо знати!

Сава Петрович витяг мене за руку на поміст, підбадьорив:

— Говори голосніше! Усе кажи!

Виступав я на мітингу вперше в житті і, звісно, хвилювався. Мої знання марксизму були дуже куці, виручив мене Вільгельм Лібкнехт, його брошура «Павуки та мухи». Не маючи чого читати в тітки, я вивчив цілі абзаци і на мітингу передав їх напам'ять.

Моя промова всім сподобалася, а представник повітревкому навіть потиснув мені руку.

Одразу ж після мітингу Розкошний роздав членам ревкому зброю. Вручаючи гвинтівку мені, він подікавився:

— А ти ж умієш стріляти?

— Умію! — Упевнено відповів я.

— Ану, покажи своє вміння. Уяви собі, що ото на груші ле старий сук, а сам генерал Денікін. Раз-два, плі!

Я прицілювся у той старий сук, вистрілив і не попав. Тільки злякав грака, що сидів на груші. Усі засміялися.

Розкошний дав мені зайву обойму патронів і сказав:

— Це для науки. Щоб навчився бити просто в серце ворога!

1962

ЧАСТИНА ДРУГА

Революція!

Сини мої й онуки, чи відчуваєте ви красу й музику цього слова? Воно грало й співало, воно мало свій колір і навіть запах.

З ранку й до вечора через Минківку мчали кавалерійські ескадрони, поспішали піхотні батальйони й обози на селянських санях. І пахло порохом. Ним пропахчені були вояцькі шинелі, гвинтівки, й шаблюки, і навіть вітер, що супроводжував їх.

І ще пахло польовими васильками. Отими самими, що ними дівчата прикрашали ікони в хатах клечальної суботи...

Ніби вчора те було. До нашого ревкому підїхали парокінні сани. З них легко зіскочив молодий вояка у чорній шкірянці, хвацько козирнув селянам, що юрмилися біля ганку, почав роздавати їм газети. А голові ревкому Саві Петровичу подав згорток плакатів, наказавши:

— Розвішайте так, щоб уся Минківка бачила!

Плакати цвіли яскравими, червоно-синіми барвами. На них хвацько гарцювали на баских конях червоні козаки і співали:

Гей не дивуйте, добрії люди,
Що на Україні повстало...

Був то переспів старої козацької пісні на новий лад. Замість панів ляхів, як було при Богдані, червоні козаки громили гетьмана Скоропадського, Петлюру й Денікіна.

Ще потім вояка-агітатор розгорнув великий портрет і, затуливши долонею напис внизу, запитав:

— Чи всі знаємо, хто це?!

— Знаємо, Карл Маркс! — вигукнув найжвавіший з моїх друзів Максим.

Агітатор усміхнувся: йому, очевидно, було приємно, що такий молоденький хлопець уже чув про Карла Маркса. Але тут Максим помилився, і його поправив старший за віком Роман.

— Ленін-Ульянов,— сказав він, зашарівшись, немов дівчина.

Про Леніна мої односельці вже чули, але його правдивий образ багато хто бачив уперше. Кажу «правдивий», бо до того по Минківці рясніла денікінська карикатура, на якій образ Леніна був спотворений.

Ленінів портрет, надрукований на жовтуватому цупкому папері, пішов із рук у руки. Посипалися запитання. Запам'яталось одне, яке найбільше всіх цікавило:

— Чи живий Ленінів батько і хто він такий?

— Батько давно помер,— відповів агітатор.— А був він учителем.

Відповідь порадувала і задовольнила всіх. У Минківці дуже поважали і любили вчителів. Один тільки Антоник Стрілець трохи побурчав:

— Це добре, що Ленін не з панів і на грудях не має ніяких хрестів та погонів. Але навіщо він почепив отой дармовіс?

«Дармовісом» Антоник називав галстук. Йому дуже хотілося, щоб «батько революції», як назвав він Леніна, був одягнений по-селянському.

Коли агітатор поїхав, Сава Петрович почав гадати, де дістати рамку на портрет. Хтось подав думку використати для нього позолочений багет, в якому до революції красувався цар, а потім гетьман та Денікін. Голова ревкому озирнувся, чи нема поблизу жінок,— хотів, мабуть, вилаятися,— але, глянувши на Ленінів портрет, стримався.

— Зробимо нову рамку,— мовив він і наказав мені:— Ти, Василю, член ревкому по культурі. Дайош!

Рамку зробив найкращий минківський столяр Денис Курило. Була вона дебелиа, з дуба, навіки. Майстер тільки вибачався, що рамка не блищить, бо ніде не знайшов лаку.

— Не біда,— сказав на це Сава Петрович — і до мене:— Мобілізуй дівчат, хай прикрасять рамку вінком.

Оксана Цибульник і Любка Минківна сплели вінок з пшеничного колосся та зеленого барвінку. А щоб вінок пах, додали до нього сухих васильків.

Ось чому, згадуючи про ті дні, я й досі вчуваю запах тих простих, але таких пахучих квітів.

ДАЙОШ, ХЛОПЦІ!

Це зазивне і могутнє, як «ура», гасло «дайош» було тоді найпопулярнішим. З ним червоні бійці йшли в атаку, з ним селяни виходили в поле ділити панську землю.

— Дайош, хлопці! — наказував Сава Петрович, посилаючи нас, ревкомівців, заготовляти харч і фураж для фронту, організувати на хуторах тридцяткові Ради.

Коли фронт відкотився далеко, кожен член ревкому почав братися за своє діло. Наш завзем, демобілізований матрос Мирон Мельник, засів з бідняцьким активом у земвідділі, утрете за час революції розглядав списки на розподіл панської та куркульської землі. Грудневі дні короткі, тому сиділи до півночі при каганцях, бо гасу ніде було дістати. Каганці чадили, чорна кіптява залазила в носа, у вуха та очі. А ще чадили самосадом, дихали димом та кіптявою, але на це ніхто не зважав: дайош швидше землю!

Наш військомком Йосип Романович організував допризовників, почав готувати з них майбутніх бійців. У царській армії він був унтер-офіцером і стрілецьку справу знав блискуче. Вишикувавши допризовників на головній минківській вулиці, він виголосив приблизно таку промову:

— Товариші і громадяни вільної Минківки! Якщо ви не бажаєте, щоб знов прийшов Денікін, або гетьман, або ще якась золотопогонна контра, треба навчитися кріпко стрілять гадів!

Через день по дві години над Минківкою лунала команда: «Ать-два!» — і чулася пісня: «Гей ну-м, хлопці, до зброї...» Я почував себе на тих маршировках майже героєм, бо мав справжню гвинтівку.

Одночасно, з острахом і навромацки, почав братися до свого діла. Завідувач волосного відділу народної освіти! Що ж мені робити і як робити?

Найбільше непокоїли школи. Їх у волості було шість, зокрема у самій Минківці дві — земська і церковноприходська. Навчання у церковноприходській того року зовсім не починалося, бо єдиний вчитель Олекса Богуцький — найпопулярніший минківський артист і режисер — при денікінцях десь зник.

У земській школі навчання не припинялося навіть під час проходження фронту. Правда, кілька днів дівчорі не сиділося за партами. Як тільки на вулиці з'являвся якийсь військовий загін, всі вибігали дивитися, а сміливіші обступали бійців, просили в них червоні зірки або хоч порожні патрони.

Вирішив почати своє завідування з минківської школи. Вибравши час, коли там почалася велика перерва, пішов. Протовплююсь крізь дітвору в коридорі, заходжу до вчительської.

— Здрастуйте вам! — кажу так поважно, тамуючи в собі острах, скидаю картузика.

В учительській було троє, всі наявні тоді в Минківці учителі. Дві вчительки, одягнені в пальта, стояли спинами до грубки, грілися. А третій, Володимир Богуцький, старший брат Олекси, який зник, сидів у пальті біля столу, щось писав.

Побачивши мене, Богуцький якось насторожено ковзнув очима по моїй гвинтівці чи по моему свитяному піджаку й старих черевиках. Від того погляду мене взяв ще більший острах: «Який же із мене начальник, коли вони у пальтах, а я...»

Та ось учитель звівся, подав мені руку і люб'язно припросив сідати. Ще люб'язніше, по-жіночому, заговорили вчительки. Вони просто потягли мене до грубки грітися. Одна з них, Гандзя, доводилась Володимирові рідною сестрою, а друга, Тоня, була його дружиною.

З Гандзею я був уже знайомий, вона третій рік учителювала в Минківці, виступала разом зі мною на сцені. Тиснучи мені руку, вона мило щебетала:

— Чули, чули, що ти тепер головний над нами. І дуже раді, що завітав до нас... Але...— і, засміявшись, Гандзя показала на мою гвинтівку: — Чого з пушкою? Арештовувати прийшов, чи що?

— Та що ви! — аж вигукнув я винувато, ставлячи гвинтівку в куток.— Це я так... Прийшов, щоб узнати й побалакати: що у вас, як? Хочу завтра їхати у Валки, щоб... Одне слово, що там сказати про вас і вашу школу?

Випаливши усе це, я відчув раптом полегкість, огидний острах де й зник. Учителям явно сподобалася моя мова, і вони почали викладати свої і шкільні потреби.

— Холодно в школі, нічим топити. Підчищаємо шкільний садок, а він ще молодий. Там відрубаєш сучок, там гілку. Гілля вогке, не горить, а сичить у грубі й чадить.

— Зошитів нема, пер нема, чорнило діти роблять з бузини.

— Заробітної платні за цієї золотопогонної влади зовсім не одержували.

— А з підручниками — хоч «алла!» кричи...

Учителі повели мене по класах, наказали дітям покласти

перед собою книжки. На трьох-чотирьох учнів припадало по одному буквареві, по одному задачникуві, а читанок ще менш. Усі підручники були старі й засмальцьовані. Одні залишилися ще з царських часів, інші — з часів Центральної ради і гетьмана. Тільки частина букварів була випущена Радянською владою на початку 1919 року.

— Рятуй, Василю, якщо ти ревком! — сказала на прощання Гандзя.

Не йду, а біжу до ревкому, доповідаю про все Саві Петровичу. Він мовчки вислухав мене, почухав у потилиці, потім перепитав:

— Нічого, кажеш, нема?

— Нема, ось я все записав,— відповідаю, показуючи свої записи.

Сава Петрович враз визвірився на мене, ніби я був винен у всьому, сердито гаркнув:

— Так повинно бути! Чуєш! На те й революція, щоб усе було! Ідь у Валки, в самісінький Харків. А дрова...

Саме в цю мить до ревкому нагодився Мирон Мельник,— земвідділ містився у сусідній хаті, де при денікінцях жив сам становий пристав. Сава Петрович враз накинувся на Мирона:

— Як у тебе, в земвідділі, тепло?

— Та натопили!...— не розуміючи в чому справа, відповів той.

— «Натопили!» — перекривив його голова ревкому.— Мабуть, у самих підштаниках сидите там, бо натопили. А діти в школі? А вчителі? Ти знаєш, що таке школа і вчителі? Сам Ленінів батько був учителем! Чув?

— Чув і знаю. Земля і школа для революції — той же аврал! — козирнув Мирон.— Завтра дрова в школі будуть!

— Не завтра, а сьогодні. Зараз же посилай у ліс!

На подвір'ї ревкому чергувало кілька підвід для нагальних потреб. Мирон одразу ж послав дві підводи в ліс, а на третю сів сам і мені наказав сідати.

— Чого?

— Не чогакай. Чув, що таке для революції школа?

Заїхали на подвір'я земвідділу. Там у сарайчику було повно нарубаних дров.

— Накладай скільки хоч і вези в школу! — наказав мені Мирон.

Того ж вечора минківські вчителі сиділи в своїх квартирах без пальт. На radoщах, чи не знати чому, вони запросили

мене в гості. Пекли картоплю в жа́ру, їли із замороженим салом.

— Сава Петрович прислав цілий кусень! — хвалилася Гандзя.

А потім чаювали. Заваркою служило вишневе гілля, а замість цукру — сушені сливи.

СТУКАЙ І НЕ ЛЯКАЙСЯ!

Так було у Минківці — столиці великої волості, що тяглася з півночі на південь на двадцять верстов. А як зі школами на периферії — на Мельниковій і в Замиському, на Перепелицівці і в Кобзарівці?

— Дайош туди і наводь порядок! — підганяв мене Сава Петрович.

Секретарював у ревкомі мій однокласник по школі Петро Повзун. Чистого паперу не було, і він користувався для діловодства архівом колишнього волосного правління. Вирвавши з «Дела» за якийсь 1870 рік папірець, він перекреслив написане на ньому, а на чистому звороті написав:

М а н д а т

Пред'явник цього товариш Минко Василь Петрович дійсно член Минківського волосного ревкому по народній освіті. Наказується усім тридцятковим Радам виконувати усі його розпорядження, як того вимагають закони революції.

Штампа для паперів ревком ще не мав, тому Петро користався старим, з царських часів, на якому значилося: «Минковский волостной старшина». Слово «старшина» Петро вирізав, а натомість рукою дописував: «Ревком». Сава Петрович прикладав печатку, на якій було вирізано і «старшина», і царський герб.

Вибираю для початку найвіддаленішу мельниківську школу. Заходжу в порожній коридор, чую: класи гудуть, немов вулики. Торкаюсь до груби рукою — тепла, навіть гаряча. Щиро радію: буде чим похвалитися Саві Петровичу.

Але радість була передчасною. Хоч класні вулики й гули, але не здоровим гулом. В одному з них раптом зчинився несамопитий галас. Крізь прочинені двері я побачив, що в класі спалахнула гра «Мала купа, давай ще!». Хлопчики з гуком навалювалися один на одного, а дівчатка збилися в кутку і верещали.

На галас прибігла сторожиха. Вона схопила біля грубки кочергу і, розмахуючи нею, влетіла в клас.

— Замовкніть, гидоли, бо порозвалюю зараз голови!

Сторожиха була моїм першим інформатором про становище в школі. Вона кляла владу, яка так часто міняється і яка хоч би в руку плюнула їй, старій жінці, за те, що сторожує, топить печі. Та ще чим топить: рубає отакі родючі яблуні в саду, отакі солодкі дулі.

Прибіг літній учитель, який на кілька хвилинок відлучався на квартиру, до хворої дружини. Виявилось, що вони залишилися тут тільки вдвох — сіяти вічне і добре. Його скарги звелися до того ж, що і в минківській школі.

— Зошитів нема, підручників не вистачає, чорнило діти роблять з бузини...

З такими ж скаргами зустрічали й проводжали мене по всіх школах. Викопуючи наказ Сави Петровича «діяти, як того вимагають закони революції», я скликав усюди тридцяткових і, показуючи їм свій мандат, вимагав революційної допомоги школам. При цьому виявилось, що мій мандат абсолютно зайвий, — його ніхто навіть не читав. Тридцяткові дружно, по-революційному казали:

— Борошном забезпечимо вчителів сьогодні! Допоможемо і салом, і молоком, а якщо хочете, то й самогоном. Будь ласка! А щодо дров, звиняйте, самі палимо соломою.

Забезпечивши учителів харчами, а школи паливом з лісу, їду у Валки діставати підручники, зошити й чорнило. Сава Петрович напучував перед від'їздом:

— Стукай там до найстаршого по освіті. Стукай і не лякайся. До самого найстаршого!

Та вийшло так, що повітовий найстарший виїхав того дня до найстаршого в Харків, і я мусив стукатися до його заступника. Сидів він у невеликій кімнаті, оточений з усіх боків учителями і такими ж, як я. Прислухаюся до розмов, чую:

— Підручників нема, зошитів нема, чорнило діти роблять з бузини... Що робити, товаришу Орябинський?

Товариша Орябинського я не бачу, бо він сидить за столом, чую тільки його голос:

— Що робити?.. Відповідаю: учити школярів читати, лічити і писати.

— За царськими та гетьманськими підручниками? — кидає іронічно хтось з натовпу.

— П'ять на п'ять і при повному соціалізмі буде двадцять п'ять! — спокійно відповідає Орябинський. — А щодо

царя та гетьмана, то обминайте їх або повиривайте сторінки, де про них надруковано. Ясно?

— Ясно, та не дуже. Коли наші, радянські, підручники будуть?

— Коли надрукують у Харкові або в Києві, тоді й будуть. Кому не ясно?

Мені стало ясно, і я поїхав у Минківку.

ЗА НОВИМ СТИЛЕМ

Минав 1919 рік. У газетах писалося про зустрічі Нового року. Але чи святкуватимуть його мої односельці? Адже з діда-прадіда Минківка жила за старим стилем — на тринадцять днів пізніше.

І головне: як святкувати Новий рік? Ялинок у Минківці тоді, крім попа, ніхто не влаштував. Хіба оголосити школярам, щоб ішли по хатах посівати:

Роди, боже, жито-пшеницю
І всяку пашницю...

Іду радитися до Сави Петровпча. А він мені на запитання — запитання:

— А як там, у Харкові, на курсах учили?

— Цього не вчили, — відповідаю.

— Тоді дзвони у Валки.

Добитися до повіту по телефону було дуже важко: на одному дроті, крім Минківки, висіли ще дві волості — Станичне і Комишувата. Приклавши до вуха телефонну трубку, можна було знати, що роблять сусіди. Говорили без урину, але про Новий рік нічогосінько.

Нарешті прориваюсь у Валки і я, благаю дати наросвіту, товариша Орябинського. Він мене вже знав, а я його просто полюбив. Був він із села Старого Мерчика, нашого повіту, учився в Харкові, відав у Валках політосвітою.

Про якесь чиношанування тоді не було й натяку, всі зверталися один до одного «товариш», називаючи прізвище. А Орябинський просив звати його просто: товариш Максим. Розмовляв він з усіма дуже приязно і наче радів, що до нього звертаються.

Вислухавши мене, Орябинський запитав:

— Виставу якусь можете там поставити? Щоб народу було побільше.

Після того як зник наш режисер Олекса Богуцький, минківська «Просвіта» не поставила жодної вистави. «Хіба са-

тому стати режисером?» — подумалося. І я впевнено відповів Орябинському, що вистава буде.

— От і добре,— сказав він.— А я пришлю лектора.

До Нового року лишалося чотири дні. Що ставити? У Романа було кілька п'єс, але всі довгі, швидко не приготуєш. Іду до вчителя Богуцького, знаходжу в нього популярний тоді водевіль на одну дію «Бувальщина». Дуже зрадів, бо цей водевіль я бачив у Валках, отже, поставити зумію.

Роблю обсаду, сам беру роль дяка. Вечори зимові довгі, репетируємо раз по раз, відчуваємо, що виходить. Одне тільки непокоїло: «Як бути з підрясником для дяка?»

Як правило, потрібний одяг для вистави кожен учасник діставав сам. У «Бувальщині», крім дяка, усі одягнені селянському, отже, це не було проблемою. Але підрясник! Гандзя Богуцька радить іти з поклоном до попа — отця Данила.

— Тільки скинь свою пушку,— підказує вона мені.

Ідемо вдвох з Романом. Панотець зустрів нас приязно, осинив хресним знаменням і простяг руку для поцілулку. Ми отетеріли: адже ще позавчора чули лекцію, що цар, пан і піп — одна сатана. Але отець Данило не дав нам роздумувати. Він тицьнув нам у губи свою руку і запитав:

— Чем могу служить, чада мои?

Ошелешені такою зустріччю, нескладно викладаємо свою просьбу. Так і так, мовляв, для просвіти народу. Бачимо, що багровіє батюшка, відчуваємо, що кипить, але стримується вигнати нас: я таки показав йому свій мандат. Він прочитав його і каже елеїним голосом:

— А известно ли вам, чада мои, что церковь отделена от государства? Ибо в священном писании сказано: «Воздай кесарево кесарю, а богово богу». Понимаете, чада мои?

І не дав нам підрясника.

Вийшли ми на засніжену вулицю, постояли трохи і обидва сплюнули: даром руку цілували. Що ж його робити? Не виходити ж дякові на сцену у селянській світі.

— Ходімо до диякона,— каже Роман.— Він з попом не в миру, мо', дасть.

Диякон Лутинський був веселий дядько, про нього ходили чутки, що він і скоромне їсть у піст, і до гарних молодичь залицяється. Одне слово, не страшний, з хати не вижене.

Заходимо, кажемо, чого прийшли. Він насупив брови, буркнув:

— На посмішище просите підрясника? Знаю вашу про-світу. Богопротивно!

— А як ми попросимо, дуже попросимо,— ведемо ми далі.— Ви чоловік добрий, не такий, як піп Данило...

— Що піп Данило? — враз зацікавився диякон.

— Не дав.

— Справді не дав?

— Ось хрест святий! — І Роман тричі перехрестився.

Це подіяло просто магічно. Щось пробурчавши, диякон зник у сусідній кімнаті і через хвилину повернувся зі старим підрясником у руках.

— Беріть, хлопці,— сказав весело,— просвіщайте православний народ!

І ось новорічний вечір настав. Минківці пливом попливли до нашого театру. Квитків не продавали. Максим Орябинський категорично застеріг:

— Головне не ваша «Бувальщина», а лекція. Щоб ніяких грошей!

Як правило, усі людні збори починалися тоді співом «Інтернаціонала». Цей вечір, присвячений Новому рокові, ми теж вирішили почати з нього. На сцену вийшли активісти, учасники вистави, заспівали, а всі, хто знав слова, підтримали з залу.

Для більшої урочистості ревкомівці і міліція стояли з гвинтівками «струнко». Я, одягнений дяком, теж хотів був стати з гвинтівкою, але Сава Петрович сердито штовхнув мене:

— Ти що, здурів! Брось грати кумедію!

Потім виступив лектор. Хто він був, забулося, але я й досі ношу в серці його лекцію. Вийшов він на сцену, скинув шинелю, хоч було холоднувато: наш театр опалювався духом глядачів. Про якусь трибуну ми тоді уявлення не мали, лектор став біля суфлерської будки, урочисто проголосив:

— З Новим роком, товариші!

Усі промовці, які до того виступали в Минківці, промовляли дуже голосно і ще дужче розмахували руками. А цей говорив тихо, але так переконливо і сердечно, що кожне його слово слухалося, як пісня. Може, це тому, що я вперше чув про такі дивні речі, як календарі, про те, як святкують Новий рік усякі народи.

НОВА РАДА СТАЛА

Сава Петрович був заводоволений: Новий рік зустріли по-новому. А через тиждень мали розпочатися різдвяні свята. Як би відзначити і їх по-новому?

З давен-давен рано-вранці на різдво ходили діти по хатах

І віншували. А вдень вступали в дійство парубки, вони ходили під вікнами із «звільдою», колядували:

Нова рада стала, яка не бувала,
Над вертепом звільда ясна
На весь світ возсіяла...

— Скликай учителів, просвітян і подумайте,— наказав мені Сава Петрович.— Щоб по-новому!

Зібралися, почали думати. Роман запропонував зробити «звільду» п'ятикрилою, завітчати її, як і Леніна в ревкомі, пшеничним колоссям та барвінком. А замість зображення новонародженого Ісуса Христа в центрі, красиво намалювати серп і молот.

Пропозиція сподобалася, і почали думати, як бути з піснею.

Усі зійшлися на тому, що церковні слова треба повикидати. А чим замінити? Ініціативу знову взяв Роман. Він схопив у руки олівець, почав переінакшувати. І початок став уже таким:

Нова Рада стала, яка не бувала,
Над Минківкою звільда ясна
Навік засіяла...

Організувати колядників, навчити їх співати по-новому доручили тому ж Романові Шевченкові та вчительці Гандзі. А мені знову припала місія готувати виставу.

Що ставити?

Учитель Богуцький порадив їхати у Валки до тамтешнього світила «драматичної штуки», як писали тоді на афішах, режисера і актора Івана Харченка. Він родом із Минківки, допоможе. Я добре знав Харченка, бачив його вистави, щиро захоплювався ним як неперевершеним коміком. Але їхати до нього вагався: він — пап, за царя був секретарем валківської повітової земської управи.

Богуцький був знайомий з Харченком, написав йому листа, відрекомендувавши мене минківським режисером, просив допомогти п'єсами. Земляк зустрів мене приязно, тільки, прочитавши учителявого листа, чомусь скосив оком на мій святий піджак. Подумав, певно: «Теж мені — режисер!»

— Це добре, дуже добре, що моя рідна Минківка має свій театр,— сказав він чи то серйозно, чи з іронією.— Театр — велике діло! Театр — храм!.. Ви це знаєте?

Я розповів Харченку, що бачив його вистави у Валках, а в Харкові — «Бондарівну», «Сватання на Гончарівці». По-

хвалився також, що дивився «Пана» у постановці Бориса Глаголіна.

Чи ім'я дуже популярного тоді режисера Глаголіна, чи мое захоплення грою самого Харченка подіяли на нього, він одразу змінився, заговорив люб'язно, як з родичем. Розчинивши книжкову шафу, він показав свою чималу театральну бібліотечку.

— Дивіться і вибирайте.

Мої очі жадібно ковтали назви не знаних і не бачених мною п'єс. Нарешті надібую на «Бурлаку» і «Наталку Полтавку», які я бачив у постановці Харченка.

— Дасте, Іване Григоровичу? — прошу його.

Він акуратно загорнув п'єси в газету, подав мені і побажав успіху. Я подякував йому, пообіцяв повернути «Наталку» одразу ж після різдва.

— Що? — витріщив очі Харченко.

— Хочу поставити на різдвяні свята, — відповідаю нав'язно.

— Не дам! — категорично сказав режисер і забрав п'єси назад. — За п'ять днів ви не поставите «Наталку», а схалтурите. Театр — це храм!

На тій же вулиці, де жив Харченко, містилася книжкова крамниця повітового кредитного товариства. Зайшов до неї з надією щось знайти. І яка ж була моя радість, коли мені запропонували одразу аж п'ять п'єс. Їх видавала тоді Полтава, і головне — видавала з порадами режисерів, планами декорацій і навіть з видрукowanими ролями для кожної дійової особи.

Серед тих п'єс була, звісно, і «Наталка Полтавка». Я її купив, але з постановкою вже не квапився, соромно стало після розмови з Харченком. Накинувся на інценівку гоголівської «Ночі під різдво». Яка щаслива знахідка: різдвяна тема, а головне — інценівка коротка.

Уранці на різдво на дверях нашого театру рябіла афіша, намальована Романом тим же універсальним бузиновим чорзиллом на звороті денікінського плаката. Афіша сповіщала:

Минківська «Просвіта»

Сьогодні увечері буде вистава

«Ніч під різдво».

Ціна квитка 10 карбованців

Про час початку вистав не зазначалося. Усі знали: коли добре смеркне. Місце у нашому театрі було понад дві сотні,

їх завжди не вистачало, тому квитків продавали більше. Люди казали: «Ми й постоїмо».

Отже, виручку ми рахували тисячами. Але тих тисяч вистачало лише на те, щоб заплатити валківському перукареві за грим і купити в спекулянтів гасу.

Увечері Сава Петрович був знову задоволений. Перед початком вистави він проїхався по сільських вулицях і тільки на одному кутку почув п'яну пісню. Уся молодь була в «Провіті».

Чи був задоволений нашою виставою вимогливий режисер Харченко, не знаю. Скажу тільки, що всі виконавці добре знали ролі, із залу ні разу не почулося: «Суфлер, тихше!» — як це траплялося раніше.

Порадували і колядники. Вони повернулися з хуторів з повним міхом пирогів, сала і ковбас. Сава Петрович наказав поділити все це навпіл: частину — колядникам, а другу частину — вчителям.

Учителі довго відмовлялися і погодилися взяти ту частину з умовою: повечеряти разом з усіма учасниками вистави.

МЕНІ ВІСІМНАДЦЯТЬ

На старий Новий рік, тобто 14 січня, мені стукнуло вісімнадцять. Про якісь іменини у моїй сім'ї та й у сусідів тоді уявлення не мали. Пригадую тільки, що приходив мій дід по матері Митро, тяг мене за вуха, щоб я швидше ріс, і дарував гостинця.

Того року дід прийшов без гостинця, за вуха не тяг, казав винувато:

— Був учора у Валках, ходив-ходив по базарі і нічого не купив. Не беруть моїх грошей.

Це кажучи, він дістав із кишені жмут пожмаканих асигнацій. Були то керенки Тимчасового уряду, карбованці Центральної ради, гривні гетьмана Скоропадського, царські рублі. Вибравши кілька найціліших купюр, подав мені:

— Бери, може, в тебе хтось візьме...

Потім дід сів на лаві, оглянув мене, тонкого і довгого, здивовано мовив:

— О, та ти вже парубок!

Батько, який сидів біля столу над псалтирем, невдоволено буркнув:

— Виріс до неба, а дурний — скільки треба.

— Чого ж бо?

— Днює й ночує по тих ревкомах — і задарма. Хоч би копійку якусь заробив.

Мати як мати — вступилась за мене, кинула батькові:

— Хоч сьогодні не гризи хлопця, іменинник він...

Батько змовк і кілька днів не ворушив цієї теми, але потім заговорив ще сердитіше:

— Ходиш ото у старих черевиках, а як порвуться? Досі, дякуючи богові, тепло, ходиш у піджачку, а як ушкварять морози? — І, показавши на мою гвинтівку, зле припечатав: — Оце ружжо тебе нагріє!

Про Марксову істину: «Хто не працює, той не їсть», — батько, звісно, не чув. Та він знав мужицьку істину: якщо їси дома, то хоч щось зроби. А я, поснідавши дома, зникав до самої півночі.

— Ну, хай увечері байдикуй собі, а вдень? — скіпався батько.

Як і всі ревкомівці, я ніякої платні не одержував. Сава Петрович казав, що у Валках обіцяли видавати нам якийсь паїок. А тим часом я мусив майже через день їздити до повіту і дбати за голодних учителів.

Грошей привіз повну школярську сумку. І не якихось там керенок чи гривень, а нових, радянських, які ще виблискували свіжою фарбою. На ті гроші можна було купити на базарі і картоплі, і капусти, і навіть сала та м'яса.

Крім хліба. На нього були запроваджені карточки.

У повітпродкомі дістав наряд: по пуду ячменю на вчителя в місяць і трохи пшениці — на пироги й вареники. Зерно треба було змолоти, а де? Парові млини у Валках і Сніжкові ще не працювали, а на Вишневій згорів.

Учителі розібрали зерно на квартири і потім мололи його по селянських вітряках.

Життя поволі налагоджувалося. Відбулася повітова вчительська конференція. Мої вчителі поверталися додому окрилені: у Минківці запланована семирічна трудова школа!

Радів і я: була школа трирічною і раптом — семирічка! Але де взяти вчителів? Хоч би одного для четвертого класу, який у Минківці уже існував. У повітнаросвіті мені сказали:

— Шукай на місці. Може, знайдуться недовчені студенти, давай їх сюди на розмову.

Недовчені студенти... Та про таких у Минківці й не чули. Хіба що Роман Шевченко? Адже він учився в учительській семінарії десь за Сумами.

— Будеш, Романе, вчителем?

Мій друг червоніє, як дівчина. (І взагалі він схожий був

на дівчину, навіть з ямочками на щоках). Пропозиція йому явно сподобалася, але...

— Я ж тільки дві зими вчився,— каже він. Потім, показуючи на свій одяг, ніяково додав: — Бачиш, який же з мене вчитель — у світі?

Трапилось так, що при денікінцях він їздив до семінарії; повертався уже додому, бо семінарію закрили, і в нього в дорозі украли формену шинель. Отже, мусив ходити у світі. — Ідьмо у Валки, там видко буде,— пропоную йому.

У повітнаросвіті було натоплено, і Роман, скинувши свитку в коридорі, заходив до завідуючого у старенькій, але форменій семінарській тужурці. Отже, по святяній лінії йому не довелося ніяковіти, відповідав на всі запитання чітко і дуже сподобався завідуючому.

— Завтра ж приступайте до роботи в школі! — сказав той.

«ЧЕРВОНА ПРОСВІТА»

Спасибі Українській Радянській Енциклопедії, яка нарешті сказала добре слово про колишню «Просвіту». Адже в ній свого часу працювали і Леся Українка та Борис Грінченко, і Микола Лисенко та Михайло Коцюбинський, і Панас Мирний та Архип Тесленко, і багато інших уславлених діячів української землі.

У Минківці «Просвіта» утворилася восени 1917 року, об'єднавши в собі учителів і найбільш освічених селян, переважно молодих. Денікінський посіпака, становий пристав Поярков, розігнав «Просвіту», забрав навіть її приміщення під казарму для своїх стражників.

Поволі наша «Просвіта» оживала, і ми були задоволені.

Та ось до нас забився з Валок Максим Орябинський. Ознайомившись з нашою роботою, він одразу охолодив нас.

— Це добре, що ви граєте на сцені,— сказав він.— Але на цьому коневі далеко не заїдете. Сідайте і давайте поговоримо.

Усі просвітяни слухняно всілися на стільцях у холодній кімнаті за сценою, попрутувалися один до одного, щоб було тепліше. Максим сів навпроти нас і почав так:

— Огляньтесь навколо і скажіть, що ви бачите?

Ми оглянулись і побачили голі, облуплені стіни, на одній з яких виднівся Тарас Шевченко у кожусі та шапці. Ще неватишніше було у залі для глядачів, де стояли запилені лави, які стиралися у дні вистав свитами глядачів. Хоч би тобі один портрет чи плакат.

— А тепер порівняйте свою «Просвіту» з вашою минківською церквою,— вів далі Максим.— Де краще?

Оксана Цибульник, яка співала в церковному хорі, голосно пирскнула, а за нею засміялися всі. Один тільки я сидів похнюплений. Мені здалося, що Орябинський казав це мені: «Чуєш, мовляв, товаришу завідувач минківською воłosною культурою?»

— Чого люди ходять до церкви? — ніби сьогодні, чую я Максимову промову.— Бо там чисто і гарно прибрано, бо там гарно співають і навіть пахне приємно — воском і ладаном. Уміють священнослужителі привабити людей. А ми? На виставу ще прийдуть, коли смішна, а на лекцію чи якусь бесіду?.. Ясно?

— Ясно! — вигукнув я, почувавачи за собою провину.

— Що ясно?

— А те, що в «Просвіті» повинно бути красивіше, ніж у церкві.

Максим засміявся, а за ним і всі. І від того у кімнати стало немов тепліше. Розмова набрала цілком конкретної і захоплюючої форми. Завідувач повітової політосвіти привіз із собою новий статут «Просвіти», в якому вона величалася «Червоною просвітою».

За тим статутом передбачалися: і хор та музичний оркестр, і бібліотека та читальня, і всілякі лекції та бесіди. Ораторствувати Орябинський умів, стелив дуже м'яко. На наше щастя, він показав себе не базікою, а справжнім ентузіастом свого діла: залишився ночувати у Минківці, доповісти скласти найдокладніший план роботи. А прощаючись, таємниче підморгнув мені, сказав:

— Ось так, завволкультуро. Виконаєш перші пункти плану, обіцяю таке, що вам тут і не снилося.

— Що саме?

— Хай покортить. Пам'ятай, що ти сказав про церкву...

І ось ми взялися за виконання перших пунктів наміченого плану. Про суботники та недільники я почув пізніше, а тоді ми це зробили серед тижня.

Був теплий березневий день. Уранці на ганку нашої «Червоної просвіти» заграла трієста музика, яку привів Антоник Стрілець. На неї, немов метелики на світло, попливла молодь. Хлопці несли глину, пісок, крейду, дівчата йшли з відрами та щітками.

Просвітяни прийшли в порядку, так би мовити, просвітянської дисципліни, а іншим ми пообіцяли безплатні квитки на майбутню виставу. Головним же заохоченням були му-

зики, що грали майже безперервно. Мазальники, чергуючись між собою, одну годину працювали, а другу танцювали.

За два дні наша «Просвіта» біліла як сніг, сяjala чистою. Найбільшу кімнату, поряд із залом для глядачів, відвели для бібліотеки. Сюди ми перенесли із школи дві шафи з книжками, поставили великий стіл, навколо нього лави.

Перші два пункти були виконані, і я їду у Валки до Орябинського:

— Що далі?

У нього, як завжди, було повно відвідувачів. Подавши мені руку, він показав у куток, де на підлозі лежали усякі плакати:

— Бери по п'ять штук.

З плакатів мчали на мене уже знайомі мені червоні козаки; пружно, нога в ногу крокували до сонця робітники та селяни. Було ще кілька карикатур: на Антанту, яка, немов квочка, висиджує Денікіна, Колчака і всяку контру, на попа і куркуля-товстопуза.

Набрав плакатів і розчаровано дивлюся на Орябинського: хіба після цього у «Червоній просвіті» стане красивіше, ніж у церкві? Він сміється, дістає з шухляди столу папірець, подає мені. Читаю:

«Цим Валківський повітовий земельний відділ дає дозвіл Минківському волосному ревкому націоналізувати у маєтку контрреволюціонера Фесенка усі меблі й картини».

Не вірячи своїм очам, міцно тримаю папірець у руці, ніби боюся, що Орябинський забере його назад. І ще непокоїло слово «націоналізувати». Може, щось дописати, щоб було ясніше?

— А ти що, не розумієш?

— Чого ж, розумію...

— Ану поясни.

— Експра, експри...— бельочу я, пригадуючи чути десь слово «експропріація».

Орябинський весело сміється, каже:

— Правильно розумієш. І бувай здоров, не мороч мені голову.

Для проведення «експропріації» Сава Петрович призначив трійку, до якої ввійшли завзем Мирон Мельник, його секретар Нестір Кузьменко і я. Комтруд виділив нам кілька підвід, і ми поїхали.

Пан Фесенко ходив у якихось чинах і служив у Харкові. У нашій волості він мав кількасот десятин дубового лісу, гарний будинок, чимале господарство, яке вів його збіднілий родич. Пан і пані наїжджали у свій маєток влітку.

Коли пан Фесенко утік з денікінцями, його управитель залишив собі тільки корову та коня, а решту худоби розтикав по «добрих людях» до кращих часів. Вікна будинку позабирав дошками, двері взяв на замки, сам із жінкою жив у флігельку.

Зустрів він нас дуже приязно, уклінно почав запрошувати до себе в хату.

— А ми хочемо не в твою, а в оту хату,— відповів Мирон, прямуючи до панського будинку.

Я дістав папірець земвідділу, подав управителеві. Він прочитав, і сталося так, як я передбачав: панський родич не розумів чи не хотів зрозуміти написаного.

— Націю... А що таке націоналізувати?

Ми з Нестором почали були пояснювати, але Мирон сердито цикнув на нас, наказав управителеві відчиняти двері, інакше... Він красномовно замахнувся прикладом гвинтівки в бік вікна.

Будинок усередині був гарно умебльований. У просторій вітальні стояв довгий стіл, накритий оксамитовою скатертною, навколо нього і попід стінами чинно вишикувалися м'які стільці у білих чохлах, на стінах висіли картини у золотих рамах, зі стелі звисала блискуча люстра.

Нестір, який, крім Минківки, піде не бував, уперше бачив таку розкіш. Пересідаючи з м'яких диванів у такі ж пружинисті крісла в кабінеті, він задоволено чи то осудливо приказував:

— От здорово! От жили, сучі пани!

У кутку кабінету стояв великий масивний годинник, який при нас відбив дванадцятю годину. Виходило, що управитель, очевидно, чекав на скоре повернення господаря. Про це ж свідчили блискучі дзеркала в коридорі та спальні, на яких не було жодної порошинки.

Ще в одній кімнаті, голубій і обставленій голубими меблями, на голубому столику стояв грамофон з великим набором пластинок. Між ними було й оте глінківське «Сомнение», про яке я згадував у першій частині книжки.

— Може, заграємо? — запропонував Нестір, милуючись грамофоном.

— У Минківці заграєте,— сердито забурчав Мирон.— Виносьте все оце на вози.

Управитель зчинив галас:

— Що ж буде, коли пан повернеться! Та він же шкуру з дере.

— Нічого, нова виросте,— втішив його Мирон, виносячи на двір крісла.

Коли вози були повні панського добра і вже вирушали з двору, управитель заблагав:

— Люди добрі, дайте ж мені хоч розписку!

— Дамо самому панові,— знову втішив Мирон.— Якщо повернеться, хай рве кігті до нас у ревком...

Увечері наша «Просвіта» стала невпізнанною. Панського добра вистачило обставити усі чотири кімнати, а найбільші картини і найбільшу люстру повісили в залі для глядачів. Засвітили ту люстру, посідали на м'яких стільцях і не намилюємося.

Прийшов Сава Петрович. Послухав малиновий дзвін годинника, потім грамофон, похвалив — молодці, хлопці! І рантом почав плюватися:

— А голу бабу навіщо ото повісили?

З якої картини була та репродукція, не пригадую, бо тоді цим не цікавився. Може, то була рембрандтівська «Даная» а може, й якась халтура. Сава Петрович ще раз сплюнув і наказав картину викинути...

На другий день я подзвонив у Валки Орябинському, доповів йому, що й третій пункт плану виконано.

— Стало красивіше, ніж у церкві? — поцікавився він.

— Приїжджайте, побачите.

ТРИВОЖНА ВЕСНА

Так склалося в минківській історії, що теплі, благодатні місяці року були ніби співниками чорних сил. В 1918 році, коли селяни сіяли, нагрянули австро-німецькі загарбники. В 1919 році, саме перед жнивими, чорти принесли Денікіна.

Зі страхом зустрічав мій батько і весну 1920 року: «Чи не станеться нового перевороту?» Щоранку і щовечора він ревню бив поклони перед іконами, благав усіх святих:

— Господи, царице небесна, Миколо-чудотворче! Спасіть і помилуйте од нашестя злих супостатів...

Я вже писав, що мого батька прозивали в селі Святим. Він не пив, не кутив, ніколи не лаявся і особливо свято сповідував заповідь «не укради».

Коли в Минківці почали ділити панську та багатійську землю, батькові також сказали прийти до земвідділу. Почувши про це, він злякався, замахав руками:

— Ні, ні... Земля чужа, то гріх!

Мати розповідала, що після того він кілька ночей погано спав, часто прокидався і навіть крізь сон злякано бурмотів:

— То чуже... То гріх.

Одного ранку батько молився аж надто довго. За сніданком був задуманий, словом ні до кого не обізвався. Потім почав одягатися у святковий одяг.

— Куди ти? — поцікавилася мати.

— Та туди... — і показав рукою в бік церкви.

Було в будень, у церкві не служилося. «Невже надумав-таки до земельного комітету?» — думкою раділа мати.

Повернувся батько додому, ніби після святого причастя.

Став перед іконами, широко перехрестився, урочисто мовив:

— Узяв десятину!.. Віл, корова, кінь — то чуже. А свята земля — вона божа!

Ось чому так ревно молився, щоб господь бог урятував від нашестя супостатів. Адже ту десятину він засіяв, а супостати могли її відібрати.

Великі нашестя обминули Минківку. Про пана Пілсудського і барона Врагеля минківці тільки чули, вони діяли далеко. Але почали ворухитися малі супостати, доморослі.

Одного ранку, десь перед Першим травня, у Минківку примчало кілька вершників, наказали церковному сторожеві бити в дзвона. Наш голова Сава Петрович і днював і ночував у ревкомі. Коли він прибіг до церкви, там уже зібрався чималий гурт людей:

— Що таке? Хто тут калатає?

Побачивши чужих озброєних верхівців, він одразу натиснув на гашетку гвинтівки, що висіла у нього за спиною. Пролунав постріл угору. Це був умовний сигнал для всіх, хто мав у нас зброю. Одразу ж прибігли військом Йосип Романович, завзем Мирон, два міліціонери.

Доки я добіг до церкви, дзвін уже вщух. Між Савою і вершниками відбувалася приблизно така розмова:

— Хто ви такі і чого сюди забилися?

— Ми ваші сусіди з Сніжкова, — відповів один з верхівців, очевидно, верховода, з довгими рудими вусами. — Нас прислало временне правительство, щоб ви, значить, приставали до нас.

— Яке таке «временне правительство»?

— Наше, сніжківське, обрали самі. Голова Дацько, може,

чули? Старшиною колись був. А писар — Назаренко, рідний брат нашої вчительки. Дуже гарні люди. Ми виступаємо за народ, за землю і волю!

Сава Петрович, не розуміючи, в чому справа, знизав плечем, наче гвинтівка його муляла.

— І ми за землю та волю,— відповів він.

— Але ми за народ без явреїв та комуністів,— пояснив рудовусий.— Щоб, значить, своя власть.

Тепер ми знаємо, що на ці гасла-гачки ловили тоді селян і есери, і ендеки, і всяка політична шпана. І гасла ці діяли. У натопті, що більшав і більшав біля церкви, одразу знайшлися прибічники сніжківців.

— Дайш, Савко! — вигукнув Іван Пересаденко, небагатий чоловік, який був незадоволений усіма владами, що тоді існували.

— І ми проти комуністів! — додав хтось із гурту.

Доки заїкуватий Сава Петрович намагався вимовити якесь слово, його раптом попередив чийсь тонкий, наче жіночий, голос:

— Що значить дайш?.. Що значить проти комуністів?

Усі повернули голови на той голос і побачили приземкуватого чоловіка у будьонівці з забинтованою рукою, що висіла у нього на грудях. Хто він був, я не знав, але по тому, що наш військомком Йосип приязно подав йому руку, догадався, що свій, мабуть, з якогось далекого хутора.

— Я ось з фронту прийшов,— продовжував чоловік, показуючи свою забинтовану руку.— Бив Денікіна, заганяв контру у Чорне море, бо я більшовик. То ви, значить, і проти мене?

— Чого ж проти тебе? — винувато розвів руками Пересаденко.— Ми за більшовиків.

— Дурний ти, як чобіт,— вилаявся на це приземкуватий.— Таж більшовики і комуністи — це все одно, що... Ну як би сказати? Це все одно, що господь бог! Тямиш ти, дурна голова?

Усі зареготалися, в тому числі і Пересаденко, і навіть посланці сніжківського «временного правительства», крім рудовусого. Усміхнувся у свої закурені махоркою вуса і Сава Петрович, але враз і посерйознішав, суворо наказав посланцям:

— К-котіться зцюдова, х-хлопці, і більше не показуйтеся! Чуєте?

Сніжківці дружно сіли на коней, одразу взяли на галоп. Оглянувся лише рудовусий: мабуть, побоюювався, що дістане

кулью в спину. Але стріляти ніхто не збирався. Сава Петрович тільки плюнув їм услід і одразу звернувся до приземкуватого, подаючи йому руку:

— Здоров, товаришу! Як тебе?

— Василь Хвостатий з Нестулівки,— відповів той.

Про Василя Хвостатого мова буде далі, а зараз коротко про неприємну для Валківщини подію, яка залишилася в пам'яті старих людей під назвою «ков'ягівсько-сніжківське повстання».

Хто організував те повстання, не знаю, бо ніяких писаних матеріалів не маю. Добре пам'ятаю лише, що одним з активних керівників його був наш «землячок» з хутора Гонтів Яр Олексій Бандура. Казали, що на царській війні був він прапорщиком; в часи петлюрівщини, коли в селі Ков'яги була створена дивізія, Бандура командував у ній ротою. Через місяць чи півтора та дивізія розбіглася: одні пішли до червоних, а інші, прихопивши з собою зброю, розбрелися по домішках.

І ось тих петлюрівських недобитків хтось організував у повстанські загони. Вони отаборилися у Ков'ягах та Сніжкові, надіючись, що до них пристануть інші села. Цього не сталося. З Минківки, наприклад, не прийшов ніхто.

Першими капітулювали Ков'яги, які протрималися під своїм «временним правительством» тільки кілька днів. А через два дні здався й Сніжків.

ІДУ ЗАРОБЛЯТИ НА ШТАНИ

Весна була рання, до Юрія відцвіли садки, зазеленіли поля і випаси. Шкільні канікули почалися рано, дітям треба було пасти корови і вівці. Отже, по шкільній лінії я став майже вільний.

Поменшало роботи і в «Просвіті». Читальню я відчиняв тільки в неділю та свята, у будні читачі допізна працювали. Батько був задоволений: я возив гній на поле, допомагав йому майструвати хлів.

Та ось приїхала тітка Параска з Вакулихи. Плакалася, що в неї таки загарбали дванадцять десятин землі, що решту поля ледве засіяла, бо той дурний наймит Неройка — тільки жере. І ще благала батька, щоб поставив їй саж для свиней, бо старий геть зовсім розвалився.

Батько довго відмовлявся. Після того як денікінці побили за Парасчиного коня, він ще дужче незлюбив багату родич-

ку. Зроби їй добро, а вона — тиць тобі троячку, немов старцеві.

Тітка ніби читала батькові думки, обіцяла мало не озолотити його за саж.

— Царськими грішми чи керенками? — зіронізував батько.

— Підсвинка дам, ягня дам! — божилася багатійка, мало не цілуючи батькові руки.

Він погодився і несподівано звернувся до мене:

— Може, вдвох поїдемо? На штани собі заробиш.

Мати ніби чекала цю розмову. Показуючи на мій єдиний потертий на ліктях піджак, вона почала мене вмовляти:

— Ти ж над учителями там старший і в «Просвіті», а одіж яка на тобі. Поїдь, синку!

Через якусь годину я вже був у ревкомі, просив Саву Петровича відпустити мене на тиждень-два. У школах, казав, канікули, а в читальні Роман Шевченко за мене посидить. Про штани нічого не сказав йому, але для більшої міцності додав, що у Полтаві хочу побувати. З Вакулихи до неї близько.

— А чого в Полтаві?

Побувати у Києві та Полтаві було моєю мрією. Ще в школі учитель Іван Костянтинович прищепив мені любов до літератури. Від нього я знав, які письменники живуть на Україні, і мені страшенно кортіло хоч одного побачити. До Києва було далеко, а до Полтави, де проживали Панас Мирний і Володимир Короленко, — рукою подати.

Про те, що тягла мене на Вакулиху й Одарочка, я, звісно, промовчав. Як вона там, чи не забула мене? Для неї я приготував нового букваря, якого випросив у школі, кілька зошитів, ручку з перами, маючи надію навчити її читати і писати.

На другий день ми були вже на Вакулісі, почали майструвати саж. Хоч більшу половину землі у тітки відібрали, вона ще мала четверо коней, три корови, а свинське поголів'я навіть збільшила — поросят на подвір'ї кувікало незлічимо.

Наймитів залишилося двоє: дівчина-сирота з волосного села Білухівки і вже знайомий мені з минулого літа паупер Неройка. Зустрів він мене радо, мабуть, згадав, як я годував його салом, і дурнуватو захихикав:

— Дай закурити.

Пішли за комору, в бур'яни, бо я при батькові не курив. Сіли, почали розмовляти. Мені хотілося знати, чи він справді слабкий на розум, чи тітка вигадує. Запитав, як господарює, що варить на обід.

— На обід?.. Борщ.

— А на вечерю?

— На вечерю?.. Борщ.

— Невже й кисляку не дає?

— Кисляку?.. Дає і сколотини дає...

Відповідав ніби нормально. Та ось я поцікавився, чому він живе бурлакою, не оженився, і Неройку немов підмінило. Він ураз захихикав і пішов собі геть.

Увечері, коли батько влігся спати, я не пішов, а побіг у сусідній хутірок до Одарочки. Чомусь думалося, що дівчина зустрине мене радо, бо торік, прощаючись зі мною, казала:

— Приїжджай!.. Тебе всі тут люблять.

— А ти? — запитав я, взявши її за руку.

Вона, як завжди, вирвалася, проте не втекла, соромливо відповіла:

— І таке скажеш...

— То чого ж я маю приїжджати?

— А так... Приїжджай, і все.

На мій стук у вікно з хати вийшла Одароччина мати. Зустріла мене приязно, але в її мові відчувалась якась настороженість. Догадавшись, певно, чого я прийшов, вона враз сказала:

— А Одарочки немає. Побігла кудись, мабуть, до дівчат.

— То я посидю, доки повернеться.

— Ой, ні, ні!..— уже з явною тривогою в голосі відповіла вдова.— Йй завтра рано вставати. Приходить краще в суботу.

До суботи, коли біля Явдошиної хати збиралися хутірські вечорниці, лишалося два дні. Працював я з батьком і все думав про Одарочку: «Чого її мати так стривожилася моєю появою? Може, дівчина вийшла заміж?.. То й що? І хай собі виходить, адже їй уже сімнадцять. Хай...» А моє серце не бажало того «хай», чомусь щеміло.

Батько був скажений до роботи. Вставав із сонцем, лягав з місяцем, затаївся за дев'ять днів закінчити саж. Мене жалів, будив, коли тітка кликала снідати, казав:

— Ти малий, ще наробишся на своєму віку.

Це мене трохи ображало: «Який я малий?»

Але батьківське піклування зворушувало, я намагався працювати найзапападливіше, відчуючи, що це батькові дуже подобається. Час від часу він спиняв мене.

— Спочинь трохи,— казав.— Робота не вовк, у ліс не втече.

У п'ятницю завітав тітчин дівер Грицько Шаповал — це торік найбільший на всю округу багатій, який мав п'ятсот десятин землі, великий сад, багато усякої худоби і машин. Ми вже знали від тітки, що йому залишили двадцять десятин, та по стільки ж двом синам — Ількові та Євменові, — які подали заяви про розділ з батьком.

Попихкуючи люлькою, старий Шаповал бадьорився перед нами:

— Воно, може, й краще, що забрали ту землю. То раніше робив як оглашений, ніколи було й висякатися, а тепер засіяв свої десятинки — і ходю собі, покурюю.

І ще похвалився старий, що його Ілько в Червоній Армії, захищає нову владу від усяких ворогів. А якщо буде су-туж, то й старший, Євмен, піде на «хронт».

На другий день, коли ми відпочивали після обіду, прийшов і Євмен. Було йому під тридцять, але здавався набагато старішим, бо заріс бородою, не стригся, ходив у старих, полатаних штанах.

— Прибіднюється, багатій бісів, — шепнула мені тітка, яка недолюблювала своїх родичів.

Вона щиро й одверто ненавиділа нові порядки, а Євмен ладен був рушником стелитися перед найменшим представником влади. Очевидно, він знав від тітки, що я теж «влада», бо шанобливо подав мені руку, мовив кучерявисто:

— Мойом поштеніє, сваточок! Как жизинь?

Розмовляв більше не з батьком, а зі мною, цікавився, що нового в світах. Саме тоді на Київ наступав Пілсудський, а з «кримської пляшки» вилазив на простір Врангель. Підлещуючись переді мною, Євмен казав:

— Очінь це неприятно, но не біда. Червоний богатир розіб'є білого дракона!

Прощаючись, Євмен люб'язно запросив мене і батька до себе в гості. Завтра неділя, казав, приходьте, дорогі сваточки, будемо «преприятно» раді.

Настав вечір, суботній вечір. Церква від Вакулихи була далеко, за сім верст, отже, батько не пішов до неї, а сам справив вечірню службу: ставши навколішки перед іконами, він тихо переспівав усі належні кондаки й тропарі. А я тим часом подався на хутірські вечорниці.

Ще здаля почулося завивання гармошки — гравець був, очевидно, невмілий або п'яний. Наперед уявив, як воно буде: привітаюся з усіма, трохи посиджу з хлопцями, потім

відкличу Одарочку у вишняк, домовлюся з нею, щоб завтра ж, у неділю, засісти з нею за буквар. Дівчина вона розумна і опанує нехитру науку швидко.

Зустріли мене на вечорницях як давнього приятеля, майже всі знали від торік. Парубки, як водилося, ручкалися, розпитували «як живеш-можеш», один поперед одного частували куривом.

По тому завила гармошка. На ній грав хлоп'як років п'ятнадцяти, молодший брат справжнього гармоніста, якого чомусь не було. Дівчата пішли танцювати, потім поволі до них почали прилучатися й хлопці.

Вечір був місячний, танцюристи рельєфно виділялися на тлі білої хати. Я не спускав очей з Одарочки, яка танцювала з подружкою, милувався нею: «Як вона за рік видівилася!»

Танцювала з подружкою... Як і торік, не підпускала до себе хлопців, давала одкоша. «Може, й мене не підпустить?»

Після танцю підійшов до неї, подав руку:

— Здрастуй!

— Здрастуй...— відповіла якомсь злякано і озирнулася.

— Що таке? Когось боїшся?

— Ні, ні... Мама казали, що ти приїхав і... Надовго приїхав?

— Скажу, усе скажу... Ходімо кудись від гурту.

Ступнула кілька кроків у тінь під вишнею, сплилася. Знову злякано озирнулася, прошепотіла:

— Кажи.

Узяв її за руку, потиснув. Вона не відповіла на потиск, але руки не вирвала, як було у перший час нашого знайомства. Соромиться, певно, і, може, це перша цнотлива ознака того, що наша платонічна любов набирає іншої якості? Потиснув руку дужче, прошепотів їй на вушко:

— Одарочко!

І одразу змовк, бо дівчина враз зойкнула, немов ужалена, плачучи кинулася до хати. А на її місці, немов з-під землі, з'явився здоровенний парубок, кольнувши, мабуть, дівчину чимсь гострим у бік чи спину.

— Що ти їй зробив? — запитав я, не розуміючи, в чому справа.

Парубок зареготав і притишено виматюкався. По голосу і поведінці упізнав у ньому торішнього дружка Ілька Шاپоваленка, котрий називав його своїм «ад'ютантом».

— Котись звідси коліщатком! — наказав він мені погрозово.— В Одарочки є жених!

НЕДІЛЯ

Прокинувся пізно, бо не робочий день, бо довго не міг заснути. У голові цвяшком сиділа Одарочка.

Картав себе за слабодухість: чому не дав одкоша «ад'ютантові», чому не розпитав хлопців про того невідомого жениха? Але хлопці, очевидно, також побоювалися Ількового дружка, бо вони бачили нашу сварку і ніхто не підійшов.

У комору, де я спав, заглянула тітка, нагадала, що пора йти в гості:

— Євмен прислав дівчину, жде вас.

Батько відмовлявся: це ж там і випиватимуть, і пісні погані співатимуть. Але тітка наполягала, сказала, що їй снідати не варила, бо навіщо ж снідати, йдучи в гості.

— От же скупердяга,— лаявся потім батько.— Вона й на шматкові хліба хоче вигоду мати.

Садиба Шаповалів починалася одразу за тітчиною пшеницею. Дівчина повела нас через великий тік з клунями, через подвір'я з коморами і повітками для молотарок, жниварок і всяких машин, через друге подвір'я з конюшнею, корівником, вівчарником і свинарником. А ще ж були десь і гусятник, і курятник, і качатник. Недарма заздрила своєму діверу моя тітка.

Над балкою починався великий сад, в якому скраю стояла велика хата під зеленою бляхою. До хати не зайшли, дівчина повела нас до чималого ставу у глибині балки. На березі ставу палало вогнище, а неподалік від нього, під гіллястим явором, отаборилася чималенька компанія.

Євмен зустрів нас підкреслено радо, посадив поряд із собою.

— Как раз на юху поспіли. Жінко, Лідіє Іванівно, насипай дорогим сватам по повній.

Був він нахапаний десь панського етикету, почав знайомити зі своїми гостями. Найбільшу увагу приділив «агенту із самого уездпродкому», що возлежав на найпочеснішому місці.

— Товариш Жменя,— шанобливо відрекомендував господар.— Офанасій Прокопович.

Підпилий уже товариш Жменя гикнув, налив нам по повній чашці самогону, крикнув «ура» і наказав пити до дна. Батько відмовився, бо ніколи не вживав цього зілля, а я тоді ще не навчився.

— Ех ви, антилігенція! — презирливо кинув у наш бік Офанасій Прокопович і, сплюнувши, гукнув кудись у куці: — Петю, ко мне! Тут самі манахи, ні з ким і по чарці випити.

Господар підсів до нього, запобігливо заперечив:

— Чого ж ні з ким? А я? А пролетаріят з пролетаріяту товариш Неройка?

Мова йшла про тітчиного наймита, який сидів у протилежаному від Жмені кінці і жадібно обгризав велику гусячу ніжку.

— Пролетаріят із пролетаріяту, ко мне! — наказав проагент.

Неройка ніби не чув. Закінчивши гусячу ніжку, він накинувся на риб'ячу юшку, раз по раз сьорбав її великою ложкою, ніби хотів наїстися на цілий тиждень.

— Ти слиж, Неройко? — сердито гаркнув Євмен. — Сам Офанасій Прокопович хочуть з тобою випити.

— Одставить! Я сам піду до пролетаріяту, — крикнув Жменя і, заточуючись, перейшов до Неройки, налив йому й собі. — Вип'ємо, щоб уся світова контра поздихала!

— Ура! — підхопив тост Євмен, піднявши чашку.

Тим часом з-за куців з'явився Петя, якого кликав Жменя. Він, мабуть, купався в ставку, бо одягався на ходу, прихорошувався.

Якусь хвилину дивлюся на нього, на ручку нагана, що стирчала з його кишені. А він дивився на мене і на батька, ніби не вірячи, що це ми.

— Земляки! — врешті вигукнув він. — Де це ви тут узялися?

Оскільки мені доведеться ще зустрічатися з цим земляком, мушу бодай коротко заповнити його анкету.

Був він моїм близьким сусідом, теж Минко, а по-вуличному — Рябенко. Бідняк з бідняків, школи не закінчив, бо не мав ні чобіт, ні штанів. З малих літ пішов по наймах, з наймів і до армії потрапив, — Петлюра забрав. Воював недовго: коли петлюрівці наживали п'ятками з наших місць, перейшов до червоних.

— А тепер ось воюю у Білухівській волості, — пояснив він нам. — Хліб і м'ясо даю Червоній Армії.

Далі його біографія складеться кручено і трагічно, а при цій зустрічі він мені навіть сподобався. Вихиливши піднесену Євменом чашку самогону, Петро раптом гаркнув на нього:

— Частуєш, чаркою хочеш відкупитися? Не вийде, куркулєнку бісів! Коли хліб вивезеш?

— Завтра! Клянусь господом богом! — перехрестився Євмен.

— О, це по-нашому! — задовольнився Петро.— Тоді наливай ще...

Батько терпить не міг п'яних компаній, а коли згадували бога, одразу тікав. Улучивши хвилину, коли Євмен розмовляв із жінкою, батько непомітно зник.

Товариша Жменю потягло на пісню, заспівав хрипучим голосом:

А вже років двісті,
Як козак в неволі...

Проспівавши перший куплет, сам собі скомандував:

— Одставить! Хай цю Петлюра співає... Петю, товаришу Рябенко, дайош нашої.

Ой яблучко, куди котишся?
Попадешся куркулеві, не воротишся...—

охоче затяг Петро, показуючи дулю Євменові.

Той улесливо почав заперечувати:

— Да який же я теперя куркуль? Був куркулем, ето да, а теперя... Я кормитель Червоної Армії! Хліб даю, м'ясо даю, усе даю.

Петро зареготав, ляснув по своєму наганові:

— Ось хто дає, а не ти. Не будь його, ти б дулю нам дав.

— І з пролетаріатом я як брат з братом,— доводив Євмен.— Неройку вот покликав, Семена, Юхима. Настоящий пролетаріят...

— Очі замилюєш, контра,— наступав Петро.

— Какі очі? І брат родний у Червоній Армії кров проливає, Ілько Шаповал... Семене, Юхиме, ви ж знаєте, скажіть.

— Так точно, кров приливає,— п'яно озвався один із них.

Дискусію припинив товариш Жменя, гаркнувши на всю горлянку:

— Брось агітацію, Петю! Я хочу танцювати!

Євмен ніби чекав на це. Він гукнув до жінки: «Давай, Лидько!» — і та враз з'явилася з гітарою в руках, заграла й заспівала популярну тоді ойру.

Офанасій Прокопович танцював якийсь час сам, викидаючи на траві п'яні кренделі, потім забажав раптом потанцювати у парі з «пролетаріатом». Але тітчин наймит, напившись, уже хропів, розкидавши на землі руки й ноги.

Догідливий господар кинувся його будити, штовхав під боки чоботом:

— Неройко! Ти слиш, одоробло?

— Одставить! — скомандував товариш Жменя, виймаючи з кишені револьвер.— Я сам його розбуджу! — І вистрілив над ухом Неройки.

Наймит, немов ошпарений, схопився, злякано загаласував:

— Рятуйте!

Усі, задоволені Жмениним жартом, реготали.

МЕНІ ТАЛАНИТЬ, І НАВІТЬ ДУЖЕ

Євмен Шаловаленко не дарма запрошував нас у гості. Він хотів придобрити батька, щоб поставив йому «хоч якийсь курінь».

— Відділився від батька, нада ж десь жити,— прибіднювався куркуленко.— Мені аби двері, аби одне вікно.

Батько категорично відмовився. І тому, що не злюбив багатого свата, а більше тому, що поспішав додому: незабаром жнива. Усі наступні дні працювали ми, не розгинаючи спин, і в п'ятницю тітчин саж був майже готовий. Увечері задоволений батько сказав мені весело:

— Тепер я все сам буду закінчувати, а ти завтра можеш мандрувати в свою Полтаву.

Тітка приготувала мені в рахунок заробленого фунтів з десять сала, чималий горщик масла, півтори сотні яєць.

— Як же він нестиме ті яйця, подавить у дорозі,— заперечував батько.

— А через плече,— казала тітка.— Ззаду у торбі сало і масло, а на животі яєчка.

Було мені мороки з тими яєчками. І з плечей знімав обережно, як навчала тітка, і на землю клав не з розгону, а вони товклися. Доводилося вибирати почавлені і допивати.

До найближчої залізничної станції Карлівки було щось з двадцять верст, та від Карлівки до Полтави ще сорок з гаком. Перший відрізок дороги я подолав пішки до снідання. Отже, решту дороги поїздом я розрахував подолати до раннього обіду. Але мої арифметичні розрахунки здорово підвели.

Спершу ніби й щастило. Коли я прийшов на станцію, там уже стояв товарний поїзд, готовий до відправки у бік Полтави. Добрі люди порадили мені йти вперед, за станцію, і коли поїзд рушить, чіплятися на приступки.

Я так і зробив. Почепився на приступки, їду собі, радію. Обабіч біжать собі поля, дерева, весело посвистує спереду,

паровоз. Та не минуло й півгодини, як паровоз почав чмихати, потім важко чхати, а ще потім і зовсім став.

— Нічого, почхає трохи, набере пари — і поїдемо, — заспокоїв мене один із супутників.

Минула якась година, а потім і друга. Я сидів на приступках, поглядав на сонце. Воно все посувалося й посувалося в бік Полтави, а паровоз і чхати перестав.

— Ходімте, хлопці, мабуть, уперед, — вирішив нарешті той же супутник. — Наздожене нас поїзд, — знову почепимосся.

Йшли, оглядаючись, верст з десять, а потім і оглядатися перестали. Відпочивали на станціях та полустанках, чомусь здавалося, що так легше. А сонце тікало й тікало від нас і врешті сховалося. Тільки як зійшов місяць, поїзд нарешті нагнав нас. Було це верст за вісім від Полтави.

Ночував на вокзалі Полтави-Південної. Під голову поклав торбу з салом, а горщик з маслом та яйця обняв обома руками. І заснув, як немовля.

Прокинувся рано, поснідав почавленими яйцями, рушив на базар. Тітка навчила мене:

— Спершу пройдися між рядами, прицінися, що по чому, а тоді вибери місце і торгуй.

Виконав тітчину інструкцію чин чином. Прицінився, знайшов вільне місце, виставив напоказ свій товар. Спершу ніяковів, не знав, де очі подіти від сорому, — кругом самі баби. І покупці баби. Вони брали пальцем моє масло, куштували й кривилися, казали, що дуже старе й солохе. Сало теж було старе, аж жовте. Одні покупці одразу відходили, інші давали півціни.

— Бісова тітка, — лаявся я, — оце так озолотила!

Стою, торгуюсь, поглядаю на сонце, яке почало вже припикати. А мого масла ніхто не бере, тільки кушують, і накуштували пальцями у горщику чималу діромаху. Збавив я врешті ціну, аж тут вийшла нова неув'язка: покупці вимагали мого масла чи сала фунт, а то й півфунта. Де його важити?

І тут мені стала в нагоді одна перекупка. Вона шепнула мені на вухо:

— Продай усе це гамузом.

— А купите?

— Ходімо раніше зважимо, я знаю де, і там домовимосся.

Довго торгувався з перекупкою, давала півціни — і ні кол'я більше. Продав нарешті. На яйцях теж прогорів, бо добру третину потовк і поїв.

Скільки тисяч карбованців я вторгував на цій комерції, забулося; пригадую тільки, що купив на них поношені, але дуже міцні туфлі «бульдоги», що були тоді в моді, і нову-новісіньку легеньку курточку з чотирма кишенями і хлястиком ззаду.

Покупець з мене був такий же безталанний, як і продавець: довго не торгувався, бо поспішав, і на штани грошей у мене не вистачило, залишилося з півсотні. На них я купив три пучки редиски; до того я її не їв, вона апетитно виглядала, і мені забажалося покуштувати цього панського харчу.

А поспішав я відомо куди — побачити письменників.

Іду з базару в центр міста. Був певен, що вони живуть тільки там, і обов'язково у найбільшому будинкові. Розпитую людей і дізнаюся, що Панас Мирний помер узимку, а Володимир Короленко живе не в центрі. Якийсь добрий полтавець сказав мені йти отак, потім отак, а ще потім звернути отак.

Оте «отак» привело мене на тиху незабруковану вулицю з одноповерховими будиночками, в одному з яких і проживав Короленко. Заглядаю через невисокий паркан у дворик, потім у садок, бачу, що там пораяється якийсь чоловік у чистому піджаку і білому брилику.

«Може, сам Короленко?» Від учителя, Івана Костянтиновича, я знав, що письменник дуже простий чоловік, народодлюбець. Мені здавалося, що зустріне він мене радо, бо я — народ, бо одягнений бідно і з мішком під пахвою.

Постукав я в хвіртку, поклацав залізною клямкою. Чоловік у брилику одразу почув, підійшов до хвіртки. Змірявши мене з голови до ніг, запитав не сердито, але й без приязні:

— Ти чого, хлопче?

— Чи тут живе письменник? — відповідаю запитанням і шанобливо додаю: — Товариш Короленко?

Чоловік знову зміряв мене з голови до ніг, спинив очі на моєму мішку під пахвою;

— Приїс щось продавати, чи що?

— Та ні. Хочу побачити...

— Чи ти ба,— усміхнувся чоловік.— А ще що?

— Більш нічого.

— А якщо більш нічого, то йди собі, хлопче, не мороч голови. У письменника зараз гість, чуєш? Гість із самої Москви...— сказавши це, чоловік у брилику зачинив хвіртку, пішов у садок.

І все ж я побачив Володимира Короленка, а з ним і його гостя з Москви. Було це так. Шукаючи книжкову крамницю, в якій мав намір купити якусь п'єсу, я проходив повз міський театр і побачив на його дверях таке оголошення:

*Сьогодні в театрі імені Гоголя
відбудеться доповідь
про міжнародне
і внутрішнє становище
'Доповідач — народний комісар освіти
Анатолій Луначарський*

Луначарський... Про те, що він драматург, я тоді не знав. Але я знав і читав його чудову книжку про Тараса Шевченка, що вийшла тоді українською мовою. Її дав мені Максим Орябинський, і ми гуртом читали її в читальні у Шевченківські дні.

Радію: Луначарський теж письменник, і я його побачу!

Вийшло так, що в книжковій крамниці я забарився, хотів переглянути побільше книжок; коли ж повернувся до театру, побачив біля нього силу-силенну людей і довідався, що всередину вже не пускають. Стояв я і мало не плакав. Хіба впасти на коліна і благати: «Пустіть! Я ж забився з далекого села, щоб побачити живого письменника!»

Аж раптом чую:

— Ідуть! Вони ідуть!

І бачу: до театру підкочує двокінний фаєтон, на якому поряд сидять двоє — один з широкою бородою, а другий — з куценькою на самому підборідді. Натовп розступився, утворивши прохід до дверей. Шанобливо знявши капелюхи, Короленко й Луначарський пройшли до театру, а слідом за ними кинувся й я.

Усі місця в театрі були зайняті, люди стояли в проходах і попід стінами. Але мені поталанило: якийсь хлопець потяг мене за руку в оркестрову яму, де я навіть сидів, спершись руками на попідтр.

Дві години говорив Луначарський. І дві години я слухав його і дивився на Короленка. Він сидів за три кроки від мене у передній ложі.

БУДЬ ЩАСЛИВА, ОДАРОЧКО!

Повернувся на Вакулиху у понеділок. Батько був у доброго настрою, бо саж закінчив, бо завтра рано можна рушати додому.

За вечерею тітка повідомила:

— Тут до тебе якийсь парубок приходив. Казав, що й увечері навідається.

Парубок — теж мені радість. От якби Одарочка! Дуже хотілося побачити, довідатися про причину її таємничої поведінки, попрощатися.

Парубок не забарився. Був то той самий гармоніст, функції якого позаминулої суботи виконував його малий брат. Похмуро привітавшись, парубок попросив:

— Ходімо кудись... Побалакаємо.

Вийшли в поле, за тітчин млин, якийсь час мовчали. Почувалося, що парубок хоче сказати щось важливе і не наважується.

— То чого ж мовчиш, Андрію? — запитав його врешті.

— Не Андрій я, то мій браток Андрій. А я, як і ти, Василь, — поправив він мене.

Запитую, що цікавого було вчора і позавчора на вечорницях у Явдохи. Думалося, що почую від Василя щось і про Одарочку. А він на це:

— Не буваю я тепер на вечорницях, Андрій цугикає.

— Чому ж то?

Василь озирнувся, відповів:

— Боюся. Не так за себе, як за неї... за Дарочку. Стращає її, нахваляється спалити.

— Хто нахваляється?

Василь знову озирнувся:

— Ти його знаєш... Одарочка і від тебе тікає, бо боїться. І мати боїться його, бузувіра. Що, як і справді спалить? Він такий.

Розпитую, витягаю з нього слово за словом і врешті довідаюся, що той бузувір не хто інший, як Ілько Шаповаленко.

— Ілько!.. Але ж він у Червоній Армії.

— Брехня! — аж зубами скригнув Василь. — Він дезентир, чи як його... десь ховається. І часто приходить до Дарочки. Вона Христом-богом клянеться.

Стало ясніше, але не зовсім. Чого ж Ілько хоче від Одарочки, навіщо стращає спалити? І чому це Василь так уболює за дівчину?

На перше питання парубок відповів одразу:

— Женихається до Дарочки, хоче взяти за жінку. Жде не дідеться перевероту — і тоді, а зараз... Наказав Дарочці, щоб і за верству нікого не підпускала до себе.

Друге виявилось делікатнішим. Спершу мені подумалося,

що Василь доводиться якимсь близьким родичем Одарочці.

І лише тепер спало на думку: «Та він любить її. Любить!»

Одне лишалося неясним: «Чого він прийшов до мене?»

— Вона послала...

— Одарочка?

— Еге ж. Каже: ти добрий і якийсь начальник у ревкомі...— відповів він і майже благально додав: — Порадь, що нам робити?

Що їм робити!.. Пообіцяв подумати, якимсь допомогти. Парубок щиро радів. Він не тис мені рук, може, й не знав, що так можна виявляти свою вдячність, щиро і наївно казав:

— Допоможеш, вік будемо дякувати. Я і Дарочка...

Прощаючись, я згадав про буквар і зошити, запитав Василя:

— Ти грамотний?

— Трохи. Коли робив на цукроварні, один навчив читати й писати.

Я збігав до тітчиної комори, приніс букваря і, даючи йому, наказав:

— Обов'язково навчи читати Одарочку!

Думка, як допомогти молодцям, прийшла якимсь зразу. Так і тільки так! Нема чого церемонитися з куркуленком. Уранці, після сніданку, коли ми вже рушали додому, кажу батькові:

— Може, підсмо, тату, через Білухівку? Маю нагальну справу у волості.

Батько був у доброму настрої: тітка довго кречтала, торгувалася і все-таки дала підсвинка. Він не розпитувався, чого мене несе у ту Білухівку, але йти зі мною відмовився.

— То ж гак який, а я ще й з підсвинком. Йди сам...

Хоч у Білухівку прийшов я рано, але у волості нікого не застав. Голова ревкому і військомом, виявилось, ще вночі поїхали на хутори ловити дезертирів. Тоді згадав про свого земляка Петра Рябенка, розпитав, де він живе, пішов до нього на квартиру.

Зустріла мене молода хазяйка, сказала, що товариш агент ще сплять.

— Розбудіть. Скажіть йому, що до нього прийшли з Минківки.

— Еге, розбудіть,— засміялася молодиця.— Сам спробуй його розбудити.

У чистій кімнаті, де хрпів «товариш агент», застиг смердючий самогонний дух. Розбудити його і справді було нелег-

ко, довелося і кричати, і за ноги тягти. Нарешті, коли я хлюпнув на нього водою, він кліпнув очима, витріщився на мене:

— Василь!.. От чорт бісів! Де ти взявся?

У нього, мабуть, тріщала голова на похмілля, бо враз наказав молодиці подати самогону. Налив у стакани, приказуючи:

— Такий земляк забився в гості! Такий друг!

Коли я відмовився, не наполягав, навпаки, почав хвалити мене, що я молодець, а тим часом налив собі другу, випив залпом і почав скаржитися:

— Думаєш, чого п'ю? Бо служба така, бо всевітня гідра контрреволюції змушує. Береш у проклятушого куркуля хліб, а він тобі цілу сулію самогону. Не пропадати ж добру...

Налив був і третій стакан, підніс до рота і, враз скривившись, вилив питво на долівку. Сказав рішуче:

— К чорту!.. Такий землячок приїхав, такий друг... Кажі, чого забився?

Бачачи, що в нас має бути секретна розмова, хазяйка вийшла падвір. Я розповів Петрові про Ілька: так і так, старий Грицько Шаповал і Євмен брешуть, Ілько утік з Червоної Армії, ховається десь на Вакулісі.

— Ти чув чи сам бачив? — запитав Петро насторожено.

— Своїми очима бачив, — збрехав я, щоб не плутати в це діло Василя й Одарочки.

Він раптом вихопив нагай і, міцно стиснувши його в руці, погрозово вилаявся:

— Гідра!.. Ти ж сам чув, як я казав їм — гідра!

— Треба зловити! Негайно!

— Сам знаю, що треба. Спасибі, землячок, що сказав. Сьогодні ж уночі поїдемо на Вакулиху...

Ішов я з Білухівки понад річкою Орчик. Яка вона гарна улітку! І гарно було на душі. Поглядав у степ, де була Вакулиха, махав рукою:

— Прощай, Одарочко! Будь щаслива з моїм тезком!

ВОНИ НЕСЛИ ВЕСНУ

У садках відтрьохкали соловейки, відкували зозулі. Над Минківкою дзвеніла інша пісня — мої односельці клепали коси, готувалися до жнив.

Благословенний час — жнива.

Їх зустрічали у нас, як свято. Напередодні тато посилав

нас, дітей, у ставок купатися, а мама одягала нас у чисті сорочки.

Виїжджали у поле з сонцем. У селі залишалися тільки старі та малі. Коли ж старих у хаті не було, малят брали з собою, а хатні двері запручували коромислом.

Того літа в жнива опустів і наш ревком. У ньому сидів тільки черговий, який мав виконувати одне: якщо спалахне десь пожежа або з'явиться ще якась небезпека,— бий у дзвона!

Більшого не чекали. Пана Пілсудського й Петлюру саме тоді погнали з України, а барон Врангель був далеко. Непокоїла трохи місцева небезпека: ходили чутки, що Олексій Бандура знову збирає банду. Тому Сава Петрович наказав усім, хто мав зброю, брати її з собою і на жнива.

У ревкомі та «Просвіті» збиралися тільки в неділю і свята. В одну з тих неділь до нас завітав з Валок молоденький представник. Запам'яталося, що був дуже тоненький і тоненько балакав. Показавши свій мандат, він урочисто сповістив:

— На ту неділю у Валках скликається всеповітова конференція хлопців та дівчат. Вам треба обрати п'ятнадцятеро. І щоб усі були найбідовіші, щоб коли до чого дійде, грудами могли б стати за Радянську владу.

Сава Петрович викликав Антоника Стрільця з його троїстою музикою. Цього було досить, щоб через якусь годинку майдан біля «Просвіти» розцвів дівчачими хустками, а де дівчата — там і парубки. Делегатів від хлопців обрали одразу, а від дівчат — немов зав'язало. Погоджувалася лише Любка Минківна, але при умові: коли пустять тато.

До Любчиного тата, дядька Семена, ходили цілою делегацією. Так і так, мовляв, пустить Любку на конференцію. Він вислухав нас і, тицьнувши пальцем собі в долоню, відказав:

— Швидше отут волосся виросте, ніж дозволю.

І от прийшла субота. Зібралися самі хлопці біля ревкому. Виходили з села і входили у Валки строем, співаючи «Чумака» і «Копав, копав криниченьку». Про якісь готелі ми тоді не чули, спали у валківчан на сні. А вмивалися вранці у валківському ставку.

Відбувалася та всеповітова конференція «найбідовіших» у великій залі дівочої гімназії (у війну той будинок зруйнували фашисти). Очолили конференцію перші валківські комсомольці Караванський, Степан Дитюк та Анатоль Крашаниця.

Це про таких писав поет:

Мела метіль, ішов буран,
Вони ж — несли весну...

І зовсім ще юний Анатоль Крашаниця, схожий на дівчину, сам писав вірші. Через два роки по тому він видав першу збірку, став членом спілки селянських письменників «Плуг».

З гордістю згадую зараз про ту першу конференцію молоді Валківщини: нині комсомольці називають її історичною і навіть легендарною. У ній брали участь справді найбільш обранці тодішньої молоді, які виборювали Радянську владу в повіті і потім своїми грудьми захищали її від чорних банд. А Караванський та інші звитяжці одразу ж з конференції пішли на врангелівський фронт.

Не боюся бути пишномовним і скажу, що та конференція була матір'ю комсомолу Валківщини. До того комсомольські осередки були малочисленні й існували лише у Валках, на залізничній станції Люботин та на Іванівській цукроварні, яка носила тоді ім'я Тараса Шевченка. Потому вони народилися у всіх двадцяти волостях повіту, а деякі — прямо на тій же конференції.

Забулося, з якої саме волості була та делегація, здається, з Нововодолазької. На трибуну вийшов її представник і оголосив приблизно так:

— Товариші! Тут було казано, що наші батьки і старші брати у сімнадцятому році скинули царя-кровопивцю, прогнали усяку контру та буржуїв. Тоді дехто з нас ще під стіл пішки ходив, а зараз ми вирости і хочемо всі, як один, іти назустріч зорі, уперед! — Подаючи до президії колективну заяву, він закінчив: — Ось тут наші підписи — приймайте в комсомол. Хай живе Третій Комуністичний інтернаціонал!

Делегація, від імені якої він виступав, дружно звелася на ноги, натхненно заспівала «Інтернаціонал». Уся конференція захоплена її підтримала. А вслід за Новою Водолагою подали колективні заяви і Коломак, і Старий Мерчик, і ми — минківці. Кожній заяві гаряче плескали і вставали, щоб і ще, ще співати «Інтернаціонал», але розсудливий Анатоль Крашаниця вгамував той ентузіазм:

— Закінчимо конференцію і тоді заспіваємо...

Анатоль Крашаниця працював у Валках рік чи півтора і виїхав до Харкова вчитися. Після того я його не бачив, знав лише, що він став журналістом, кілька десятків років працював секретарем і редактором обласних газет.

Недавно, будучи в Ровно, я дізнався, що Анатоль через хворобу пішов на пенсію, живе на такій-то вулиці. Пішов

до нього. Ішов і думав: «Чи впізнаємо один одного? Аджэ бачилися ми востаннє ще зеленими юнаками...»

Двері відчинив по-домашньому одягнений інтелігент непевних років: йому можна було дати і сорок п'ять і шістдесят з гаком. Літа трохи зсутулили його, наскородили на скронях зморщок, але не рознесли вшир і не зачепили його очей. У них блищав знайомий мені молодечий вогник.

Йому було важче впізнати мене, бо я і потовщав, і став вусатий. По виразу його очей бачив, що він напружено згадує і ніяк не згадає. Перший порушую мовчанку я; піднявши руку, проголошую:

— Хай живе комсомолія Валківщини!

А ще допомогло йому впізнати фото, яке він запам'ятав з якоїсь моєї книжки.

— Як же, читаю земляка. І бачив у театрі твої комедії. Обнялися, розцілувалися, сіли поряд і, як закохані, дивимся один на одного.

— Майже сорок вісім років минуло!

— А незабаром будемо святкувати й п'ятдесят!

Насамперед поринаємо в роки нашої романтичної юності:

Вперед, зорі назустріч,
Товариші в борні...

Потім неслим, тихим словом згадуємо друзів, і передусім Караванського та Дитюка.

Караванський не повернувся з поля бою, поліг смертю хоробрих під Перекопом. А Степан Дитюк довгий час працював у Харківському губкомі, потім у ЦК комсомолу України.

МИ НА КОНІ!

Входили в Минківку і підходили до ревкому знову-таки з піснею. Вечоріло, але Сава Петрович чекав на нас. З ним був і Василь Хвостатий, який уже одужав після фронту.

Ці два комуністи часто сходилися і мріяли про утворення в селі комосередку, як звалася тоді первинна партійна організація. Але для цього потрібен був бодай ще один комуніст.

Поміркуваний Сава Петрович не квапився, казав, що знайдеться і третій, і п'ятий. А гарячий Хвостатий агітував усіх ревкомівців швидше подавати заяви.

Військком Йосип Романович відмовлявся тим, що в нього багато дітей, а завзем Мирон казав:

— Я й без комячейки більшовик.

Хвостатий сердився, допікав його:

— Значить, ти за Радянську владу без комуністів? Кажи, так?

— Чого ти до мене сікаєшся? — сердився й Мирон. — Скавав же, що не хочу!

Довідавшись, що ми, п'ятнадцятеро, подали заяви до комсомолу, наші комуністи просто зраділи. Хай буде в Минківці попервах бодай партійно-комсомольський осередок!

Організаційні збори призначили на наступну неділю. Василь Хвостатий протягом тижня тричі заходив до мене, турбувався: «Чи всі п'ятнадцятеро прийдуть? А що, коли у когось погасне запал? А що, як когось не пустить батько?»

Його побоювання почасти справдилися. Двоє переказали, що «не хотять», а один захворів, за нього на збори прийшла сестра, сказала, що брата «вдарила кобила».

І все ж, коли збори почалися, на них сиділо п'ятнадцятеро. Нестір Кузьменко та мій двоюрідний брат по матері Юхим Мельник одразу проявили активність і привели трьох своїх найближчих друзів.

Крашаниця прислав на наші організаційні збори представника повіткому Гриця Кобця. Не проголошуючи ніяких промов, він роздав усім по аркушу паперу, сказав написати ваяви. Трое були малописьменні, уміли тільки розписатися, і за них написали заяви інші. А один виявився зовсім неписьменним. Коли за нього написав заяву Нестір, постало питання, що ставити замість підпису?

— Хрестик якось негарно...

— Я розпишусь за нього! — радо погодився Василь Хвостатий.

Потім обрали керівництво. Першу скрипку в партійних і комсомольських осередках грали тоді не секретарі (вони писали протоколи), а голови. Щоб уточнити, хто був першим головою минківського комсомолу, я звернувся до брата Юхима, учителя-пенсіонера. Він з радістю відповів:

«Здоров, брате і товаришу! Яке миле це слово — «товаришу»! Пригадай, з яким святим трепетом ми його вимовляли... Запитуеш, хто був першим нашим головою. По-моєму, Микита Танько або Самійло Минко. І ще міг бути й Микита Минко, який потім став народним суддею. Справжні герої, а особливо Микита Танько. А секретарював Левко Кульбака. Він мав просто божественний почерк, і його протоколи у повіткомі дуже хвалили».

Пізніше у нас з'явилося і бюро. У ньому я став завідувачем політосвіти — політосом, як тоді казали.

Так виник у Минківці комсомол. А ще через якийсь тиждень, коли в селі з'явився третій комуніст — продагент Косенко, — утворився і комуністичний осередок. Головою в ньому став Василь Хвостатий. На перших об'єднаних зборах осередків Хвостатий задоволено казав:

— Аж тепер ми на коні!

І майже одночасно з комосередком у Минківці виникла ще одна важлива політична організація, про яку скажу слово в наступному розділі.

КОМІТЕТ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН

А коротко: КНС, комнезам.

Так звалася бойова і славна організація бідноти в українському селі. Багато вона дала тем нашим письменникам, багато героїв:

Мусія Копистку — Миколі Кулішу.

Давида Мотузку — Андрію Головку...

Мені випала честь бути секретарем, або, як тоді казали, писарем на організаційних зборах Минківського комнезаму. Постараюсь відновити те в пам'яті протокольно.

Протокол

загального сходу незаможних селян
Минківської волості Валківського повіту
на Слобожанщині.

Голова — Мельник Савка

Писар — Мишко Василь

С л у х а л и:

Голова Мельник Савка читає декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету (ВУЦВК) і потім каже:

«Ось бачите, як наша рідна влада дбає про бідноту. Бо ми, незаможники, той же пролетаріат на селі. А он ззаду сидять Гаврило Білицький та Грицько Харченко. Хто вас сюди просив?»

Білицький Гаврило каже, що прийшов сам, бо тепер народна власть. А Мельник Савка на це відповідає:

«А дзуськи! Який ви народ, якщо ми служили у вас батраками? Забирайтеся з наших незаможницьких зборів, щоб і дух ваш не смердів!»

Усі закричали «геть!», і Білицький та Харченко вийшли. І Мельник Савка каже далі:

«Ми, незаможники, права рука пролетаріату на селі і повинні йому допомагати, а він допоможе нам. Бо й пролетаріат зараз сидить без хліба, і ми голодні. А де той хліб, у кого?»

Усі закричали, що в куркулів і що треба його взяти.

«А ще нам треба гуртом вирішити, як далі незаможникам жити. Куркульської землі для всіх малувато, а панська земля далекувато, у сусідніх волостях. Доведеться безземельним туди переїжджати.

А ще нам треба подумати й про таке лихо. Ось комітет дав мені півтори десятини землі. А чим її орати й волочити? Таке, хоч сам із жінкою та діворою запрягайся у плуга. Та й плуга свого немає».

Усі закричали, кожен про своє лихо, і Мельник Савка сказав, що він зараз закінчить, а тоді кожен хай каже, що захоче. Усі замовкли, і Мельник Савка закінчив:

«Хай живе ВУЦВК! Хай живуть незаможники!»

Після цього виступили:

Стрілець Антоник казав, що в нього нема коня, а в Сердюка четверо, і всі гладкі.

Минко Семен казав, що у нього одинадцятьоро дітей, а корови нема і ніколи не буде. Є тільки борона.

Шпилька Микита, Минко Панько та Лісконіг Юхим казали, що у них є тільки кури.

А старший продінспектор товариш Косенко сказав, що треба розбити царського барона Врангеля, бо на нього куркулі ждуть і не дають хліба.

Продагент Косенко був із Харкова. Він трохи призабув рідну мову, але у Минківці намагався говорити по-минківському і на цьому мовному ґрунті з ним трапився казус. Звертаючись на тому сході до незаможників, він говорив:

«Товариші незаміжні селяни!»

Після першого звертання у залі почувся сміх, а після другого — регіт. Спонтелічений оратор спинився, запитав, у чому справа. Із зали почулося:

«Чого ж ми незаміжні?»

А Стрілець Антоник уточнив:

«Ми всі тут жонаті...»

У х в а л и л и:

Вибрати головою волосного комітету незаможних селян Мельника Савку. Доручити йому, щоб частіше скликав збори, на яких вирішувати, як жити далі.

Минало літо, вечори довшали, почала оживати наша «Провіта».

Одної неділі скликав я своїх артистів, засів з ними планувати, що ставити далі. Минківська публіка буквально вимагала видовищ. Бачимо, заходить до нас якийсь чоловік — ще молодий, але й не юнак, білявий, дуже приємний на обличчя. Одягнений був у толстовку, модну тоді по містах верхню одяжину з селянського полотна. Модну, мабуть, тому, що не було матерії.

Привітавшись, незнайомий сказав, що хоче з нами познайомитися. Дістав з кишені пачку легких цигарок, почастивав усіх, хто кутив, а порожню пачку зіжмакав і викинув. Коли всі запихтіли запашними цигарками, прибулий осміхнувся і мовив:

— А тепер дайте і мені закурити.

— Таж у нас самосад,— ніяково відповів наш суфлер Сергій Шещенко.

— Якщо нема вареників, то їдять і затірку,— відповів приказкою прибулий.— Давай самосаду.

Щедрий і дотепний гість одразу сподобався всім, а Сергій закохався в нього. Забігаючи наперед, скажу: Сергій Шещенко став потім відомим художником, а наш гість Юрко Заховай — відомим артистом і дитячим драматургом. Здружившись у Минківці, вони багато років працювали разом у Харкові, а після Вітчизняної війни у Львові.

Тоді ж наш гість відрекомендувався як продагент повіт-продкому і як земляк, бо народився у селі Огульці нашого повіту. Дізнавшись, що ми хочемо ставити «Наталку Полтавку», Юрко одразу запропонував свої послуги:

— Можу зіграти пана возного, виборного і навіть Терпиху. А якщо в артисти не приймете, можу розсувати завісу.

З'ясувалося, що він мав до театру неабияке відношення: його старша сестра — артистка, завдяки їй він побував у всіх харківських театрах і навіть сам грав в аматорських виставах, коли вчився у гімназії.

Я закохано дивився на нього, благоговів і радів: «Може, він поставить «Наталку»?» Юрко охоче погодився, але з умовою: бувати на репетиціях не щоденно, бо хто ж тоді хліб заготовлятиме.

На роль Наталки я запропонував Любку Минківну. Була вона гарненька личком, струнка, зі смаком одягалася. Її батько, ветеринарний фельдшер, до революції служив у

Середній Азії, навіз звідти шовків, в яких його сімнадцятирічна донька походжала, мов пава, усіх милувала.

— А встаньте, Любонько, і пройдіться по сцені,— попросив Юрко.

Дівчина засоромилася, вона не знала, навіщо це, але слухняно звелася і виконала просьбу. По очах нашого нового режисера я помітив, що Любка йому сподобалася.

— А тепер заспівайте, Любонько,— продовжував пробу Юрко.— «Віють вітри» знаєте?.. То тоді — якої хочете.

Дівчина заспівала якоїсь минківської, і режисер залишився цілком вдоволений.

-- Є Наталка! Під оркестр буде чудово...— сказав це і враз звернувся до мене: — А оркестр який у вас?

Ой той оркестр! Ми планували, що сольні пісні будемо співати під Романову скрипку, а гуртові — без ніякого супроводу.

— Не годиться! Яка ж то «Наталка Полтавка» без музики? — категорично заперечив новий режисер.— Треба будь-що дістати рояль або піаніно!..

Іду у Валки, благаю Максима Орябинського, потім Анатолія Крашаницю: так і так, допоможіть! Вони йдуть зі мною у повітземвідділ, і — о радість! — наряд на піаніно у моїх руках.

На другий день з Нестером Кузьменком і Гнатошею Шийком їдемо його забирати. Піаніно належало валківському багатієві Риженкові, стояло на його замиській дачі за сім верст від Минківки.

Поїхали волами, бо Юрко нас попередив, що коні можуть понести і розбити коштовний інструмент. Але й воли ледве не підвели. Повертаючись з піаніно додому, ми не догадалися, що волів треба напоїти. На хуторі Тарапатівці, зачувши поблизу воду, кляті Му-2 затирили нас із піаніно у ставок.

На щастя, берег був пологий, ставок неглибокий. Поволі, погукуючи «соб» и «цабе», ми вигейкалися на рівну дорогу.

Того ж вечора Любка Минківна співала «Ой я дівчина Наталка» під акомпанемент фортепіано, Юрко грав на ньому віртуозно.

Готували виставу довго, бо наш режисер днями сидів на хуторах, заготовляючи хліб для держави. Найбільше наморочився він з оркестром, до якого залучив був і Антоника Стрільця з його трією музикою. З того нічого не вийшло, оркестранти збивали з ладу і співаків, і піаніста, в оркестрі залишився тільки Роман зі своєю скрипкою.

Тепер мені смішно: оркестр із піаніно та однієї скрипки.

А тоді він зробив фурор у Минківці. Мабуть тому, що мої земляки чули таке вперше в житті.

Найбільший успіх випав на долю Наталки — Любки. Клянуся, більша частина жіночої статі у залі ридма плакала. І ще скажу по секрету: багато хлопців закохалися в Наталку — Любку, але по це потім...

ЗОЛОТА ОСІНЬ

Якщо називати осінь золотою у розумінні щедрої, то такою вперше вона була в 1920 році. Сільська біднота уперше пожинала урожай революції на торік ще панській та багатійській землі.

Літо було сприятливим, добре вродило і на полі, і в садках, та на городах. Молотарка на току мого батька гула не до снідання, як раніше, а до обіду. Носив батько зерно на горище, пишучи крейдою хрестики на стіні про висипані мішки, і всю стіну списав ними.

Під час гарячих робіт у всіх волосних селах валківська народвіта організувала дитячі садочки та ясла. Знайшлися матері, які спершу боялися нести дітей, казали: «Заберуть у комуноу»,— а потім, побачивши, що дітлахів гарно доглядають і смачно годують, понесли наввипередки.

Моя близька сусідка, Ганна, яку її чоловік Семен прозвав «кролихою», бо народила йому десять дочок, привела двох найменших, а третього, останнього, Петька, принесла на руках.

— Забирайте в комуноу,— казала,— хай хоч тут поласують солоденьким.

Золотою була та осінь і на культурній ниві.

У Валках народився Народний університет. Голова повітревкому латиш Шустін читав політекономію, завзем Сидоренко — агрономію, Орябинський — історію та географію України.

Аматори «театральної штуки» утворили Народний театр. У ньому з'явився другий режисер, Коробко. Був він молодший за Івана Харченка, тягся до нового репертуару. Радянських п'єс ще не було, і новаторство Коробка проявилось в тому, що він поставив «Саву Чалого».

Народний театр часто роз'їжджав по селах. У Минківку Харченко привозив «Пошилися в дурні». Найбільше полюбилися минківцям виконавці комедійних ролей: сам Харченко, відомий у Валках механік Прокіп Коляда та голова валківської ЧК Селецький. Про останнього у Валках казали:

«Селецький такий, що заставить реготатися навіть буржуїв та спекулянтів».

А найбільшої слави зажив валківський хор. Організатором і натхненником його був талановитий диригент, відомий потім у Харкові композитор Федір Соболев.

І ось цей хор прибув у Минківку. На концерт зійшлося буквально все село, бажаючих послухати не вмістили б ні «Просвіта», ні церква, разом узяті. Було тепло, ми нашвидку зробили на майдані поміст, і над селом спурхнули не знані минківцям чарівні пісні.

Соболев був закоханий у Леонтовича. Крім кількох лисенківських та народних пісень, минківців чарували «Ой з-за гори кам'яної», «Козака несуть», щедрівки. Наша найбільша шанувальниця мистецтв, акушерка Антоніна Дмитрівна, організувала навколо себе хлопців та дівчат, навчила їх кричати «біс», і хор змушений був повторювати кожну пісню, а «Прялю» виконав тричі.

Вечоріло, почав накрапати дощик, але минківці й не думали розходитися, вимагали нових і нових пісень. Соболев врешті почав благати:

— Пожалійте, люди добрі! Виспівали усе, що знаємо. Ось навчимося нових пісень — і вдруге приїдемо.

Вдруге хор приїжджав наступної весни. Запамяталося це, мабуть, тому, що з ним приїжджав лектор, який сказав дуже гарне слово про українську пісню, поставив її в ряд перших у світі. Тим лектором був майбутній письменник Петро Панч, мій земляк із Валок.

Василь Хвостатий, як і всі минківці, теж захопився піснею. Він буквально насів на мене:

— Ти завідуюеш культурою у волості, ти політос у комсомолі, дайш у Минківці свій хор!

Охочих співати у хорі одразу набралось чимало, а де взяти диригента? Ніхто в селі, крім церковного псаломщика Гети, уявлення не мав про ноти. Коли я сказав Хвостатому про псаломщика, він аж вилаявся:

— Ти що, здурів? Та цей Гета «Спаси господи» заспіває тобі в «Просвіті».

Сава Петрович поставився до цього поблажливіше і в доказ навів приказку: це таке діло, що на чийому возі їдеш, того й пісню співай.

— Не годиться нам їхати на Гетиному возі! — заперечував Хвостатий.

— Чого ж нам? — сміявся Савка. — Гета на нашому возі поїде.

Бути диригентом хору псаломщик охоче погодився.

— Гета вельмі добра! — відповів на мою пропозицію.

Справжнього його прізвища у Минківці ніхто не пригадає. Був він біженцем із Західної Білорусії, і прозвали його Гетою тому, що часто вживав у розмові оте: «Гета вельмі добра», тобто — це дуже добре.

(До речі, по аналогії, мені тепер згадалося і таке. Живе на Полтавщині славнозвісна ланкова колгоспних полів Гета. Можливо, її прапрадід теж був з білорусів. А ось її близький родич, який живе в Харкові, не побажав бути Гетою і змінив прізвище на Гете).

Першу репетицію хору псаломщик Гета призначив на суботу після вечірньої відправи у церкві. Записалося до хору багато, та ще трое мали прийти з церковного хору. Яке ж було наше здивування, коли побачили, що за Гетою гряде увесь церковний хор, за винятком мого батька, який осудливо поставився до цієї «гріховної» витівки.

Декого з комсомольців насторожили пюпітри, що їх принесли з собою церковники. Микита Танько потім казав:

— Мені так і здавалося, що ось Гета розкладе на них свої ноти, дзенькне, як і в церкві, камертоном, і хор гряне «Святися, святися, новий Іерусалиме».

Цього не сталося. На пюпітрах з'явилися ноти не званої тоді в Минківці пісні «На вгороді верба рясна». Псаломщик показав себе справжнім ентузіастом свого діла. Вечори осінні довгі, він призначав репетиції майже щоденно, розучував з хором пісню за піснею.

Я не брав участі в хорі, бо всі пісні у мене виходили на мотив «Сміло, товариші, в ногу». Проте я частенько заходив на репетиції — порадіти успіхам співаків, дізнатися, коли нарешті можна буде призначити перший концерт.

І ось одного разу, зайшовши на репетицію, я був просто вражений: на сцені були одні чоловіки та хлопці, а серед них, у центрі, стояв мій батько. Чудо якесь! Мій «святий» батько прийшов у «грішну» «Просвіту»!

Підбив батька на таке грішне діло Гета. Коронним номером майбутнього концерту він надумав зробити пісню «Закувала та сива зозуля». Успіх «Зозулі», як відомо, залежить від тенора, виконавця соло «По синьому морі». Псаломщик перебрав усіх тенорів у хорі, і ніхто його не задовольнив.

— Тільки він! Найкращий тенор церковного хору.

Найкращим тенором мій батько зарекомендував себе у тріо, що виконувало «Розбійника благородного» в час церковної відправи у страсний четвер. Той «Розбійник», створений славнозвісним Бортиянським, багато років був коронним номером у Минківці.

Гета потім розповів мені, що батько довго не погоджувався на його вмовляння. Але оте «найкращий тенор», очевидно, спокусило. І дуже можливо, що мій батько довго б чарував минківців своїм чудовим голосом, коли б не дурний випадок, що стався після концерту.

Йшлося все дуже добре. Квитків на концерт не вистачило, довелося продавати «стоячі», яких набралось більше, ніж сидячих. Слухачі з задоволенням сприймали кожен пісню, дружно плескали.

«Закувала та сива зозуля» не підвела Гету, справді стала коронним номером усього концерту. Я, сидячи в залі, не спускав очей з батька. Доки хор виконував початок пісні, він стояв, немов скам'янілий, заплющивши очі. А це означало, що він дуже хвилюється. Та ось настала і його черга. Батько враз стріпнувся, підняв голову і одразу узяв так високо, що Антоніна Дмитрівна, яка сиділа поруч зі мною, злякано зойкнула.

— Ой, зірветься!..

Здавалося, що злякався й Гета, застигнувши з камертоном у високо піднятій руці. Але батько витяг, і рука з камертоном легко пішла вниз, щоб через кілька секунд знову піти вгору.

Антоніні Дмитрівні не потрібно було організувати призвідників, щоб кричали «біс». Кричали й захоплено плескали всі слухачі. А Максим Орябинський, який спеціально приїжджав на той концерт, після повтору вийшов на сцену і від імені всіх у залі потис батькові та Геті руки.

Хоча хор повторив більшу половину пісень, репертуару вистачило лише на якісь півтори години. Молодь не розходилася, вимагала танців.

І ось ті злочасні танці почалися. Одні танцювали в залі, інші — на сцені. Дядько Фока, сільський жартівник років під п'ятдесят, попросився і собі на сцену.

— Що ж вам заграти, дядьку Фоко?

— Давай «Гоп, мої гречаники!».

Танцював він з усякими викрутасами, що було смішно, і публіка в залі задоволено плескала в долоні. Заохочений цим, дядько Фока розійшовся ще дужче, і раптом... Це

«раптом» викликало миттєвий вибух реготу, який враз розрядився вибухом обурення.

Щоб бути коротшим, дозволю собі скористатися рядками зі свого старого оповідання, в якому я вже описував цю подію:

«Глянув я на сцену — і застиг на місці. Дядько Фока стояв спиною до публіки, а його штани... висіли на халявах».

Батько не залишався на танцях і цього не бачив. Але розголос про цю страмоту був такий великий, що батько дав зарік ніколи не переступати порога «Просвіти», на багато років зненавидів усякі видовища.

Забігаючи вперед, розповім про такий випадок.

Жив я тоді вже у Харкові. Батько частенько навідувався до мене, ходив по церквах, щоб послухати хори. Знаючи його любов до прекрасного, я кілька раз намагався повести його в оперу. Та де там, він і слухати не хотів, казав:

— Досить з мене й Фоки.

Коли з'явилося звукове кіно, ми з братом Микитою умовилися-таки зтягти батька на це видовище. Саме йшов кінофільм «Снайпер». Я був певний, що йому, як учасникові царської війни, ця картина сподобається.

Квитки придбали заздалегідь. Пішли на денний сеанс, і батько не догадувався, куди ми його ведемо. Та ось показався кінотеатр, біля якого сяяла електрична реклама і стояла довга черга за квитками. Батько враз догадався і вперся:

— Не піду, хлопці! Не піду!

— Але ж Василь квитки купив, гроші заплатив,— доводив брат.

— Продайте мій, он люди стоять... Хоч убийте, не піду!

Вламали нарешті. Ішов батько широкими сходами на другий поверх кінотеатру, як Христос на Голгофу. Мовчав і, мабуть, нічого не бачив, не помічав. А в залі, коли сіли і погасили вогні, помітив я, що він тричі перехрестився.

«Снайпера» я вже бачив, тому більше дивився не на екран, а на батька, стежив за виразом його очей, намагався вгадати його душевний настрій. Якийсь час сидів нерухомо, втупившись зіницями в одну точку. Та щодалі в його очах почали спалахувати живі іскорки, стиснені міцно губи поволі розтулилися. Стало ясно, що цікаве видовище полонило його...

Вийшло так, що одразу після сеансу я побіг на роботу, а батько і брат поїхали в Минківку. Отже, враження про бачене я від нього не почув.

Через тиждень по тому приїжджала мати. Вона одразу насілася на мене:

— Поведи, синку, туди, куди батька водив.

— А що, так йому сподобалося?

— Ходить по сусідах, розповідає і каже: «От техніка — так техніка!»

РЕВКОМ ІДЕ У ВІДСТАВКУ

Минав тисяча дев'ятсот двадцятий. Перший рік після Жовтня, коли минківську землю не топтала ні внутрішня, ні зовнішня ворожа рать.

Поверталися з походу на Врангеля вояки, радували людей:

— Покотилися пани з Кримської гори до чорта в море!

Повернувся і таємничо зниклий було Олекса Богуцький. Зайшов до ревкому у гарно перешитій військовій шинелі, у будьонівці, з якої ще не зняв червоної зірки, браво козирнувши, відрпортував:

— Демобілізований ад'ютант командира дивізії Богуцький прибув у ваше розпорядження!

Життя входило у мирну колю, і в Минківці відбулися вибори волвиконкому. Було в неділю, по обіді. На просторому волосному подвір'ї зібралися представники усіх тридцяткових Рад. На поміст вийшов Сава Петрович, дзеленькнув у дзвін, що висів на стовпі, виголосив приблизно таку промову:

— Товариші! Тут приїхав представник з Валок і скаже вам більше, а я скажу мало, бо надворі зима, щоб не замерзли. Усі ви вже чули, що останніх панів та генералів потоплено в Чорному морі. Революція, значить, закінчилася, і, значить, закінчив своє діло ревком. Тепер нам треба вибрати мирний виконком.

З різних кінців почулися дружні голоси:

— Просимо послужити ще!

— Хай ревком буде й виконкомом.

Сава Петрович хотів був надати слово представникові повіту, коли це на поміст вихопився військком Йосип Романович з гвинтівкою за плечима, з якою ніколи не розставався. Знявши солдатську шапку, він низько вклонився.

— Товариші і громадяни вольної Минківки! — почав він голосно, ніби розганявся на довгу й запальну промову. — Вірно сказав тут Савка Петрович, що нада вибрати новий виконком. І я прошу вас мене не вибирати, бо імію множе-

ственне число дітей, а нада, щоб воєнком був Василь Губський... Он він смотрить на мене.

Його вибір упав на комсомольця Василя недарма. Він був улюбленцем старого військкома на всеобучі, браво марширував, голосно співав, а головне — влучно стріляв. Не чекаючи голосування, Йосип Романович зняв із плеча гвинтівку, урочисто передав її Василеві:

— На, товаришу Губський! І ежелі з'явиться контра, бий її у самісіньке яблучко!

Я чекав на ті вибори, мабуть, найнетерплячіше. Нарешті зважать на мою просьбу і знімуть з мене завідування школами. Про це я кілька разів просив Саву Петровича, але він щоразу відповідав запитанням:

— А хто ж замість тебе, хто?

І ось, коли з'явився Олекса Богуцький, я просто зрадив: «Він!» Але чи не скажуть мені на сході: «Ти молодий, не маєш множественного числа дітей, послужи ще!» Ось чому, вискочивши на поміст, я почав вихваляти Олексу:

— Він і вчений вчитель, і найкращий артист у Минківці, — а головне — був ад'ютантом самого командира дивізії.

Дуже можливо, що оте магічне слово «ад'ютант» і подіяло на ухвалу сходу. За Олексу Богуцького підняли руки всі. Завзем Мирон не відмовлявся, і за нього також проголосували одноголосно.

Залишалось обрати голову волвиконкому. Коли Василь Хвостатий оголосив, що Сава Петрович теж відмовляється, сход загаласував:

— Як відмовляється! Чому відмовляється?

Перший минківський комуніст був тим лакмусом, на якому проявлялися класові симпатії і антипатії: біднота посправжньому його любила, а багатії ненавиділи лютою ненавистю. На сході переважали незаможники, вони й слухати не хотіли про якогось нового голову:

— Тільки Савка!

— Просимо, Саво Петровичу!

— Чи, може, злякався багатіїв?

Останню репліку кинув Антоник Стрілець. Рудуватий Хвостатий аж почервонів від обурення, насівся на скрипалю:

— Ти тямиш, триндікало, що патякаєш? Не Савка боїться, а його бояться багатії. Бо він голова такої сили, якої у світі нема. Голова комнезаму! І від голови у комнезамі він не відмовляється. А від голови у виконкомі відмовляється тому, що... Скажи сам, Савко, цьому триндікалові.

Сава Петрович почав з приказки:

— Чули про зайців?.. Поженешся за двома, ні одного не встрелиш. Отак і в цьому ділі. А ще й таке хочу сказати, товариші...

Про самокритику, як ми розуміємо її тепер, тоді ще ніхто не чув. І дуже можливо, що в Минківці її розпочав саме Сава Петрович.

— Малограмотний я, і дуже,— продовжував він.— Ось був я на тому тижні у Валках на засіданні таких, як і я, волосних голів. Виступали з Коломака, Люботина, Нової Водолаги. Говорили нашою-таки мовою, а я багато чого не втратив. Бо так і чешуть політичними словами, наче професори...

Після засідання він порадився з ким треба у повіті і попросив, щоб прислали, доки виросте свій, грамотного голову. Щоб умів і добру промову сказати, і повчити.

— Ось він стоїть серед нас, зараз слово скаже. І якщо він припаде нам до вподоби, настановимо його своїм головою.

Прибулий з Валок вийшов на поміст, став поряд з Савою Петровичем; козирнув до всіх. Був молодий, у зеленій шинелі і такій же зеленій будьонівці. Тими шинелями Англія постачала було врангелівську армію, і багато їх дісталося нам як трофеї.

Назвав він себе — товариш Перегуда.

Своє ораторське вміння товариш Перегуда показав одразу. Налезав він саме до тих промовців, про яких я вже згадував. Говорив дуже голосно і при словах «Антанта» та «міжнародні акули імперіалізму» розмахував руками, що багатьом дуже сподобалося.

Сподобався товариш Перегуда також і бравою виправкою, і приємною усмішкою, а особливо тим, що всіх частував махоркою, роздав за один раз кілька пачок.

Обрали його головою Минківського волосного виконкому також одноголосно.

В ЧАРАХ КОХАННЯ

Жив-був у хуторі Байрак, поблизу Минківки, підтоптаний і загадковий для багатьох парубок Степан. Навіть його рідний менший брат Максим Нестеренко, наш комсомолец, мало знав про нього.

Степанова біографія склалася незвичайно.

Десь у 1910 році його, бідного селянського підлітка, забрав дядько по матері у Харків, де служив двірником, віддав у якесь ремесло. А десь напередодні першої світової

війни Степан зник, ні дядько, ні батьки не знали, де він, одержали тільки таку листівочку:

«Не журіться, тату, не плачте, мамо. Я живий та здоровий, чого й вам бажаю. Повернуся додому, коли зійде ясне сонце».

Мати буквально розуміла написане, майже кожного дня виходила зустрічати сонце. Але минали роки, сонце сходило й заходило, а син не повертався.

З'явився Степан на минківському обрії у жнива 1917 року. Про нього пішли всілякі легенди. Одні твердили, що він хотів убити царя і сидів за це у Сибіряці, інші не вірили, казали: «Хіба з Сибіряки такими повертаються? Здоровий, красивий і одягнений гарно».

Зодягався Степан, як для села, справді незвичайно. У неділю та свята ходив у світлому чесучевому костюмі, з галстуком-метеликом, у білому корковому шоломі. Той шолом чи не найбільше дивував людей. «І парубок як парубок, а ходить у макітрі з двома козирками»,— казали.

До церкви Степан не ходив, а на зборах та мітингах бачили його часто. Проте ніколи не виступав з промовами, стояв оддаль, мовчки слухав. Коли його запитували, за кого він: за Керенського, Центральну раду чи за більшовиків,— ухильно відповідав:

— За справжню революцію.

Після Жовтневої революції, коли його хотіли обрати до першого ревкому, відмовився, тихо собі жив на хуторі у батька.

— А ще читає, ой які книжки читає! — хвалився брат Максим, з яким я тоді дружив.— Не по-нашому написані.

Згодом з'ясувалося, що він справді умів читати по-англійському, навчив товариш по заслання. Той товариш, очевидно, був не з бідних, бо після звільнення повіз Степана до свого батька, одягнув його в отой «панський» костюм.

Тепер я догадуюсь, що той благодійник обіцяв викликати підопічного до себе. Але того виклику не було, Степан застряв у Минківці, не визнаючи ніяких партій, почав працювати бухгалтером у кредитному товаристві.

Не цурався він тільки «Просвіти», власне, драмгуртка, грав писарів, паничів, усяких пройд, і грав добре. Після денікінщини почав активізуватися. Йому йшов двадцять шостий чи сьомий, його ровесники мали вже дітей, відпустили вуса, а він ходив у парубках,— завжди чисто поголений, гарно одягнений, рум'яний.

Незабаром Степан став своєрідним магнітом для просвітянських дівчат. Поводився він з ними чемпо, жартував, про-

вводжав після репетицій додому — сьогодні Маланку, завтра Оксану чи Марусю. Дівчата буквально липли до нього.

А для багатьох хлопців — і просвітян, і комсомольців — таким магнітом стала Любка Минківна. Вабила вона хлопців і молодію красою, і шелестом своїх шовкових кофточок, і грою на сцені. Остаточо ж полонила вона своїх шанувальників піснею.

Йшов другий концерт нашого хору. Любка під гітару виконала «В чарах кохання мое дівування». Співала не так голосисто, як наша найкраща співачка Поля Данильченко, але дуже мило, і хлопці просто шаленіли, вимагаючи повторення.

Сприймавши, мабуть, ті оплески собі, псаломщик Гета кланявся публіці. А винуватиця успіху стояла засоромлена, сховавши обличчя на грудях. І це викликало ще гучніші оплески та вигуки.

На третьому концерті дівчина виконала нову пісню, але їй не судилося того, що першій. Любчині шанувальники не заспокоїлися доти, доки вона знову не проспівала «В чарах кохання...».

Ой ті чари кохання! Скільки вони можуть принести радостей і скільки завдати прикростей!

Спершу я щиро радів і ладен був рекомендувати усім самодіяльникам світу: «Знайдіть собі Любку та Степана — і ви будете на баскому коні!»

Раніше було сходилися на репетиції довго, запізнавалися. Одні казали — вечеряли, другі — не пускала мати. Тепер сходилися дружно, навіть раніше призначеної години, репетирувати ладні були хоч до світанку.

Раніше було кожен вимагав великої ролі, щоб дарма не ходити на репетиції. Тепер багато хто був радий виходити на сцену бодай у масовці.

Я тільки догадувався, хто в кого був закоханий, бо мені, як режисерові, завжди було ніколи. А Нестір — той усе підмічав, вів навіть облік закоханих і потім мені доповідав:

— Ти знаєш, уже й військом Губський закохався в Любку! Прийде, сяде десь у куточку і не спускає з неї очей.

— То й що?

— Як це «то й що»? Адже він військом!

Нестір був переконаним антидівчуром, твердив, що зараз революція, що потрібно всі свої сили віддавати комсомолу, а не розтринькувати на дурне кохання.

Любий, славний Нестюша! Згодом виявилось, що він і сам був закоханий у Любку.

ТОВАРИШ ПЕРЕГУДА

Після виборів волвиконкому товариш Перегуда одразу відбув у Валки, а потім у Харків. Якийсь час про нього не було ні слуху ні духу, і Сава Петрович та Василь Хвостатий побоювалися навіть, що він не повернеться: «Молодий, начитаний, який йому інтерес осідати на селі?»

Нарешті, тижнів через два, товариш Перегуда озвався, подзвонивши по телефону, наказав:

— Іду! Вишліть у Валки коней, скличте старий ревом та новий виконком, ждїть.

Приїхав бадьорий, розчервонїлий від морозу, з маузером у дерев'яній кобурі, що телїпалася при боці, з кількома гранатами за поясом. Дружньо потис усім руки, багатозначно проголосив:

— Ревпрївїт вам із Харкова від самого товариша Васильченка!

Ми знали, що в Харкові перебуває столиця нашої республїки, чули про Петровського, Затонського, Скрипника й інших керївників. Хто ж такий «сам товариш Васильченко»? Наш новий голова охоче роз'яснив, що Петровський — то ВУЦВК, а Васильченко — губвиконком. Не пайголовпїший, але такий, що все може, видав йому, наприклад, маузера.

Почастувавши всіх махоркою, він припросив нас сісти і проголосив промову. Говорив з годину, а може, й довше; ми захоплено слухали, бо промовляв він красномовно і про цікаві речі. Від нього я вперше почув про повстання рабів у Стародавньому Римі під проводом Спартака і про Робесп'єра. В якому аспекті він згадав про них — забулося; мабуть, закликав бути такими, як вони.

Закїнчивши промову на найвищій ноті, товариш Перегуда обдарував нас милою усмішкою і сказав:

— На сьогоднішній день годї! Я дуже хочу їсти.

Як правило, усіх приїжджих ставили на квартири до багатїїв: є де переспати, є що поїсти, не збїднїють. А наш новий голова зажадав жити тїльки в бїдняка.

— Але ж у бїдняка ні молока, ні сала, — казали йому.

— Не бїйтесь, не здохну! — багатозначно усміхнувшись, відповїв він.

Сава Петрович з Хвостатим, порадившись, у кого з бїдників чиста хата і мала сім'я, послали мене провести нового голову до вдови Прїськи Розлиганой. Прозвали її так тому, що вона колись розходилася з своїм чоловїком Се-

меном. Через рік вони знову зішлись, але прізвисько Розлигані так до них і прилипло.

У японську війну Семен пішов на фронт і не повернувся. Пріська проживала з сунком, якому звернуло на сімнадцятий.

Зайшовши до хати, квартирант подав матері й синові руку, відрекомендувався:

— Товариш Перегуда! А вас як?

Удова спершу не втямила, в чому справа, а зрозумівши, відповіла, що вона Пріська, а синок — Пудик.

— Як, як?

— Звати його так... Пуд Семенович Минко. Батюшка так охрестив.

— До біса попів, до біса Пудиків! Тепер революція, і змінимо ім'я! — рубонув Перегуда і, звернувшись до парубійка, запитав: — Хочеш бути, як і я, — Володькою?

— Хочу! — радим баском відповів той.

А ще потім відбулася і така розмова:

— Ти, Володько, грамотний?

— Аякже, — відповіла мати. — Три зими ходив до школи.

— Не брешіть, мамо, бо третю не доходив, — поправив матір син. — Чобіт не було.

Бідовий хлопець сподобався квартирантові, він поцікавився, скільки йому літ і чи в комсомолі, на це новоохрещений Володька відповів, що ні.

— А то ж чому, Володько?

Хлопець подумав, буркнув спідлоба:

— Не хочу... Щоб убили?

— Хто?

— Бандити...

Саме в ті дні по Минківці пройшла чутка, що в Сніжківській чи Коломацькій волості Бандура замордував продрозкладку та двох комсомольців, які везли на станцію заготовлений за продрозкладкою хліб. У відповідь на це Перегуда засміявся, ляснув по кобурі свого маузера:

— А оце він нюхав?.. Хай спробує, бандюга!

Побачивши незнаму зброю, хлопець аж кинувся до револьвера:

— Покажіть!.. Дайте подержати!

Перегуда інтригував його, сказав, що коли він запишеться в комсомол, — теж матиме зброю. У парубійкових очах заблищали іскорки, він зиркнув на матір, потім на квартиранта, недовіриливо запитав:

— А ви не брешете?

— Пиши заяву, побачиш...

Волвиконком почав діяти. Що робили завзем, військком, завкомтруд, Олекса Богущкий та інші члени виконкому, пригадую добре і в деталях. Запам'яталося навіть те, що в секретаря Петра Повзуна з'явився новий штампель і писав він уже справжнім чорнилом.

А ось що робив голова товариш Перегуда, заволоклося ніби туманом. Чомусь найдужче зарубцювалося в пам'яті те, що він часто їздив у Валки і Харків, а повернувшись, виголошував запальні промови. Виступав на зборах незможників, перед кожною виставою чи концертом у «Просвіті», навіть перед дітьми у школі.

Жив у тієї ж Пріськи Розлиганої, вона обпирає його і годувала. Продукти поставляли продагенти, яким допомагав Пудик-Володька; Перегуда зробив його своїм ад'ютантом і тілохранителем, озброївши японською гвинтівкою.

Через якийсь місяць ад'ютант сам почав виїжджати на хутори в ролі заготувача продуктів. Робив це просто: показував багатієві мандат з печаткою, знявши при цьому гвинтівку з плеча,— і давай сало, яйця, мед!

— Кому давай?

— На Червону Армію...

В якомусь хуторі, розповідали, одна багатійка, коли Володька показав їй гвинтівку, повернувшись до нього і показала йому те місце, що нижче спини.

— А оце ти бачив, вилупку? — вигукнула вона.— Не лякай своєю дурною пукавкою.

Розповідали також, що в хуторі Манілі трапилася і така історія. Доки багатій заготовляв у коморі те, що від нього вимагалось, Володька попросив хазяйку дати йому їсти. Як правило, приїжджих з волості частували яєчною, ця ж багатійка поставила перед ним миску кваші.

Ад'ютант глянув на квашу, закрутив носом.

— Що це таке? — запитав він, показуючи на квашу.— Як воно називається?

А багатійка у відповідь як крикне:

— Чого ти тут розщокався? Хіба я не знаю, що ти Розлиганий з Минківки? Якщо голодний, то жери, що дала!

До «Просвіти» товариш Перегуда ставився дуже прихильно, відвідував усі наші вечори, прочитав кілька лекцій у читальні, а згодом почав учашати і на наші репетиції. Прийде, почаствує курців махоркою, посидить годинку.

Якось той же Нестюша таємничо шепнув мені:

— Знаєш, чого Перегуда ходить?.. Також закохався у Любку.

Одного разу він досидів до кінця репетиції і потім разом з Любчиними шанувальниками пішов її проводити. Хлопці спершу навіть пишалися: сам товариш Перегуда йде з ними, жартує, підспівує їм!

Навпроти Любчиного двору спинилися. Перегуда вишикував хлопців у ряд, вирівняв по-військовому і раптом наказав:

— Кругом, кроком руш!

Хлопці, гадаючи, що це жартівлива гра, охоче виконали наказ, помаршували назад. А коли озирнулися, побачили, що «сам», взявши дівчину під руку, повів її далі по вулиці.

Любка теж гадала, що це жарт, весело сміялася. Але через кілька хвилин мусила враз напружинитися: найпалкіший у Минківці оратор почав палко її обіймати, намагаючись поцілувати.

Кінчилося це тим, що дівчина з криком на всю вулицю втекла додому і на другий день не прийшла на репетицію. Не прийшла й на третій, і на четвертий, переказала через подружок, що не пускає батько.

Перестали ходити на репетицію і деякі її шанувальники. Я кипів від злості: «Ось тобі й чари кохання, радість від них!..» Пішов з Романом та Нестором до Любчиного батька просити, щоб пустив дочку. А він, як і влітку, тицьнув собі в долону:

— Швидше отут волосся виросте...

Тим часом товариш Перегуда їздив у Валки чи в Харків, бо днів з п'ять його не було. Коли повернувся і почув новину про Любку, викликав мене, сердито запитав:

— Не ходить, значить, на репетиції?

— Не ходить.

— А дуже вона тобі потрібна?

— Як же, головну роль грає.

Перегуда вилаявся, потім щось надумавши, рішуче сказав:

— Іди. Твоя головна буде сьогодні на репетиції!

І виконав свою обіцянку. Любку привів на репетицію міліціонер.

ЗУСТРІЧ У ХУТОРІ ВІЛЬХІВЩИНА

Приїжджав заворг повіткому КСМУ Гриша Кобець, знайомився з роботою нашого осередку, хвалив мене як політоса і гудив:

— У Минківці і вистави, і концерти, і гарна читальня, а на хуторах? Єдина розвага для молоді — вечорниці.

Скликаємо комсомольські збори, вирішуємо утворити вечірні читальні при всіх школах, а в двох найвіддаленіших хуторах відкрити читальні в селянських хатах. Розбившись по двоє-трое, роз'їжджаємося на місця.

Ми з Нестором їдемо у Вільхівщину, що широко розкинулася над річкою Грушевою. Приміщення для читальні знайшли одразу. Була то не хата, а чималий кам'яний будинок під бляхою, в якому проживав багатій Папуга. Довідавшись, чого ми забилися, Папужка зняла було галас, але поважний господар так цикнув на неї, що вона одразу змовкла.

— Для такого діла, пожалуста! — люб'язно казав він, намагаючись говорити «по-культурному», бо до революції служив у кінній поліції і навчився.— З дорогою душею можете забирати і найбільшу комнату, пужалуста. Но для пользи діла краще буде в оцій, отдельонній.

Вибрали «отдельонну» кімнату, до якої був хід просто з сіней-коридорчика. Запобігливий господар наказав Папужці і дочкам одразу винести з кімнати усе непотрібне, гарно прибрати. Тим часом тридцятковий зібрав на хуторі деякі меблі: кілька лав, другу лампу і навіть настінний годишник із «зозулькою».

Коли «зозулька» відкувала шосту годину, читальня була готова до відкриття. На двох столах лежало кілька книжок та брошурок і газети, що ми привезли з собою, на стінах гарцювали відомі вже читачам червоні козаки, красувалися портрети Леніна, Шевченка і Марка Кропивницького — усе, що дістали у валківській книжковій крамниці.

Народу набилося повно, довелося відчиняти двері, бо багато стояло в коридорі. За звичкою, якої ми свято дотримувалися у Минківці, вечір почали «Інтернаціоналом». Виявилося, що з присутніх його знав лише один, демобілізований червоноармієць, отже, почали втрюх. Правда, приспів «Чуеш, сурми заграли» після другого куплета підхопило ще кілька чоловік, а після третього — співала більшість.

Потім обрали завідуючого читальнею — демобілізованого червоноармієця, двох читців і приступили до читання. Валківський «Незаможник» був малого формату, прочитали за якусь годину.

— Жаль, що газета така куца, — пошкодував Папуга. — Нам би більшу.

Ми пообіцяли привезти для читальні невелику бібліотечку, передплатити, крім «Незаможника», всеукраїнську газету «Селянська біднота», яка згодом стала зватися «Селянською правдою».

(Принагідно похвалюся: через два роки у цій газеті я вперше побачив своє ім'я під моєю першою кореспонденцією. Редактором газети був Сергій Пилипенко, а секретарем — Остап Вишня. Отже, я можу вважати себе їхнім літературним хрещеником).

Тиждень зо три читальня у Вільхівщині радувала нас. Завідувач сповіщав мене, що люди охоче відвідують читальню, особливо в суботу та неділю.

І раптом така писулька:

«Люди чогось перестали ходити. Позавчора було восьмєро, а вчора п'ятеро, та й ті жонаті. А молодь потягло знову на вечорниці».

Ідемо з Нестором у Вільхівщину. Прибули, коли звечоріло, застаємо в читальні тільки завідувача та одного читця.

— В чому справа?

Завідувач знизує плечима, а читець ухильно кидає:

— Ураз наче сокирою відрубало...

Ідемо на вечорниці. Ще здаля чуємо співи — було напровесні, і двері до хати стояли навстіж. Зустріли нас приязно, але насторожено, запросили сідати.

Почали з жартів, поговорили про те, про се, потім цікавимосся:

— Вселіше тут, ніж у читальні, чи що?

Запитання на якусь мить ніби повисло у махорковому диму, потім хтось озвався з кутка:

— Не знаю як қому, а мені на вечорницях веселіше. Бо й співати можна, потанцювати й покурити.

— Та й чарку випити, — додав ще хтось під схвальний смішок.

Проте сміх одразу й урвався. Парубок, який припрохував нас сідати, владно цикнув на реготунів, мовив розважно:

— Дурне ото сказав Семен про випивку. А Иван правду каже: ні поспівати в читальні, ні потанцювати.

— Чого ж, після читання можна й повеселитися.

— Е, які то веселощі в Папуги...

Мені спало на думку: «Може, Папужка чинить якісь перешкоди?» Парубок заперечливо покрутив головою. «Що ж тоді?» Дивлюсь на дівчат, що сиділи навколо столу, ближче до світла, вишивали.

— І вишивати можна в читальні. Дві лампи, а можна й третю засвітити.

Усі мовчали, говорив тільки один, очевидно, верховода.

— Ні, ні,— заперечував він.— А щодо газеток, присилайте сюди, тут будемо читати.

Почувалося, що парубок щось приховує, що тут діє якась інша пружина. Але яка?.. Йдемо до тридцяткового, може, він розгадає загадку.

Вечір був темний, за кілька кроків нічого не видно. Тому, коли перед нами виникла якась чоловіча постать, я ледве не наскочив на неї.

— Легше, Василю! — почувлося.— Здорові!

Голос видався знайомим.

— Хто?

— Таж не вовк і не світова гідра.

Упізнаю по отій «гідрі»: Петро Рябенко! Але чого це він, продагент з чужої волості і навіть іншої губернії, опинився у Вільхівщині?

— Воєнна тайна! — відповів він, озирнувшись.— Чув про бандитів? Позавчора під Білухівкою воєнкома — раз! — і злетіла голова. І двох отаких, як оце ви.

Відчув, що моя душа полізла в п'яти. Подібні новини частішали й частішали. «Але чому Петро про це заговорив? Чому никає по хуторах — вишукує бандитів, чи що?.. І чому сам?»

— А я не сам! — сказавши це, засунув пальця в рота, неголосно свиснув. У відповідь з луку над Грушевою почувся такий же притишений свист.— Чули?

Чого я з Нестором у Вільхівщині, що роблю, Петро не розпитував. Поцікавився тільки, що нового у Минківці, як поживають там його батько й мати.

Потискуючи нам руки, Петро попросив:

— Не кажіть батькові й матері, що бачили мене. Та й нікому не кажіть.

— Чому, Петре?

— Воєнна тайна...

БАНДУРА І ЙОГО ПРАВА РУКА

Весна прийшла раптом. Снігу взимку випало мало, він зійшов за якийсь тиждень, поля швидко просохли.

Одного вечора батько урочисто попередив мене:

— Завтра поїдемо сіяти.

Та вийшло так, що батько змушений був сам їхати в поле. Уранці до мене прибіг міліціонер Олекса Момот, сказав, що мене викликає старший міліціонер Діденко. Негайно!

Діденко належав до шанувальників нашого хору, добре співав і збирався в наступному концерті виконати свою улюблену пісню «Дивлюсь я на небо». До мене ставився він дуже приязно і, між іншим, обіцяв дістати мені наган, взамін гвинтівки, що я передав міліції.

Зайшов я до Діденка, як рівний до рівного, простяг йому руку. А він навіть не глянув на неї, кивнув Момоту, щоб вийшов, і тоді суворо не запитав, а наказав:

— Розкажи, як ти зустрівся з правою рукою Бандури!

— Якою рукою? — отетерів я.

— Не придурюйся, сам знаєш якою. Я вчора був у Вільхівщині і все знаю.

Стало ясніше: мова йде про Петра Рябенка. «Але причому тут права рука Бандури?.. Невже він?..» Пригадав зустрічі з ним на Вакулісі, у Білухівці, останню. І я розповів Діденкові все.

— Чого ж ти нам нічого не сказав?

— Бо він просив... Казав, що воєнна тайна.

— Дурак ти! — з докором, але вже без злоби в голосі буркнув старший міліціонер.

Пославши Момота за Нестором, Діденко сів писати протокол: цього вимагав сам товариш Перегуда. Склавши протокола, він повів мене до «самого». Той сидів за столом, озброєний, як і завжди, маузером та гранатами, а позад нього стояв виструнчений Пудик-Володька з гвинтівкою.

Після того випадку з Любкою Перегуда охолонув до «Просвіти», не виступив навіть з промовою на останній виставі. Проте до мене ставився поблажливо-приязно і одного разу поспівчував мені:

— Важко тобі у тій «Просвіті». Псаломщики там, гнила інтелігенція. Але ти той, держи хвіст трубою!

Тепер, коли я зайшов до нього з Діденком, він якось злорадно визвірився на мене, гаркнув:

— А-а, це ти, бандюга! — і до Пудика-Володьки: — Обшуйкай його! Раз-два!

Той послужливо обшарив мене, заліз навіть у пазуху, повнивертав кишені. З однієї вилав мій складаний ніжик, брязнувши об підлогу.

— Забери ножика, — наказало вачальство, — бандюга і таким заріже.

Я спробував був захищатися і цим ще дужче озлобив Перегуду.

— Мовчать, бандюго! — заверещав він, хапаючись за ручку маузера.— Зараз же застрелю, собако!

Тим часом Момот привів Нестора. Перегуда і його зустрів лайкою, почав допитувати сам, а мене наказав посадити в холодну, що містилася поряд з кімнатою міліції.

Просидів я там з годину. Пекла образа: «Бандюга!» Який же я бандюга? Ну винен, що не розкусив того Рябенка, винен. З'ясувалося, що він «мобілізував» у Вільхівщині та сусідніх хуторах восьмеро коней і кудись зник із ними. Але причому тут я?»

Через загратоване віконце у дверях з коридора чулися чийсь притишні голоси. Може, там є хтось з комсомольців? Хотів уже кликати на допомогу, щоб сказали про мене Саві Петровичу або Хвостатому. Та товариші самі догадалися це зробити. Коли мене знову покликали на судилище, там уже сидів Сава Петрович.

Перегуда помітно охолонув, не називав мене бандюгою, але тримався войовниче. Тицяючи на мене і Нестора пальцями, він запально філософствував:

— Ви тільки гляньте на цих так званих комсомольців. Читальня — орган революції на хуторі — розпалася, а вони розвішали свої дурні вуха і не догадалися чому. Бандити на їхніх очах грабували у селян коней, а вони сиділи на вечорницях і дудлили самогон.

— Не пили ми, чесне комсомольське! — заперечив Нестір.

— А про коней тільки тут почули,— підтримав товариша я.

— Мовчать, коли говорять голова волвиконкому! — обірвав нас Перегуда.— Як ви смієте козиряти чесним комсомольським словом? Та якби ви були справжніми комсомольцями, ви б класовим нюхом відчули, що Рябенко бандит, одразу б застрелили його, як скаженого собаку!

Сава Петрович, який досі мовчав, раптом засовався на місці. Я з надією глянув на нього: «Адже він знає мене як облупленого. Невже не заступиться?»

— П-правильно, т-треба було б застрелити бандита! — заїкаючись, сказав він.— Але чим?

— Як чим? — витріщив на нього свої красиві очі Перегуда.

— Таж хлопці були там з газетами та книжками. А вони не стріляють.

Діденко, міліціонер Момот невимушено, щиро засміялися, а Пудик-Володька аж залився реготом. Перегуда схопився, розмахуючи руками, накинувся на всіх:

— Смієтесь! Ви всі тут смієтесь з мене, бо я голова Радянської влади у волості, бо я більшовик! Та я б зубами загриз того бандита, бо коли не я, то він мене загризе. Та чи знаєте ви, що цей бандит на тих конях, що забрав у Вільхівщині, завтра налетить на Минківку і порубає нас, як тих гусей. Чи знаєте ви, що ми сидимо, як на вулкані міжнародної та внутрішньої контрреволюції, який може вибухнути щохвилини?..

Справа ця закінчилася для мене з Нестором обговоренням на комсомольських зборах. Перегуда покричав на нас і заспокоївся. Проте його пророцтво про вулкан і справді почало здійснюватися.

Перший, найслабкіший вибух стався у страсний вечір за три дні до великоддя. Ми в «Просвіті» готували до свята якийсь водевіль і невеликий концерт. Репетицію закінчили раніше, ніж звичайно, поспішали, щоб не прогавити страсного видовища, коли після церковної відправи люди розходяться на домівки із засвіченими свічками. Ті страсні свічки, зливаючись, перетворюються на рухливі вогняні річки, що розтікаються по вулицях.

На вулиці поблизу церкви прогулювалися кілька міліціонерів та продагентів, завзем Мирон з фельдшером Трохимом Омеляновичем, чоловіка з п'ять комсомольців, з яких двоє були озброєні, бо мали цієї ночі чергувати. На виконкомівському ганку сиділи Діденко та військком Василь Губський.

Було тихо, часом тільки доносився спів церковного хору. І раптом ту тишу різонув оглушливий постріл, очевидно, з відріза, а потім і другий. Я з Романом та Нестором кинулися були до виконкому, але нам дорогу перетяв вершець, вигукуючи:

— Руки вгору, комунія!

Кинулися в інший бік — і там наразилися на другого верхівця. Залишалось одне: тікати в розчинені ворота церковної огради...

Про цю та ще деякі події того часу я написав у двадцятих роках сатиричне оповідання «Власть на місцях». Щоб негативні явища були смішніші, я дещо пересатиривав, але епізод про перший наскок банди я змалював з природи і тому дозволю собі його навести:

«...Церкву оточили бандити. Усі, хто був в огradі, шарахнулися всередину. А там що творилося — просто страх. Служба припинилася, батюшка заліз у вітвар, баби плачуть, діти кричать.

Заліз коло криласа в куток, стою, очима блимаю. Чую — хтось сіпає за рукав, глянув — батько.

— Надівай швидше свиту, на тобі ж галіфе червоне...— скинув з себе, натягає на мене.— Та свічку на в руки, ставай навколiшки й молися. Молися, сину...

Зціпив у руках свічку, втупився очима в якогось святого. Хотів молитися — молитви з голови повилітали. Бачу: пройшов один бандит з наганом, далі другий — когось шукають. Гукнули:

— Баби, діди, дiтвора, виходь!

З криком і плачем посунули з церкви.

— Приготов документи!

Зиркнув праворуч — стоить завзем, за ним міліціонер, ще хтось... Лиць нема, якась крейда. Замість молитви, почав лічити:

— Раз, два, три... десять... сто...

Враз усі шарахнули до дверей, я за ними... Вихопився з церкви, перескочив через ограду і на садки...»

Банда зникла так само несподівано, як і з'явилася. Так буває з кулястою блискавкою: залетить у хату, пошипить, немов гадюка, і, насмердівши, щезне.

Спійманий згодом учасник цього наскоку зізнався, що керував ними Бандура, що метою його були патронці, в яких банда відчувала гостру нестачу. А головний розвідник Петро Рябенко запевнив:

— Уся міліція та комсомол в Минківці обвішані патронцями, можна здорово підлататися.

Не підлаталися. Доки бандити штурмували церкву, Діденко та Губський зняли стрілянину біля виконкому. До них одразу прилучилися кілька міліціонерів та озброєні комсомольці. Боячись потрапити в пастку, нечисленна банда дала драла.

Над селом повисла тривожна тиша. Я зупинився в чийомусь садку, трохи віддихався і згадав наказ товариша Перегуди:

«На випадок загрози революції наказую усім, хто має вогнепальну зброю, негайно з'явитися до волвиконкому.

В разі невиконання винні будуть покарані за законами революційного часу».

Цей наказ він обнародував напочатку свого головування, дав прочитати кожному, і кожен розписався, що читав. Розписався і я.

«Але ж ти тепер не маєш ніякої зброї»,— підказував мені внутрішній обережний голос.

«Але ти комсомолец і мусиш з'явитися!»— наказував інший голос.

Коли я вібрався на вулицю, мене одразу спинили:

— Руки вгору!.. Хто ходить?

Був то Микита Танько, наш комсомольський голова. Він почувався винуватим, лаявся:

— Чортбатька-що! Треба було б одразу стріляти, а ми... Гайда до виконкому!

Там збиралася уся наша озброєна сила. Не було тільки Сави Петровича, Хвостатого та ще декого, бо вони жили на хуторах. І не було самого головного— товариша Перегуди— та його ад'ютанта.

Комусь спала тривожна думка:

— Може, їх побили бандити або забрали з собою?

До хати Пріської Розлиганої побігло кілька чоловік, в тому числі і я. Вкрай перелякана жінка не пустила нас навіть у хату, крізь засунуті двері белькотіла:

— Нема нікого... Ой, нема!

Рано-вранці Пріська прибігла до виконкому, принесла гвинтівку, гранату, сказала, що синок з'явився і вона його замкнула в хаті.

— А товариш Перегуда?

— А я знаю?.. Пудик каже, що подався у Валки за військом...

Військо— невеличкий загін ЧОПу (частина особливого призначення)— уранці проїхало через Минківку, але Перегуди з ним не було.

ХАРКІВ, 1921

Минув, може, місяць.

Товариш Перегуда не повертався, казали, що він живий-здоровісінський, хтось бачив його у Харкові. У волвиконкомі тимчасово головував Сава Петрович.

Життя потекло тихо-мирно. Я, та й усі просвітяни, захопилися героїчною драмою «Гаркуша». Вона була для нас ультрареволюційною, бо там били панів. Але як її ставити, у що одягати тих панів, я не знав, бо не бачив «Гаркуші» на сцені.

Згадався Юрко Заховай, який узимку виїхав у Харків і обіцяв нам допомагати. Вирішив поїхати до нього. Майже всі просвітяни дуже полюбили Юрка, нанесли для нього чималу торбу гостинців — сала й ковбас. Я забрав усі гроші, що були в «Просвіті», щоб придбати хоч якийсь одяг для «Гаркуші».

З Минківки до Харкова — сімдесят кілометрів. Цю відстань мої земляки долають тепер так: сідають у своєму селі в автобус, через десять хвилин пересідають у Валках на інший і через годину сходять у Харкові.

Тоді ж, вставши рано-вранці, я двадцять верстов чалапав пішки до станції Ков'яги і довго сидів там, немов на голках: «Чи буде поїзд, чи ні, а головне — чи сяду я в нього?»

Поїзд нарешті прийшов, в ньому було повнісінько пасажирів. Довелося лізти на переповнений дах вагона, однією рукою обіймати вентиляційну трубу, щоб не злетіти, а другою міцно тримати торбу з гостинцями і так, на пташиних правах, долати верству за верстою.

Під Харковом, де проїжджали попід мостом, усі на дахах мусили якомога нижче прихилитися, бо траплялося чимало випадків, коли необережні залишалися без голів.

У Харкові я вже бував, отже, місто знав добре. З вокзалу пішки простую до губвиконкому. Сава Петрович, видаючи мені відрядження, казав: «Заходь там сміливо. У губернії тебе стрінуть як свого».

На Катеринославській, тепер вулиці Свердлова, натрапляю на небачене диво: назустріч мені рухається чимала юрма, поперед якої вистрибували хлопчики, щось вигукуючи і тицяючи пальцями назад.

Спинаюсь, приглядаюсь і бачу: тротуаром, побравшись за руки, йдуть двоє — довгогривий молодий чоловік і така ж молода жіночка, одягнені як Адам та Єва в період їхнього райського життя. І в нього на грудях чимала дощечка з написом:

Геть сором!
Хай живе свобода особи!

Обурені харків'яни плювалися і ляялися. Наступного дня я дізнався, що тих поборників «свободи» десь врешті побили, Адам з Євою потрапили до лікарні.

На Університетській гірці потрапляю в іншу людську юрму. Вона зібралася навколо старого кобзаря, який, пригравши на бандурі, співав Шевченкові «Думи мої, думи...».

У крилатий бриль біля його ніг щедро летіли троячки й п'ятірки.

А ось і Соборна, пізніше Радянська площа. У центрі її в 1919 році височіла братська могила загиблих в ім'я революції. Денікінці зрівняли її з землею. Навпроти собору стояв великий будинок губвиконкому, пофарбований у червоний колір.

Зустріли мене там і справді як свого. Привітні молодички у червоних хусточках видали мені папірця до Всеукраїнського селянського будинку — ночувати, і талони на обіди та хліб. Крім того, видали натурою півтори пачки легкого тютюну та три пачки сірників.

Всеукраїнський сельбуд містився на Павлівській, тепер площі Рози Люксембург. Про цю незабутню установу хочеться сказати найтепліше слово. В ній не тільки спали й обідали приїжджі з усієї України селяни.

Тут у 1921 році почала виходити всеукраїнська газета «Селянська правда», про яку я вже згадував.

Тут у 1922 році утворилася перша в республіці літературна організація — спілка селянських письменників «Плуг», відбувалися відомі плужанські «понеділки», уславлені Остапом Вишнею.

Тут у 1923 році народився був молодий театр імені Лесі Українки, який на сцені сельбуду готував, а в робітничих клубах грав інсценізовані «Гайдамаки» Шевченка, «В катакомбах» та «Йоганну, жінку Хусову» Лесі Українки, «Одруження» Гоголя, «Саву Чалого» Тобілевича, «Лікаря з примусу» Мольєра, «Мірандоліну» Гольдоні...

Керівником театру був комуніст Дмитро Грудина — актор, режисер, талановитий театральний і літературний критик.

Споминаю зараз той селянський будинок у Харкові і шанобливо кажу:

— Б'ю чолом тобі за те хороше, що ти дав і мені! На твоїй маленькій сцені я грав запорожця у «Гайдамаках» і раба в «Йоганні, жінці Хусовій». Щоб бути чорним, з голови до п'ят вимазував на тіло банку фарби, а відмивався від неї другого дня, бо баця увечері не працювала.

З цієї ж сцени я читав плужанам свою п'єсу «Ой у полі жито», скомпоновану мною за чудовим оповіданням Андрія Головка «Червона хустина». До речі, з автором славнозвісного «Бур'яну» я познайомився у ідальні того ж таки сельбуду.

Та це було пізніше. А тоді, в 1921 році, я тільки ночу-

вав там і годинами просиджував у читальні, в якій знаходив усі тогочасні газети й журнали.

Вікно моєї кімнати на четвертому поверсі виходило на широку площу. У центрі її стояла незграбна дерев'яна будова — трамвайна диспетчерська. Обіруч її пролягали колії, по яких час від часу з грюком та дзенькотом пробігали обідрані вагончики.

Увечері трамваї часто стояли, бо не вистачало електрики.

— Підводить Турчанка! — казали про свою електростанцію харків'яни.

«Турчанкою» її прозвали через те, що турбіна для неї була куплена в Стамбулі.

Праворуч через усю площу червонів довжелезний транспарант з написом: «Мир хатам, війна палацам!» А ліворуч, на березі Лопані, стояв великий багатопверховий будинок з вивіскою по довжині всього фасаду. На червоному тлі було введено: «Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет».

ВУЦВК... Найвищий орган Радянської влади на Україні. Це я знав. І знав також, що головує в ньому Григорій Іванович Петровський — соратник Леніна.

Заманулося побачити Петровського. Будь-що! От буде чим похвалитися перед товаришами. До того його бачив з мінківців тільки Сава Петрович, що був делегатом Першого Всеукраїнського з'їзду комнезамів.

Виходжу на площу, прямую до ВУЦВК, разом з якимись людьми заходжу до просторого вестибюля. Одні з людей проходили далі, інші спинялися біля столиків, зупинився і я біля одного, за яким сидів досить приємний чоловік у полинялій гімнастерці з червоною зірочкою на грудях.

— А ти по якому ділу, молодий товаришу? — спитався той чоловік, коли підійшла моя черга.

— Хочу побачити голову ВУЦВКу товариша Петровського! — відповідаю.

— Та й усе?

— Та й усе...

Моя селянська безпосередність, очевидно, сподобалася тому чоловікові. Він по-приятельському повідав мені, що побачити Петровського не штука, — ось він і зараз проходив тут, поїхав на якийсь завод. І через якусь годину повернеться, бо допізна працює тут.

— Але чи добре тобі, хлопче, тут стовбичити?

— А я там, на вулиці, постою, — відповідаю.

Чоловік із зірочкою осміхнувся, розвів руками: мовляв, що з тобою робити, отаким настирливим? Потім вийняв із шухляди червоненький квіточок, подав мені. На ньому було надруковано, що подавець його запрошується на якусь всеукраїнську нараду, яка відбудеться у міському театрі.

— Приходь післязавтра. Там не тільки побачиш, а й почувеш Григорія Івановича...

До вечора було ще далеченько, і я, забравши у сельбуді торбу з гостинцями, побіг шукати Юрка Заховая. Застав його вдома, у сестри. Зустрів він мене наче рідного, обняв і цілував.

А ще дужче вразило й втішило мене те, що Юрко уже працював в українському театрі, і не кимось там, а помічником режисера. Я аж підвівся зі стільця, благоговіючи перед ним, як бабуся перед архієреєм.

— Помічник режисера! У самому Харкові!

Юрко зайшовся реготом, потім обняв мене, пояснив:

— Помреж — це старший побігало в театрі. Але дарма, мені аби зачепитися у справжньому театрі, повчитися!

Він захоплено розповів мені про тогочасний український театр у Харкові, в якому, власне, було дві трупи: однією керував уславлений актор і режисер Лев Сабінін, а другою — талановитий молодий режисер і актор Іван Юхименко. Найпопулярнішою артисткою в театрі була Марія Денисівна Дикова.

— А сьогодні в нашому театрі починає гастролі сам Панаас Карпович Саксаганський!

Через якусь годину я вже сидів у літньому театрі саду «Тіволі», неподалік од Південного вокзалу, дивився «За двома зайцями». Роль Голохвостого виконував сам Саксаганський. Йому тоді вже було шістдесят два, але я бачив його зі сцени джінджуристим парубком, правда, підтоптанним, і від задоволення почував себе на сьомому небі.

А на другий день, годині десь о десятій, Юрко повів мене до театру «Муссурі», на одній вулиці з «Тіволі», щоб я побачив справжню репетицію.

Репетиція була, мабуть, генеральною, бо спочатку усе йшло, як і на виставі: піднялася завіса, артисти діяли в гримі, одні виходили, другі з'являлися, і раптом почувся крик:

— Ні к чорту!.. Спускай завісу, починай спочатку!

І так кілька разів. Я сидів у залі, мені все дуже подобалося, а режисер кричав, лаяв артистів, ганяв мого друга

Юрка, вимагав повторення, особливо масових сцен. Завіса то піднімалася, то спускалася.

(До речі, про оту завісу, яка мене так дратувала. Була вона оксамитна, пошта вже після денікінщини, отже, новенька. І раптом одного разу приходять артисти на репетицію, а завіси немає — украли вночі злодії.

Доки пошили нову, у театрі «Муссурі» грали без завіси. Були примушені. До речі, що змушує деяких режисерів тепер грати без завіси?.. Новаторство?.. Гріш ціна такому «новаторству»!)

А ще дратувався я того дня і з такої причини. Ночував я в сельбуді. Стомлений за довгий літній день, одразу заснув, але проспав, може, три, а може, й дві години. Мене уперше в житті атакували блощиці, мільйонна армія блощиць. Я сидів на ліжку і чухмарився, усе мое тіло щеміло від злих укусів.

Чую, ще хтось чухмариться, лається:

— На селі бандити, а тут ці розбійники! Бери, хлопче, ковдру, ляжемо на підлозі.

Стомлений безсонням і покусаний, я ледве дочекався закінчення репетиції. Проте коли Юрко нарешті з'явився біля мене і запитав, чи я не заснув, я мажорно відповів:

— Що ти! Вік би сидів на репетиції...

Мій харківський друг потяг мене до себе обідати. Маючи на увазі мишківський гостинець — з півпуда сала та стільки ж ковбаси, — я пішов. І був дуже спантеличений. Юркова сестра почастивала нас якимсь супом, потім чаєм з сахарином, а сала й ковбаси дала тільки по маленькому шматочку.

— Більше не дам, — сказала вона, по-змовницькому перезирнувшись з братом.

— Ти геній, сестрице! — відказав на це Юрко.

Гарячий чай просто зварив мене, але признатися, що мені хочеться спати, було якось ніяково. Переконавши Заховаїв, що мені конечне треба сходити в губвиконком, я пішов від них. Де ж поспати? Згадавши сельбудівських блощиць, я аж здригнувся. Хіба піти на берег Лопані?

Там на зелених моріжках спали якісь люди. Потім я довідався, що то були безпритульні, якими кишив тоді Харків, дівчата легкої поведінки, їхні фраери та ракли. Вибравши вільне місце на травичці, я ліг і одразу, мабуть, заснув.

Прокинувся увечері, коли в Лопані вже купався молодий місяць. Згадав, що о сьомій мав бути біля театру «Тиво-лі», — Юрко пообіцяв провести мене не тільки на виставу, а

навіть за куліси, щоб я близько міг побачити Саксаганського, який того дня виступав у «Паливоді».

І проспав. Саксаганського проспав!

Хотілося пити. Промивши очі в Лопані, іду на Катеринославську, де я вдень бачив кіоски з газованою водою.

— Тобі з сиропом чи без?

Випив склянку з сиропом. Був він, мабуть, з сахарином, бо мав нудотно-солодкий присмак, міцно вдарив у ніс гістропарфумним духом. Щоб затамувати той неприємний присмак, кажу кіоскерці:

— Налийте другу з безсиропом...

Лізу в кишеню по гроші, щоб розплатитися, потім у другу й третю. Грошей не було.

— Украли,— кажу.— Усі гроші витягли!

А кіоскерка враз хап з мене картуза і сховала:

— Плати! Багато вас таких тут валандається.

Біля кіоска набралася черга. Якесь інтелігентна жіночка, спасибі їй, повірила, що в мене й справді витягли гроші, заплатила за мене. Щось карбованців зо три. Ішов я до сільбуду і широко радів: як добре, що є гарні люди, які тобі вірять; і як чудово, що в моїх кишенях була тільки сотняжка, а решту, щось понад десять тисяч карбованців, я залишив Юрковій сестрі на одяг для «Гаркуші».

Ще на сходах у сільбуді відчув якийсь сморід, а в кімнаті той сморід поліз і в очі, і в ніс. Виявилось, що годину тому тут душили блощиць.

— Поспимо цю ніч, як пани! — радів один з моїх сусідів.

А другий, той, що порівнював блощиць із бандитами, філософськи додав:

— Отак і на селі подавимо усяку нечисть!

ХАРКІВСЬКІ ЗУСТРІЧІ

О десятій ранку, тримаючи в руці червоненьке запрошення, іду на нараду до міського театру. Не можу втриматися, щоб не сказати про Харківський міський театр бодай кількох слів.

У ньому пізніше я бачив чудові мистецькі витвори Леся Курбаса, Гната Юри, Мар'яна Крушельницького. У ньому ж уперше народилися мої драматургічні діти «Не називаючи прізвищ» та «Сповідь Юліана».

А тоді я йшов туди дивитися і слухати Григорія Івановича Петровського.

На тій нараді він головував. Йому йшов тоді сорок четвертий, отже, був ще молодий, але зовнішній його образ моя пам'ять закарбувала старішим. Може, це тому, що вічна-віч побачив його пізніше, коли йому було під п'ятдесят.

Побачення це має таку історію.

Була у мене глухоніма сестричка Олеся. Мати все плакала, журилася: «Росте, як та билина в полі, усі вітри її хилять...» Проживаючи вже у Харкові, я намагався влаштувати Олесю до школи глухонімих на Клочківській вулиці, але її не приймали, казали — переросток.

І був у мене товариш по «Плугу», молодий, як і я, письменник Іван Кириленко. Він працював помічником чи особистим секретарем у Петровського. Розповів я йому про сестричку, прошу допомогти. Іван пройнявся щирим жалем до дівчинки, сказав прийти до нього у ВУЦВК другого ж дня.

— Щось зробимо. Приходь тільки раніше, о дев'ятій годині.

Приходжу рівно о дев'ятій, а він одразу:

— Ходімо.

— Куди?

— Не «куди», а до Григорія Івановича. Він зараз один...

Іду я і сам не вірю: балакатиму з самим головою ВУЦВКу! І трохи непокоюсь — що, як скаже: «А чого це ти, хлопче, одразу до мене? Думаєш, що у голови найвищої влади у республіці тільки й діла, що твоя сестричка?»

Не сказав цього Петровський, але й великої приязні не проявив до мене. Почувалося, що був чимось заклопотаний, припросив сісти. Бачачи, що Іван стоїть, відповідаю:

— Я й постою.

А він на це:

— То тоді доведеться і мені встати. Такий порядок.

Кириленко штовхнув мене кулаком у бік, і я швидко сів.

— Ось так,— усміхнувся Григорій Іванович.— Тепер кажіть.

Я коротко виклав свою справу, таку маленьку-маленьку, здавалося, у такому великому кабінеті. Закінчуючи, я так і сказав — маленьку. А він, вислухавши, раптом каже:

— На жаль, не маленька, молодий товаришу. І добре, що ви прийшли, сказали про це. Тож, мабуть, таких, як ваша сестричка, багато...

Справа, очевидно, схвилювала Григорія Івановича. Він звівся з-за столу, пройшовся по кабінету. Запам'яталося,

що був у чоботях, просторі темні штани трохи звисали на халяви. По короткій мовчанці задумано мовив Іванові:

— Чув, Ваню?.. Глухоніма. Це ж тобі ні слово сказати, ні пісню заспівати. А живи...

Занотувавши щось у блокноті, що лежав на його столі, Григорій Іванович наказав Іванові підготувати відомості про становище шкіл для глухонімих і одночасно для сліпих. А мені порадив таке:

— Ідьте на Ключківську і скажіть там: Григорій Іванович Петровський дуже просить прийняти дівчинку в школу.

— А якщо мені не повірять? — запитав я.

— Тоді прийдете вдруге і скажете. Добре?

Удруге приходити до Петровського мені не довелося. Через тиждень Олеся вже вчилася в школі...

Та повернуся до наради, де я побачив Григорія Івановича уперше. На тій нараді йшлося, мабуть, про відбудову народного господарства України. У моїй пам'яті засіло слово «розруха», що раз у раз повторювалося у поєднанні то з вугіллям і сталлю, то з паровозами, машинами, хлібом насущним.

Перший говорив Григорій Іванович, стоячи за довгим червоним столом, за яким ще сиділо чоловіка з двадцять. Говорив він голосно, бо радіопосилювачів тоді не було. Слухали його уважно, але коли казав про щось смішне, усі пожвавлювалися, а раз вибухнули реготом. І було чого. На якомусь заводі, розповідав Петровський, що виробляв раніше апаратуру для цукроварень, роблять запальнички...

Потім на трибуну, що стояла на авансцені, вийшов високий моложавий чоловік з короткими вусами. (Тоді майже всі наші керівники носили вуса, а старші — Петровський, Скрипник, Шліхтер — були з борідками). Заглянувши тепер в історію, догадуюсь, що доповідачем був не хто інший, як Влас Якович Чубар. Він у ті роки був головою Вищої ради народного господарства УРСР.

Влас Чубар. Тоді я бачив його з гальорки, слухав годину чи дві, і все. Добре запам'ятався він у пізніші роки, коли став головою Раднаркому України. Так випало, що я бачив його на зборах робітників заводу «Серп і молот» у Харкові, на зустрічі з моряками в Одесі, на маневрах Червоного козацтва у Проскурові, на зборах колгоспників у Скадовську.

А в Комунистичному університеті імені Артема, що існував у Харкові у двадцяті роки, я мав з ним зустріч і при таких обставинах.

До студентів університету завітала група письменників: Сергій Пилипенко, Василь Чечвянський, поет Андрій Панів, Павло Усенко та я. Пилипенко сказав запальне слово про літературу, поети прочитали ліричні вірші, я з Чечвянським посмішили студентів гуморесками.

Вечір пройшов весело, студенти нам щиро дякували. Одні сказали слово з трибуни, а інші просто потискували руки.

І раптом із задніх рядів чуємо голос:

— Дозвольте і мені подякувати!

Бачимо: до нас на сцену прямує Влас Якович Чубар. Не помічений ніким, він сидів із ректором університету у куточку, слухав нас.

Привітавшись з кожним, Влас Якович щиро, по-народному сказав:

— Здорово у вас вийшло! Від душі дякую!

Сів із нами і довго розмовляв.

МАХНО

Щастило мені в Харкові.

Я ще раз побачив Панаса Саксаганського в «Суєті» і таки побув з ним упритул за кулісами. Побачив також знаменитих тоді братів Роберта та Рафаїла Адельгеймів у «Розбійниках» Шіллера.

Повертався у Минківку з чималим і духовним, і матеріальним багажем. У торбі, в якій я привіз до Харкова гостинця, лежали козацький жупан для Гаркуші, два панські костюми, кілька суконь для паній і навіть реквізитний пістоль. Моїх десяти тисяч, звісно, не вистачило б, спасибі Юрковій сестрі: сукенки й брилики для паній вона виміняла за сало й ковбасу...

Іхав, сидячи на буферах, міцно тримаючи свій коштовний багаж, і уявно бачив своїх артистів на сцені, одягнених, як у справжньому театрі. Таке уперше побачить моя Минківка!

Прийжджаю на Ков'яги, іду у Валки, і раптом ніби гострим ножем по серцю:

— У Минківці Махно!

Не йду, а біжу до повітвиконкому. На подвір'ї багато людей, серед них і минківці: Василь Хвостатий, брат Юхим, Микита Танько, Максим і ще хтось з комсомольців. Один поперед одного розповідають:

— Налетів Махно, як чорна хмара.

Було це в неділю чи в якийсь свято. На виконкомівському подвір'ї збиралися незаможники на збори, по вулицях ходили хлопці й дівчата, співали.

— Я саме підходив до села,— розповідав Василь Хвостатий.— Бачу: біжить от він, Максим, галасує: «Діденка зарубали! Губського застрелили...»

— Сам бачив, своїми очима! — ніби переконував мене Максим.

— Ми тоді в жита і навпростець оце у Валки...

Телефонного зв'язку з Минківкою не було. Хвостатий дуже хвилювався за долю решти комсомольців та комуністів і особливо Сави Петровича. У нього боліла нога, отже, міг не втекти.

На подвір'ї повітвиконкому збиралися валківські комуністи та комсомольці, робітники ремісничого училища, друкарні, цегельні. Прибулих розбивали на групи, видавали зброю й патрони. Ширилася тривожна поголоска, що Махно вночі нападе і на Валки.

Нас, минківців, теж озброїли, наказали не розходитися. Через якісь півгодини ми вже знадобилися. Примчав вершник, сказав, що в кінну розвідку потрібен провідник, який добре знає стежки й дороги на Минківку.

— Я знаю, я! — перший озвався Максим, і так благально, що ми зважили на його бажання. Їдь і показуй.

Поривався на подвиг і наймолодший серед нас, Юхим. Він устиг подружитися з таким же молоденьким друкарем, подався з ним у розвідку до вітряків на Полтавському шляху.

Надходив вечір. Я і решта минківців потрапили у заставу на Старовалківській горі, що панує над містом із заходу. По дорозі хтось із валківчан розповів, що саме на цій горі колись були сторожові укріплення козацької сотні, що боронила валківську землю від навали кримських татар.

— А ми нащадки тих козаків! — хоробрився Василь Хвостатий, старший нашої минківської групи.— Повоюємо і ми з новими татарами.

Ставлячи нас на пост за міцним кам'яним муром на міському кладовищі, він, як досвідчений вояка, повчав:

— Зараз темно і тихо, та ще оті хрести — уночі що сіре, то й вовк. Отак саме й мені було під Тернополем: ніч, кладовище... Молодий був, необстріляний. А почався бій, страх де й подівся.

Махна чекали з усіх усюдів, особливо з південного заходу,

де були густі ліси. Нам наказали бути пильними, прислухатися до кожного шурхоту. Отже, ми весь час мовчали.

Мовчали й у час перепочинку, лежачи на сні.

Тільки раз Микита Танько шепнув мені:

— Зайшов місяць... і тепер уже не зійде.

— Який місяць? — не зрозумів я, бо ніч була хмарна.

— А ти згадай...

Згадалося. Ми з Микитою в школі сиділи за однією партою, а Василь Губський — поперед нас. У нього на потилиці, коли був пострижений, чітко вимальовувалася плішнічка, схожа на місяць-молодик. А діти як діти, прозвали його Василь-місяць.

— А може, Василь живий? — зітхнувши, продовжував Микита.— Може, Максимові з переляку здалося?

— Якби-то!

Махновський буревій обминув Валки. «Лицарі» крові й грабунку воліли діяти там, де не чекали серйозного опору. Зробивши на Валківщині запаси харчів і помінявши коней, вони повернули на Полтавщину.

Уранці нашу заставу зняли. Хвостатого покликали до повітвиконкому на нараду. Повернувшись звідти, він сказав нам сміливо іти додому — на Минківку ще вночі виїхав великий загін ЧОПу.

На всяк випадок входили в село з гвинтівками напоготові. Біля крайньої хати нас окликнув Левко Кульбака, який сидів на високому бересті. Злізши трохи нижче, він покvapливо розповідав, як воно було, а йому вторило чиясь тужне голосіння.

— То стара Халimoniха,— пояснив Левко.— А може, удова Стешенчиха.

До старої Халimoniхи ішов був у гості онук, що повернувся недавно з Червоної Армії. Підходив уже до бабиної хати, аж наскочили махновці — і полетіла онукова голова.

А до вдови Стешенчихи з Харкова приїхав син із молодою жіночкою. Теж лежать, посічені шаблоками.

— А Василь, Василь Губський? — допитувався Микита.

— І Василь, і Діденко. Вони саме були у виконкомі. Сім чоловік зарубано...

На телефонних стовпах біля волвиконкому лазили телефонисти, натягаючи нові дроти. Ще двоє ставили замість потрошеного новий телефонний апарат.

Вікна у виконкомі були також побиті. Сава Петрович з мільйонером Олексою Момотом визбиравали шибки; Нестір з Максимом вимітали сміття.

І ще застали ми у виконкомі незнайомого чолові'ягу років двадцяти чотирьох. Був він у червоному галіфе з жовтими шкіряними «чирвами», у гімнастерці з синіми «розговорами», що виказувало його як кавалериста. При боці в нього висів наган, за поясом стирчало кілька гранат. Загальний войовничий його образ доповнювала сива кубанка з червоним верхом і зірочкою.

Коли телефон почав діяти, той чолові'яга викликав Валки і, виструнчившись, доповів, що він приступає до виконання своїх обов'язків. Свою розмову закінчив проханням:

— Вишліть, будь ласка, духовий оркестр!

АРТЕМ ХОЛОДНИЙ

Чолові'ягу в кубанці звали Артемом Холодним.

Василь Хвостатий, прибувши з Валок разом із духовим оркестром, сповістив, що за рішенням повітвиконкому у Минківці тимчасово утворюється ревком, що головою його призначається Артем Холодний; причому, головою районним, на три волості.

Глянули ми на нашого нового голову, на його озброєння — і згадали товариша Перегуду. Щось дуже вони скидаються один на одного. Опікшись на Перегуді, майже всі минківські комуністи й комсомольці насторожено ставилися до «чужих».

На наше щастя, «чужий» Холодний показав себе своїм не тільки тим, що походив із села Огульців нашого ж повіту, а й тим, що був досвідченим вольовим організатором і щирим, душевним товаришем. Почав він з того, що одразу взявся знайомитися з сільськими комуністами, комсомольцями, активними комнезамівцями, що сходилися на похорон. Сідав з одним, другим, третім і розмовляв.

Тим часом біля виконкому грав духовий оркестр. Людей сходилося на похорон мало, були налякані. Микита Танько не бачив серед прибулих навіть декого з комсомольців. Правда, деякі жили на хуторах, може, не знали про похорон. А Пудик-Володька? Послав за ним Микита, а його не було вдома, мабуть, сховався.

Надійшла моя черга розмовляти з Холодним. А перед тим я був свідком його розмови з заступником Сави Петровича по комнезаму, колишнім бойовим матросом Семеном Харченком.

— Кажуть, що ви були більшовиком? — поцікавився Холодний.

— Чого ж — був? Я й зараз більшовик! — відповів Семен, ніби відрубав.

— Чому ж тоді не вступаєте в партію?

— Моя партія — комнезам. А в комнезамі я з перших днів... Новому голові Семен явно подобався — гострий на язик, видати, бойовий, до того ж грамотний, і Холодний запропонував йому стати волосним військкомом.

— Згода?

Семен засміявся, відповів:

— Савка мені вже казав. Та з цього дива не буде пива.

— А то ж чому?

— Нап'юся — і нароблю шелесту на всю волость...

Зі мною розмова вийшла дуже короткою. Довідавшись, що я — політос комсомолу, Холодний ошелешив мене запитанням:

— Що таке неп?

Про нову економічну політику, яку партія починала тоді здійснювати, я щось і десь чув, але що воно й до чого, уявлення не мав. Тому знизав тільки плечима і, мабуть, почервонів від ніяковості. Екзаменатор обдарував мене поблажливою посмішкою, сказав:

— Нічого, нічого. Завтра приходь до мене, побалакаємо...

На похороні я не був, бо стояв на посту, змінивши Левка Кульбаку, чув тільки віддалений плач музики та жінок. Коли повернувся до виконкому, Холодний проводив з активом не то нараду, не то мітинг. Казали мені, що на похороні він виступав дуже зворушливо і багато людей плакало, а тут промовляв різко, наче рубав:

— Ось ми зараз Радянська влада у Минківці, — приблизно так казав він. — А ось лежать гвинтівки й гранати, що я привіз із собою. Чи зможемо ми гуртом захистити нашу владу від куркулів та бандитів? Чи в час лихого години тікатимемо у Валки?

Закид був жорстокий. Чим винні були ті, що втекли від махновської навали? Адже вони були погано організовані і здебільшого не мали зброї.

Але ображатися на нового волосного керівника ніхто не збирався. Правильно, вірно! Усі були збуджені, готові до бою.

«Інтернаціонал» співали з небувалим завзяттям, вкладаючи в огнисті слова увесь свій гнів до ворогів, усю свою віру в перемогу. І найголосніше, здавалося, співав Микита Танько: його на тій нараді обрали військкомом.

Минали дні. Новий голова часом виїжджав із невеличким загonom міліції у сусідні волості координувати дії, а постійно жив у Минківці. Спав у волвиконкомі, харчувався, де доведеться, часто варив галушки і сам.

Спершу називали ми його Артемом Івановичем, а через якісь два тижні стали величати товаришем командиром ЧОПу! Офіційно загону ЧОПу в нас не було, а фактично він існував, діяв, так би мовити, на самодіяльних засадах. Бійцями його були міліціонери, озброєні виконкомівці, продагенти, майже всі комсомольці. Правда, на нас, комсомольцях, припадало тільки шість гвинтівок, з якими ми по черзі стояли на постах.

Згадуючи тепер про ті дні, мій брат Юхим пише:

«У порівнянні з Комишуватою, куди я ходив у розвідку, Минківка була фортецею. Щоб зробити нашу фортецю страшнішою для ворогів, пригадуеш, яку штуку ми викинули? Тепер та штука виглядає дуже наївно, а тоді... Були ми молоді, а мені йшов тільки шістнадцятий».

Хто бачив кінофільм перших революційних років «Червоні дияволенята», той пригадує епізод, де юні романтики нападають на бандитів з «револьверами», зробленими з ремінних пасків. Подібне до цього вступили і минківські шістнадцятилітні романтики.

Одного разу, повернувшись з Валок, Холодний був просто вражений: на ганку волвиконкому, прикритий селянським рядном, стояв станковий кулемет! Кулемет був найбільшою мрією нашого голови, і раптом він десь узявся в Минківці, грізно націлвшись дулом уздовж головної сільської вулиці.

Матеріалом для того «кулемета» послужили балатувальний ящик, що його Юхим з хлопцями знайшов на горищі, коліщата від залізного плуга, самоварна труба та обріз гвинтівки, вставлений у ту трубу. Розчарований Холодний спершу був розгнівався, а потім почав реготатися і навіть похвалив винахідників.

— Хай стоїть! Дуже вже схожий на справжній кулемет.

«Военна таємниця» суворо зберігалася, вся Минківка довгенько була певна, що ми справді маємо таку грізну для ворогів зброю.

МІЙ ПЕРШИЙ КРИТИК

Дощів не було всю весну. Сонце в травні і особливо на початку літа палило нещадно. Минківська чорноземля пересохла, порепалася, довгі й глибокі щілини гадюками звивалися на дорогах і навіть на засіяних полях.

Мій батько очі видивив на небо, щодня вишукуючи **бодай** якусь хмаринку, щоб затулила безжальне денне **світло**, бризнула життедайною вологою.

— Погорить! Усе погорить! Господи, хоч би один **дощ!**

Простить мені, тату, що я вас тоді не розумів! Та й що з того, якби розумів? Хіба від того вам було б легше? Мені йшов дев'ятнадцятий, на моїй шиї не сиділо дев'ятеро **дітей**, я захоплювався іншим, і мене турбувало: прийдуть на «Гаркушу» люди чи побояться?

У селі стало спокійніше, про Махна почали забувати, а Бандура розбишакував у сусідніх волостях, обминав нас. Багато хто з моїх друзів, і я з ними, були певні, що бандити бояться нас.

Мої артисти наполягали грати «Гаркушу» швидше, бо **незабаром** жнива. Ніби передчуваючи біду, чи не найдужче квапив мене Левко Кульбака, який виконував роль месника над нами.

— Хоч на сцені розстріляю гадів! — казав він.

Публіка не побоялася, майже повністю заповнила **залу** нашого театру. Холодний, посиливши пости, також прийшов на виставу, сидів біля розчиненого вікна.

Левко Кульбака був задоволений, він розстріляв **панів** під захоплені оплески глядачів. Задоволений лишився і командир нашого ЧОПу, після вистави він казав мені:

— Готуй нову п'єсу, і таку, щоб ми перемагали! Щоб наша була зверху!

А де було взяти «таку»?

Згадав шіллерівських «Розбійників», бачених мною у Харкові. А де взяти їх українською мовою? Та й дійових осіб там багато, декорації складні, одяг не наш...

Хіба спробувати знову вдатися до компіляції, як **робив** я у Валках, коли вчився у ремісничому училищі? У нашому учнівському гуртку були одні хлопці, і мені довелося **компонувати** комедійку без жіночих ролей. Був змушений.

Ой те «змушений»! Саме воно, мабуть, і змусило мене піти літературним шляхом.

Ще взимку ми запровадили в «Червоній просвіті» **голосні** читання невеличких оповідань. Трапився нам під руку Архип Тесленко, і ми перечитали його всього. Потім трапився В. Вересаєв. Дуже сподобалася мені його «Звезда». Щоб прочитати її в читальні, я дві ночі переписував оповідання по-українському. Кажу «переписував», бо не знав тоді, що це зветься — переклад, і тим більше гадки не мав, що за таке навіть **платять** гонорар.

Після того, як головний декламатор Роман Шевченко прочитав мою «Зірку» в читальні і вона дуже сподобалася слухачам, мене потягло на горьківську «Пісню про Сокола». А ще потім зі мною сталося точнісінько так, як з Остапом Вишнею: «Чого я перекладаю, коли ж можу писати фейлетони».

Правда, Роман порадив мені написати не фейлетон, а оповідання. І навіть тему підказав, і назву — «На току».

В основу оповідання ліг дійсний факт, що трапився на хуторі Вовкодави. Любилися двоє молодят, мріяли про одруження. Але батько-багатій не хотів, щоб його донька була за бідняком, і примудрував так, що той бідний парубок під час молотьби потрапив у маховик кінного приводу.

Написав я своє перше оповідання за одну ніч (ой, як тоді швидко писалося, сам собі тепер заздрю!). Прочитав Романові, Несторові, учителям. Усі хвалили, Володимир Богуцький навіть порівняв мене з Марком Вовчком. Один тільки Роман поставився критично до мого витвору.

— Це гарно, що в тебе співають солов'ї і кують зозулі, красиво,— зауважив він.— Але де ти чув, щоб вони щebetали й кували у серпні?

Любий мій Романе, нерозквітлий таланте! Ким би ти був, якби не так трагічно склалася твоя доля?..

РОЗДІЛ, ЯКИЙ НАЙВАЖЧЕ МЕНІ ПИСАТИ

Настали жнива. Не радували вони, а печалили: люди вижджали в поле, немов на похорон. Ярі ячмені й пшениці, вилізши на кілька вершків із землі, так і заклакли, навіть жита на парах коливалися на вітрі, як сухотні.

Я допомагав батькові косити, матері в'язати, а коли набиралося чимало снопів, складав їх у полукіпки, одночасно komponуючи в думках героїчно-революційну п'єсу для подальшої постанови на сцені. Мої уявні герої громили уявних панів та їхніх посіпак, а тим часом реальні панські посіпаки, реальні бандити розгулювали навколо Минківки.

Десь через тиждень-півтора після початку жнив на нашій церкві жалісно закалатав так званий «постовий» дзвін. У великий піст він скликав православних до церкви говорити, а для нашого ЧОПу став умовним сигналом про небезпеку.

Я саме косив, бо батько ліг під полукіпком перепочити і задрімав. Мати серцем, мабуть, відчула, чого калатає «постовик», кинулася до мене, заблагала:

— Не йди, сину, убу'ють!

Та я чув тільки дзвін, його тривожний клич, межниками подався до села; садками пробрався на безлюдну головну вулицю, звідки було видно будинок волвиконкому з червоним прапором на димарі. На ганку стояв наш «кулемет», і біля нього — міліціонер з гвинтівкою.

Верхи на коні звідкись примчав Холодний; кинувши повіддя міліціонерові, він зник у виконкомі. Коли я підбіг ближче, крізь розчинене вікно чувся його збуджений голос — розмовляв з кимось по телефону.

— Що сталося? — запитав я міліціонера.

— На Буряковій банда! — відповів він. — Хапай гвинтівку — і на заставу два!

Застава два вважалася у нас головною. Була вона край села, з півдня, у глибоких глинищах поряд з кладовищем та вітряком, на якому містився наш спостережний пункт. Там застав я чоловіка дванадцять наших чопівців з Василем Хвостатим на чолі.

— Лягай отам за Нестором! — наказав він.

Майже вслід за мною примчав на коні і Холодний. Він підбадьорив нас, що з Валок виїхала кінна підмога, отже, тримайтеся тут, і погнав коня на третю заставу.

Дзвін на церкві змовк, перестало калататися і моє серце. Тривожило тільки одне: Нестір розповів, що вранці на хуторі за Буряковою поїхав наш військком Микита Танько з міліціонером Тимком і ще з кимось з комсомольців по мобілізації коней для Червоної Армії.

— Що, як банда велика? — непокоївся Нестір.

Через якусь годину-півтори Холодний повернувся, оголосив відбій. Був дуже похмурий, аж чорний, вишикував нас по два, наказав крокувати за ним по дорозі, що бігла в бік Бурякової. Догадуючись, що трапилося щось страшне, ми мовчки, похнюплено йшли.

Незабаром на жовто-золотому тлі скошених полів показалася парокінна підвода. Поряд з нею, ліворуч, дуже кульгаючи на одну ногу, йшов наш Максим, а з другого боку — якийсь дядько з батіжком у руці.

Віз був застелений білим чистим рядном. На ньому в ряд, ногами вперед, лежали закривавлені наші друзі — Микита Танько, Левко Кульбака і міліціонер Тимко. Прізвище його забулося, бо він прослужив у Минківці тільки з тиждень.

Почесним караулом ми супроводжували загиблих товаришів до села, і Максим трудно, ніби дістаючи слова з глибокої криниці, розповідав:

— Двоє коней ми той... мобілізували у Корсуновому. А ще одного хотіли у Яхремах. Микита з Тимком сіли верхи, а ми з Левком — на возі. Спускаємося в яр, аж тут від Тумаєвого лісу — як хмара. І всі на конях. «За мною, хлопці!» — крикнув Микита. А Левко так оперіщив коней, що я із воза злетів і...

Далі Максим нічого не бачив, бо довго лежав край дороги у канаві непритомний. За нього розповів дядько-підвідник:

— Налетіло, мо', п'ятдесят, а мо', і сотня. І всі з голними шабляками. А цих же тільки трое...

Хлопці встигли домчати до Бурякової, кинули коней — і на садки. Хтось відстрілювався, бо дядько своїми очима бачив забиту коняку з сідлом.

— А ще потім побачив ось його, наймолодшого,— дядько показав на Левка.— Він заліз був на вишню у моєму садку, рвав ягоди...

Мої очі, немов загіпнотизовані, потяглися за дядьковою рукою, спинилися на Левкові. Ніколи, доки живий, не забуду цієї деталі: в його стиснутій смертю руці залишилися вишні, і сік з них, змішавшись з кров'ю, зачервонив його тонкі пальці, які так каліграфічно виводили наші комсомольські протоколи...

Не встигли матері моїх загиблих друзів висушити сльози, як на Минківку налетів Іванюк... Ні, описувати ті страхи мені, уже літній людині, просто важко. Тому дозволю собі навести кілька абзаців з власної книжки, про яку я вже згадував:

«...Життя в селі завмерло. Не чуть дівочих пісень, парубоцьких перегуків. Всюди тільки й балачок: там знову налітав Махно, там Маруся, а там Іванюк.

До виконкому тільки вдень навідуємося, а вночі... Перенесли телефон у садок, чергуємо там.

Дощів нема. По шляхах та вулицях вітер ганяє стовпи пилюки.

...Сумно і страшно. Старі люди ждуть антихриста. Михайло Кравець, в якого снарядом убило матір, носить її з біблією, читає:

— «Настануть дні, коли буде град і мор. Брат возстане на брата, батько на сина, дочка на матір...»

...Від спеки ніде не сховаєшся, від бандитів ще гірше. Ідеш селом — і тобі здається, що сотні очей на тебе чатують, сотні рушниць наставлено. А Михайло Кравець каркає:

— Кайтеся, православні, кайтеся...»

За літо наша комсомольська сім'я дуже поріділа. Одні полягли смертю хоробрих, інші просто злякалися і втекли. Більшість втікачів злякалися не самі, а їхні тата і мами.

Мій батько, наприклад, поставив переді мною такий ультиматум:

— Або виписуйся з того комсомолу, або геть з дому!

Його налякала поголоска, що уперто повзла по Минківці: якщо хтось з комсомольців не покине комунії,— спалимо його батька.

І я пішов з дому. Спав у «Просвіті» на експропрійованому у пана Фесенка дивані, а харчувався — де доведеться. Брат Юхим, який після мене завідував читальнею, у листі підказує мені, що ми одержували такий продовольчий пайок: хліб з остюками, сіль, жовтуватий цукор або повидло, махорку, сірники і навіть по пачці голок.

Цей пайок мене особисто задовольняв повністю. Я міг wymienяти за фунт дорогоцінної тоді солі два фунти сала, за одну голку — пару курячих яєць. Цією комерцією займалася моя сестричка Ганна, вона і мати мене не цуралися.

Поповнення в нашу сім'ю не приходило. Ось чому, коли на минківському обрії з'явився Іван Хвесенко, усі зраділи. З'явився він несподівано і в скрутну для нас годину: разом з валківським ЧОПом ми готувалися до операції проти банди Марусі.

Був Іван ще молодий, років двадцяти двох, і бравий; якби його змалку не подзьобала віспа, просто красень. На ньому гарно сиділи червоноармійська гімнастерка і картуз із слідами зірочки на вицвілій околиці.

— Хто тут старший? — запитав він чітко, паче проходив школу дикції.

— В чому справа? — відповів Холодний запитанням, трохи вражений його несподіваною появою.

— Я вмію стріляти з кулемета, добре володію й іншою зброєю, — вів далі Іван. — Чи вам такі потрібні? .

— Дуже потрібні, але... хто ти такий?

— Комуніст Іван Хвесенко.

Знайомство на цьому урвалося, бо саме в ту хвилину прирмчав вершник від командира валківського ЧОПу Носкачова. Він підтвердив, що банда рухається в напрямі Минківки. Хо-

лодний вихопив із шафи запасний обріз, кілька обойм патронів, подав Іванові:

— Ось тобі кулемет! — і до мене: — Гайда з товаришем комуністом на першу заставу!

Завданням першої застави було: з появою банди відкрити по ній вогонь, що мало послужити сигналом для кінного загону Носкачова, який зробив засідку в Кривому лісі неподалік від села. Своє завдання перша заставка виконала з честю. Наразившись на її дружний вогонь, банда звернула на Станічанський, колишній Муравський шлях, де її перестріли кіннотники Носкачова.

Проти майже безкарних дій «лицарів» крові й грабунку навесні — в кінці літа почала діяти добре організована сила, яка й доконала Марусю. (Згодом ми дізналися, що в її загоні був і наш землячок Петро Рябенко. Смерть наздогнала його десь на Полтавщині).

Поповненець Іван Хвесенко усім сподобався. І тим, що одразу пішов у бій, і своєю безкорисливістю: саме тоді дехто з наших чопівців, що ходили у латаних штаних, одержав пайкову матерію, і Іван, знаючи кравецтво від батька, обшив їх «за спасибі».

І ще сподобався він своєю політичною начитаністю, розбирався у філософії та політекономії і перший задовольнив нашого найбільшого авторитета у політиці Артема Холодного, ясно відповівши йому на запитання: «Що таке неп?» Більш того, він загнав на слизьке і екзаменатора, запитавши його:

— Що таке концесії?

Холодний не відповів, почав допитуватися, де він видряпав таке слово, яке воно має відношення до непу. Іван дістав із кишені брошуру, подав опонентові, — мовляв, на ось і читай.

Подібні товариські розмови-дискусії виникали не раз. Сава Петрович, який щиро заздрив кожному, хто більше знав від нього, проїнявся до Івана неабиякою повагою.

— Професор, та й годі! — казав він.

А Василь Хвостатий після однієї лекції, що її зробив «професор» у читальні, раптом запропонував обрати Івана головою комосередку.

— Він начитаний, а я часто хворію. Хай послужить.

І тут сталося несподіване. Хвесенко цілком серйозно відповів:

— За вашим статутом це неможливо. Я комуніст, але з іншої партії.

— Як «з іншої»?

Іван дістав з кишені гімнастерки акуратно загорнену у папір книжечку, подав Хвостатому, а той, подивившись у неї, подав нам. На книжечці-квиткові було написано: «Українська комуністична партія».

Про існуючі тоді на Україні партії боротьбистів та уканістів ніхто з нас не чув, навіть Холодний. Ми знали одне: наш поповненець син кравця із хутора Щербинівки, воював з Денікіним та Врангелем, був поранений. І на тобі — комуніст із іншої партії!..

Отак, комуністом із іншої партії, Іван Хвесенко якийсь час і жив у Минківці. Удень кравцював, шив людям гарні піджаки з домашнього сукна, в час тривоги одразу з'являвся на збір, брав гвинтівку. А вільними вечорами сидів у читальні або з учителькою Гандзею Богуцькою, — готувався до якоїсь школи.

(Іван мріяв стати народним учителем, захоплювався філологією і мав навіть свій погляд щодо правопису. Свое прізвище писав через «х», доводячи, що воно походить від імені «Хвесь», «Хвеська»).

Холодний і Хвостатий, очевидно, радились з кимось у Балках про Івана. Вони ставилися до нього прихильно, запрошували на відкриті партійно-комсомольські збори. А ще через якийсь час я побачив його і на закритих зборах. Хвостатий не без задоволення оголосив:

— Комуніст із іншої партії подав заяву про вступ до нашої, більшовицької!

НОВІ ВИБОРИ

Настала осінь.

Махно втік на паризькі бульвари, доживали свої погані дні інші бандити.

У Минківці стало тихо й спокійно. Але не весело. Село чекало на нову страшну біду. Молотарка на батьковому току гула тільки до раннього снідання, і мати журилася:

— Може, до великого посту й протягнемо з хлібом. А якщо заберуть, то й до різдва не доживемо...

Хтось невидимий розпускав чутки, що продподаток ще страшніший за продрозкладку, — заберуть хліб під віник. Багато хто з середнячків вагався сіяти озимину: «Може, краще

приховати насіння про чорний день?» А Михайло Кравець взагалі нічого не робив, читав біблію, ждав страшного суду.

Артем Холодний скликав людей на збори, гаряче доводив їм переваги продподатку: сплатив належну частку відповідно до землі, і все. Увесь хліб залишається тобі: для сім'ї, для худоби, на продаж на базарі.

Йому не вірили, казали:

— Ти чужий, був у нас і загув. Не віримо!

Холодний посилав нас, своїх, по хуторах та сільських кутках, і ми, як уміли, роз'яснювали людям нову економічну політику, агітували їх сіяти, не слухати ворожих брехень.

Пізньої осені Артем Холодний виїхав із Минківки. Ми дуже шкодували: бойовий був голова і товариш справжній. Не пришлють з Валок кращого. Але ті ж Валки нам підказали:

— Обирайте на голову свого, кого самі бажаєте.

Вибори були призначені на ближчу неділю. Оголосили про них на всіх хуторах. Неділя прийшла, а людей зібралось мало. Хтось пустив поголос, що в якомусь селі отако зібрався сход, а тут — банда, і багатьох порубано.

Другої неділі людей зійшлося більше, але вибори проходили трудно. Незаможники в один голос вимагали, щоб головою волвиконкому був тільки Сава. А він категорично відмовлявся:

— Після такого грамотного, як товариш Холодний, який з мене голова?

На це хтось насмішкувато кинув:

— То, може, товариша Перегуду викличемо? Дуже великий грамотій.

— Чого ж Перегуду, у нас є і свої грамотні. І такі, що навіть Артема Холодного заганяли на слизьке.

Це кажучи, Сава Петрович глянув на Хвостатого, а той одразу підтримав його, назвавши ім'я Івана Хвесенка. І грамотний, і кров проливав за революцію, і свій — з хутора Щербинівки.

Іван також почав категорично відмовлятися. Що з того, мовляв, що він свій? Свої й коней крадуть. А що до грамоти, то вона в нього нахалана, на ній далеко не заїдеш.

— Я хочу вчитися і збираюся їхати в Харків.

— У пани, значить, пнешся, не хочеш бути мужиком? — закинув йому матрос Семен Харченко.

— Учителем хочу стати, — відповів Іван і, посміхнувшись, показав на вчителя Володимира Богуцького. — Ось гляньте на цього пана. У полатаних штанях ходить.

Своїм дотепним словом і поведінкою кандидат на голову

явно подобався зборам. На поміст вихопився той же Семен Харченко, почав умовляти Хвесенка. Послужи, мовляв, хоч до весни, а тоді ми тебе усім комнезамом пошлемо вчитися.

З усіх кінців почувлися дружні голоси:

— Просимо! Просимо! Голосуй, Савко!..

Крім голови, треба було обрати і завзема. По своїй вагомості ця посада вважалася другою у волвиконкомі, бо у віданні того, хто її посідав, був найдорожчий народний скарб — земля.

І ось з цією другою по вагомоті посадою не щастило. Мирон Мельник показав себе добре, але рік тому тяжко захворів. На його місце обрали були Антона Танька, дуже жвавого на язик переселенця до Сибіру, який чомусь повернувся звідти додому. Через два місяці його скинули: переселенець майже не бував у земвідділі, більше пиячив на хуторах.

Тоді обрали завземом непитущого Деміда Волошина. Був він начитаний, уславився тим, що передплачував хліборобський журнал і добре повів діло в земвідділі. І на тобі після першого ж наскоку Махна він зник і більше не показувався у виконкомі.

— Маю одну голову на плечах і хочу ще пожити,— переказав він Саві Петровичу.

Івана Хвесенка запросили на поміст, Василь Хвостатий, як голова зборів, потиснув йому руку і звернувся до людей:

— А тепер кого виберемо на Демидове місце?

Новий голова, знаючи, що новий завзем має бути його правою рукою, поставив перед зборами категоричну вимогу: щоб їхній обранець не заглядав у чарку — раз, щоб був статечним і добре розбирався в хліборобстві — два!

До цієї вимоги усі поставилися дуже схвально, дружно почали називати кандидатів у завземи. Але названі кандидати також дружно відмовлялися:

— У мене діти, сім'я.

— А я вже старий, хай послужать молоді.

Було ясно, що непитущі та статечні, як і Демид, просто боялися за свої голови на плечах: «Що, коли знову заворушаться банди?»

Тим часом вечоріло, і збори почали рідшати. Василь Хвостатий почав шепотітися з Савою Петровичем. Той повів очима по людях і, знайшовши мене, враз запропонував:

— Виберемо ось його, Василя! Голосуй!

Для мене це було цілковитою несподіванкою. Почав був доводити, що я аж ніяк не статечний, що маю і так багато

роботи: політос, читальня, «Просвіта»,— та мене не слухали. Голос Сави Петровича був для незаможників законом, а за ним підняли руки і всі.

Не підняв руки тільки новий голова.

— Товариші, люди добрі! — крикнув він на все подвір'я.— За кого ж ви голосуете? Та цей завзем «Ой не ходи, Грицю» заграє вам у земвідділі.

Сава Петрович винувато зачухався в потилиці:

— Кого ж тоді? Кого?

Василь Хвостатий смикнув за мотузок, почав дзвоном спити людей. Але де там: стемніло, і люди поспішали на домівки.

ВОЛНАРКОМЗЕМ

Новий голова виконкому для багатьох одразу став ребусом. Раніше було, запізнившись у Минківці, Іван ночував у своїх родичів або у мене у «Просвіті». Після виборів він нікуди не пішов, отаборився у виконкомі, на тапчані, що залишився з часів Холодного.

На другий день, коли я вранці прийшов до нього, він, голий до пояса, обливався водою біля колодязя, пирскаючи від холоду чи задоволення. Зустрів мене підкреслено на-смішкувато:

— А-а, волосний нарком земельних справ! Чого так рано припхався?

— Та треба ж поговорити.

— Про віщо? Про дівчат чи про «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»?

Було кривдно. До тих злочасних виборів Іван ставився до мене дуже добре: часто бував у читальні, пошив мені «за спасибі» сорочку, цікавився моїми виставами — і раптом...

— Чого ти шпигаєш мене тим «Грицем»? — запитую.— Не подобається, чи що?

— Ти мені не подобаєшся. Навіщо ти погодився бути завземом?

Знизую плечима:

— Я погодився? Сам же знаєш, як воно вийшло.

— «Вийшло!» — перскривив він мене.— А тепер? Що тепер?

Я вперше бачив його таким сердитим, навіть злим. І ця злість спотворила його красиве обличчя, зробила ще більш рябим. Одягнувшись, він сів на ганку, насмішкувато зміряв мене з голови до ніг.

— Волнаркомзем! А чи ти хоч чув, які завдання ставить Радянська влада перед сільським господарством?

Можливо, Іван висловив це іншими словами, але суть запитання полягала саме в цьому: «Які завдання стоять перед земельними органами в період переходу від воєнного комунізму до непу?»

Мені стало соромно. Я ладен був бігти до Демида Волошина і благати, щоб повернувся в земвідділ. Бо він і статечний, і журнал передплачує.

— К чорту Демида, до біса боягузів! — вилаявся Іван.— Иди в свою земельну контору і починай...

Через якусь годину наш новий голова пішов у Валки. Не поїхав, а пішов. Нестір, який при Холодному став завідувати комтрудом і розпоряджався підводами, що їх по черзі висилали у волость з хуторів, дивувався:

— Що сталося з Іваном? Кажу йому: «Сідай на підводу і паняй». А він як визвіриться на мене. «Годі,— каже,— на селянських шиях кататися!»

У земельному відділі замість Нестора секретарював Петро Курятник. Щоб відрізнити його від тендітного секретаря волвиконкому Петра Повзуна, якого всі називали Петрусем, здорового секретаря земвідділу прозвали «Петрище», проти чого він не заперечував, був дуже улещений.

Улесливо зустрів Петрище й мене, бо я ж став його начальником. Показав мені на два столи, застелені газетами, що були списані вздовж та впоперек кучерявими автографами. Написавши «П», Петрище черкав довгий овал, а в ньому дописував «Кур» з красивим хвостиком.

— Сідай,— припросив він, підвівшись над своїм столом.— Чи ти, може, хочеш за мій? То це раз плюнути.

— Тобі ж потрібна шафа. Сиди там.

— А шафу можна й пересунути. Це раз плюнути.

— Покажи краще, що в тій шафі.

У ній почувався порядок. На верхній полиці лежали старі, засмальцьовані списки про розподіл землі, велика купа заяв і «прошень». На середній — «входяща» та «виходяща» книги, акуратно підшиті циркуляри. Унизу стояв глечик з молоком, лежала біла паляниця.

— Це я підкріпляюся, бо сидю ж до вечора,— пояснив Петрище.

З чого ж починати роботу? Щоб увійти в курс справ, хотів був одразу взятися за циркуляри з повіту, але секретар порадив, що вони не втечуть, їх можна почитати й потім, а тим часом поклав переді мною чималу купу заяв та «прошень».

Народ, мовляв, подав їх давно, вони лежали ціле літо, треба з ними розібратися.

Більшість заяв були написані одним почерком. Петрище пояснив:

— Писав я, бо народ неграмотний. Ось я й служу народу, це мені раз плюнути...

Потім я довідався, що за те «раз плюнути» він мав і молоко, і сало, і ячка. Писати заяви він навчився у старого сільського писаря, усі вони були закроєні на один копил:

«Покорніше прохаю виїхати на місце і розрішити вопрос про нарізку мені землі ближче до хутора, бо я не маю коня їздити на землю пана Духівського, котра дуже далеко». Або: «Всепокорніше прохаю виїхати на місце і розрішити вопрос, що я не куркуль, а середняк, і маю повне право на землю».

Почали надходити і самі прохачі, які жили поблизу і прочули, що в земвідділі з'явилося начальство. Заходили вони поважно, подавали мені руку. Доки я розмовляв з одним, інші сиділи на лаві, закурювали.

— Тут я подавав прошеніє, що сина оженив, Грицька. Ти його знаєш...— При цьому прохач вибачливо поправлявся: — Ви його знаєте, Василю Петровичу, у школі разом з ним училися. Та й родичі ми з вами. Твоя чи пак ваша тітка Фатина — двоюрідна сестра мого дівера Омелька. Омелько, царство йому небесне, не вернувся з фронту, а Грицько виріс, як оце й ви, Василю Петровичу, оженився і треба його на відділ, бо й жінка у нього, і діти, само собою, підуть... А землі чотири десятини, і садиби немає...

Подібних прохань було чи не найбільше. Хлопці одружувалися, батьки просили нарізати їм садиби або виділити лісу на хату.

Та ось до мене підсів сусіда через тин, Іван Сергійович. Він подав заяву про переселення з Минківки на панські землі у сусідній, Сніжківській, волості. Аж тут Махно, всякі бандити — і все затихло.

— То як воно тепер буде? — допитувався сусіда.— Я ходив у Валки, а там кажуть, щоб я йшов сюди, у волосний комітет.

Що я міг відповісти сусідові? Я знав тільки, що Минківська волость — малоземельна, що до революції багато моїх земляків виїхали на Кустанай та Охмалин, як називали у нас Акмолінськ. Пообіцяв сусідові сходити у Валки і про все дізнатись.

Увечері повернувся Хвесенко, одразу покликав мене. Ішов

до нього немов на суд: «Ну що йому скажу?» Ні чорта я не розумівся на земельних справах. Наперед уявляв, як Іван зустріне мене, різоне насмішкувато: «А-а, волосний наркомзем! Це тобі не коники викаблучувати на сцені».

Проте на цей раз я помилився. Новий наш голова був у доброму настрої. Посадовивши усіх виконкомівців навколо столу, він дав кожному блокнот та олівець, сказав:

— Слухайте і записуйте.

— Що?

— А те, що казатимуть. Отак само зробив зі мною сьогодні товариш Жолдак. Він говорив, а я записував.— І в доказ цього показав нам розпухлий від записів блокнот.

Товариш Жолдак... З усіх повітових керівників того часу він запам'ятався мені найбільше, і, мабуть, тому, що про нього казали: «Він балакав з Леніним!»

Було те, розповідали, у Москві на якомусь з'їзді. Разом із іншими Жолдак підійшов до Леніна, щось запитав. Ленін відповів; потім другий запитав і третій, і Ленін усім відповів, поговорив з усіма, як батько з синами.

Працював Жолдак у Валках спершу секретарем повітпарткому, а потім його обрали головою повітвиконкому. Не знаю, як в інших повітах, а в нашому першу скрипку грав голова: може, рівнялися на Москву, а може, з поваги до Жолдака, що балакав з Леніним.

Хвесенко явно наслідував Жолдакові. Заглянувши у свій розпухлий блокнот, він виклав перед нами цілу програму дій волвиконкому, указав кожному, що йому робити завтра, протягом усієї зими.

Я слухняно усе записував і тремтів душею. На мою долю, здавалося, випав найбільший шмат роботи:

мені треба було негайно перевірити усі скарги по розподілу землі;

мені ставилося в обов'язок якнайшвидше подбати про переселення безземельних;

я мав вивчити питання про утворення у волості культурних господарств, подумати про організацію комуни...

Іван показував, а мене проймало сім потів — то холодні, то гарячі.

СЕМЕН ХАРЧЕНКО

Для перевірки скарг на дії колишніх керівників земвідділу волкомнезам відрядив на допомогу мені Семена Харченка. Рекомендуючи його, Сава Петрович казав:

квাপити мене з тією виставою, щоб увесь збір віддати на голодних.

— А ціни на квитки встановити такі: за сидяче місце — дві склянки зерна, за стояче — одну склянку.

З радістю беруся до любої серцю роботи. Аж тут сталася непередбачена халепа: моя головна героїня Любка виїхала на кілька тижнів до хворої тітки, а хлопці, надихані отими злочасними «чарами кохання», неохоче ходили на репетиції, казали:

— Що то за вистава без Любки? Хай як приїде...

Довелося нову виставу відкласти на далі, а тим часом чи не вп'яте ставити «Кума мірошника» та «По ревізії». Народу зібралось чимало, бо після вистави ми оголосили танці.

Уторгували за квитки щось до п'яти пудів усякого зерна, зокрема торбу гарбузового насіння.

Найбільшим уболівальником за голодних показав себе Роман. Він об'їздив усі школи волості, організовував на збір пожертви старших школярів, сам приймав зерно і сам відвозив його у Валки. А потім...

(Любий мій Ромцю! Якби існувало царство небесне і ми б там знову зустрілися, я б повів тебе до самого Саваофа і сказав:

«Боже, посунься трохи на своєму престолі, хай посидить на ньому сей сип людський! У час лихоліття, коли ти, все-сильний і всемогутній, не міг нагодувати голодних, він багатьох урятував від смерті»).

...А потім, у якусь неділю, коли в минківській церкві було повно молільників, Роман пішов туди і звернувся до попа Данила з таким проханням:

— Батюшко, ви маєте казати сьогодні проповідь. Від імені всіх голодних благаю: зворушіть віруючих, аби вони допомогли стражденним своєю посильною лептою.

Піп відмовлявся, мовляв, він не готовий до такої проповіді, хай іншим разом, але Роман наполягав, просив:

— Ви тільки почніть, отче, я сам скажу людям слово! І піп врешті здався.

Яким саме словом зворушив Роман людей, я особисто не чув. Може, замість «товариші» звернувся до людей «батьки й матері, брати й сестри», а може, й «православні християни» — для годиться. Чув тільки, що вся Минківка потім говорила:

— Ой, як гарно казав у церкві Ільків Роман! Ось хрест святий, що краще, ніж батюшка!

Багато людей під час того казання плакало, сльози люд-

ські матеріалізувалися, стали зерном: за тиждень у церковній сторожці було зібрано понад п'ятдесят пудів.

Переказували люди, що хвалив Романа і мій батько, приніс цеберко жита. Забігаючи наперед, скажу: за місяць до нового врожаю у батьковій хаті не було й кришки хліба.

І ще таке.

З малих літ я знав багато молитов; усі вони майже забулися, а «Отче наш» пам'ятаю й досі. Може, це тому, що з цією молитвою я щоранку і щовечора благав бога: «Хліб наш насущний даждь нам днесь!»

Бо хліб — то життя!

І ось тепер, коли мої онуки чи онучка на хліб часом навіть не дивляться, бо його завжди вдосталь, я радію. Але коли вони кидаються ним, мені хочеться плакати й кричати: «Не смійте, хліб святий! Підніміть його й поцілуйте!»

ПОСВЯЧЕННЯ У КУЛЬТУРНІ ГОСПОДАРИ

Десь після Нового року Іван Хвесенко перейшов з казарменого на мирне життя — оселився у родичів, скинув з плечей гвинтівку. До мене почав ставитися менш критично, часом заводив зі мною розмову про майбутнє навчання, а одного разу несподівано заговорив на інтимну тему:

— Слухай-но, яка з просвітянських дівчат тобі подобається?

Не розуміючи, в чому справа, відповів, що всі подобаються.

— Як то всі?.. Ти ж не Ісус Христос, щоб усіх любити. Мабуть, також закоханий у Любку?

Не буду кривити душею: якийсь час я таки любив її, але потаємною, безнадійною любов'ю, з якою й сам від себе ховався. Правда, саме в ті дні на минківському обрії з'явилася нова молоденька вчителька, яка мені також почала подобатися. Отже, я міг з чистою душею відповісти Іванові, що він помилується.

— А чого почервонів?

— Бо таке кажеш...

— Кажу, бо гризу зараз психологію. Чув про таку науку? Про психіку всяких живих істот. А ти також істота, ось і перевіряю на тобі...— Він раптом засміявся тихо й душевно.— Чув про Платона й Арістотеля?.. Так ось і я не чув, а зараз Гандзя напучує мене... Як по-твому, гарна вона дівчина?

Про славу й дуже добру вчительку Гандзю Богуцьку можна було сказати тільки хороше. А я, мабуть, аж надто похвалив її, бо Іван ураз насторожився:

— Слухай-но, то, може, і ти її любиш?

— Чеснішого за Семена не знайти по всій волості. Неприступна скеля для куркулів! Одне тільки: випити любить, то ти там дивися...

І ось ми з Семеном та Петрищем поїхали по хуторах. Засівши в якійсь хаті, скликали хутірських незаможників, гуртом розглядали скарги. Часом засиджувалися до пізнього вечора, і тоді хтось кликав нас підвечеряти.

Бувало, що запрошували нас і ті, у кого ми намічали одрізати землю; вони надіялись, мабуть, задобрити нас, голодних. Семен, який грав у цих справах першу скрипку, охоче приймав запрошення, не відмовлявся й від чарки, а повечерявши, чемно казав господареві:

— За хліб-сіль і за чарку спасибі! А десятину землі, що ти втаїв, ми в тебе того, відчикрижимо.

— Не маєте права,— обурювався той.— Я середняк, не якийсь куркуляка.

— Бо й куркуляка! — стояв на своєму Семен.— Бо хотів обдурити бідняцьку владсть.

Я не пив, не хотів навіть заходити в хату до багатіїв. Але заступник голови комнезаму при господареві соромив мене, кажучи:

— Ну й дурний, ти ж голодний, як пес. А цей куркуляка не збідніє, якщо насмажить кубаси Радянській владсті...

Майже всі скарги підтверджувалися. В одних багатіїв ми виявили утайку, другі мали садиби навіть для немовлят. А в хуторі Шили один куркуленко прикривався таким документом: «Видано постійно в тому, що подавець цього (ім'я-рек) — середняк і по закону відрізати в нього землю суворо вобраняється».

Це було стверджено розгонисто-нерозбірливим підписом та печаткою Минківського волосного земельного відділу. Кілька таких «охоронних грамот» ми знайшли й в інших хуторах. Три з них були написані одним почерком, і я врешті догадався, в чому справа.

— Ти писав? — запитую свого секретаря.

Спійманий на гарячому, Петрище прикинувся невинним ягням.

— Може, й я... Моє діло — секретарське. Начальство наказувало, а я писав.

— Яке начальство?

— Антон Танько... Сам знаєш, який він був. За пляшку горілки, сучий син, міг і батька продати.

Остаточо викрила Петрища одна з багатійок на хуторі Вовки. Коли Семен притис її, вона зізналася:

— Та він же й видав, оцей ваш пикатий секретар.
— Брешеш, контра куркульська! — закричав обурений Петрище.— Не я, а Антон видав.
— Антон спав он там п'яний, а ти писав.
— А хто ставив печатку?
— А хто зірвав з мене пуд меду за написане? — почала кричати й багатійка.— А кому я відвезла додому дві сотні яець?

Закінчився цей діалог тим, що багатійка схопила в руки чаплію й вигнала нашого секретаря з хати.

Після того він з нами уже не їздив.

ХЛІБ НАШ НАСУЩНИЙ

На порозі стояв 1922 рік.

Я жив уже в земвідділі, у маленькій кімнаті, до якої ледве влізла м'яка канапа, позичена мною у «Просвіті». За півтора року користування з неї повилазили дротяні пружини, муляли в боки. Ті пружини я ув'язав мотузками, поклав на них околоту, вийшло ліжко хоч куди!

На моє новосілля приходила мати, плакалася, що не живу дома, що я, мабуть, голодний. Коли ж побачила на столику хліб, сама себе почала втішати:

— Може, воно й краще, що одержуєш ото пайок, бо дома... Ой, не дотягнемо, мабуть, до нового хліба!

Сутуж на хліб почувався всюди. Буваючи на хуторах, я не в одній хаті бачив: налле мати дітям молока у миску, покришить у неї скибочку чорного хліба, що крихта за крихтою ганяється, і діти сьорбають.

Згадалося, як у дитинстві батько бив мене ложкою по лобі за те, що я крадькома ніс до рота саме молоко. А тепер батьки чинили навпаки — били ложкою за те, що діти намагалися впіймати в молоці більше крихот.

Ходили страшні чутки про голод у Надволжі та на півдні України. У Мінківці утворився волосний комітет допомоги голодним, головою його став Іван Хвесенко, а заступником — Роман Шевченко.

По хуторах поїхали комсомольці, збирали пожертви: «По-дайте, хто скільки зможе!» Люди давали по фунту-півтора зерна, плакалися, що самі будуть голодні.

Комітет вживав нових заходів, більш ефективних.

Якось Хвесенко викликав мене. Думалося, що він ляяти-меться, бо я час від часу відривався від роботи в земвідділі, хотів поставити у «Просвіті» виставу. Аж виявилось, що почав

— Люблю, як сестру рідну...

Він якось незграбно обняв мене, щось знову сказав про психологію, і я, мабуть, підсвідомо, відчув, що Іван закоханий у Гандзю. І, може, догадавшись, що його таємниця не є таємницею для мене, він раптом насупився, перейшов на офіційний тон:

— Слухай-но, волнаркомзем, а як у тебе справи з культурними господарствами?

Я відповів, що кілька разів був у повітземвідділі, що там обіцяють прислати спеціального представника.

— Натискуй на них, бо натисну на тебе. А я, коли натисну, то довго будеш чухатися...

Представник повітземвідділу незабаром приїхав у Минківку. Був він і не старий, і не молодий, мабуть, з колишніх земських агрономів; розповів мені, що таке культурне господарство, показав заяву одного з кандидатів у культурні господарі. Ось приблизний зміст тієї заяви: «Я, громадянин хутора Голиківки, Минківської волості (забув його прізвище), бажаю організувати на базі свого господарства культурне господарство з метою популяризації найпередовіших методів господарювання на землі».

Для обстеження господарства подавця тієї заяви Іван Хвесенко утворив комісію, до якої ввійшли я, волосний суддя Грицько Мартинович і представник волкомнезаму Семен Харченко. Секретарем комісії мав їхати Нестір, який після ліквідації Комтруда повернувся до земвідділу, але представник з Валок сказав, що протокол і всякі форми він заповнить сам.

Кандидата в популяризатори найпередовіших методів я до того не знав особисто, не бував на його господарстві. На тлі бідняцького хутора воно виглядало немов оазис у пустелі.

Садиба майбутнього культурника від вулиці була відгороджена свіжопофарбованим парканом, високі ворота з бляшаним дашком вели на акуратне подвір'я, де стояв веселий будинок з бляшаним зеленим дахом і скляною верандою.

Другі, низенькі, ворота вели на господарське подвір'я, на якому були розташовані конюшня, корівник, свинарник, а в глибині — чимала клуня і відкритий навіс, під яким вишикувалися, ніби для параду, свіжопофарбовані кінна молотарка, дві сівалки, культиватори й плуги.

Господар, літній вусатий чоловік, здавався також пофарбованим, бо був чисто поголений, охайно вдягнений. Він майже не говорив, тільки супроводжував нас, а пояснення давав агроном з Валок.

— Як бачите, буде чому повчитися навколишнім селянам, — казав він. — На жаль, поля зараз занесені снігом. Але будьте певні, там такий же порядок, як і тут, на подвір'ї. А загляньте в садок. Усе під шнур, усе по-науковому! Дерев, он бачите, побілені, щоб сонце не пошкодило кору, і взагалі...

Пояснення ті були для мене новою, особливо ж ошелешила мене маленька метеоплощадка в саду. На ній я вперше побачив барометр, надвірний термометр, якийсь млинок, що крутився, і ще якісь прилади.

— Як бачите, всюди порядок! — захоплювався агроном.

Після оглядин на морозі господар запросив нас до теплої хати. Зустріли нас дуже приязні пухка господня і молода дочка, які кинулися нас роздягати. Я дуже зніяковів, бо так роздягала мене лише мама у дитинстві.

На нас чекав великий стіл, заставлений не баченими мною стравами, тарілочками, графинчиками усяких форм і кольорів. Пригощаючи з тих графинчиків, господня щебетала:

— Це вишнівочка власного готування, це слив'яночка, а це агрусівочка. Будьте ласкаві, дорогі гості!

(По аналогії пригадалося мені, як я вдруге потрапив за такий стіл — через шість років у Харкові. У Будинку літератури була товариська вечерея з приводу приїзду Анрі Барбюса. На столі я тоді вперше побачив коньяк, шампанське, різні вина, усього того покуштував і вперше в житті сп'янів).

А за столом у кандидата в культурні господарі сп'янів Семен Харченко. Назвавши мене дурнем, що я не куштую вишнівок та агрусівок, він випивав і належні мені порції. Під кінець обіду Семен надудлився так, що господар з господинею вкляли його спати.

Волосний суддя та агроном теж пили добре, але добре й закусували. А закусувати було чим. Я вперше довідався, що качка така смачна з начинкою, а гиндичка — з печеними яблуками, що існують такі страви, як бабка з сиру, торт і хрусти.

— Правда ж, культурний господар! — штовхаючи мене в бік, прошепотів представник повіту.

Протокол та відповідні документи про утворення культурного господарства агроном оформив, очевидно, заздалегідь. Членам комісії залишилось тільки поставити свої підписи, що ми з волосним суддею й зробили.

Тим часом смеркалося, я поспішав на релетицію, почав будити Семена, щоб також розписався. Але де там, пред-

ставник комнезаму спав сном праведника, навіть не ворухнувся.

— Нічого, хай проспиться, і тоді,— заспокоїв мене Грицько Мартинович.— Його підпис не вовк, у ліс не втече.

Та вийшло так, що втік..

На другий день мене викликав Іван Хвесенко. У нього сиділи Сава Петрович і його заступник, той же Семен Харченко. Іван був сердитий, одразу накинувся на мене:

— Що ти там натворив? Учора на Голиківці.

— А що?

— «Що», «що»! Найбільшого куркуля в хуторі посвятив у культурні господарі.

Я глянув на Саву Петровича, потім на Семена, шукаючи в нього підтримки. Але замість того почув:

— Свята правда, куркуляка він!

— Чого ж ви вчора там мовчали?

— Бо біс його знав,— якось винувато і водночас зі злістю в голосі відповів Семен.— А сьогодні я й очей не розплющив, а він...

— Що він?

— Куркуляка! Одразу чарку мені в рота, щоб голова, каже, не той, і другу. А тоді підсовує мені бамаги, щоб я, значить, той... А я не підписав і, хоч убий, не підпишу! Бо навіщо він мене споює? Бо діло, значить, нечисте. Ось убийте мене, нечисте!

Він ураз грюкнув кулаком по столі і... заплакав.

ОЛЕКСАНДР ТИМОФІЙОВИЧ

Нечисте діло взявся вивести на чисту воду Сава Петрович. А тим часом я подався на оглядини до другого кандидата в культурні господарі і, аби мати потім чисту совість, подався спершу сам.

Жив він у далекому від Минківки хуторі Мельниковім, звали його Олександр Тимофійович Губський.

До того я знав Губського як єдиного на всю волость фотоаматора, популярністю з яким міг позмагатися лише піп-батюшка. Його кликали у всі школи на випускні екзамени, на весілля й похорони; до нього йшли «знятися на карточку» рекрути, яких брали до армії чи на війну.

Був він добре начитаний і єдиний з моїх земляків залишив по собі писаний слід. Будучи недавно в його дочки Марії Олександрівни, я прочитав його дуже цікаві нотатки про дитинство, про юнацькі мандри по монастирях у пошуках

правди, про розбір панських економій в 1902 році, докладну автобіографію.

Ось дещо з його життєпису:

«Я, Олександр Губський, народився 22 жовтня 1880 року на хуторі Мельниковім Минківської волості. Мій батько мав десятину землі, половина якої була під садибою. Щоб якось прожити, батько ходив із сокирою на поденщину до пана Орлова та до місцевих багатіїв.

Школи поблизу не було, навчився читати від батька, а потім учився самотужки. Щасливий випадок звів мене з валківським земським агрономом Леонідом Андрійовичем Заліським. Він став мені ріднішим від батька, давав мені читати усякі книжки, зокрема твори Чернишевського, Тараса Шевченка, Некрасова, Гліба Успенського.

У 1903 році Заліський улаштував мене служити на складі сільськогосподарських машин повітового земства. Через якийсь час товариші по роботі залучили мене до революційного гуртка. У 1905 році мене, як неблагонадійного, заарештовують.

Просидів недовго, утік. Товариші по революційному гуртку дістали мені паспорт, з ним я подався до Києва. Улітку стелив бруківку по Олександрівській вулиці, що біжить від Лаври на Поділ, а взимку працював ваптажником на товарній станції.

У 1907 році повертаюся в рідні краї. Завдяки Заліському я добре знався на агрономії, почав вирощувати на батьковій десятині насіння огірків, буряків та капусти. Насіння те здавав земству, з того й жив.

Саме тоді поміщик Орлов почав спродувати через банк свою землю селянам. Хоч грошей майже не було, пристав і я до цього діла, взяв кілька десятин панської землі, надіючись, що якось розбагатію й розплачуся з банком.

Спершу було дуже важко. Пісна поміщицька земля не хотіла родити, а гроші в «банок» неси, і не малі: пан драв за кожну десятину 290 карбованців. Спрягався з трьома такими ж, як і сам, почали працювати на землі по-новому: запровадили сівозміни, озимину сіяли тільки на чистих парах. Агроном Заліський допоміг нам мінеральними добривами.

Завдяки правильному обробітці землі, вона віддячувала нам добрими врожайями. У 1910 році майже все літо не було дощів. Коли наші хуторяни орали під озимину, грудня вивалювалося завбільшки з діжу. Піп правив молебні про «низпослання» дощу, а замість них по полях гуляли вихори

пилюки. Наша ж супряжна озимина, посіяна вчасно і на чистих парах, уже буйно зеленіла.

Ми, звісно, посміювалися з попових молебнів. Дізнавшись про це, піп сказав у церкві проповідь, що ми — безбожники, що це через нас бог не дає дощу. Знайшлися такі серед селян, що хотіли попалити наші хати, довелося нам деякий час сторожувати вночі. Христофора Бобра фанатики побили, а на моєму подвір'ї розстрожили дощомір, який служив у нас для науки...»

І ось цього агронома-самоука також було висунуто кандидатом у культурні господарі. Пригадую, що застав його вдома, під час обіду. Він сидів на покуті, а обіруч діти — і малі, і середульші, і вже парубок та дівка.

Зовні його господарство виглядало непоказним: звичайна селянська хата, правда, під бляхою, два хлівці, велика клуня. Одинадцятирядкова сівалка, віялка, культиватори, що стояли в клуні, не виблискували фарбою. Зате він мав справжню метеостанційку, а головне — чималу сільськогосподарську бібліотечку.

На свою велику сім'ю Олександр Тимофійович одержав від революції ще кілька десятин землі, почав збирати добрі врожаї. На одне тільки скаржився: немає у Валках мінеральних добрив. Де б їх дістати?

Агроном-самоук мріяв про утворення на хуторі агрогуртка.

— Чого торік був такий недорід? Бо трипілля заїдає, дикунський обробіток землі.

Через рік агрогурток він створив. Про нього в його автобіографії написано:

«Спочатку до нас записалося дванадцяттеро, а через рік — стало сорок. У 1925 році на Всеукраїнському конкурсі наш агрогурток одержав другу республіканську премію.

А ще через три роки наш гурток став Ініціатором першої у Мельниківській сільраді сільськогосподарської артільі».

ЧОГО ПЛАКАВ СЕМЕН

Чого Семен Харченко грюкав кулаком по столі, з'ясувалося через якийсь місяць. Незаможник мав рацію грюкати: голиківський куркуль, прикрившись вівіскою культурного господаря, хотів повернути собі землю, відрізану в нього як лишок.

А чого він тоді заплакав, з'ясувалося навесні, коли прилетіли солов'ї. (Ой ті солов'ї, краще б вони були не прилітали на Семенову голову!)

Сталося так, що саме в ті дні Іван Хвесенко поїхав у

Харків на якусь нараду, пробув там тиждень, і я заступав його у волвиконкомі. Роботи було по саму зав'язку. Повіт-земвідділ нарізав для минківських переселенців наділи у Сніжківській волості, треба було їх розподілити.

А тут виникла ще й така справа. Міліція викрила на хуторі Велика Губщина грабіжницьку банду. Старший міліціонер Гнітуля навідав на мене:

— Трьох бандитів упіймали, треба їх розколоти!

— То й розколуй.

— У мене не виходить. По закону треба, щоб без кулаків, а вони у мене аж сверблять.

І ось під час одного з допитів чую я за вікном жіночий галас. Вглянув, бачу: на ганку зібрався гурт молодиць, грюкають у двері.

— Чого позачинялися від народу?

— Хто там найстарший, виходь!

І так це войовничо, що я подумав, чи не прийшли молодиці визволяти грабіжників. На моє запитання, що сталося, чую:

— Сидите тут, начальники-печальники, а там що робиться!

— Що робиться, де робиться?

— На Харченківці. Семен прогнав свою жінку, злигався з княгинею.

— З якою княгинею?

— Гайда з нами і побачиш. Або давай міліцію!

Припиняю допит, посилаю Гнітулю на Харченківку. Хутор цей злився з Минківкою, отже, було недалеко. Але старший міліціонер повернувся звідти аж надвечір, збуджений сів на стільці, слова не може вимовити.

— Що таке?

Віддихавшись трохи, Гнітуля розповів:

— Чортбатька-що... Засів Семен із княгинею в хаті, нікого не підпускає. Я до дверей — засунені. Я до вікна, а він отакенного макогона показує, каже: «Оце ти шухав?»

Розпитую його, що то за княгиня, а він:

— Чортибатька-що! Не бачив її, а кажуть, що княгиня... По-хорошому кажу Семенові: «Відчиняй, бо стрілятиму!» А він як зарегоче: «Не маєш такого права, бо тепер свобода!»

Слідом за Гнітулею прибігли й молодиці, кричать, лаються: — Яка ж ви у біса власть, що Семен вас не боїться!

Утихомирюю трохи молодиць, розпитую їх і з'ясовую таке. Семен уже давно не мирився зі своєю жінкою, лаялися і навіть билися. Жінка врешті втекла до свого батька, Семен

якийсь час жив сам, а навесні знайшов собі оту, що молодиці називали княгинею.

— Своїми очима її бачила,— казала Семенова сусідка.— Ми ось аж чорні, бо їсти нічого, а вона — як пампушка, наче намальована.

— Бо Семен заколов кабанчика, а хліб у нього є. Ось і розкошує з тією пампушкою, ласуються кендюхом та цілюються,— додала друга сусідка.

Сави Петровича не було в комнезамі, пішов на ніч додому. З ким порадитися? Викликаю Грицька Мартиновича, волосного суддю; вирішуємо послати в Харченківку усіх трьох наших міліціонерів.

— Штурмом візьміть ту княгиню!

До штурму не дійшло. Виявилося, що Семен боявся не так міліції, як розлючених молодиць, їхнього самосуду: накинуться на його любов, коси обірвуть, очі видряпають. Коли ж міліція запевнила, що коси та очі будуть цілі, він здався, попередив тільки:

— І я піду з нею. Не дам нікому її в наругу!

І ось таємнича княгиня сиділа переді мною та суддею. Була закутана чорною шаллю, що різко підкреслювала білизну її ще молодого обличчя, білків великих очей, скидалася на черницю. І також по-черничому сумирно відповідала на наші запитання.

— Хто я така?.. Якщо скажу, що жертва революції, то це буде неправда. Мої батьки не були панамі.

Паспортної системи тоді не існувало, царські паспорти були ліквідовані, а радянські з'явилися лише у тридцяті роки. Отже, ми мусли вірити їй на слово.

— Чому ж вас називають княгинею?

— Бо мала нещастя рік бути дружиною князя. Старого і навіть лисого...— відповіла вона, мило глянувши на Семена, який сидів неподалік.

Глянув і я на нього, піби впізнавав. До того він ходив завжди нечупарний, зарослий густою щетиною, скидався на літнього дядька. А тепер сидів поголений, у чистій червоноястій косоворотці, з густим рядком білих гудзиків, підперезаний білим шнурком з китицями. Саме таким, пригадую, до революції зображали ухаря купця на обкладинці масового пісенника у лубочному виданні Ситіна.

— Де ж тепер той князь?

— На моє щастя червоні герої втопили його в Чорному морі,— відповіла вона, знову обдарувавши Семена милим поглядом.

— Бо контрі туди й дорога! — рубнув той, підкручуючи каштанового вуса.

Семенові йшов, може, тридцятий, був здоровий фізично і, причепурений, виглядав красенем. Отже, княгиня мала рацію накинути оком на такого «князя». А вона, чим вона привабила до себе колишнього бойового матроса? «Чи любистком, чи чарами, чи солодкими речами?»

Розгадка прийшла пізніше, а тим часом Грицько Мартинович запропонував відкласти це діло до завтра: прийде Сава Петрович, він голова над Семеном, хай він і вирішує.

Не дуже церемонний Гнітуля хотів був одразу посадити княгиню в холодну, та проти цього запротестували навіть його підлеглі міліціонери: там же сидять зарізки! Старший змилюстився, зачинив її в міліцейській кімнаті і навіть дозволив Семенові принести для неї подушку та кожушок у боки.

Коли всі розійшлися, я мав із Семеном дуже трудну розмову. Вірніше, то була його своєрідна сповідь:

— Оженився я десь за місяць до війни, до тієї ще, царської. А як сказати по правді, не я, а мене оженнили. І вишло так, як у пісні: взяли мені жінку ні до любові, ні до розмови. Коли мене забрали на війну, то я аж зрадив, а коли повернувся з війни, то...

Ми сиділи на ганку, було темно, і я не бачив Семенового обличчя, почув тільки, як він заскрипів зубами і вилаявся. Помовчавши, казав далі:

— Чого я такий скажений до куркулів? Бо вона, моя жінка, куркулька з куркульок, день і ніч гризла мені голову: «Батька грабують, забирають землю, а ти ж у начальстві ходиш. Скажи там, нехай нам приріжуть ту батькову землю». Я їй: «На греця мені батькова, я попівської собі візьму!» А вона: «Попівська чужа, за чужу землю у смолі на тому світі кишітимеш». А коли налітав Махно, стращала: «Ось піду зараз і викажу, хай повісять тебе на поганій осиці!»

Був я набагато молодший від нього, в інтимно-родинних справах не розбирався, отже, не міг чогось порадити. Але щось сказав йому, мабуть, що куркулька і княгиня — одна сатана, на що він гаряче заперечив:

— То й що? Це ж здорово, що княгиня проклинає князів, до мужика горнеться, до незаможника! Бо революція! Якби ти знав, яка вона добра, яка культурна... — Це кажучи, він раптом прихилився до мене, дмухнув під самий піс. — Ти щось чуєш?

— Нічого не чую.

— Тож-то! То я пив, самогон щоденно дудлив, бо хотів залити ним своє горе. А вона сказала: «Сеню, алькуголь — твій ворог!» Чуеш, як культурно сказала: алькуголь!.. І ось я не п'ю, цілий тиждень навіть не понюхав того самогону. А вони, чортові баби, галас зняли на весь хутір, за неї руку тягнуть, за куркульку. Яке їм діло до мене?

У поповому саду напроти земвідділу співали солов'ї, а один защебетав зовсім близько, за парканом. Семен схопив мене за руку, зашепотів:

— Тихше, бо сполохаємо!.. Хай поспіває.

Тепер мені смішно, а тоді оте його сентиментальне «хай поспіває» розчулило мене. Я сидів і слухав його признання про те, що раніше він «чхав на солов'їв», а відколи з'явилася вона, закохався в них.

— Бо чуеш, як витьохкує? Усю душу перевертає...

І просив мене відпустити її завтра, не ставати на дорозі їхнього щастя. Бо вони любляться, бо тепер свобода...

Те «завтра» було невтішним для Семена. Уранці, коли він приніс снідати своїй любові, її вже не було у Минківці — утскла в невідомому напрямі.

Найсмішніше в цій історії те, що Семена після цього охрестили «князем». А прізвисько в селі якщо прилипне, то вже не відмиєш і з милом.

Отак, «князем», Семен Харченко і виїхав кудись. Більше про нього у Минківці не чули.

«ЗДВИГ»... А ШО ЗДВИГ?

Це сталося ще до прильоту солов'їв, отже, вони тут не причетні. А щодо жайворонків не ручуся, бо саме надходила весна, вони дзвінко щебетали у високому небі. І дуже можливо, що саме вони розбуркали нашу найзаповітнішу мрію...

А цій мрії передувала така історія.

Років понад сто тому на хуторі Буківка поблизу Минківки жили-були два сусіди: дворянин з діда-прадіда Ковтун і мужик з мужиків Мізин. Перший мав багато землі, а другий нічого не мав, наймитував у дворянина, гнув перед ним свою мужицьку спину.

А на початку цього століття справа повернулася навпаки: майже вся земля дворянина Ковтуна опинилася у володінні мужика Мізина, і дворянський син Іван почав гнути спину перед мужицьким сином Василем, величаючи його Василем Матійовичем.

Як це трапилось, не знаю. Факт лишається фактом. Відколи я звівся на ноги, пам'ятаю: у балці за Буківкою раптом виник чималий став, в якому кишма кишла риба, навколо ставу почав розростатися великий сад з не баченими у наших краях плодовими та декоративними деревами, а в тому саду з'явився красивий кам'яний будинок з високими сходами, від яких до ставу збігали стежки, обсажені заморськими квітами.

І в тому «раю», як казала моя мама, жив отой Василь Матійович, мужицький син. А поряд з ними, через високий паркан, у звичайній селянській хаті під стріхою, жив отой дворянський син Іван, донька якого Марія у 1920 році вийшла заміж за мого сусіда, сільського коваля Вихтора Цікала.

Про Василя Матійовича я вже згадував у першій частині цієї повісті як про чудернацького багатія-ліберала. Він не цурався селян, у багатьох з них кумував, одружився з власною наймичкою, красунею Оришкою. Дуже можливо, що цей ліберальний багатій став би й ліберальним поміщиком, якби не революція і смерть, що завітали до нього майже одночасно.

Тим часом його маєток лишився на тлі навколишніх злиднених хуторів тим же райським куточком. За часів Керенського, гетьмана й Денікіна в ньому господарювала колишня наймичка, ставши Ориною Іванівною і панією для нових наймичок, що працювали на неї.

Бездітну «Єву» попросили з «раю» лише в 1920 році, причому до власного будиночка, що вона мала у Минківці проти церкви. Отже, колишня наймичка не була скривджена своїми земляками. А її маєток перейшов у відання повітземвідділу чи повітпродкому.

Хто саме був там головним, забулося, а підголовним став наш минківський комсомолец Гнатоша Шийко. Якщо за Орини Іванівни минківці могли тільки уявно побувати в її «раю», то Гнатоша дозволяв і рибку повудити в ставку, і на човні поплавати, і покупатися, причому не з берега, а з купальні. Коли ж достигали фрукти у саду, могли й поласувати ними.

З історії тепер відомо, що майже всі сільськогосподарські комуні тих років оселялися в колишніх панських маєтках. Отже, минківські піонери соціалізму не були оригіналами, коли мріяли осісти саме в маєточку Мізіна.

Хто сказав «а», теж забулося. Дуже можливо, що Гриць Грибінник і Микола Нестеренко, які саме тоді поповнили

нашу комсомольську сім'ю, поривалися до всього нового. А їх підтримали такі ж самі юні романтики.

Вони, і я в тому числі, були закохані у саме вже слово — комуна! Нас вабила форма, а вона в нашій уяві була тільки красивою, бо красивий був будинок, в якому мала осісти комуна, красивий сад, красивий став...

І красиве, здавалося, ім'я прибрали комуні — «Здвиг».

Гуртом ідемо до виконкому, урочисто доповідаємо, що от ми, мовляв, ініціатори, хочемо закласти підвалини нового й світлого життя на вільній землі. Ми були певні, що Хвесенко зрадіє, похвалить нас за такий почин, і помилилися. Вслухавши нас, він якось наїжачено буркнув:

— «Здвиг», кажете? А що таке здвиг?

— Назву таку думаємо дати комуні.

— Назва непогана, навіть філософська, — посміхнувся він. — Та мене цікавить інше. Здвигати й рухати можна щось матеріальне, а ви що думаєте здвигати й рухати?

Не розуміючи його філософської іронії, відповідаємо:

— Будемо, значить, працювати по-новому, по-комуністичному.

— А чим будете працювати? Коні, воли й машини у вас є?

— Коні, воли й машини дадуть. Це ж для комуні.

— Хто дасть?

— Та хто ж, наша Радянська влада.

— А насіння для сівби? Теж дасть Радянська влада? Чи, може, посієте те зерно, що ви зібрали для голодних?..

Можливо, я не буквально передав ту нашу розмову, але головне — суть. Розумний був у нас голова виконкому, мислив реалістично, доводив свої думки переконливо:

— А чи знаєте ви, хлопці, що комуна має бути показовим господарством для всього селянства? А що зможете показати ви? Свій комсомольський запал і подерті штани?

В одному тільки був неправий він: занадто одверто глузував з нас, чим образив наші почуття, нашу мрію. Ми пішли від нього розчаровані, прибиті.

А по суті, мав рацію. Умови для утворення у нас комуні тоді ще не визріли: ні організаційні, ні матеріальні. Нам справді не було чого ні здвигати, ні рухати.

Умови ті визріли щось через два роки, коли прийшов на допомогу досвід інших комун, коли вже з'явилася і перша пісня.

Виступає нас немало:
Аж дванадцять косарів.
Косим клевер, косим трави
На комунівській землі...

Я перебував тоді у Червоній Армії, отже, не брав участі в утворенні комуни. А тому надаю слово одному з перших минківських комунарів, братові Юхимові.

З БРАТОВОГО ЛИСТА

«Здрастуй, брате і товаришу!

Нелегку задачу поставив ти переді мною: написати все, що я знаю про нашу комуну. Пишу оце і знову переживаю, перебираючи в пам'яті радості й печалі тих незабутніх днів.

Комуна звалася «Комінтерн». Організаторами її були наш родич і товариш по комсомолу Гриць Грибінник, молодий незаможник із Прусівки Іван Мельник та демобілізований матрос Чорноморського флоту Марко Коробка. Усі комуністи, а Марко — з 1918 року.

Іван Мельник, теж демобілізований з Червоної Армії, був хворий на туберкульоз. Незважаючи на те, що дні його були лічені, я ніколи не бачив його прибитим, навіть засмученим. Працювалося з ним весело, бо був він жартівник і співун.

Головував над нами Гриць. Він став у нас і першим трактористом. Ми його послали у Харків на курси, звідки він повернувся на тракторі «фордзон»: наших тракторів тоді ще не було.

Якби ти бачив, що робилося на шляху, коли Гриць наближався до Мипківки! Людей зібралося стільки, як бувало на хресний хід. Згадай картину Репіна. Але там у центрі — ікона, а тут був наш Гриць на тракторі!

Якийсь час він працював на тракторі сам, не підпускав до чудо-машини нікого. Ми, особливо наймолодші комунари, дуже заздрили йому, пильно приглядалися, як він оре чи сіє, як заводить і зупиняє трактор, як чаклує в його грудях — моторі.

Потім Гриць почав дозволяти нам заводити мотор, промивати свічі, те, се. Ми потроху вивчили машину, а потім і осіддали її.

Я вперше сів за кермо при такій обставині. У комуну завітав якийсь інструктор з Валок, послав мене, щоб я негайно знайшов голову. Гриць дуже розсердився на начальство, що відриває його від роботи, бурчав, немов ведмідь:

— Чого йому треба в таку гарячу пору? Хай іде сюди.

— У нього щось там із ногою, не може ходити...— збрехав я і вмить сів на трактора.

Голова-тракторист змилюстився, дозволив мені пройти кілька гонів, суворо наказавши:

— Не газуй, не переводь швидкостей, не роби огріхів! А коли щось — одразу спиняй машину.

Було мені потім за мою брехню. Окозамилування вважалося у комуні за найтяжчий гріх.

Дуже цікавою людиною був Марко Коробка. Він мав чималу власну бібліотеку, завдяки якій я вперше познайомився з класиками марксизму, з творами Дарвіна, Мечникова, старих утопістів. Уся керівна трійка працювала нарівні з іншими комунарками. Усю адміністративну й політичну роботу вони провадили, так би сказати, позаурочно. Першою заповіддю комунарів було: працювати на полі, у саду, де потрібно, і цим утверджувати комунізм.

Наша комуна була маленька, мала всього двадцять п'ять десятин поля і стільки ж плодового саду. Проіснувавши два роки самостійно, об'єдналася з комуну «Зоря комунізму», що осіла на землях пана Волка у Комишуватій.

(Це той самий пан-ліберал, про якого я писав у першій частині повісті. Він був одружений з рідною сестрою Марії Заньковецької, ставився до селян добре. В час революції селяни його не зачепили, панський будинок залишився цілий).

Головував у «Зорі комунізму» Олійник, справжній лоборник комунізму. Виходив він на роботу першим, останнім лягав спати. Помер він несподівано і безглуздо. Заготовляв кригу для льодовні, не вберігся, застудив легені і за кілька днів згорів.

Головою об'єднаної комуни обрали нашого Гриця, якого усі почали вже називати — Григорій Максимович. Працював він кілька років, поки його не обрали завідувачем Красноградського райземвідділу.

А я, за відрядженням комуни, поїхав учитися до Красноградського агротехнікуму. Узимку сидів за партою, а влітку працював у комуні.

Оце коротко і все. Вітаю, брате, з Новим роком. Закінчуй швидше повість про нашу рідну Минківку, тут її ждуть не діждуться. На щастя тобі, на здоров'я!

Твій Юхим»

ЗОРИ НАЗУСТРІЧ

Виконую братову просьбу, закінчую. Але як це зробити, щоб не порушити жанрових канонів? Адже моя повість документальна — і на вигадці не поїдеш.

Мій славетний земляк Микола Гоголь свою «Ніч перед різдвом» закінчив тим, що взяв і поженив своїх героїв.

Коваль Вакула, налітавшись на чортові за царициними черевичками для своєї Оксани, свою місію завершив. І в Гоголя це вийшло логічно, а головне — ефектно.

А в мене на останньому етапі життя у Минківці найефектнішим було те, що я взяв на плечі торбу з хлібом і піхтурá почимчикував назустріч зорі, про яку співалося в комсомольській пісні. Мене не проводжала жодна Оксана, бо я жодній не міг пообіцяти тоді навіть юхтових черевиків.

Було дуже просто.

Улітку 1922 року на Україні почалася адміністративно-територіальна реформа. Волості ліквідувалися, утворювалися райони. Склавши свої волвиконкомівські повноваження, ми з Іваном ідемо до комнезаму і кажемо:

— Ми вільні, посилайте вчитися!

Сава Петрович учинив нам пристрасний допит:

— І дуже ви, хлопці, хочете вчитися?

— Це наша мрія! — кажемо.

— На кого ж ви мрієте вчитися?

— На вчителя! — твердо відповів Іван.

— А я... на кого доведеться.

— Як це «на кого доведеться»? — прискіпався до мене Сава Петрович.— Яка ж то мрія, коли ти не знаєш, куди вона тебе кличе!

Мусив признатися, що моя мрія — агроном або артист. Обидві ці професії мені подобалися. І на це почув таке:

— Артист, може, для тебе й добре. А для нас? Станеш артистом — і прощай, Минківко! А нам потрібні такі, щоб повернулися у рідне село. Бо кому ж тут будувати соціалізм?..

Настали жнива.

Минківка збирала перший урожай нової економічної політики. Він не був ще рясним, але він ставив моїх земляків на ноги. Перші кілька снопів скошеного зазелень жита батько змолотив ціпом. Зерно молочно-воскової стиглості мати розтерла макогоном у макітрі, потім налекла перепічок.

Отже, вийшли на жнива з хлібом.

Я тоді вже помирився з батьком, допомагав йому жнивати. Наш житній лан був поблизу хутора, де жили мої друзі Роман Шевченко та Гнатоша Шийко. Одного вечора вони навідалися до мене. Ми залягли у зеленому горосі, рвали молоденькі стручки, залюбки їли. Після голодної весни вони здалися нам солодшими за цукерки.

Роман і Гнатоша також уже розмовляли з Савою Петровичем, нетерпляче чекали на день виїзду до Харкова. Отже,

наші думки витали у невідомому, але такому принадно-красивому завтра.

Шлях у те «завтра» уявлявся нам тільки рівним, широким. Війна закінчилася, панів немає, земля стала нашою, у Харкові та Полтаві задиміли труби заводів, які теж стали нашими. На залізниці швидко забігали поїзди, через тиждень-півтора вони повезуть нас учитися!

Учитися! Хай це три, хай п'ять років. А потім... Відрядження й характеристики давали нам комнезам та комсомол. Отже, куди вони накажуть, туди й поїдемо будувати соціалізм.

— Але куди б не закинула нас доля, давайте умовимося, — запропонував хтось із нас, — щороку у жнива обов'язково з'їжджатися у рідній Минківці!

— Хай грім, хай блискавиця! Бути цьому! — поклялися ми всі троє, міцно переплівши руки.

— Бути цьому! — сказали на другий день і Нестір та Іван, і Сергій Стешенко та Любка Минківна, і Тася Богуцька та Василь Дорожко — усі, хто мріяв учитися.

Першими за все існування Минківки вирушили до Харкова у найвищі школи четверо: Сергій — до художнього інституту, я — на робітфак сільськогосподарського інституту, Роман та Нестір — на Вищі педагогічні курси імені Сквороди.

Проводжав нас, як рідних синів, незмінний голова Минківського комнезаму незабутній Сава Петрович. А зустрів у Харкові — Мефодій Божко...

Це було такою несподіванкою, що я кілька хвилин не вірив своїм очам. Мефодій Божко! Мій найкращий друг, з яким я в 1919 році вчився на курсах радянського будівництва.

— То ти — голова губкомнезаму?!

— Що ж дивного? — відповів друг. — Недарма ж сказано: хто був нічим, той стане всім... Ясно тобі?

— Ясно.

— А щоб стало ще ясніше, слухай мою команду: іменем революції за парту кроком руш!

ЧЕРВОНИЙ ПАРНАС

Сповідь колишнього плужанина

Коли входиш у літературу, чисть черевики.
Не забувай, що там був Пушкін, був Гоголь,
був Шевченко! Обітри черевики!

Остап Вишня

Чисть черевики...

Добре тепер. Заманулося тобі в літературу — йдеш одразу у кабінет молодого автора при Спілці письменників. А при дорозі сидять чистильники, наваксують тобі черевики до блиску.

Обітри черевики...

А хіба знав я, входячи в літературу, що входжу в літературу? Я просто писав п'ески, сам ставив їх у рідній Минківці і сам грав у них комічні ролі.

Коли я вперше по революції приїхав до Харкова, тодішньої столиці України, чистильники черевиків уже траплялися на вулицях. А Спілки письменників і кабінету молодого автора при ній ще не було.

Даруйте, шановний читачу, що я розпочну свою сповідь з абетки.

Народилася перша Спілка революційних письменників у квітні 1922 року. Прибрала собі назву — «Плуг». Першим її літописцем був Остап Вишня:

«ПЛУГ...

Думаєте, плуг «сака» однолемішний... Ні...

Це ПЛУГ і не плуг, і машина й не машина, і оре й не оре...

Сидить, значить, ніби звичайнісінький гурт людей. А хто йде, хто проходить, — зразу:

— Дивись!.. «ПЛУГ»!

За свідченням Остапа Вишні, все почалося так. Зійшлися якось Сергій Пилипенко, Андрій Панів, ще хтось. І Пилипенко, майбутній голова «Плугу», запитав:

— Що ж, хлопці, робитимемо?

А Панів:

— Хто й зна... Щось робитимемо.

— А що саме робитимемо?

— Писатимемо. Ось послушайте:

Коли пас я маленьким гусят,
Мені сонце всміхалося любо...

— Пас маленьким гусят?

— Пас.

— Сонце всміхалося?

— Всміхалося...

— От і добре. Будете за секретаря... Хто ще є такий, що пише? Щоб із селян?

— Шевченко ще є... Пише.

— Давай сюди.

— Коляда є! Крашаниця є. Сенченко казав, що письменником хоче бути!

Розробили статут, у першому пункті записали:

«Спілка «Плуг» має на меті об'єднувати розпорощених досі селянських письменників, що, ґрунтуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріатом, ідуть разом з останнім до створення нової, соціалістичної культури...»

Серед тих, що підписали статут, значиться й Остап Яровий. Це якась напівміфічна особа. Жодного його твору мені не довелося читати. Більш того, проглянувши списки членів «Плугу» за весь час його існування, такого прізвища я не знайшов. У своїй усмішці Остап Вишня згадує його так:

«— Здрастуйте! Хто ви такий?»

— Я?.. Остап Яровий.

— Письменник?

— Ні.

— Пишете що-небудь?

— Пишу. Листа ось батькові написав, щоб гроші на марки прислав...»

Незабаром у газеті «Вісті» з'явилося оголошення: «Перша вечірка «Плугу». А потім ті вечірки почали відбуватися щопонеділка, їх чудово змалював Остап Вишня.

Але що це я весь час виїжджаю на Вишні? Треба вже й самому починати свою сповідь. Треба — й боюся. По-перше, куди мені, грішному, до першого плужанського літописця. І друге: «Плуг», про який я збираюся розповісти, — не звичайний плуг.

Щоб тільки побіжно ознайомитися з літературою про звичайний плуг, я просидів два дні. А якби не побіжно? Певен, що написав би наукову дисертацію й дістав звання доктора наук.

А яка існує література про літературний «Плуг»? У БСЭ, наприклад, я його зовсім не знайшов. А в УРЕ йому відве-

дено 26 рядків, майже в два рази менше, ніж звичайному плугу.

До УРЕ, зрештою, я великих претензій не маю — їй треба потроху сказати про все на світі. А ось Інститут літератури може, й повинен, сказати більше.

А тим часом дещо розповім сам.

НА ПОКЛИК ПЕГАСА

На який саме плужанський «понеділок» — сьомий чи п'ятнадцятий — потрапив я вперше, історії нецікаво. А що тягло на ті літературні вечірки людей, подібних мені, може, комусь і знадобиться.

За відрядженням комсомолу й комнезаму я тоді почав учитися на робітфаци Харківського сільськогосподарського інституту. Українську мову й літературу на моєму курсі викладав Майк Йогансен. Дізнавшись, що він поет, я дуже зрадів: він був третім живим письменником, якого мені пощастило бачити.

Після одного уроку підходжу до Йогансена, запитую:

— Михайле Гервасійовичу, вибачайте: а чи є у Харкові ще живі письменники?

Був Йогансен старший від мене років на сім, але виглядав майже юнаком. Жвавий і рухливий, він завжди кудись поспішав.

Моє запитання, очевидно, його зацікавило, бо враз спинився, відвів мене в куток.

— Як це — живі письменники? — мило усміхнувшись, перепитав він.

— Та ось як ви. Може, ще є такі?

— Таких, як я, немає. Я — унікал! — голосно засміявшись, відповів Йогансен. Потім, враз посерйознішавши, докладно розповів про харківських письменників, зокрема про «Плуг», про його «понеділки».

Плужанські літературні вечірки відбувалися у Всеукраїнському селянському будинку на Павлівській, тепер майдан імені Рози Люксембург.

Хай це буде сентиментально, але я, буваючи тепер у Харкові, бодай пройдуся повз нього. Він пахне мені революцією.

У перші пореволюційні роки, приїжджаючи до Харкова у комсомольських та комнезамівських справах, я по кілька днів жив у сельбуді, подружив з багатьма такими, як і сам, селяками. Сельбуд приймав нас, немов рідних, годував борщами, а головне — газетами, концертами й виставами.

Навскіс від сельбуду містився тоді Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет. Багато ночувальників приїжджали до голови ВУЦВКу Григорія Івановича Петровського. Я тоді теж бачив його, а пізніше й розмовляв з ним.

Сельбуд знайшов я одразу, незважаючи на те, що вулиці та майдани тоді увечері майже не освітлювалися. (Підводила малопотужна міська електростанція, прозвана Турчанкою, бо турбіни для неї були куплені в Стамбулі). Не дуже райдужила електрика й у чималій залі на другому поверсі. Одна лампочка на сцені й друга в залі увесь час блимали, а іноді майже зовсім пригасали.

На сцені стояв стіл, застелений червоним, кілька стільців. У залі — повно люду. Вражений, оглядаю присутніх: невже всі вони письменники? Але чому жоден не схожий ні на Володимира Короленка, якого я бачив у Полтаві, ні навіть на Майка Йогансена, який у нас на робітфаці виглядав джентльменом?

Знайшов вільне місце, сів, поволі почав розуміти, що мої сусіди — теж студенти, а старші віком, мабуть, учителі. Почали надходити й письменники. Навколо мене чулося:

— Ото з чубчиком — Божко.

— А он іде Голота.

— І зовсім не Голота. Голота без однієї руки...

Чекали на Пилипенка, «папашу», як плужани любовно називали свого голову. Від сусідів дізнаюся, що він ще й редактор газети «Селянська правда». А запізнюється, мабуть, тому, що дописує передову або заслухався Остапа Вишню, який працює у нього секретарем.

Та ось гамір у залі трохи згас, почувлося:

— Йде!

Усі повернули голови назад, до дверей, від яких ішов кремезний красивий вусань в окулярах на рівному носі. Був у темному напіввійськового френчі, в галіфе і чоботях. Ішов швидко й певно, тримаючи в руці грубезного портфеля.

(У кожусі та парубоцькій сивій шапці, яким змалював Пилипенка Олександр Довженко, а тоді — художник Сашко, я побачив його взимку).

Вітаючись кивком голови зі знайомими, голова «Плугу» пройшов на сцену, поклав свого портфеля на стіл і... А далі почалося точнісінько так, як в остаповишнівському «Понеділкові»:

«— Товариші! Прошу зайняти місця...

— Шшш...

— Прошу уваги, товариші. Сьогодні у нас програм такий: спочатку автори прочитають свої вірші, а потім ми ті вірші обговорюватимемо...»

Хто саме читав на тій вечірці вірші, не скажу. Може, кучерявий Андрій Панів, може, Петро Голота, а може, й Павло Усенко... Ні, він, здається, з'явився з Полтави трохи пізніше.

Запам'ятався тодішній Усенко тим, що був ще тонший, ніж тепер, ходив у чорній шкірянці і не читав, а ніби співав зі сцени:

Дівчино-секретарю, як тебе любили ми,
Десь ти за заметами, за снігами білими...

Ой, скільки часу минуло відтоді, а ці рядки закарбувалися в серці досі, бентежать душу згадками про комсомольські літа!

Не виступав, очевидно, того понеділка й Володимир Сосюра, бо таке не забувається. Бо, почувши його іншим разом, я закохався в нього з першого погляду й навіки. А дівчатка, що сиділи поблизу, просто умлівали від захоплення й насолоди.

Сосюра був тоді уже автором «Червоної зими», отже, ходив у метрах, але поводився з усіма аж надто демократично, що часом відбивалося на його бюджеті: позичав усім гроші, і дехто забував віддати. Коли я пізніше познайомився з ним, його першим запитанням було:

— Ти теж пишеш?

— Пишу,— відповів я, почувуючи, що зашарівся, немов дівчина.

— Також вірші?

— Та ні... П'єски.

На це Володя якось байдуже а-акнув і мовив:

— Дай закурити...

(Згодом я переконався, що до театру Володимир ставився так собі, зате дуже любив кіно, не пропускав жодного фільму).

Виступав Сосюра на літературних вечорах часто, був, так би мовити, активним членом «Плугу». І мені тепер, як колишньому плужанинові, прикро, що в УРЕ про це не згадується. У статті про нього сказано, що він належав до літорганізації «Гарт», ВУСПП.

На другій вечірці я зустрівся зі своїм земляком із Валок Грицьком Колядою. Пишався, звісно: мій земляк — поет! Вразив він мене тим, що із Грицька раптом став Гео і читав

свої чудернацькі вірші дуже голосно — мабуть, щоб перекрити регіт, що лунав у залі.

Мої рідні Валки були для «Плугу» джерельним «кладзем», з якого він черпав кадри. Крім Грицька-Гео Коляди, до нього тоді належали мій старий знайомий Петро Панч, Анатоль Крашаниця й Іван Момот. Ще один земляк — Гордій Коцюба — не був плужанином, але також виступав на «понеділках».

Там уперше побачив я й Павла Тичину. Кажу «побачив», бо чомусь ні разу не чув, можливо, пропустив той вечір, коли він виступав. Сидів він завжди десь у затінку, уважно слухав, часом поправляючи пальцями пенсне.

Щодалі частіше почали виступати з читанням «малюнків», «мініатюр» і просто оповідань плужанські прозаїки — Сашко Копиленко, Сава Божко, Іван Кириленко, Василь Вражливий.

Коронними «понеділками» для аудиторії були ті, коли виступав зі своїми усмішками Остап Вишня. Як він тоді виглядав, хоч убийте, не пам'ятаю. Чомусь він запам'ятався мені таким, яким бачив в останні роки його життя. Одне тільки не забулося: був набагато веселіший...

А ось п'єс на «понеділках» не читали. І мені було дуже прикро: хіба драматургія — не література? Мені ж так хотілося стати драматургом! Пізніше я довідався, що драматурги у «Плузі» були: Володимир Гжицький, Дмитро Бедзик, Тодось Степовий, Василь Муринець і навіть Андрій Головка та Іван Сенченко пробували свої драматургічні крила.

Та вони своїх п'єс не читали, мій потяг до «Плугу» згас, і я, зрадивши Пегаса, як той метелик, полетів на інше, яскравіше світло...

В ОБІЙМАХ МЕЛЬПОМЕНИ

Найбільше у Харкові театральне приміщення, в якому тепер грає музкомедія, звалося тоді театр «Муссурі». А поблизу нього, у саду, існував літній театр «Тіволі». У перші пореволюційні роки на сценах цих театрів грала українська трупа, якою керували славнозвісний актор і режисер Лев Сабінін та молодий талановитий актор і режисер Іван Юхименко.

Перший ставив «За двома зайцями», «Паливоду», «Ой не ходи, Грицю» та інші п'єси старого репертуару.

Влітку приїжджав з Києва на гастролі Панас Саксаганський. Можу похвалитися, що я бачив його в багатьох виставах.

Юхименко намагався бути новатором, йти в ногу з революцією. Оскільки ж нових революційних п'єс не було, Юхименкове новаторство обмежувалося «Ревізором», «Затопленим дзвоном», а в основному «Гріхом», «Брехнею» та «Панною Марою».

Ждучи з моря погоди, тобто радянського репертуару, і щоб підготувати кадри для нього, Юхименко разом із режисером Дмитром Грудиною створили в 1921 році при театрі «Муссурі» акторську студію. Був то час усезагального творчого палахкотіння, багато вихованців тієї студії стали потім народними й заслуженими артистами України: Іван Твердохліб та Андрій Крамаренко — в Одесі, Юрко Заховай — у Харкові, а потім у Львові, Михайло Хорош — у Запоріжжі, Варвара Чайка — у Києві.

І ось до тієї славнозвісної студії потрапляю і я. Удень на робітфаці вивчаю агро-біо-матнауки, а ввечері — історію театру, естетику, дикцію, мімодраму і... пластику.

Ой, та пластика! Викладала її відома у Харкові балерина Цапок. Щиросердно каюся: багато завдав я їй клопоту своєю минківською незграбністю. Уявіть собі зграйку тендітних міських студійок, серед яких скаче довготелесий Доп-Кіхот.

На уроки пластики треба було приходити у трусах і безрукавних майках. Як виняток, на першому уроці балерина дозволила мені бути у червоному галіфе, а на другий — категорично не допустила.

— Одягніть, як усі, труси!

Де було їх узяти? До стипендії лишалося ще днів зо п'ять, до того ж її не вистачало мені на цигарки і навіть на тараньку. (До речі, тараня не була тоді делікатесом, продавалася на всіх базарах). Лишалося чекати до неділі, щоб підробити грошей на залізниці, де ми часом розвантажували вугілля.

Майбутній народний артист, а тоді мій щирий дружок Ваня Твердохліб порадив:

— А ти, Васько, підкороти свої підштаники. Ось і будуть труси.

Хіба думав я, що Ванько комедіант не тільки на сцені? Послухався його, підкоротив полотняні підштаники, прийшов у них на пластику. Реготали всі, а найдужче Твердохліб:

— Новатор Васько! Незаможні труси придумав...

Та то було півбіди, студійці сміялися доброзичливо, чимало з них також походило з села. Біда підстергла мене, коли вдали морози: мерз я, мов той Рябко.

Теорію нам викладали найкращі в Харкові театрознавці,

зокрема професор Яків Мамонтов. Дізнавшись, що професор до того ще й драматург, я з душевним трепетом признався йому, що теж пописую. Яків Андрійович зацікавився, сказав, що охоче прочитає мої творіння.

Зрадив неказанно: сам професор Мамонтов, найкращий, як мені сказали, у Харкові драматург, прочитає мої п'єси. Але моя радість наступного дня змінилася печаллю. Написані мною у Валках та Минківці п'єси я зберігав у своєму дерев'яному сундучкові, а той сундучок зберігався у загально-студентському сховищі при гуртожитку. Дістав я ті п'єси і мало не розплакався від розпачу: їх потрубили миші...

Крилатий Пегас брикався, не хотів брати мене на свою спину. Я змушений був цілковито віддатися Мельпомені, тим більше, що богиня почала мені сприяти. Режисер Юхименко взяв кількох студійців і мене до своєї трупи. У «Панні Марі» мені припала невеличка роль солдата. Дай боже всім молодим акторам грати маленькі ролі з таким душевним трепетом!

Ще потім мені поталанило грати мікророль ксьондза у постановці Бориса Глаголіна «Лі-лю-лі» за Роменом Ролланом. Глаголін вважався тоді чи не найбільшим новатором у Харкові. У попередній своїй постановці «Пан» він вивів на сцену майже голісіньких дівчаток. За це його гостро розкритикували, і він у «Лі-лю-лі» випустив фей уже в трико.

На жаль, а може, якраз навпаки, Мельпомена незабаром мене зрадила. Під час різдвяних свят трупа Юхименка виїхала в Суми, а потім ще кудись на гастролі. Студія, залишившись без головного керівника і найталановитіших студійців, припинила своє існування.

По тому минув, може, з місяць. І раптом чую: при Всеукраїнському сельбуді створюється самодіяльний театр імені Лесі Українки. Організаторами його стали наш другий керівник студії Дмитро Грудина і директор школи імені Грінченка професор Микола Сулима.

Першою виставою театру були «Гайдамаки» Т. Шевченка за інсценівкою Леся Курбаса. Залізняка грав Грудина, Гонту — Сулима. Звідки у цього чудового професора прорізався акторський талант — і досі дивуюся. Я трохи запізнився на розподіл ролей і грав у масовці, але із словами, — першого чи другого запорожця.

Репетирували в школі імені Грінченка, а ставили в театральному приміщенні, де тепер грає Харківський ТЮГ, у сельбуді, по робітничих клубах.

Відомо, що Курбас, інсценізуючи «Гайдамаків», вдався до античних форм, увів так званий хор. Будучи в Греції, я ди-

вився «Медео» і мимоволі порівнював з нашою постановкою «Гайдамаків». Афінівські хористки були ніби німфи, що злетіли з неба на землю, милуючи зір і слух своїм убранням, пластичністю й співучістю. Наші ж хористки були одягнені у сірі свитки, пошиті з мішкщини, рухалися анемічно, навіть без музики.

Та це мені стало ясно тепер, а тоді я захоплювався нашими «Гайдамаками», і захоплювалися ними харківські глядачі. Вистави користалися незмінним успіхом.

Грали по суботах та неділях, а в буденні вечори підготували «Йоганну, жінку Хусову» та «В катакомбах» Лесі Українки. Випустили прем'єру і швидко переконалися, що успіх зрадив нас. Можливо, тому, що режисура не знайшла відповідного рішення, а більше, мабуть, через те, що головні ролі виконував чудовий філолог, але нікудишній актор Сулима — професорського звання для Хуса було замало.

(До речі, за «Йоганною, жінкою Хусовою» я особисто не шкодував. У ній мені довелося грати напівголого раба Габала. Щоб бути на сцені чорним, я вимазував на тіло цілу банку мазі, а помитися після вистави було ніде, лазня зачинялася раніше).

Перед нашим самодіяльним театром постали дві гострі проблеми: що ставити і як піднести художній рівень вистав. А ці проблеми одразу зіткнулися лобами.

Щоб піднести художній рівень, треба було запросити до театру досвідчених акторів-професіоналів. Таких набралось чимало, і ми, вчорашні студійці, щиро раділи: буде на кого рівнятися! Але ті «досвідчені», щоб мати гарантований зарібок, поставили умову: грати в таких п'єсах, які б напевне давали гроші. Тобто йшлося про репертуар гаркун-задунайських.

Наш головний режисер Дмитро Грудина, а за ним і вся молодь категорично сказали «ні», з обуренням відкинули умови професіоналів. Ми прагнули тільки до нового, до революційного. Довго сперечалися, перебираючи десятки п'єс, і нарешті запланували: «Саву Чалого» Тобілевича, «Одруження» Гоголя, «Лікаря з примусу» Мольєра і «Мірандоліну» Гольдоні.

Запланували... і поставили. На зарплаті у нас було тільки кілька акторів-професіоналів, які погодилися з нашим репертуаром. З них хочеться найтеплішими словами згадати Йосипа Маяка — і чудового артиста, і доброго вчителя-понадника.

Уся молодь грала на ентузіазмі, не одержуючи жодної ко-

пійки. Правда, ми з Іваном Твердохлібом трохи підробляли тим, що допомагали декоратору й костюмерші. А влітку я кілька місяців підмітав вулицю, що пролягала між школою імені Грінченка та Благовіщенським собором. Служити Мельпомені, так служити!

«ОЙ У ПОЛІ ЖИТО...»

Коли саме розпався театр імені Лесі Українки — точно не скажу. А перевірити ніде, бо про нього не згадується в жодній писаній історії.

Вечори стали вільні, мене знову почав вабити драматургічний Пегас. Але про що писати, з якого життя? Від села я вже відірвався, а до міста ще не пристав.

Згадався професор Мамонтов. З його лекцій я дізнався, що існує й така форма драматургії, як інсценізація. Не мучся з вибором теми, не мудруй над сюжетом — бери чужу літературну річ і перелицьовуй її на драму чи комедію.

Засів я в читальні за нові журнали, перечитую одне за одним оповідання письменників. І — о радість! Натрапляю на «Червону хустину» Андрія Головка. Оповідання просто зачарувало мене. Розпитую Майка Йогансена, хто такий Головка, дізнаюся, що він — плужанин.

Дочекавшись чергового «понеділка», біжу до сельбуду. Бачу, що вже прийшли Сосюра, Панів, Божко... А де ж Головка? Хтось із моїх сусідів підказав:

— Мабуть, отой, у шкірянці, з люлькою в зубах.

Підходжу до того, з люлькою, кажу:

— Здрастуйте, товаришу Головко!

Той засміявся, відповів:

— Не плутайте, юначе, я — Михайло Биковець.

Про Биковця мова буде далі, і не раз, а зараз — про Андрія Головка. Того вечора він не був у сельбуді. «Та й рідко буває, — пояснив Биковець, — бо живе десь за Харковом у селі».

Мені таланило. Яюсь, коли я вдень забіг до сельбудівської читальні, бібліотекарка, знаючи, що я цікавлюся Головком, сказала, що він сидить у сельбудівській їдальні. Такий худорлявий, з русявим розкуйовдженим чубом, у синій косоворотці. Сидить за столом і пише.

— Що пише?

— А я знаю. Піди й подивися.

Я пішов і одразу побачив у кутку, біля вікна, русявого у синій косоворотці. Перед ним на столі стояла склянка недо-

питого чаю, якась закуска. Часто куйовдячи чуба п'ятірнею, він зосереджено писав.

Сів і я осторононь, замовив склянку чаю, бо на більше не було грошей. Сидів і захоплено дивився, як живий письменник працює. Він мене, звісно, не помічав. Зате мене незабаром помітив офіціант, який почав бурчати:

— Ти довго сидітимеш? Почаював собі і йди, дай іншим почаювати.

Що писав тоді Головка? Може, «Пасинки степу» чи «Удовині діти». А може, вже починав свій знаменитий «Бур'ян»?

Дочекавшись, доки Головка вийде з їдальні, я підійшов до нього, привітався, наївно поцікавився:

— А що ви ще написали? Крім «Червоної хустини».

Він посміхнувся і чомусь тихо, щоб ніхто не чув, перерахував мені свої твори. Записавши, в яких журналах вони надруковані, я одразу ж подався до читальні. Дуже мені сподобався «Пилипко», але «Червона хустина» зворушувала сильніше.

Того ж вечора я засів у гуртожитку за столом і почав перелицьовувати його оповідання на п'єсу. Скільки вечорів я просидів, не скажу, може, два тижні. (Ой, як тоді швидко писалось!) Перелицював не тільки оповідання, а й назву, перехрестивши «Червону хустину» на «Ой у полі жито». Переписав начисто у новий зошит, прочитав — сподобалося. Прочитав друзям студентам, похвалили.

— Давай Михайлові Гервасійовичу!

Майк Йогансен, як завжди, кудись поспішав після лекції. Не глянувши навіть у зошита, він поклав його у портфель і побіг, кинувши мені на ходу:

— Обов'язково прочитаю і завтра поговоримо...

Розмова та була дуже короткою. Милій і душевний Йогансен попросив пробачення, що напередодні не глянув у зошита, гадав, що там вірші, аж воно...

— Зрозумійте, любий товаришу, що я не драматург, отже... Але п'єсу вашу прочитав і скажу, що в ній щось є. Сюжет є, мова гарна і...

Про яке ще «і» була в нас розмова, забулося, пригадую тільки, що Йогансен ураз вигукнув: «Еврика!», запитав:

— Ви знаєте, що до Харкова прибув театр імені Франка?

Про це я знав і побував навіть на двох його виставах: «Суеті» та «Чорній пантері». Тоді я вперше побачив на сцені Гната Юру в ролі Терешка Сурми, одразу закохався в нього, як рік перед тим у Сосюру та Остапа Вишню. Щиро при-

знався в цьому Йогансену, і він, викрикнувши знову: «Еврика!», враз запропонував:

— Ось і підіть до нього, до Гната Юри...— Сказав це і сам завагався.— Ні, краще зробимо так. Є в мене у театрі знайомий актор, він також пописує. Я йому напишу зараз записку...

Франківці кілька місяців грали не в міському театрі, а в приміщенні колишнього кафешантану на харківській набережній. Там же поряд і жили в гуртожитку, перші місяці багато хто спав просто на соломі.

Іду до театру, знаходжу адресата. Ним був Аркадій Любченко, актор і письменник, як він сам себе величав. Порівняно з іншими акторами й письменниками виглядав він імпульсивно — і одягом, і поведінкою.

Що писав йому Йогансен — не знаю, очевидно, щось доброзичливе, бо Любченко галантно подав мені руку, люб'язно мовив:

— Давайте прочитаємо...— глянув на заголовок, одразу похвалив: — «Ой у полі жито...» Звучить романтично. Зайдіть через тиждень.

Не жив я той тиждень, а палахкотів. Що мені скажуть? Може, похвалять? Адже «Червону хустину» всі хвалять... Тиждень, нарешті, минув, і Любченко мене справді... похвалив. За мову і особливо за сюжет.

— Оригінальний! Надзвичайно оригінальний сюжет!

Про те, що «Ой у полі жито...» — інсценізація, я не знав, бо не знав, що так потрібно робити. А Любченко, догадуюсь, просто не читав Головкової «Червоної хустини». Похвала та закінчилася зовсім несподіваними висновками.

— Писати ви можете. Це факт! — ще раз підтвердив Любченко.— Але театр імені Франка для дорослих. Спробуйте написати щось не для дітей, а для солідної публіки. І таке, таке!..— Він підняв стиснутий кулак, потім обидва кулаки.— Щоб були грім і блискавка! Щоб усе бухало і стріляло.. Одне слово — революція! Розумієте — революція!

Говорив він це так патетично і так експресивно розмахував руками, що я, немов той кролик, погодився з ним і почав дякувати за щирі поради. Щирі порадики врешті поляскав мене по плечу, милостиво подав руку.

— Бажаю успіху!

Кілька днів моя голова дзвеніла малиновим передзвоном;
— Щоб були грім і блискавка! Щоб усе бухало й стріляло!
Революція!

І раптом натрапляю на невеличке оповідання О. Громова «Революція», яке одразу ж починалося:

«— Дзю-ю-ю!

— Та-га-га!

— Ур-а-а!»

Оповідання сподобалося мені динамічним розгортанням дії, здалося дуже легким для інсценізування. Сплановую, пишу сцену за сценою, додаю своє — подібні події відбулися і в моїй Минківці.

Закінчую нарешті, біжу до Любченка. Цього разу він прочитав мою «Революцію» за якісь два дні, знову похвалив, але зробив два зауваження:

— Чому «Революція»? Адже мова йде про бандитизм на Україні. Раджу вам назвати «Лісові круки». Га?

Закреслюю при ньому стару назву, пишу «Лісові круки».

— І друге,— казав далі мій порадник.— П'еса вийшла дуже кучою. Зробіть її на три дії.

Любченко знову поляскав мене по плечу, милостиво подав руку, побажав успіху.

Не спав кілька ночей, думав: п'еса ж не гума, щоб її розтягати. З однієї дії робити аж три. Почнеш розтягати, а вона й лусне. Спало на думку: а що, як піти до плужан? Може, там уже читають п'еси, може, там задовольняться й однією дією?

У черговий «понеділок» побіг. Там, як і завжди, було людно, але читали переважно вірші й один одного критикували. Та ще як!

Щоб не повторюватися, наведу одне місце з Остапа Вишні, де Іван Шевченко критикував мого земляка Гео Коляду:

«Коляда... На чорта нам такі поезії? «Лісовики... гризуть... зуби... індустрія... пиляє пісня». Кому воно потрібне?.. Пролетаріатові? Чи селянинові?.. Нікому воно не потрібне!»

Сидів ніби на голках. А що, як і мене отак рознесуть?.. Хай йому грець! Заховав свої «Лісові круки» подалі в кишеню.

Тим часом у Харкові утворилася нова літературна організація — спілка пролетарських письменників «Гарт».

Вона вже існувала близько року, але я там ще ні разу не був. Може, пролетарські письменники читають п'еси? Тим

більше, що я — теж майже пролетарій: закінчив ремісничу школу, чотири роки кував і слюсарював.

Голову «Гарту» Василя Блакитного я знав, власне, кілька разів бачив на якихось зборах. Був він членом ЦВК СРСР та ВУЦВКу, членом ЦК КП(б)У, делегатом багатьох партійних з'їздів, головним редактором «Вістей» і ще кимось. Та чомусь я тоді не боявся високого начальства, йшов до нього як до голови пролетарських письменників. Порівняно з суворим на вигляд Пилипенком Блакитний здавався мені людянішим і добрішим.

Сумська, 11. Другий поверх, праворуч — коридорчик. Одні двері, праворуч, прочинені, у кімнаті за великим столом хтось сидить, а біля нього ще двоє, про щось сперечаються. Блакитного між ними не бачу, іду в другі двері, потім у треті — о, він! Сидить за столом, швидко пише.

— Здрастуйте!

Блакитний, не відриваючи очей від писання, кивком голови відповів на привітання, рукою з пером показав на широкий диван трохи навскіс від його столу.

— Сідайте. Зараз поставлю крапку...

Як він був зодягнений, ніяк не згадаю. Моя зорова пам'ять навік зберегла його в шкірянці, косоворотці з рядком світлих гудзиків і в кепці. Таким побачив я його вперше.

Поставивши крапку, тобто закінчивши, певно, речення чи абзац, Блакитний оглянув мене з ніг до голови, приязно поцікавився:

— Ви студент?

Упізнати студента тих часів було легко: багато з них ходили в картатих недоносках, що їх надсилала так звана АРА — американська організація допомоги потерпілим від війни в Європі.

Коли мое червоне галіфе майже зовсім розлізлося, я одержав вузьенькі рябі штани й зелений піджак з округлими полами.

Розпитавши, звідки я, де вчуса, голова «Гарту» запитав:

— Вірші, мабуть, принесли. Так?

Не встиг я подати свій зошит з «Лісовими круками», як до редакторського кабінету увігнався один із тих, що сидів у сусідній кімнаті. Якщо не помиляюся, був то секретар редакції Таран.

— Василю, ти знову? — з докором накинувся він на Блакитного. — А передова?

— Зараз закінчу, зараз, — яқось винувато відповів редактор і, повернувшись до мене, вибачливо мовив: — Чуєте, лю-

бий товаришу?.. А через півгодини мушу бігти на засідання. Отже...— він нахилився над календарем, перекинув один аркушик, другий — переглядав записи, запитав: — Ви можете зайти післязавтра? У такий самий час?

Коли в призначений час я знову прийшов до Блакитного, мені знову не поталанило з моїми «Лісовими круками». Зате пощастило в іншому, і я був дуже задоволений: до редакції «Вістей» завітав Лесь Курбас.

Я вибираю березіль,
Тому що він буря,
Тому що він сміх...

Це кредо Курбаса й театру «Березіль», який діяв тоді у Києві, я почув уперше на тій зустрічі. На ній, крім Блакитного та працівників «Вістей», були ще хтось з письменників, якщо не помиляюся, Юрій Смолич і Павло Тичина, який, до речі, деякий час і жив при редакції у маленькому закапелку.

Присутні сиділи на дивані та стільцях, знесених з інших кімнат, а Курбас отаборився на підвіконні єдиного вікна, що виходило в двір. Часом він зводився на ноги й знову сідав. Промовляв покволом, з паузами, в час яких ніби викрешував із себе думки. Ті думки були відчутно вагомими, бо всі слухали дуже зосереджено, напружено чекаючи, що мудрий, уже трохи сивуватий чоловік викреше далі.

Про що саме говорив Курбас, спробуй тепер згадати. Закарбувалося в пам'яті те, що лейтмотивом його кресання було:

Я вибираю березіль,
Бурю,
Сміх!

Поговорити з Блакитним того дня не довелося, він пішов проводити Курбаса. Зате третє побачення з ним було для мене дуже відрадним. Дізнавшись, що я пописую не вірші, а п'єси, голова «Гарту» ніби аж зрадів:

— То чому ж ви одразу не сказали? Нам потрібні такі. Ви чули, що у нас утворився театральний ГАРТ? Юрко Смолич керує ним, він теж пише... Чули?

Кортіло сказати, що чув, але брехати — язик не повернувся, і я промовчав. Тоді Блакитний подав мені аркушик паперу, ручку, сказав:

— Записуйте. Театральна майстерня ГАРТу. Працює щовечора в приміщенні Вищих педагогічних курсів імені Скороди на Гоголівській... Ясно?

Увечері того ж дня біжу на Гоголівську. Ще внизу, у вес-

тибюлі, почув з другого поверху гамір і сміх. Піднімаюся, крізь розчинені двері до великої зали бачу: на довгому килимі одне за одним перекидаються якісь люди. Молоді легко й красиво, а старіші — незграбно, деякі з них гепаються, що викликає загальний регіт.

Придивляюся, упізнаю багатьох знайомих із студії, що існувала при театрі «Муссурі». Вони кидаються до мене, радіють:

— Нашого полку прибуває! Хай живе ГАРТ!

(Між іншим, на відміну від літературного «Гарту», театральні гартіванці розшифровували свою назву так: Гурток аматорів робітничого театру).

Цікавлюся, чого вони перекидаються, і дізнаюся: у студії при «Муссурі» ще панувала буржуазна пластика, а тут — акробатика. У новому революційному театрі повинні панувати рух і експресія!

Після уроку акробатики почалася репетиція. Театральні гартіванці готували до постанови не якусь «Циганку Азу», не якийсь «Гріх», а цілком нову, революційну п'єсу, яку колективно інсценізували за «Фата моргана» Коцюбинського.

Коротко кажучи, я потрапив до експериментальної театральної студії, яка заманіфестувала абсолютний розрив із старим мистецтвом. В основу було закладено колективне творення. Сценічний колективізм скеровували режисери Леонід Болобан та Леонід Предславич, а драматургічно-ідейний — спілка пролетарських письменників «Гарт» в особі Юрія Смолича.

Як Юрій Смолич ставиться до такого колективного п'єсописання тепер, можу відповісти певно: з незлобивою усмішкою. Що було, те було.

Намагаюсь зараз уявити, яким був тоді Смолич зовні, — і марно. Крізь туман десятиріч яскраво бачу тільки його окуляри. Читаючи мої «Лісові круки», він часом знімав їх, витирав хусточкою й знову надівав. Запамяталося це, мабуть, тому, що я ревниво стежив за ним із кутка, намагаючись угадати його думку про мою п'єсу.

Прочитав він її там же, в студії, в час репетиції, потім сів зі мною в аудиторії за партою, повів розмову. Не хвалив, як Любченко, але не вчинив і розносу. Спершу говорив він, очевидно, про архітектонічну побудову п'єси, про жанр та інші речі. Добре запам'яталося тільки таке:

— Ось ви написали під заголовком «Інсценував В. Мишко». А за ким інсценували?

— За Громовим, — відповідаю.

— Ось так і напишіть: «Інценував за Громовим такий-то». Але це дрібниця,— вів далі Смолич.— Основне для письменника — мова. Вона у вас гарна, народна, але... У вас на кожній сторінці рясніє «бандіти», а треба «бандити». Ви написали ось «кубаса»... Що воно таке?

— Оте, що з свині роблять, коли заріжуть,— пояснюю.

— Кендюх?

— Та ні, отаке кругле...

— Ковбаса?

— От-от. А у нас, у Минківці, кажуть «кубаса».

Смолич щиро сміється, доброзичливо веде далі:

— А на Чернігівщині кажуть «кунь» замість «кінь». Що б же було, якби Коцюбинський у «Фата моргані» теж писав такою мовою?

Таким було моє знайомство з майбутнім метром української прози. Просидівши зі мною допізна, він відредагував у моїх «Лісових круках» усі «кубаси» й «бандитів», якими рясніли всі сторінки рукопису.

У ВІЙСЬКО ЧЕРВОНЕ

Як у полі заплакали гони
І птахи потягнулись у вирій,
Нас покликали в військо червоне...

Цю рекрутську пісню на слова плужанина Андрія Паніва я почув десь у другій половині двадцятих років, а в двадцять четвертому новобранці ще співали, як і в Сосюриній «Червоній зимі» старовинного «Чумака» і найновіші «Кирпичики».

Поїзд віз нас із Харкова кудись на південь. Поряд зі мною на нарах у теплушці лежали покотом такі ж, як і я, призовники, переважно харків'яни. Одні спали, а інші, похмелившись після проводів, галасували:

Где-то в городе, на окраине,
Я в рабочей семье родилась,
Лет шестнадцать, горемычная,
На кирпичный завод нанялась...

На стоянках ті, яким уже нічим було похмелитися, вривалися в станційні буфети, за хвилину-дві очищали їх і від питного, і від їстівного. Дехто за гроші, а здебільшого — за рахунок «царя небесного».

Было трудно мне время первое,
А потом, поработавши год...

Мій сусід, слюсар найбільшого в Харкові заводу ХПЗ Сашко Зінченко, штовхав мене в бік, філософствував:

— Чуєш?.. Було «трудно врем'я первое». Отак, може, й нам буде спершу... Ти жонатий?

— Ні.

— Тобі добре, — зітхав Сашко, — тільки мати, мабуть, плаче. А я ж місяць, як оженився...

Ми з Сашком потрапили в Ростов-на-Дону, в авіацію. Перші місяці справді були труднуваті: зрання допізна нас муштрували, напихали знаннями, готували до дня присяги. Потім набагато полегшало, а мені — просто поталанило.

І хто допоміг? Крилатий Пегас і красуня Мельпомена одночасно.

Якось мене викликали до штабу, і не хтось там, а сам начальник Мокроус, який носив на петлицях по дві шпали. Вищі від нього відмінні знаки — по ромбу — у нашому авіазагоні носили тільки командир та комісар.

Заходив до штабу з острахом. Червоноармійці-другорічники казали, що начштабу викликає рядових тільки у надзвичайних випадках. Незграбно відкозиряв, бо тремтіла рука, відпрапортував:

— За вашим наказом червоноармієць Минко прибув!

— Вільно, товаришу Минко! — відповів Мокроус, приязно усміхаючись. — Сідайте... Та не біля порога, а тут, до мого столу.

Розмовляв він хорошою українською мовою, що мені дуже сподобалося і водночас насторожувало: чому українською? Адже я перебував за межами України, де розмовляв по-своєму тільки із земляками.

Поцікавившись моїм здоров'ям, як я себе почуваю на військовій службі, начальник штабу врешті сказав, навіщо мене потурбував:

— Насамперед мушу попросити пробачення. Сталося непорозуміння. На ваше ім'я прийшли ось пакунки. Черговий по штабу не розібрався, що й до чого, розпечатав їх. Аж воно... — Це кажучи, Мокроус підсунув ті пакунки до мене. — Будь ласка!

Розгортаю один, бачу: «Лісові круки...» Двадцять п'ять новесеньких книжечок. Розгортаю другий, читаю: «Купала». Теж двадцять п'ять примірників.

— Надрукували!

Дитячу п'єсу «Купала» я написав навесні 1924 року, і допоміг видати її мій друг по театральному ГАРТу Артем Шевченко. А хто був хрещеним батьком «Лісових круків» — за-

булося, дуже можливо, що Юрій Смолич, який працював тоді в Головреперткомі.

(До речі, один примірник цієї п'єси у мене зберігся. На звороті титульної сторінки зазначений тираж — 7 000).

Розглядав я ті авторські примірники і несказанно радів. А зі мною разом чомусь радів і начальник штабу. Чому, з'ясувалося потім, а тим часом він повів мене до самого командира авіазагону Морозова, в кабінеті якого сидів і комісар, забув його прізвище.

Про Морозова казали, що він графського чи княжого роду, уславив себе як чудовий льотчик ще на царській війні, а в час революції перейшов на бік червоних. Комісар походив з робітників, мав дореволюційний партійний стаж.

Обидва вони вже знали про мої пакунки, зустріли мене приязно. Розмову почав комісар:

— Якщо ви зуміли написати книжки, то зумієте писати й у газети. Про наших бойових льотчиків, про своїх товаришів червоноармійців. Будете нашим військкором?

— А чого ж,— відповів я сидячи. І враз, схаменувшись, схопився на ноги, злякано поправився: — Слухаю, товаришу комісар!

Усі троє невимушено, щиро засміялися. Командир помахом руки показав, щоб я сів, а комісар додав:

— Це добре, що ви вже вивчили військовий статут, але в даному разі будемо розмовляти як рівні.

Отак розмовляючи як рівний з рівним, я вибобкнув, що в Харкові мав деяку причетність і до театру. Це справило враження ще більше, ніж мої книжки. При авіазагоні існував дружний драмгурток, який не діяв, бо його керівник-льотчик восени загинув.

— Будете режисером? Га?.. Створимо всі умови,— захоплювався комісар.— А щоб справа пішла «на п'ять», призначаємо вам помрежем начальника штабу! Командуйте ним!

— Єсть, товаришу комісар! — задоволено відказав Мокроус.

Хоч і кортить мені написати докладно про той авіадрамгурток, але боюся збочити від основної теми. Тому обмежусь тільки кількома абзацами.

Ніби якась пошесть напала на багатьох в обох авіазагонах (їх було два в Ростові), хотіли грати на сцені льотчики, механіки, техніки, їхні жінки, козаки й козачки донської станиці, на околиці якої був аеродром. Отже, я міг ставити й поставив «Ой не ходи, Грицю», «Невольника», не кажучи вже про «Наталку Полтавку».

Проте, як вихованцеві театрального ГАРТу, мені хотілося бути «новатором». Десь недавно я вичитав, що Охлопков у перші пореволюційні роки влаштував масові театральні видовища просто на міській площі. Подібне масове лицедійство влаштував і я під Перше травня на станичній площі.

Комісарові так сподобалося моє «новаторство», що він поставив переді мною завдання будь-що організувати таке ж лицедійство до річниці смерті Леніна.

— Можеш готуватися хоч і півроку! — казав він.

В основу інсценізації я поклав поеми про Леніна Маяковського, Олеся Донченка, ще когось і навіть дещо узяв із Єсеніна. «Місточки» й дійові епізоди зробив, звісно, сам. Для вираження всього цього на сцені обікрав Курбаса, скориставшись дечим з його «Гайдамаків» та «Джиммі Хігінса».

Наш художник, червоноармієць Папаспіратті (недавно я його зустрів у Запоріжжі), зробив чудове оформлення вистави й намалював ще чудовішу афішу, на якій півметровими літерами красувалося: «Ленін з нами!»

Хвалитися — гріх, але коли сказав «а», то мушу сказати і «б». Вистава пройшла з нечуваним успіхом. А що це було зимою, її грали кілька раз, щоб Леніна могла побачити вся станиця. А потім грали в гарнізонному Будинку Червоної Армії, на шиферному заводі і ще десь.

Припускаю, що коли б я побачив те лицедійство очима сьогоднішнього дня, може б, жакнувся. А тоді авіатори, червоноармійці, робітники й козаки сприймали видовище з ентузіазмом. Найвірогідніше, що той ентузіазм викликав Ленін. З'являвся він на якусь хвилину і без слів; усі в залі, ніби за командою, підводилися і довго-довго аплодували.

ЗДРАСТУЙ, «ПЛУЖЕ»!

Повернувся я до Харкова восени 1926 року. Командування преміювало мене за бездоганну службу:

а) літером на проїзд через Москву, щоб я побував у Мавволеї Леніна;

б) новим обмундируванням з голубими петлицями, в яких красувалося по три трикутнички;

в) найкращою характеристикою.

Залишалося вибрати, до кого далі йти на службу: до Пегаса чи Мельпомени? Ще в Ростові я чув, що Василь Благитний помер, літературний і театральний «Гарти» розпалися. Проте «Плуг» існував і народилося Вапліте.

Першим, кого я зустрів із знайомих, був Аркадій Любченко. Він одразу не впізнав мене, лише коли я показав йому своє «Ой у полі жито...», яке саме тоді вийшло у ДВУ окремою книжечкою, подав мені руку, й не одну, а дві.

— А-а, пригадую, пригадую. Поздоровляю!

Дізнавшись, що я два роки не був у Харкові, Любченко дещо розповів про себе, похвалився, що театр покинув, перейшов на літературний хліб. Що він написав чи пише, не сказав, зате похизувався, що належить до Вапліте.

— Чули?.. Вільна академія пролетарської літератури! До неї входять найталановитіші письменники України!

— І Остап Вишня? — цікавлюся.

— Ні. Остап Вишня — ні...

— А Андрій Головка? — допитуюся.

— І Андрій Головка — ні. Він у «Плузі»... Раджу і вам вступити до «Плугу»,— він люб'язно назвав навіть адресу: Пушкінська, 24.— Там приймають навіть без книжок. А ви ж маєте одну.

— Три! — поправляю його.

— Тим краще, там вас приймуть з радістю...

У тонкощах тодішнього літературного життя я не розбирався, не відчув навіть іронії в його пораді, навпаки, був вдячний і навіть зрадив: буду в одній спілці з Головком, Пилипенком, Папівим, Гжицьким, Бедзиком, Божком. Їх я знав.

А найбільше знав Дмитра Косарика. З ним я познайомився в перші дні студентського життя, разом ходили на Благбаз, щоб дешевше поїсти борщу у базарних куховарок, де нас обікрали злодії. Розпитую Любченка й про нього, а йому, мабуть, набридло зі мною розмовляти, тицьнув мені руку й пішов.

Пішов і я, і одразу на Пушкінську, 24. Бачу перед собою великий будинок з великою вивіскою «Радянське село». А в тому великому будинкові знаходжу на другому поверсі маленьку кімнату з маленькою вивіскою «ЦК «Плугу».

Заходжу, бачу за столом вусату людину з люлькою в зубах. Упізнав одразу: Михайло Биковець, той самий, якого я сплутав у сельбуді з Головком. Довгий час він був єдиною штатною одиницею в «Плузі», виконуючи одночасно обов'язки керівника справами ЦК, секретаря плужанських альманахів, а з 1925 року і секретаря редакції журналу «Плужанин».

Розпитавши, хто я, Биковець якимось по-парубочьому присвиснув, безцеремонно наказав мені сідати й подав мені якийсь журнал.

— Читай! Ось тут читай!

Читаю й очам своїм не вірю: то була рецензія на «Ой у полі жито...». Якийсь Мих. Марусик хвалив мене і гудив, але більше хвалив. Потім я дізнався, що Мих. Марусик той же Мих. Биковець. А ще він підписував свої численні анотації — Мих. Бик. Цей псевдонім так причепився до Биковця, що його інакше й не називали.

Коли я прочитав рецензію, Мих Бик підсунув мені аркуш паперу, подав ручку, наказав:

— Пиши заяву!

— Про віщо?

— Про прийом до «Плугу».

Було це в п'ятницю, запам'яталося тому, що плужанські «понеділки» в сельбуді вже не провадилися, при «Плузі» була утворена літературна студія, яка збиралася щоп'ятниці. Цього ж дня відбувалися й засідання ЦК.

Керував студією один з найактивніших плужанських критиків Юрій Савченко. Тієї п'ятниці він провадив навчання: що таке сюжет і фабула. Як новачок, я ні з ким не перемовлявся, слухав найуважніше, майже нічого не розумів і засумував: «Дурень я, мабуть, не буде з мене письменника...»

Дуже можливо, що милий Юрко Савченко викладав саме так, як пишеться зараз у «Словнику іншомовних слів»:

«Сюжет — сукупність дій, зображуваних у художньому творі».

«Фабула — короткий зміст, виклад дій і пригод, зображених... в їх послідовному зв'язку».

Потім хтось читав вірші, їх обговорювали, але вже не так, як було на «понеділках». Ніхто не лявся, звертали увагу не тільки на соціальну суть віршів, а й на їх форму.

А ще потім прийшов «папаша» Пилипенко зі своїм товстим супутником — роздутим від рукописів та коректурних відбитків портфелем. Послухав трохи, про щось перемовився з Панівим та Биковцем, розпочав засідання ЦК «Плугу».

Які питання стояли на ньому — забулося, для мене найголовнішим з них було: розгляд моєї заяви. Приймали мене до плужанської сім'ї досить прискіпливо («Плуг» тоді звинувачували в масовізмі, про що мова буде далі). Розпитували, хто я, що написав, а головне — що думаю написати. Прийняли одноголосно, Пилипенко тільки зауважив:

— Це, звісно, теж непогано, що ви перелицювали Головка, але краще писати своє. Нам потрібні не перелицювальники, а Головки!

Усі засміялися, а з ними й «папаша». Сміявся він не голосно, у вуса, але якось тепло, по-доброму. Я почав розуміти, що він не такий уже й суворий, як здавалося раніше.

Після засідання Пилипенко відкликав мене від гурту і, поглядаючи на мої «трикутнички» в петлицях, запитав:

— В армії ви ходили у великих чинах?

— В яких там великих,— відповів я.— Літаки викочував і закочував в ангар.

— Отже, чорної роботи не боїтеся?

Про яку роботу натякав він, я, звісно, не догадувався. Може, хоче кудись мене влаштувати? Відповів, що ніяка робота мене не лякає.

— От і добре,— задоволено мовив «папаша» і, показавши на Биковця, додав: — Поговоріть про це з ним.

Розмова та відбулася другого дня. Мих Бик розповів мені, що роботу в Харкові знайти важко — багато безробітних, що треба записатися на біржі праці, чекати кілька місяців.

— А тому, якщо хочеш, ставай у нас експедитором журналу й розсильним. Якщо хочеш... Га?

До того часу «Плужанин» був місячником, розсилали його передплатникам самі плужани та часом наймали для цього студентів. З нового року журнал мав стати двотижневиком, отже, потрібен був постійний експедитор.

— Платитимемо тобі тридцять сім карбованців і п'ятдесят копійок на місяць, більше не можемо,— вів далі Биковець.— Це малувато, але ти тепер письменник і щось підробиш.

Тридцять сім карбованців і п'ятдесят копійок... За селянською звичкою прикидаю це на продукти харчування. Сало на базарі — п'ятдесят копійок фунт, десяток яєць — гривеник... Ого, можна жити! А про одяг поки що можна не думати, ходитиму у військовому.

— Згоден! Коли приступати до роботи?

Набагато сутужніше вийшло з квартирою, населення Харкова збільшувалося, а будівництво лише планувалося. За маленьку кімнату навіть на околиці з мене правили майже половину моєї експедиторської ставки. Якийсь час прожив у земляка Романа Шевченка, а дружина сиділа в донській станиці.

Спасибі тому ж Биковцеві: він підказав пошукати кімнату за містом.

— У селі Пісочин, наприклад, живуть і Петро Голота, і Дмитро Бедзик, і навіть Андрій Головка.

Іду в Пісочин, одразу ж знаходжу окрему кімнату: з ліжком, із столом під багатьма богами, з етажеркою для книжок. А головне — з гарним сусідом. Головка проживав майже напроти.

ОРГАН ЦК «ПЛУГУ»

І ось я розсилаю передплатникам черговий номер журналу. У моїх очах раз у раз мигтить назва «Плужанин», дата — «Жовтень, 1926» і останній рядок на звороті обкладинки — «Тираж — 1500».

Малий тираж?.. Як для кого. Мені він здався аж надто великим. Я мусив привезти його візником із друкарні, обгорнути кожен примірник паперовою стрічкою, написати на ній адресу й здати на пошту. Щоправда, майже половина тиражу надсилалася уповноваженим по 5—10 примірників, отже, на загортанні й писанні адрес була деяка економія часу й енергії.

Щоб журнал швидше потрапив до читача, працював зрання до пізнього вечора. Фарба на обкладинці не встигала висохнути, мої руки були зелені, оскільки ж я витирав ними рясний піт, то позеленіли й ніс, і лоб, і, здавалося, язик у роті.

Мій батечко, спасибі йому, обдарував мене доброю пам'яттю, пригадую навіть, що той примірник журналу відкривався статтею голови «Плугу» й головного редактора «Плужанина» С. Пилипенка про місце плужан у тодішньому літературному процесі. Оскільки ж я довгий час не був у Харкові (і щоб не наплутати), кладу перед собою комплект журналу з початку його виходу й дозволю собі дещо відновити з пам'яті, а дещо — просто списати.

Порівняно із сучасними літературними місячниками, «Плужанин» був у п'ять разів «худіший». Якщо в сучасних журналах переважає «товста» проза і мало полеміки, то в «Плужанині», навпаки, була дуже «тоненька» проза, а переважала полеміка у всяких формах, навіть в інформації.

Ой та полеміка! Признаюся тепер чесно: багато з молодих, у тому числі і я, якийсь час цікавилися дискусією поміж головою «Плугу» Сергієм Пилипенком та керівником Вапліте не по суті, а тим, хто з них дотепніше виступить на зборах чи в пресі. Одне тільки дратувало, що ваплітяни називали себе «академіками», а плужан — «просвітянами» й «писарями».

Це брало за живе: адже серед тих «академіків», поряд з Тичиною, Кулішем та Яновським, були й такі, які не мали за своєю душею навіть «перелицьованих» творів.

Мені було приємно прочитати тоді (та й тепер) у постанові Політбюро ЦК КП(б)У про те, що «існуюча організація селянських письменників «Плуг» провадить велику й важливу працю, яку партії слід всебічно підтримувати, але з тим, щоб місцеві групи «Плугу» не набирали масового характеру...»

Керівники «Плугу» зробили з настанови партії висновки: ліквідували філії на місцях, провели перереєстрацію. З 222 плужан у спілці залишилося 136. Сава Божко в одній із статей розіклав тих плужан на анкетні полочки. Вихідців із села у «Плузі» залишилося 90, з робітників — 15, решта походили з інтелігенції та кустарів. З них вищу освіту мали 37, середню — 68.

(Цифри я так старанно виписую тому, що вони дуже знадобляться далі, коли не тільки «Плуг», а всі літературні організації заслабнуть на масовізм. Та ще який!)

На яких китах тримаються літературні журнали? Принаймні їх два — автура й гонорар. Проглядаю «Плужанина» за 1925—1926 роки й бачу, що в ньому друкувалися: Андрій Головко, Петро Панч, Олександр Копиленко, Леонід Первомайський, Володимир Сосюра, Павло Усенко, Іван Сенченко, Олесь Донченко, Іван Кириленко, Василь Мисик, Наталя Забіла, Андрій Панів і ще багато плужан і плужанок.

А гонорару «Плужанин» не платив зовсім і зарплати. Ні копійки. Секретар редакції Мих Бик одержував 75 карбованців на місяць за керування справами «Плугу». Отже, журнал фактично тримався на одному киті — на плужанському ентузіазмі.

Більш того, редакція вхитрялася залучити до співробітництва в журналі неплужан. У «Плужанині» виступали популярні письменники Гнат Хоткевич, Калістрат Анищенко, Мирослав Ірчан із Канади, Василь Шопинський із США, найкращі тоді критики Олександр Білецький, Володимир Коряк, Яків Савченко...

Стіл секретаря редакції завжди був завалений рукописами, здебільшого віршами. Проглядаючи свіжу пошту, Мих Бик чадив люлькою й смачно лявся. Найбільше перепало не так авторам віршів, як Гео Коляді.

— Це він, твій земляк із Валок, наплотив цих графоманів. Ось послухай, це ж його школа:

Дзь-дзь-дзь!
Та-та-та-та!
Бух-бух-бух!
Кров. Трупи.
Вперед!

У тому номері, що я розіслав уперше, редакція подала огляд подібних віршів під заголовком «Літературна сверблячка», закінчивши його порадою, точніше благанням:

«Хлопці, годі! Бо навіть білий папір, що на ньому написані Ваші вірші, пектиме раків».

Майже в кожному номері Мих Бик подавав цілі сторінки відповідей авторам. Більшість з них були хоч і коротенькі, але серйозні, ділові. А траплялися й такі:

«П. Юхименкові (Кролевець). Всі Ваші вірші такі слабкі, що нема чого й думати про вміщення їх у нашому журналі. Ось що Ви нам пишете (хай і інші читачі узнають):

Як звільните волю прохання мого,
Якого від вас я бажаю,—
Я тисячу вірш в Гоїздат напишу
І вас перед смертю згадаю.

Цур Вам пек, не вмирайте,— просив Биковець,— нас не лякайте і Держвидав не руйнуйте. Краще батькам допомагати, а вірші киньте писати».

А ось відповідь якомусь Третяченкові:

«П'єса «Могорич помішав» слаба, навіть шкідлива. Ви виводите культурних діячів з бандитськими вчинками, які задушили бабу, щоб звільнити помешкання для хати-читальні. З боку сценічного п'єса неграмотна, «смішні» моменти в тому, що всі сміються, як двоє б'ються, у гречку скачуть, самогон п'ють... Переробляти не варт».

Читав я ту відповідь Третяченкові й боязко поглядав на Биковця: чи не накиється на мене, що породив такого драмороба? Але він був веселий, бо саме складав свою улюблену хроніку «Над чим працюють плужани».

Ця рубрика з'являлася в «Плужанині» майже в кожному номері. З неї я довідався, що Андрій Головка здав до друку свій роман «Бур'ян», що Володимир Гжицький написав п'єсу «По зорі», а Максим Лебідь — нову пісню; що Олесь Ясний інсценізує «Майську ніч» Гоголя, Іван Семенів із Золотоноші пише маленькі оповідання, а Павло Хуторський — великі.

Інформатор Мих Бик був неперевершений, скакав на цьому коні віртуозно, приголомшував читачів цікавими новинами про літературно-мистецьке і культурне життя України, СРСР,

усього світу. Гадаю, що деякі тогочасні новини зацікавлять багатьох і тепер.

Довгий час українські письменники не були об'єднані в єдину профспілкову організацію. На початку 1926 року в Харкові утворився місцевком письменників, який відіграв тоді неабияку роль, бо Укрлітфонду ще не було.

На Чернігівщині, на колишніх панських землях, виникло селище, яке на честь спілки пролетарських письменників прибрало собі назву Гарт. Його утворили переселенці із села Шаснівки. Вони першими в окрузі перейшли на шестипільний обробіток землі, організували агрогурток, який на Всеукраїнському сільськогосподарському конкурсі одержав премію.

Друге таке селище на тій же Чернігівщині виникло поблизу сіл Озеряни та Осовець. Звалося воно Плужанни. Спілка «Плуг» якийсь час шефствувала над ним.

Про популярність письменників свідчить і такий факт. Остап Вишня, наприклад, був обраний почесним членом сільрад: Старопетрівцівської на Київщині та Миронівської на Харківщині.

БУДИНОК БЛАКИТНОГО

Ішов рік революції десятиї.

Перші його місяці, як і завжди в Харкові, були холодні: у січні сікли морози, у лютому — лютували завірюхи, але згадуються вони тепло.

Та й весна була хороша, особливо для мене; та й літо багате на цікаві подорожі; та й осінь, коли вся моя рідна країна святкувала перше десятиріччя Жовтневої революції.

Дуже благодатним випав той рік для молодого української революційної літератури. Чудовим!

Почну з 5 січня.

У цей день партія й уряд подарували українським письменникам, більшість з яких проживала тоді в Харкові, Будинок літератури імені Василя Блакитного. До того письменники збиралися й збігалися в тісних кімнатах редакцій журналів та газет, у видавництвах та власних закапелках.

І раптом, як за щучим велінням, перед нами широко розчинилися двері просторого й чудового палацу. Нагорі — велика зала з балконом. На першому поверсі — бібліотека, читальня, кімната для відпочинку. Унизу — невелика, але затишна корчомка, більярдна. Стіни палацу розписані чудовими фресками, частина яких була на тему: письменник пише, друкар складає літери, читач читає книжку.

Сьома година вечора. Великі вікна Будинку Блакитного сяють яскравими вогнями (харківська електростанція стала потужною). Письменники, найвідоміші журналісти, гості піднімаються сходами нагору.

Молодь, і я в тому числі, всідається подалі, хай перші ряди посядуть старші, відоміші. Перед першим рядом — округле підвищення, на ньому стіл, застелений червоною китайкою, стільці; по боках у бронзі застигли Ленін і Маркс, а вгорі, у рамці, — портрет Василя Блакитного.

Поволі до зали заходять Микола Куліш і Петро Панч, Володимир Сосюра й Остап Вишня, два Павла — Тичина й Усенко, три Івани — Сенченко, Микитенко, Кириленко, Олександр Копиленко й Наталя Забіла, Юрій Яновський і Леонід Первомайський, Юрій Смолич і Майк Йогансен... Напевне, були на тому вечорі й Олександр Білецький та Володимир Коряк і, можливо, Олександр Довженко, який почав тоді працювати на кінофабриці в Одесі і частенько навідувався до Харкова.

Одні сідали в залі, інші прямували до столу президії.

— Глянь, ти глянь! — ніби зараз чую голос збоку. — Пилипенко й Яловий сіли он у президії поряд.

Мене оточують Сава Божко, Ваня Ковтун (він же Юрій Вухналь), Дмитро Бедзик, Ваня Момот, Петро Вільховий, Остап Демчук... Те, що голова «Плугу» Сергій Пилипенко й віце-президент Вапліте Михайло Яловий сіли поряд, багатьох із нас дивує: адже між керівництвом Вапліте, яке в політичних питаннях орієнтувалося на європейську буржуазну літературу, і керівництвом «Плугу» точилася гостра, непримиренна дискусія. Начитавшись їх гострих полемічних памфлетів, я, наприклад, вважав Пилипенка й Ялового запеклими ворогами. А найортодоксальніший серед нас Сава Божко обурювався:

— Та я б на місці «папаші» знаєте як би повівся з отим ваплітянським мушкетером? — І він з притиском процитував відоме місце з листа запорожців до турецького султана.

Юрій Вухналь з притаманною йому дотепністю реагував на це приблизно так:

— Відсунься, запорожцю, бо, чого доброго, ти й мене сплутаєш з турецьким султаном.

Тим часом Пилипенко й Яловий, сидячи поряд, перекидалися якимись словами, очевидно, аж ніяк не ворожими, і Остап Демчук, найпоміркованіший серед нас, висловив припущення, що Будинок літератури створюється саме для того, щоб примирити письменників, об'єднати їх.

Від імені ЦК КП(б)У палке слово сказав член Політбюро Володимир Затонський. Я слухав його вдруге; вперше побачив і почув у дні найбільшої після революції скорботи. Було також у січні, дуже морозило, з неба зривалися рідкі лапаті сніжинки. Я йшов із гуртожитку в центр міста. Нагло морозяну тишу прорізав один заводський гудок, другий, тривожно-жалібно загули паровози на залізничних станціях.

— Ленін помер!

На площі перед ВУЦВКом зібралося багато люду, очі всіх упрялися в одну точку — балкончик над центральним входом.

— Зараз вийде Петровський!.. — чулося навколо.

Вийшов Затонський. У пальті з коміром, простоволосий, підняв руку трохи вперед. Багатолюдний натовп ураз змовк, усі, ніби за командою, зняли шапки, кепки.

— Ленін помер! — лунало над площею. — Але Ленін живий і житиме вічно!

Падали рідкі лапаті сніжинки, танули на лобах, на вухах, на лисинах старих людей...

Тоді я стояв далеченько і добре не розгледів Затонського. У Будинку Блакитного бачив зовсім зблизька — кремезного, кучерявого, у вишиваній сорочці, що виглядала з-під сіруватого піджака. Промовляв він неквапно, дивлячись у залу, ніби тобі в очі, двічі чи тричі заглянувши в папірець, що лежав перед ним на трибуні.

Кажучи про мету й завдання Будинку літератури, він особливо наголосив на тому, що письменники не повинні замкнутися в його стінах, мають налагодити найтісніші зв'язки з тими, про кого й для кого вони повинні писати. Потім усміхнувся і під загальне схвалення додав:

— Коли пролетарська література буде творитися тільки в стінах цього будинку, то краще одразу підкласти під нього динаміт...

Наголосив Затонський і на тому, що Будинок літератури повинен для досягнення мети найтісніше об'єднати всіх письменників. При цих словах мій сусід Остап Демчук штовхнув мене в бік.

— Чуеш?.. Я ж казав.

Правління Будинку було багатопредставницьким. Від ЦК КП(б)У до нього входив Андрій Хвиля, від Наркомосу — Микола Христовий, від Вапліте — Микола Куліш, від «Плугу» — Сергій Пилипенко, від утвореного тоді «Молодняка» — Павло Усенко, від неорганізованих письменників — Остап Вишня («диких», як він казав), від театру «Березіль», що тоді переїхав з Києва до Харкова, — Лесь Курбас.

Очоловав правління й президію Будинку голова ДВУ Войцехівський. Проживав він на тій же Каплунівській вулиці, майже напроти Будинку Блакитного, але що він зробив для Будинку — не пригадую. Вершив усіма справами директор — Максим Лебідь, чудовий організатор і прекрасний товариш.

Нам, плужанам, здавалося, що Лебідь так гарно ставиться тільки до нас, бо сам — плужанин. Та незабаром пересвідчилися, що Максим — для всіх Максим. Не виструнчувався перед «академіками», не дер носа перед авторами перших віршів.

Лебідь обожнював книжку. Невідомо звідки і як він діставав для бібліотеки літературно-мистецькі уніками, починаючи з античних часів. Для читальні передплачував, а то й просто вициганював буквально всі тодішні журнали, що виходили в СРСР.

Хочеться перелічити українські журнали, що тоді виходили: «Червоний шлях», «Життя і революція» (Київ), «Плужанин», «Вапліте», «Молодняк», «Зоря» (Дніпропетровськ), «Гарт». Пізніше почали виходити «Нова генерація», «Західна Україна», «Авангард», «Критика», альманах-місячник «Літературний ярмарок», а після нього «Пролітфронт».

Крім цих суто літературних журналів, виходили й незабаром почали виходити: «Всесвіт», «Глобус» (Київ), «Червоний перець», «Молодий більшовик», «Нова громада», «Знання», «Червоний клич», «Службовець», «Селянка України», «Сільський театр», «Сільськогосподарський пролетар», «Студент революції», «Шлях до здоров'я», «УЖ» (універсальний журнал), «Декада», «Червоні квіти», «Цукровик», «Безвірник» і ще якісь. Отже, письменникам було куди писати, а в бібліотеці та читальні Будинку Блакитного і самим почитати інших.

Завідувачем бібліотеки Лебідь підбрав такого ж книголюба, як і сам, — Василя Мисика. Про нього вже тоді критики писали: «Талановитий учень Тичини. Справжній учень, а не епігон».

У Будинку Блакитного одразу ж зав'язалася і весь час тривала справжня дружба письменників з діячами суміжних мистецтв: композиторами, художниками, артистами, працівниками кіно. Там я вперше побачив і почув Олександра Довженка, був вражений його мудрістю, зачарований його талантом. Там я зачудовувався музикою Костя Богуславського і щиро заздрило Сосюрі, Паніву й Лебедю, що складали тексти для його пісень.

Таким був Будинок Блакитного на Каплунівській, 4. Недавно, будучи в Харкові, я одразу знайшов його. Такий же, як і

був, але тільки зовні. Всередину мене не пустив суворий вахтер — там тепер якась технічна лабораторія чи майстерня. Крізь зачинені двері почув лише гудіння моторів і машин.

І хоч би тобі така дощечка на стіні:

«У цьому будинку буяла в пореволюційні роки юна українська радянська література».

ЩО ВІДБУЛОСЯ ЩЕ В СІЧНІ ТОГО РОКУ

Щедрий на події був той місяць.

Міцніше відчула себе на ногах нова літературна організація «Молодняк». Вилетівши в кінці 1926 року з плужанського гнізда, комсомольська памолодь на чолі з Павлом Усенком всотувала в себе нові сили.

Плужанські недруги галасували:

— «Плуг» розвалюється. Молодь тікає від Пилипенка!

Мені, як наймолодшому за стажем плужанинові, було прикро. Адже відлітали у вирій хороші хлопці, з якими я встиг потоваришувати: і земляк Ваня Момот, і майже земляк із Краснограда Льоня Первомайський, і веселий дотепник Юрій Вухналь, і серйозний, але такий душевний Олесь Донченко, і розхристаний зовні, але вдумливий Олекса Кундзіч.

Дуже можливо, що наш «папаша» теж болісно переживав цю подію, але в собі, а зовні він бадьорився, казав:

— Що ж, це добре, дуже добре. Якщо молодняківці, вилупившись у селянському «Плузі», у майбутньому стануть пролетарськими письменниками, це буде нашою перемогою.

Десь невдовзі після відкриття Будинку Блакитного молодняківці гордо показували перший номер свого журналу. Зовні «Молодняк» вигідно відрізнявся від «Плужанина», але тематично, крім одного оповідання Первомайського й кількох віршів, залишався селянським. Важко було рвати пуповину!

А через кілька днів вийшла перша книжка альманаху «Вапліте». Одні критики запопадливо одразу його розхвалили, а інші — не лишили від нього мокрого місця. Валер'ян Поліщук, меткий і на поетичне, і на критичне перо, резюмував свою думку у «Плужанині» так:

«Оглядаючи весь збірник у цілому, ми повинні сказати, що під маркою «Вапліте», за винятком Шкурупія (утік уже з академії) та почасти Вразливого і Панча (сюжет вивіз), криється такий густий хуторянський для нашого хатнього вжитку горб, що до Європи і не микайся».

У плужан сталася своя подія: «Плужанин» почав виходити двічі на місяць.

Пригадується засідання ЦК разом із редколегією, на якому підбивали підсумки майже дворічної роботи журналу, ставилися нові завдання. Критикували Биковця:

— Чи ти ще довго годуватимеш читача кучими анотаціями та суто плужанською інформацією? Ти давай побільше новел, гарних віршів, заводь нові цікаві рубрики!

— Еге, заводь,— сердився Мих Бик, пихкаючи люлькою.— Рубрику й дурень вигідає, а чим її напхати?.. Давай!.. Де я вам видряпаю таких авторів, щоб писали на шармака? Та дайте гонорар — і я вам одразу породжу і Чехових, і навіть Мопассанів.

Пилипенко порадував, що в ДВУ утворився періодсектор, який буде видавати журнали, в тому числі й «Плужанина».

— Отже, гонорар буде. Обов'язково!

Тим часом назрівала нова подія: скликався з'їзд для утворення Всеукраїнської спілки пролетарських письменників — ВУСППу. ЦК «Плугу» на своєму пленумі записав:

«Дотеперішнє ненормальне становище, коли пролетарську українську літературу репрезентувала Вапліте, організація, що своїми збоченнями й загальною установкою праці унеможлиблювала перехід туди спролетаризованої частини плужан, а також приплив свіжих сил пролетарського літературного молодняка, мусить кінчитися».

Отже, плужани вітали утворення ВУСППу, вітали й молодняківців. Але не всі. Серед плужан, наприклад, існувала потаємна групка прихильників Вапліте, яка мріяла про утворення Васліте — Всеукраїнської академії селянської літератури.

Охоча до всього нового літературна молодь найбільше цікавилася: з кого саме складеться ВУСПП? Перебирали найвизначніших письменників: Тичина, Яновський, Куліш, Досвітній...— у Вапліте, Косинка, Плужник...— у «Марсі», Максим Рильський ходив у неокласиках, Михайль Семенко — у футуристах... Може, частина з них перейде у нову спілку? Може, стануть вуспівцями Гео Шкурупій і Володимир Сосюра, які вже наживали з Вапліте?

У наші руки потрапила невелика брошурка за підписами того ж Шкурупія, Семенка та Бажана під назвою «Зустріч трьох на перехресті». Як ставиться Микола Бажан до тієї «Зустрічі» тепер — не знаю, можливо, з усмішкою, а нам вона тоді сподобалася задерикуватістю й дотепністю.

За давністю не ручуся за цілковиту достовірність однієї фрази, наводжу її з пам'яті. Розповідаючи про переваги новоутворюваної літературної спілки, один із трьох казав:

— Да-а, діло дуже солідне. У ВУСППі навіть уніформу видаватимуть. Щоб одразу було видно пролетарського письменника!

Із «Плугу» збиралися перебігти до ВУСППу Іван Кириленко й Антон Дикий. Хоч наш «папаша» в принципі не заперечував, але всі ми відчували, що Пилипенко не хотів би розставатися з Кириленком. Був він відповідальним секретарем «Плугу», подавав добрі надії як прозаїк, майже з усіма плужанами широко товаришував.

(Між іншим, завдяки Кириленкові «Плуг» мав телефон, що був тоді рідкісною річчю. Я досі пам'ятаю його номер — 4—21. Той телефон раніше стояв на квартирі Івана, коли він працював помічником у голови ВУЦВКу Григорія Івановича Петровського).

А Антон Дикий?.. Химерний то був чолов'яга: товариський, веселун, чудово розповідав анекдоти, знався з усіма письменниками й дуже хотів стати письменником, навіть борідку носив під одного з класиків. Написавши вірша, ніс його Сосюрі, Пащіву, ще комусь з поетів. Вони наполовину, а то й більше правили його, бо Антоша навіть з комами був у конфлікті, і автор ніс вірша до якоїсь редакції — друкуйте!

Таким чином Дикий за кілька років стулив збілочку, Сосюра придумав їй назву: «Огонь цвіте», а наше видавництво «Плужанин» видало. Тематично збірка була чисто селянська, але траплялися вірші, в яких фігурувало й місто. Один з тих «міських» віршів закінчувався так:

Ой вузькі ви, вулиці,
Вас я не люблю...

І ось цей «оспівувач» міста також тікав із «Плугу». Пилипенко шкодував за ним не дуже, казав:

— Хай, може, у ВУСППі полюбить-таки місто...

З'їзд ВУСППу відкрився 25 січня у Будинку Блакитного, тривав чотири дні. Тепер, на віддалі, видно, що світ обмежувався не тільки тим, що у вікні, а література — не тільки Вапліте. Був порох у порохівниці! Правда, чимало письменників приїхали на з'їзд з однією-двома книжечками, такими були тоді й Іван Микитенко, й Олександр Корнійчук, і Іван Ле, і Кость Гордієнко...

Визнаними поетами до ВУСППу прийшли тільки Володимир Сосюра (побувавши до того у «Плузі» й Вапліте) та колишні символісти Микола Терещенко, Яків Савченко, Дмитро Загул. Ставали відомими молодняківці — Павло Усенко, Леонід Первомайський, Олесь Донченко, Олекса Кун-

дзіч, подавали добрі надії Леонід Смілянський, Анатоль Шиян.

Доброю підпорою в новій спілці письменників стали до-нецькі «Забойці» — Борис Горбатов і Павло Безпощадний. Із «Плугу», крім Кириленка та Дикого, вступили до ВУСППу Наталя Забіла й Антон Шмигельський.

Найміцнішою ланкою у ВУСППі одразу стала група критиків: Володимир Коряк, Самійло Шупак, Михайло Доленго (був він і гарним поетом), Андрій Ключчя, Борис Коваленко.

З'їзд обрав Раду ВУСППу, а Рада — аж п'ятьох секретарів. Відповідальним секретарем став Іван Микитенко.

ПРОЩАЙ, ДРАМАТУРГІЄ!

Сідаючи писати цей розділ, я згадав про одну Биковцеву інформацію, знайшов її в комплекті «Плужанина», прочитав і так розреготався, що почула дружина в третій кімнаті, де присипляла онучку. Прибігла, дивиться на мене здивована.

— Що з тобою? Леся прокинеться від твого реготу.

— На ось читай... Які п'єси в 1926 році мали найбільший успіх.

Дружина прочитала і теж широко посміялася.

Матеріали для тієї інформації Мих Бик дістав у Наркомосі і, пригадую, дуже пишався ними. Адже плужани побили всеукраїнський рекорд. Відділ мистецтв Наркомосу провів анкетне обслідування, які п'єси йшли на селі протягом чотирьох якихось місяців; картина вималювалася така:

«Боротьба» члена «Плугу» Т. Степового пройшла 56 разів.

«Борці за мрії» Тогобічного — теж 56 разів.

«Лісові круки» плужанина В. Минка — 54 рази.

А нижче йшли Карпенко-Карий, Панас Мирний, Микола Куліш й інші автори. Навіть «Наталка Полтавка» спасувала перед «Лісовими круками».

Як Олесь Громів ставиться зараз до свого оповідання «Револуція», що я його інсценував, не знаю, мабуть, не дуже захоплений. Радий був би і я, щоб моя інсценівка не маячила в літературних довідниках. А тоді... Правда, написавши ще одну п'єсу — «Пастушкові пригоди», я вже й тоді почав розуміти, що пишу «щось не те».

І почав це я розуміти, побачивши «Дев'яносто сім» Миколи Куліша, того самого Куліша, який у Биковцевій інформації стояв десь на п'ятнадцятому місці.

Що ж залишалося мені робити, щоб було «те»?

Саме тоді вийшов Головків «Бур'ян». На цей роман одразу накинулася уся читацька Україна. У бібліотеках утворилися черги. ДВУ незабаром перевидало роман, газета «Радянське село» почала друкувати його з продовженням.

Пилипенко, а разом з ним і всі плужани пишались:

— Не дуже копильте губи, Ялові та Хвильові, у нас теж є свій академік!

Радував плужан і наш тихий, але співучий учень Павла Тичини — Василь Мисик. Замість «Добридень, товариші», кучерявий, як дівчина, Андрій Панів вітався:

Шумлять ясні діброви,
У вікна світить клен.
Поїхав десь на лови
Рибалка сивий Свен.

А Паніва одразу підтримував не менш кучерявий Микола Дукин:

Ідуть вітри над гаєм,
Дзвенять у вишині.
Ніхто, ніхто не знає,
Чи вернеться, чи ні...

Козирем ходив по Харкову наш Савка Божко, роздаючи з автографом свою нову книжку «Чабанський вік».

— Це перша частина великого роману! — хвалився. — Пишу другу.

Облишив писати п'єси Володя Гжицький, казав, що з ними — тільки морока. Написав повість «Муца». Видала великий роман найстаріша серед нас плужанка Варвара Чередниченко.

Якось після вуснівського з'їзду Пилипенко скликав правління видавництва «Плужанин», сказав Паніву показати, що є в портфелі з плужанських творів. Панів почав перераховувати:

— Є «Матіола», збірка новел Дукина, є «Буває й таке», збірка гуморесок Юхима Гедзя, є «Зубата баба» Петра Вільхового, є Дмитро Косарик...

— Читали?

— Аякже. Хоч і сьогодні можна здавати до друку.

Мих Бик аж з місця зірвався, забігав до кімнати.

— Еге, отак одразу й здавати! — перейшовши на фальцет, заперечив він. — Надрукуємо їх, а вони й утечуть до ВУСППу, як Забіла, Дикий і Шмигельський. Навіщо було їх видавати?

На це Пилипенко відповів:

— Знаєте, як на селі віддають заміж дівчат? З приданим. От і ми дали придане, щоб у ВУСППі не дорікали,

Переглянувши видавничий портфель, «папаша» забадьорився:

— Є що друкувати? Порідили наші плужанські ряди, але...— Він раптом глянув на мене, запитав: — Ось ви, авіаторе. І зараз перелицьовуєте чуже чи, може, пробуєте літати на власних крилах?

— Пробою і вже написав... «Власть на місцях» називається.

— То чого ж ви мовчите? — аж ніби зрадів Пилипенко.— Наступної п'ятниці читайте на студії...

Чекав тієї п'ятниці, як тепер на прем'єру власної п'єси в театрі. Хвилювався несказанно: що як розкритикують, засміють? Адже в прозі, крім нарисів до військової газети, я ще себе не пробував.

І ось — студія. Прочитав одну сторінку, зиркнув на слухачів — слухають, прочитав другу, чую — хтось хмикнув чи чмихнув, прочитав третю — почувся сміх. «Починається, — подумалося, — таки засміють!» З острахом глянув на Паніва, а він:

— Чого змовк? Читай.

— Таж сміються...

— Бо смішно.

Нічого не розумів: писав я найсерйозніше, а вони сміються, а потім почали й реготати.

Коротко кажучи, похвалили мене, охрестили сатириком, і хтось навіть порівняв мою «Власть на місцях» зі щедрінською «Історією одного міста». Я сидів і кліпав очима: про якого Щедріна вони говорять?

Пилипенко на тій студії не був. Другого дня, почувши, що мене похвалили, він забрав мою «Власть на місцях» у свій товстезний портфель. Прочитав щось дуже швидко, запросив мене до себе на квартиру. Мешкав він тоді на Університетській вулиці у великій кімнаті, розгородженій фанерними перегородками на спальню, кабінет та їдальню.

Тетяна Михайлівна, дружина «папаші», забралася з книжкою до спальні, їхні маленькі дочки гралися у сусідів. Сергій Володимирович запросив мене до кабінету, в якому стіл, диван і стільці були завалені рукописами та гранками. Будучи головним редактором ДВУ, заступником директора інституту імені Тараса Шевченка (очолював його академік Д. Багалій), редактором «Плужанина» й численних збірників, він упорядковував тоді ще й черговий плужанський альманах.

Зустрів мене приязно, посадив поряд, поклав на столі рукопис моєї «Власті на місцях».

— Прочитав... Чув, що хвалили вас на студії. Це добре і... не дуже... Почали ви непогано, одразу берете читача за живе, це добре. І смішно... А ось тут сміх уже переростає в скалозубство... Га?.. На студії сміялися, а ви й раді. Але смішки бувають усякі... Так?

— Але ж інші так пишуть,— спробував виправдуватися.

— Хто ті інші?.. Остап Вишня так не напише...

Перегортаючи сторінку за сторінкою, Пилипенко показував мені підкреслені ним фрази й окремі слова: одні радив переписати, змінити, а деякі — просто викинути.

— Ось ви написали: «Наплюй і розітри». Гидко, читач буде плюватися.

За якусь годину-півтори рукопис був доведений до належної кондиції, і «папаша» порадував мене:

— До журналу «Власть на місцях» завелика, візьму до альманаху.

Згадується ще й таке.

Коли я, виходячи з квартири, одягнувся в шинель, Пилипенко скосив очима на мої голубі петлиці, раптом зауважив:

— Льотчицьку форму носите, а про льотчиків — хоч би маленьке оповіданнячко... Га?.. Може, спробуйте? Щоб наш «Плуг» не тільки орав, а й літав!

— Спробую, Сергію Володимировичу! — відповів я, козирнувши.

ПІШЛИ НАШІ ВГОРУ

— Щоб «Плуг» не тільки орав, а й літав!

Почав перебирати спогади, що застряли в голові про службу в авіації. На поверхню, як на зло, впливало тільки смішне...

Поїхав один із моїх товаришів червоноармійців у відпустку додому. У Ростові накупив у военторзі авіаційних емблем, начіпляв на груди усяких значків, назвався в своєму містечку льотчиком. Три дні походжав орлом, а втік горобцем: його викрила дівчина, до якої він залицявся.

Розповів я про цей випадок Пилипенкові, а він:

— Напишете про це колись, а зараз — про героїчне. Про справжніх льотчиків.

Згадав розповіді комісара про бойові подвиги командира Морозова, льотчика-латиша Лепіня, механіка Павловича. Написав залпом кілька оповідань. Одне з них «Поміж двох станцій» з'явилося в травневому номері «Плужанина».

(Проглядаю зараз цей номер і дивуюся: моє оповідання починається на першій сторінці, а дві мікроновели Василя

Стефаника надруковані... за мною. Чому редакція виперла мене на перше місце?!)

Йшла весна, у Пісочині й на околицях Харкова цвіли вишні, яблуни, груші. А коли дерева одяглися в зелене убрання, розпочався четвертий ювілейний з'їзд «Плугу» — йому сповнилося п'ять років.

Від імені ЦК КП(б)У з'їзд привітав член Політбюро Микола Скрипник, який став тоді народним комісаром освіти. Зблизька я бачив його вперше. Одягнений був у світлий весняний костюм, виглядів бадьоро. Незважаючи на свої п'ятдесят п'ять літ, піднімався по сходах швидко, по-парубоцькому.

Якими саме словами вітав нас Скрипник — згадай тепер. Мабуть, хорошими й теплими, бо ми, плужани, гаряче й довго плескали йому. Добре запам'яталося тільки одне: промовляючи, він хахикав і часто пив нарзан. Пробка часом стріляла з пляшки від газу, що й смішило, й дратувало Миколу Олексійовича.

Вітали нас також вуспівці, представник білоруського «Маладняка» та інші, як сказано в тогочасній інформації. До тих «інших» належали, мабуть, і ваплітани, бо попередній, третій з'їзд вони вітали, про що свідчить фотографія в «Плужанині» з такою підтекстовкою: «Представник Вапліте М. Яловий вітає «Плуг» і бажає йому найскорше луснути». Ювілейний з'їзд прийняв новий статут, в якому виразно підкреслював, що спілка «Плуг» має об'єднувати тільки революційних селянських письменників.

Насамкінець, як і належить, був обраний ЦК, він обрав бюро, голову й двох секретарів. Головою залишився Сергій Пилипенко, а секретарями обрали Андрія Паніва і... мене. Вражений такою несподіванкою, я запитав «папашу», як це розуміти? Був експедитором, старшим, куди пошлють, і раптом — секретар ЦК!

Пилипенко пояснив:

— А дуже просто. У нашому бюро ЦК майже всі безпартійні. А ви — кандидат партії. Ось і будемо вдвох проводити партійну лінію.

Одразу ж після з'їзду наш ЦК і редакція «Плужанина» перебралися на Сумську, 31, де містилося тоді ДВУ. У флігельку (він якимсь дивом зберігся й досі) нам відвели кімнату з єдиним вікном і вузьким коридорчиком до неї, де завжди шумів примус — навпроти жили якісь люди.

У кімнаті з'явилися три столи, дві шафи, кілька стільців і лава біля вікна. За одним столом возсів Андрій Панів як фактичний редактор «Плужанина» й секретар у творчих спра-

вах, за другим — я як оргсекретар, і за третім — новий секретар редакції Микола Самусь. Одну шафу окупував Панів для редакції, а другу я — для тек на кожного члена «Плугу» з анкетами, їхніми творами і вирізками рецензій на ті твори.

(Ой ті теки! Одні були пухкенькі від книжок та книжечок, а більшість, точніше — абсолютна більшість аж плющилася від худорби).

Биковець уже не попихкував люлькою в редакції. Пилипенкові, мабуть, набридли докори дотепників, що у «Плузі» править не ЦК, а Мих Бик; він знайшов йому роботу в якійсь школі. Та милий роботяга так полюбив письменників, що не уявляв без них свого життя. Незабаром він організував БОП (Бюро обслуговування письменників).

Хто знає ті часи, той не дасть збрехати. Мих Бик так налагодив усяке обслуговування письменників, що дай бог так працювати нашому Літфонду! І робив усе сам з допомогою якогось хлопця.

На плечі Паніва і мої лягло також кооперативне видавництво «Плужанин», пайщиками якого були не тільки плужани, а й неорганізовані письменники, зокрема Остап Вишня, Кость Котко, Пилип Капельгородський і навіть Мирослав Ірчан, що проживав тоді в Канаді.

Перша книжка! Скільки радості приносить вона молодому письменникові. Творцем тієї радості й було наше видавництво. Правда, саме видавництво часом печалилося: перші книжки поезії давали збитки.

Виручила поезію гумористична серія «Весела книжка». Пригадується одне засідання правління видавництва, на якому наш «папаша» просто впадав у розпач. Що робити? Хоч припиняй видавати поезії.

Тоді взяв слово Остап Вишня.

— Як там у нашому статуті написано? З чого складаються кошти видавництва?

— З пайових та вступних внесків, з видавничих операцій, з пожертв... — відповів Панів.

— То тоді жертвую дві книжки. Не візьму гонорару ні коп'я, видавайте. Хай живе поезія!

А ще допоміг видавництву незабутній Гаврило Матвійович Одинець. «Хто це за один?» — може запитати читач. І дуже мало знайдеться сьогодні людей, які можуть відповісти на це запитання. Прикро, що про нього в УРЕ навіть не згадано. А він заслуговує не тільки на згадку. Був то справжній бунтар-революціонер, що його породила українська сільська біднота.

Уперше побачив я Гаврила Матвійовича на Всеукраїнському з'їзді незможних селян. Головою тієї славнозвісної організації був Григорій Петровський, а Гаврило Одинець — його незмінним заступником. Впритул побачив я його і познайомився в «Плузі», куди він часто заходив. Одягався по-селянському. Влітку ходив у вишиваній сорочці й жилетці, у просторих штанах, заправлених у чоботи, восени одягав чумарку, а взимку — кожушок. Його округле обличчя обрамляла акуратна сивувата борода. «Дід Мороз!» — сказали б зараз мої внуки.

І ось цей Дід Мороз мав ще одне, як тепер кажуть, хобі: пописував п'єси й вірші. До «Плужанина» він приніс «Казку про чудака Якова, що дурив, та не всякого», написану райошником. Казка була цікава за сюжетом і дуже актуальна за змістом: йшлося про так зване «калінівське чудо», творцем якого були церковники.

Андрій Панів добре походив біля казки, Пилипенко відредагував, і «Плужанин» видав її окремою книжкою. Вона швидко розійшлася, незабаром ми її видали другим накладом. У касу видавництва капнуло кількасот карбованців: автор також відмовився від гонорару.

Щодалі наші видавничі справи поліпшувалися, ми змогли найняти навіть постійного бухгалтера й друкарку. Одне тільки було погано: для четвертого столу у кімнаті знайшли місце, а п'ятий ніяк не влазив. Наша мила друкарка Лідія Данилівна цокала на машинці поряд з братом — Миколою Самусем.

ПОДОРОЖ У МИНУЛЕ Й ПРИЙДЕШНЄ

Найпопулярнішим, крилатим гаслом десятого року Жовтня було:

— Дніпрельстан!

До того він існував у нашій уяві, як образ недалекого майбутнього, технічної революції Країни Рад.

Про нього ще мріяв Василь Блакитний:

Вогню ж!
Прорвати Карпати тунелем!
Динамітом — пороги дніпрові!
Гей, Сивий, вже бачу тебе я
у шорах камінних — у шлюзах.

Коли вийшла ухвала уряду про початок будівництва, невідоме до того селище Кічкас, неподалік від відомої Хортиці, одразу стало Меккою для письменників. Сторінки газет та журналів зарясніли віршами й нарисами.

Іхали на місце будівництва одинаками, по двоє, групами. Добиралися поїздами, пливли через дніпровські пороги.

Організаторами першої великої групи письменників-паломників були Максим Лебідь та Мих Бик. Організували вони цю подорож чудово.

Їздило тридцятьєро. Запам'яталися такі товариші:

Вуспівці Іван Микитенко, Володимир Сосюра, Іван Кириленко і їхній «ад'ютант» Антон Дикий, як його тоді прозвали.

Молодняківці Леонід Первомайський та Юрій Вухналь.

Ваплітянці Павло Тичина, Юрій Яновський і, здається, Сашко Копиленко.

Плужани Сергій Пилипенко, Андрій Панів, Василь Мисик, Остап Демчук, Лебідь, Биковець і я.

Остап Вишня з дружиною артисткою Варварою Маслюченко й відомий вже тоді літературознавець Ієремія Айзеншток їздили з нами, висловлюючись по-сучасному, як «дикі».

Я навмисне зазначив належність кожного до літературного угруповання, щоб одразу з приємністю сказати: за чотири дні подорожування наша група була здруженою й веселою сім'єю. Пихатою зверхністю й «адмсверблячкою» дехто з цієї групи захворів пізніше.

Час для подорожі вибрали найблагодатніший — клечальну неділю. У п'ятницю вночі приїхали поїздом до Дніпропетровська, ночували в якомусь гуртожитку. У суботу оглядали місто, побували на найбільшому заводі імені Петровського.

Пригод ніяких не сталося, крім хіба такої: загубили Микитенка й Папіва. Потім з'ясувалося, що Микитенко добровільно самоув'язнився в якомусь закапелку, щоб вичитати коректуру чергового номера «Гарту», а Панів гасав по місту, фотографував.

Після обіду зробили екскурсію в запорозьку давнину — побували в Історичному музеї. Зустрів нас сам Дмитро Яворницький, незмінний з 1902 року директор музею, правильніше, його батько й душа, невтомний збирач усього, що давало уявлення про Запорозьку Січ. Йому йшов тоді сімдесят другий, був уже біловусий, трохи горбився, але ще бадьорився і навіть погоджувався провести нас на дубах через страшні дніпровські пороги.

У неділю, добре поснідавши, вирушаємо на Дніпро, де в'язалися оті уславлені дуби. Назва їх, очевидно, походила з тих часів, коли вони видовбувалися з суцільних дубових колод. Ми ж побачили перед собою майже звичайні великі човни, зроблені з дубових брил.

Поділяємося на дві групи, всідаємося. Кремензі, голі до

пояса лоцмани у солом'яних брилях викеровують свої судна на дніпровську бистринь, широко хрестяться, беруться за керма.

— Гей, Дніпре, широкий та дужий, послужи й нам, як служив колись козакам!

Наслухавшись романтичних розповідей Яворницького про запорожців, про їхні морські походи, кожен із нас уявив себе принаймні Гамалією або Сагайдачним. Співучий Іван Кириленко завів козацької, пісня постелилася над річкою.

Почало припикати сонце. Наслідуючи лоцманів, Остап Вишня й Пилипенко поскидали сорочки, почали оголяти свої плечі й інші. Дехто ж, поглядаючи на бронзові тіла лоцманів, соромився показувати свої бліді плечі, розстебнули тільки комірці.

— Де було загоріти в Харкові,— виправдувалися вони.— Хіба на славній Лопані?

Показався перший поріг, Қодацький. Лоцмани попередили, що поріг невеликий, але грайливий, може й перекинути дуба. Хто не бажає покупатися у черевиках і штанях, може обійти це місце берегом.

Чимало гамалій та сагайдачних вийшли, більшість трималася — купатися, то й купатися. Залишився й Микитенко. Дочитуючи коректуру «Гарту», він просидів майже до світанку й тепер солодко дрімав, поклавши голову на коліна Дикому. Вухналь жартував:

— Може, Антошо, розбудиш відповідального секретаря ВУСППу? Це ж тобі не Лопань, а Дніпро...

Подальші пороги — Сурський, Лоханський і Дзвонецький — не злякали нікого. Весняна вода ще не спала, отже, небезпека була мінімальною. Досвідчені лоцмани, змалечку знаючи «козацькі ходи», провели через них дуби, ніби граючись.

До найбільшого дніпровського порога Ненаситця добралися десь у пізній полудень. Для його опису надаю слово старому, ще дореволюційному географу, професору Львівського університету С. Рудницькому:

«Уже від Дзвінца чути страшний шум і рев Діда, або Ненаситця. Білий бук (піна) вкриває його зовсім, зі сказеною швидкістю летить вода і скаче з лави на лаву, а їх дванадцять. Човен стогне, скреготить і тріщить, але за три хвили перелітає поріг, коли тільки не наразиться на камінь Крутько або не потрапить у страшний вир — «Пекло».

На наших дубах залишилося з лоцманами по кілька чоловік, в тому числі й Остап Вишня. Пручаючись з рук Варвари Олексіївни, він жартував:

— А що Ненаситцеві якийсь гуморист? Йому подавай на сніданок наймаститіших поетів.

За який саме час промчали ми оті дванадцять лав — не лічили, вихопилися на рівнину збуджені й забризкані білим шумовинням. Довго оглядалися, прощаючись з Дідом, уявно бачили його затопленим водами майбутнього озера Леніна. Повернувшись до Харкова, Василь Мисик змалював це та-кими рядками:

Спи, романтику,
під рівний, під невтомний подих,
спи, замріяний,—
і над тобою в ряд
важко схилені
по рівних водах
підуть кораблі в чужі моря.

На ночівлю спинилися нижче Ненаситця в селі Військо-вому. На березі нас зустріло буквально все село. Хтось пу-стив чутку, що їде сам Остап Вишня. Письменники мого по-коління підтвердять: після Тараса Шевченка Павло Михай-лович користувався в тодішньому українському селі найбіль-шою популярністю.

А зараз з ним почесними й бажаними гостями села Вій-ськового стали й ми, його попутники. Нас розібрали,— не ті слова,— нас буквально розхапали по пахучих від клечання хатах на ночівлю. Але ночівля та була умовна: в селі від-бувалося аж три весілля, нас запросили на них, і Іван Ми-китенко знову не доспав.

Ніч літня коротка, минула швидко, можна було пливати далі, але де там — наш графік зірвався, і надовго. Почасти винні були рибалки, які будь-що хотіли нагодувати нас на дорогу свіжою юшкою. А ще надовше затримав Андрій Па-нів. Уранці він подався фотографувати скелю, біля якої в 972 році загинув князь Святослав, а потім — «фотогра-фіста» полонили бояри, друзки й світилки, потягли знімати молодих на весіллі.

Рибальська юшка розвеселила й розхоробрила навіть жінок, решту порогів — Вовниг, Будило, Лишний, Вільний і навіть Вовче гирло пропливли, не виходячи з дубів. Пливли майже не спляючись, поспішали зарання прибути на Дніпрельстан. У гарячій уяві він вимальовувався бага-тьом чимось грандіозним, величним, надзвичайним.

І одразу розчарував.

Будівництво щойно розпочиналося. На березі лежали шта-белі дощок, кругляка, інших будівельних матеріалів, з яких

нашвидкуруч споруджували бараки, склади, їдальні. Одна невелика їдальня і конторка були готові.

Після обіду, звичайного, робітничого, але дуже смачного, мабуть, тому, що проголодніли, настрій у всіх одразу піднісся. А ще дужче піднісся він, коли нас ознайомили з проектом і макетом майбутньої гідроелектростанції.

— Мене називають романтиком цих місць, поетом колишньої слави Запорозжя,— казав Яворницький.— А вам, молодим, належить опоетизувати сучасних запорожців, які створюють тут справжнє рукотворне чудо!

Поверталися до Харкова поїздом. Нас розкидали по всіх вагонах, і ми дуже шкодували: хотілося бути й далі разом, в одній родині, що єднала нас, братала.

ИДЕМО ВПЕРЕД, ВІКИ ЗА НАМИ

Щоразу, йдучи на роботу, я бодай на хвилинку спинявся на Сумській біля вітрини центральної книжкової крампиці. Що вийшло новеньке? Те новеньке з'являлося щодалі частіше й частіше. Якщо в кишені були гроші, одразу купував, а здебільшого запам'ятовував назву, біг до Васи Мисика, брав новинки у нього.

Найбільше враження після Головкового «Бур'яну» справили на мене «Кров землі» Юрія Яновського й «Політика» Григорія Косинки. Заздрив їм, хотілося писати, як вони. Почувши про мої уподобання, один із плужанських критиків напосівся на мене мокрим рядом:

— Ти здурів! Адже Яновський — ваплітянець, а Косинка — буржуазний попутник.

Яновського я трохи знав, а після подорожі через дніпровські пороги просто полюбив. Чудовий письменник і товариш! Що ж до Косинки, засумнівався. Жив він у Києві, його гостро критикували в газетах, яким я тоді беззастережно вірив, отже, буржуазний попутник почав уявлятися мені миршавим паничком з чорним галстуком-метеликом і в брилику «тірольці».

«Писатиму, як воно вийде,— думалося.— Про авіаторів, про те, що бачу навколо».

Побував на якомусь спортивному святі, написав «Фізкультурницю», поніс Вані Момоту у «Комсомолец України», надрукував. Написав «Її усмішку» зі студентського життя, поніс Сашкові Копиленкові, який секретарював у «Всесвіті». Оповідання було коротеньке, він прочитав його одразу, ляснув долонею по рукопису:

- Є!
- Що є?
- Вийде в черговому номері...

Ставши фактичним редактором, Андрій Панів дорікав мені, Гжицькому, іншим плужанам, що друкувалися на стороні:

— Усе нове несете у «Всесвіт», «Червоний шлях», інші журнали, вам «Плужанин» уже не рідний.

— Але ж у мене не про село...— виправдувався я.

— Давай і не про село.

Надрукував Панів дещо «не про село», дав кілька перекладів з іноземних мов. Плужанські недруги, які ще вчора зивали нас селописцями, загаласали:

— Куди, дядьку, в Європу пнешся? А чу-чу!

Не припинялися пасоки на «Плуг» за масовізм. Раніше на цій басовій струні грали ваплітянські керівники, і раптом на ній же заграє дехто з вуспівців. Плужанський баласт, мовляв, заважає пролетарському літературному процесу.

Усі ці «шишки» сипалися передусім на голову Пилипенка. Якось після чергової сутички з кимсь він прийшов до «Плугу» сердитий, звернувся до мене, до оргсекретаря:

— Покажіть свої теки. Давайте переглянемо, що у них там набралось.

Пухкенькі теки з книжками та вірізками рецензій радували «папашу», їх стало більше. Але й «худих» ще було чимало. Наказавши відкласти їх окремо, він з гіркотою буркнув:

— З ними доведеться, мабуть, розпрощатися.

— Як розпрощатися? Чому?!— аж заволав велелюбний Андрій Панів, який радів навіть за один новий вірш плужанина.

— Самі подивіться чому,— відповів на це Пилипенко, показуючи на «худі» теки.— Адже у багатьох з них, крім заяви до «Плугу» та анкети, нічого нема.

— Бо це він винен, він!— напосівся Панів на мене.— Чому не вимагаєш від плужан, щоб заповнювали свої теки?

Довелося писати до периферійних плужан сердитого циркуляра, він подіяв. Наш найкращий байкар Микита Годованець надіслав із Вінниці дві книжечки байок, назву однієї пам'ятаю й досі— «Парася на парастасі»; кияни Юрій Будяк і Грицько Яковенко порадували виданими в Києві повістями; харків'яни Яків Ковальчук, Пилип Загоруйко, Іван Андрієнко принесли збірки оповідань, а критик Василь Заєць поклав у свою теку цілу купу вірізок статей та рецензій.

— Ось бачите,— докоряв «папаші» Панів,— а ви одразу доведеться розпрощатися.

«Худих» тек поменшало. Черговий пленум ЦК виреєстрував із письменників 47 чоловік, у «Плузі» на осінь 1927 року залишилося 72 члени.

Зате на Україні збільшилося сузір'я літературних організацій. Михайль Семенко, Гео Шкурупій та Олексій Полторацький об'єднали навколо себе українських футуристів, прибравши своєму угрупованню назву — «Нова генерація». Пилипенко, доповідаючи на пленумі «Плугу» про взаємини з новоствореною організацією, казав:

— Чорт знає, що воно вилупиться в цьому новогенераційному гнізді? Може, паршиве горобеня, а може... Тільки не орля.

У жовтні вийшов перший номер їхнього журналу. Ми в «Плузі» зустріли його з неабиякою цікавістю, адже в ньому взяли участь і Гео Шкурупій, і Олекса Влизько, і Дмитро Бузько, й інші талаповиті письменники, не кажучи про самого Семенка: попри всі його химерні дивацтва, багатьом він імпував гострим розумом, справжнім постичним даром.

Надходили ювілейні свята. У газетах зарясніли повідомлення про літературні премії з нагоди 10-річчя Жовтня. Лауреатами їх стали Володимир Сосюра, Андрій Головка, Петро Панч, Олекса Влизько, галицький поет Василь Бобницький, єврейський поет Іцик Фефер.

Ми, плужани, щиро раділи за нашого рідного Головка, за Сосюру й Панча, які теж орали нашим плугом. І саме в ті дні чуємо: наш Остап Демчук утік до Валліте. Я вже згадував, що у «Плузі» існувала нотаємна групка, яка мріяла про створення Васліте. Лідером її саме й був він, Остап Демчук. Не знайшовши серед плужан однодумців, він гримнув дверима.

До ювілейних днів Українська книжкова палата організувала велику виставку української літератури. На ній найяскравіше вимальовувалися дві цифри: 2 531 і 10 836.

Перша цифра означала кількість українських книжок, виданих за 118 років, починаючи з «Енеїди» Котляревського. Друга показувала кількість українських книжок, виданих за 10 років революції.

Українські письменники, незалежно від того, до якої організації вони входили, законно пишалися: адже друга цифра так зросла завдяки і їхнім книжкам!

А ще пишалися вони тим, що в час ювілейних торжеств на вулицях і майданах дзвінко лунали пісні, створені композиторами за їхніми текстами. Зокрема і ця, Андрія Панива:

Йдемо вперед, віки за нами,
Червоний прапор угорі,
І голубими берегами
Комуна сяє вдалині.

МІЙ СУСІДА

Старий неоковирний Харків, купецько багатопверховий у центрі і злиденно одноповерховий на околицях, ніби відповідаючи на тичинівське запитання: «Харків, Харків, де твоє обличчя?», поволі змінював те обличчя.

Попервах, коли з'являлася нова будова, це було подією номер один.

Такими будовами-подіями були: палац ВУЦВКу, що постав у 1922 році на майдані Тевелева, на місці колишнього будинку дворянського зібрання; біржа (не біржа праці, а фондова, що існувала при непі) — 1925 рік, сонячно-стрункий Держпром, який зводився на вигоні за університетським садом.

Одночасно там і там з'являлися нові житлові будинки, зокрема два — на Холодній Горі. Для нас, безхатніх письменників, це було надподією: в одному з тих будинків на вулиці Свердлова, 118, дістали по одній кімнаті: Юрій Яновський, Андрій Головка, Володимир Сосюра, Іван Микитенко, Сава Божко, Василь Мисик, Наталя Забіла, Терень Масенко, Дмитро Бедзик, Антон Шмигельський, Олекса Кундзіч, найстаріший серед нас новеліст Калістрат Анищенко й наймолодший критик Ваня Момот, незмінний секретар нашого місцевому дитячий письменник Прохор Воронін і азм грішний.

Моїм найближчим сусідом, через стіну, став Сава Божко. Зайшовши до своєї кімнати, він по-парубоцькому свиснув.

— Здорово! Парове опалення, вода тобі біжить на четвертий поверх, спільна кухня, два нулі!

У квартирі не було тільки ванної кімнати, але ми, селюки, про неї тоді й не чули. Підійшовши до широкого вікна, що виходило на вулицю, по якій весело бігав трамвай № 12, Савка захоплювався далі:

— А глянь, сусіде, яка перспектива!

Просто перед нами, через вулицю, вирував холодногірський базар, праворуч поблискували на сонці хрести Озерянської церкви, а зліва чорніла заграбованими віконечками холодногірська тюрма.

— Може, скажеш, не здорово? — реготав мій веселий і гострий на язик сусіда. — Забажалося тобі їсти — будь лас-

ка, біжи на базар, закортіло помолитися — теж зовсім близько, а ось тюрма ніби й ні до чого... Хоча, якого біса. Напишу про неї роман!

(Через тиждень Божко організував екскурсію до тюрми, Звалася вона тоді — будинок примусової праці, і туди пу- скали екскурсантів. Савка ходив до бупру кілька разів, але роману так і не написав).

Познайомившись з сусідами по квартирі — бухгалтером якоїсь високої установи Морозом та його дружиною телегра- фісткою Управління Південних залізниць Зоєю Михайлів- ною — Божко раптом звернувся до них:

— До речі, дорогі сусіди, чого б вам не позичити мені сто!

— Чого сто?..

— Карбованців. Пишу роман, а на чому тут його писати- меш? Ні стола, ні поганого дзиглика.

Сусіди якось винувато знизали плечима: де, мовляв, у нас такі гроші. Тоді Савка напосівся на мене:

— Чуєш, позич хоч півсотні. Завтра одержую аванс і від- дам. За півсотні — шістдесят. Чуєш?

Він так по-друзяцьки настирливо умів просити, що я зму- шений був вивертати йому свої кишені, показувати карбован- ці й копійки. Зневажливо кинувши на це: «А ще секрет- тар ЦК!», Савка одразу кудись подався. Пішов і я на службу.

Увечері, повернувшись додому, бачу: двері до Божкової кімнати розчинені і звідти чути стукіт і грукіт. Виявилось, що мій сусіда грошей таки дістав, купив широченне дво- спальне ліжко, хоч був тоді нежонатий, великий письмовий стіл і дерматинову канапу з мідяними пащами левів.

— Чортбатька-що, — лаявся він. — Бісова непія дере за все три шкури, на стільці грошей не вистачило. Сідай на ка- напі й показуй, де мені поставити стіл. Тягаю ось по кімна- ті, як той дурень ступу.

— Став до вікна, щоб видніше було писати.

— Удень. А ввечері? Тож потрібна настільна лампа, а на неї теж грошей чортма.

Поставивши врешті стола посередині кімнати, під лам- почкою, що звисала зі стелі, він нарешті заспокоївся, ска- вав мені:

— Адьо, сідаю писати. Сам знаєш, як напосідає на мене Панів.

Напосідав на нього не тільки фактичний редактор Панів, а й відповідальний редактор нашого журналу Пилипенко. З нового, 1928 року «Плужанин» змінив свою назву на

«Плуг», удвоє потовщав, ставши знову місячником. Отже, можна було друкувати й солідніші речі.

Тією соліднішою річчю стала друга частина роману Сави Божка «В степах». (Про першу частину «Чабанський вік» я вже згадував). Другу частину роману автору радили назвати «Шахтарський вік», але він наполіг на своєму, назвав — «Сполохи».

— Сполохи революцій! — доводив він. — Розумієте?

Роман друкувався шматками із приміткою «далі буде», яка дуже турбувала редакцію: «Сполохи» не були закінчені, і те «далі буде» могло раптом урватися.

— Ти знову пропадав десь два тижні, — скіпався Панів. — Ти ж підводиш не тільки редакцію, а й весь «Плуг».

— Будьте певні, Сава Божко ніколи не був тим, що моркву рие. І не буде! — відповідав на це автор «Сполохів».

На новій квартирі він просиджував за столом цілі ночі. Спав удень, десь годині о третій біг кудись обідати; між іншим, їв переважно тільки раз на добу, зате з'їдав по три м'ясні страви. Повертався додому тільки «ваньком» (так у Харкові звали візників), сідав знову за стіл.

Закінчивши розділ, що йому особливо подобався, а таких розділів було дев'яносто дев'ять відсотків, він кликав мене до себе, казав:

— Сідай! Слухай. І вчися, як не треба «сосюрити».

Під цим «сосюрити» Божко мав на увазі не самі вірші Сосюри, якого він щиро любив, а його манеру читання, на яку хворіли тоді майже всі поети. Мав Савка погану дикцію, читав, ковтаючи окремі слова, зате по-артистичному імітуючи мову кожного персонажа: капіталісти, попи й куркулі у нього гарчали, заїкалися, кричали, а шахтарі й батраки, особливо жіночої статі, — співуче улюлюкали.

Коли я зауважив, що й він «сосюрить», мій сусіда сердито заперечив:

— Ні чорта ти не розумієш. Не перебаранчай і слухай.

Закінчивши читати розділ, він устромляв у мене свої великі гострі очі, запитував:

— Ну як? Кажі одразу, бо перше враження найсильніше. Сподобалося? Справді ж, цікаво?

Писав Божко справді про цікаве, не знане мені життя. На землях, на яких споконвіку випасалися вівці, з'явилася панська економія. Її господар жив десь за кордоном, керував нею німець. А його рідний брат, теж чужинець, побудував на тих землях вугільну шахту, вигрібав з українського степу чорне золото.

— Розвиток капіталізму показую в художній формі, усяких експлуататорів і кровопивць,— гаряче доводив мені Савка.— А водночас змальовую і їхніх могильників — робітничий клас, шахтарів та батраків. Розумієш? Хай заткнуться вуспівці. Не вони, а я, плужанин, покажу пролетаріат в усій його силі й красі!

Дружив Савка з багатьма письменниками, а найчастіше я бачив його з Іваном Кириленком. Коли ми оселилися на Холодній Горі, Іван став нашим частим гостем. Якось, прочитавши черговий розділ «Сполохів», Божко звернувся до Кириленка:

— Ну як, товаришу пролетарський письменник? Виходить у мене по-пролетарському?

— Здорово! — відповів той.— Переходь до ВУСППіу.

— А чорта з два! — зареготав Савка.— Ти краще повертайся до «Плугу». Бо що ти пишеш? «Кучеряві дні» надряпав. А хто ті кучеряві — селюки.

(Через кілька років Кириленко спробував був перейти на робітничу тематику, написав роман «Перешихтовка», решта ж його творів була суто селянська. А Божко, пишучи переважно про робітничий клас, залишався твердокам'яним плужанином).

Слухав я їхню суперечку й думав: про що ж далі мені писати? На шахтах я ніколи не бував, бачив їх здаля, коли проїжджав через Донбас. Завод у Дніпропетровську чомусь не захопив, не схвилював, може, тому, що пробіг по ньому галопом. А від села відірвався, правда, воно було близьке, рідне, та писати про нього не піднімалася рука — назвуть селописцем.

Згадався Пилипенко: пишть про авіацію, чудова тематика. Але про що? Усе героїчне я вже видавив із себе. Хіба про механіка Ігоря Дреуса, про його любовні пригоди? Ігорів роман із дружиною льотчика паробив галасу у авіазагоні, де я служив. Крім того, знаючи, що я полисую, Ігор подарував мені щоденник повії, з якою він також знався. Чим не матеріал?

Дві красуні легкої поведінки. Одна біситься з жиру, неробства, а друга... Довго думав над назвою, щоб одним-двома словами висловити задум майбутньої повісті. Іду до Мисика в бібліотеку, заковуюсь в енциклопедію.

«Беладонна — вродлива жінка». І нижче інше значення цього слова, як отруйної квітки. «Росте вона на гнійному ґрунті... Плоди — гірко-солоні, задурливо пахнуть».

— Є! Саме те, що треба.

Сідаю за єдиний у кімнаті стіл, куплений у Пісочині за три карбованці, починаю писати. Уночі, бо вдень — служба, а ввечері — Будинок Блакитного, де майже щоденно відбувалося щось цікаве.

Щасливі були ті ночі. У колисці спав малий синок, на ліжкові — дружина. Трамвай за вікном уже не дзвенів. Тиша і спокій... Ні, спокій часом покидав мене. На книжковому ринку з'явилися тоді вибрані твори Кнута Гамсуна. Багато моїх товаришів захоплювалися ними, казали: «От пише!» Прочитав і я «Пана» та «Містерії». Справді гарно! А я?.. Хотілося порвати написане, почати щось нове. Але що?

Повагавшись отак день-два, я сів знову за «Беладонну».

ЧИМ КОЗИРЯТИ: ПИСЬМЕННИЦЬКИМ КВИТКОМ ЧИ КНИЖКОЮ?

Остап Демчук пробув в «академіях» лише два місяці. На початку 1928 року Вапліте самоліквідувалася. Причина — загальновідома. Переважна більшість ваплітян не захотіла йти на вниучку до «психологічної» Європи, куди тягли їх деякі керівники, засудила буржуазно-націоналістичні позиції Миколи Хвильового.

Майже одночасно із саморозпуском Вапліте на харківському обрії замігтіла нова літзірка — «Авангард», яку очолив тридцятирічний синьоокий красень Валер'ян Поліщук. Був він, безперечно, талаповитим постом, але в гонитві за «новим» заплутався у власних конструктивно-динамічних тештах.

Гострий на перо і язик, Поліщук громив усіх і вся, а йому відповідали тією ж монетою. Запам'ятався такий дотеп про нього:

— У Поліщукові сині очі закохані всі жінки та дівчата, а в його вірші — тільки власна дружина.

Новий літературний лідер бігав по Харкову, шукаючи одноподумців. Але таких знайшлося мало. Випустивши три бюлетені, «Авангард» самоліквідувався. Зате народилися аж два... Та про це скажу потім. Отже, літературне життя буяло. Центром його ставав Будинок Блакитного. Літературні угруповання перенесли туди з тісних закапелків свої студії, пленуми, а головне, те, чим можна було похвалитися — свої твори.

Правління Будинку організовувало вечори окремих письменників. Приємно згадати, що ті вечори були багатолюдні,

на них сходилися письменники, незалежно від того, хто читав: колишній ваплітянець Куліш чи вуспівець Микитенко, плужанин Головка чи «дикий» Гнат Хоткевич в трьох талановитих образах — письменника, артиста й бандуриста.

Андрій Головка читав пролог до задуманої ним трилогії «Три сини». Як чудово його сприймали! Здавалося, що він хлюпає в обличчя пахощами пшеничних ланів, полиневим духом степових могил.

Ніби зараз чую:

«А вона розігне спину з серпом у руці, наставить руку над очі од сонця й гляне — ген-ген на шляху куряву вглядить».

Як не позаздрити хорошою заздрістю такому письменникові, цілі абзаци якого пам'ятаєш через десятки років, які й тепер бентежать серце! І який жаль, що в подальшій роботі над трилогією Головка відмовився і від того пролога, і навіть від назви «Три сини». Це змусили його зробити тодішні критики-голубельники, для яких навіть полиневий дух пахнув крамолою.

Те сталося пізніше, а тим часом, повторюю з найбільшою приємністю, творче життя буяло, бо його творцями були молоді, здорові сили, народжені Жовтнем. І так було в малярстві (Анатоль Петрицький), у театрі (Лесь Курбас), у кіно (Олександр Довженко). ...Хай мені пробачать творці суміжних мистецтв, що назвав тільки ці прізвища — я ж пишу про літераторів.

Одна цікава подія змінювалася не менш цікавою. Хто з письменників старшого покоління забуде про літературний диспут, що відбувся у тому ж Будинку Блакитного напровесні 1928 року. У ньому брали участь не тільки харків'яни, а всі найвідоміші письменники й критики Києва, Одеси, Полтави, Дніпропетровська, Сум. Я б назвав цей диспут першим з'їздом радянських письменників України, бо на ньому, крім творчих питань, йшлося й про утворення федерації письменників.

Та справа не в назві, диспут, то й диспут. Головне в тому, що партія надала йому дуже великої уваги, він тривав чотири дні. За столом президії весь час сидів і виступив з великою промовою секретар ЦК КП(б)У Панас Любченко, а основну доповідь зробив Микола Скрапник.

Докладно розповідати про той диспут не наважуюся. Я маю під руками тільки плужанський звіт, а він — тенденційний. З погляду сьогодення я не погоджуюся навіть зі своїм тодішнім кумиром Сергієм Пилипенком. У тому звіті

чимало такого, що плямує багатьох хороших, справді радянських письменників.

Доповідаючи, Микола Олексійович, як завжди, бухикав і пив багато води. (Запам'яталося, що був у модерному джемпері, а не в жилетці, які тоді носили всі). Говорив неквапливо, наче зважував кожне слово. Інколи заглядав у тези, що лежали перед ним на трибуні. Під час пауз ми встигали перекинутися між собою репліками:

— Що скаже Скрипник про «Нову генерацію»?

— А що про ВУСПП і «Плуг»?

Але він, як у тій приказці: «Не хвалив Панька і не гудив Оришку». Кажучи про завдання літератури в світлі постанов партії, Скрипник особливо наголосив на вільному змаганні всіх радянських літературних угруповань. Причому не по лінії організаційних пертурбацій, а по лінії творчій, художній.

Про це ж говорив і Панас Любченко. Пора перестати бавитися членськими квитками усяких організацій, пора давати хороші книжки!

Приємно згадати, що поставлені чітко питання викликали гарячу дискусію. Виступило понад сорок письменників, критиків, відомих журналістів. Одні твердили, що окремі літературні угруповання дуже потрібні, а інші доводили, що вони тільки заважають нормальному літературному процесу. Одні запевняли, що марксистська критика вже існує, а інші на це казали:

— У новоствореному журналі «Критика» Карлом Марксом і не пахне.

ВІДГОМІН ДИСПУТУ У «ПЛУЗІ»

На роботу в плужанський комбінат — ЦК, редакція журналу, видавництво — Андрій Панів приходив найпізніше, бо зрання читав лекції в ІНО. А десь після другої починали рипати раз у раз дверима численні відвідувачі. Одні приносили свої творіння, другі хотіли дізнатися про долю раніше поданих творів, а треті — просто так: обмінятися новинками чи, як Антон Дикий, розповісти свіженький анекдот.

Часу для праці не вистачало, Андріїв стіл завжди був завалений рукописами, гранками, нерозпечатаними конвертами, якими щедро постачала редакцію пошта. Щоб розчистити стіл, Панів часом улаштовував аврали, засиджувався до півночі або працював і в неділю.

Такий аврал він учинив і першого дня після диспуту.

Прийшов збуджений, бо теж виступав на диспуті, і не без успіху. Як редактор, він обстоював курс на різке піднесення літературної кваліфікації.

— Шевченками й Пушкініми ми можемо й не бути,— казав він, перефразовуючи Некрасова,— але на Тичину й Блока рівнятися зобов'язані.

Редакторський стіл поволі очищався. Насамперед Андрій перечитав пошту, дещо з неї залишив собі, а решту передав Самусеві — на відповідь. Читаючи, він уголос драгувався:

— Господи, святий Магомете, Зевсе олімпійський! Навіщо ви зробили мене редактором!

Переглядаю я зараз листування редакції «Плугу» з авторами і навіть через десятки років співчуваю Паніву. Ось які, наприклад, творіння доводилося читати йому:

Мое серце перестало,
Обірвалося в утробу...

Або:

А я вже не забуду твої очі.
Сидю, лежу. Без мочі. Біжу.

Дай револьвер,
За тебе розстрелюсь...

Панів із Самусем завжди мучилися, щоб дати гідну відповідь, не образити навіть явного графомана. Але автор наведених вище рядків, очевидно, таки розізлив їх, бо вони відповіли йому так:

«Стрілятися не радимо. Вірші писати — теж».

Відвідувачі почали рипати того дня раніше, ніж завжди. Були то переважно уже визнані письменники, під враженням диспуту їм не сиділося за столами, кортіло обмінятися думками. Одним із перших прибіг Савка Божко.

— Ну як? — замість «здрастуйте!» гукнув він ще з порога. — Доброго я дав прочухана ваплітянському недоноскові Любченкові?

Завжди лагідний Панів, який теж любив поговорити, на цей раз був сердитий, бо його відривали від роботи. Він настовбурчено відповів Божкові:

— Ти краще дай прочухана сам собі.

— Тобто як, в якому розумінні?

— А ось сам подивися.— Це кажучи, Андрій дістав із шухляди кілька розділів із Савчиних «Сполохів», поданих ним до наступного номера журналу.— Глянь, якою мовою пишеш ти.

Савка, глянувши на підкреслені олівцем місця в рукопису, почав виправдуватися:

— Як і належить пролетарсько-селянському письменникові. Шахтарі розмовляють по-шахтарському, а батраки — по-батрацькому.

— В діалогах хай. Це у тебе часом виходить навіть добре. А ти, як автор, якою мовою оперуєш? — І Панів почав наводити зразки його авторської мови.

— То викресли ці місця й звороти, — поблажливо дозволив Савка. — Ти ж на те редактор!

— Не буду. Сам сідай і виправляй. Сам чув, що говорилося на диспуті про піднесення літературної кваліфікації.

Посопівши, Божко взяв рукопис, сів за стіл бухгалтера, який кудись побіг, почав проглядати редакторські зауваження. Їх було багато, автор дещо виправив, потім кинув ручку, посміхнувся до Паніва:

— Біс з тобою! Заберу й дома розберуся...

Обідали того дня поблизу в кафе, нашвидкуруч, бо йти в корчомку Будинку Блакитного означало: встряти з кимсь у дискусію, засісти за шахи або в більярдній.

А ввечері прийшов Пилипенко, розпочалося засідання редколегії журналу. Планувався наступний номер. Проглянувши тепер той наступний номер, згадую те планування майже стенографічно.

— Так ось, товариші, — почав відповідальний редактор, часто умгукаючи, — ми з нового року перебудувалися. Але не дуже, умгу, перебудувалися. На диспуті нас дехто навіть похвалив, але більше лаяли. І правильно. Отже, наступний наш номер повинен, обов'язково повинен змінити своє обличчя. Кардинально... Що там з Божком? Доробляє свої «Сполохи»?

— Скрипить, але обіцяє, — доповів Панів.

— Хай поскрипить. Шахтарі шахтарями, а література літературою. Якщо ґрунтовно не поскрипить, не дамо в наступному номері. Так і скажіть йому.

— Так і скажемо.

— Що там є у нас в запасі з прози?

— Є оповідання Василя Чаплі «Страйк», є нарис Юрія Будяка «Вниз по Дніпру».

— Назва «Страйк» звучить непогано. Індустріальна тематика?.. І Дніпро треба не забувати, Дніпрельстан. Але дайте ще й я почитаю, треба вибирати... Що там ще?

— Є гумореска, навіть, можна сказати, сатира.

— Знову, мабуть, про лопанські раки або головбухову бороду?

— Про перукарів.

— Теж мені об'єкт для сатири. Відкладіть одразу.

— Але ж потрібен гумор. Читач любить,— наполягав Панів.

Пилипенко дістав із свого пухкого портфеля невеличкий рукопис, подав Паніву.

— Дамо ось веселе оповідання Шолом-Алейхема. Хай Нечай та Гедзь повчаться, як треба писати. І читачам нашим буде приємно.

Спланувавши прозу, перейшли до поезії. Вибір був великий, вистачило б на цілий номер. Панів вибрав лише кілька найкращих віршів. Пилипенко одразу почав читати їх.

Член редколегії Василь Мисик сидів мов на голках: серед тих віршів були і його. Почервонівши, як дівчина, він соромливо мовив:

— Може, моїх не треба?.. Щоб не ляляли.

Можливо, «папаша» не почув цього, а може, навмисне промовчав, щоб не захвалювати талановитого хлопця, якого дуже любив. Прочитавши всі вірші, він ствердно кивнув головою, передав їх Паніву.

Потім почали перегортати календар: кого відзначити в номері. І квітня народився Микола Гоголь — дата не кругла. Помер Марко Кропивницький — теж не кругла. А ось десятиріччя з дня смерті Нечуя-Левицького і п'ятнадцятиріччя з дня смерті Михайла Коцюбинського обов'язково треба відзначити. І сторіччя з дня народження Генріка Ібсена.

А ще що? Таке, щоб прикрасило номер, щоб кожен сказав: «Плуг» справді робить висновки з диспуту. Цікаву тему підказав сам «папаша». Як головний редактор ДВУ, він не без гордощів повідомив, що незабаром мають вийти українською мовою «Гулліверові мандрі» Джонатана Свіфта.

— Ось і давайте першими порадуємо читачів. Але не дрібною анотацією про цей шедевр світової літератури, а великою й цікавою статтею. Хто напише?

— Є автор! — аж схопився Панів.

— Хто?

— Професор Олександр Білецький.

Кращого й цікавішого знавця світової літератури у Харкові не було. Але чи погодиться шановний професор таку статтю написати?

— Завтра ж піду до нього,— палахкотів Панів.— Навколішки стану, а вблагаю.

НАЙСТАРІШІ ПЛУЖАНИ,
АБО «ДРУГ» У. ЧЕРЧІЛЛЯ
І «НЕДРУГ» В. КОРЯКА

Периферійні плужани, приїжджаючи до столиці на племени чи у видавничих справах, спинялися переважно у своїх співбратів по перу. На те й спілка! Але пояснювалося це набагато простіше: у «Плузі» на готелі не було грошей.

Спинялися, звісно, і в мене, і частенько. Про двох таких ночувальників хочеться розповісти докладніше. Обидва були ще з дореволюційним літературним стажем, на з'їздах їх неодмінно обирали до президії і в члени ЦК «Плугу». Обидва по-своєму були цікаві й колоритні, і обидва зараз забуті. Про одного, правда, згадано в УРЕ, а про другого я знайшов три рядки в «Літературному щоденнику», укладеному незабутнім Миколою Терещенком.

Почну з другого. Як драматург, він підписувався — Віталій Товстоніс, а як повістяр — В. Таль. Заочно я знав його ще з 1920 року, ставив у Минківці його водевіль «День правди» і грав у ньому головну роль. Водевіль цей був дуже популярний, обійшов, напевне, всі сільські сцени, бо в ньому зачіпалася вічно болюча тема: хто правдує, той бідує.

П'єс, переважно комедій та водевілів, написав він чимало. У «Плужанині» за 1926 рік красується на нього дружній шарж: на високому стовпчикові з власних книжок сидить симпатичний вусань, задоволено попихкуючи цигаркою.

Задоволений Товстоніс був не дарма. Його п'єси охоче ставили на селах, друкували ДВУ, «Книгоспілка» і «Рух». Удень він бігав по книгарнях, годинами простоював біля прилавків, переглядаючи книжки, і найцікавіші купував. А вечорами відвідував театри, не пропускав жодної прем'єри.

— Хочу не відставати від подиху часу, бо живу ж у глушині, — казав він.

Проживав Товстоніс у селі Велика Багачка на Полтавщині, працював там у районній газеті. Якийсь час він довго не з'являвся у Харкові. Приїхав до мене збуджено-радий, тицьнув мені в руку товсту теку, блаженно усміхаючись, мовив:

— Ось! Привіз повість!.. А драматургію — до біса! Будь проклята година, коли я в неї закохався.

Розпитую, в чому справа, що сталося, а він, завжди лагідний і тихий, аж зубами скрипнув:

— Зрозумій, дороженький. Усі драмгуртки на селі ставлять мене, глядачі переживають, сміються і плачуть, а критики

ляють: «Малоросійщина!» Написав сатиру «Смерть Тараса Бульби», сам осміяв «малоросійщину», а критики...

— Що? Хто ці критики?

Не сказав, тільки рукою махнув, мовляв: хай їх бог простить. Розв'язав теку, любовно перегортав сторінку за сторінкою.

— Два роки писав. Удень працював у редакції, а це вночі... Усю душу вклав.

Повість звалася «Любі бродяги». Через кілька місяців вона вийшла в ДВУ, дістала схвальну оцінку. Коли я зауважив: «Ось бачите, і не лає критика»,— він відповів:

— Бо я підписався псевдонімом — В. Таль. А дізнаються, що це написав Товстоніс, одразу роздраконять.

— Але хто й чому? — допитувався я.

Довго не признавався, казав, що то така сила, така сила, проти якої він нуль без палички. Ніщо. Нарешті, взявши з мене слово, що мовчатиму, нікому не скажу, розкрив свою таємницю.

— Володя Коряк... Я його й досі називаю Володею, а він...

Історія ця мала таку передісторію. У Києві, на Безаківській, тепер вулиці Комінтерну, існувала до революції українська книгарня. Товстоніс і Коряк служили в ній хлопчиками на побігеньках — переносили й складали книжки, прибирали, виконували усяку чорну роботу.

Крамниця та була осередком тодішньої української інтелігенції. Товстоніс з любов'ю розповідав, що багато разів бачив на власні очі Старицького, Лисенка, Олесея і навіть Лесею Українку. Більш того, коли хтось із них купував книжки, то вони з Володею знаходили візника, підносили книжки до екіпажа.

— Виходить, ви з Коряком жили дружно?

— Ну, аякже. Обидва ми були бідні, справжній пролетаріат, можна сказати,— розповідав Товстоніс-Таль.— Володя був на кілька років молодший за мене, якийсь слабосиллий, і я брав на себе важчу роботу.

Оте «слабосилля» й підвело Коряка. Коли в господаря крамниці погіршали торговельні справи, він звільнив з роботи майбутнього критика.

— За мою силу Володя прозвав мене «ведмедем» і поклявся, що до самої смерті мені не забуде. Помститься.

Відтоді минуло багато років, обидва стали дорослими, але Товстоніс був переконаний, що критика його п'єс і е отією Коряковою помстою: «Хай, мовляв, знає, як кривдити слабосиллих!»

— Сам він, правда, не пише про мене, — доводив мені мій ночувальник, — але ж він тепер — бог критики. Ось йому і догоджають...

Через півтора чи два роки по тому В. Таль видав ще більшу повість з подвійною назвою: на обкладинці вона звалася — «Незвичайні пригоди бурсаків», а на титулці — «Надзвичайні пригоди бурсаків». Траплялися такі казуси у тодішніх видавництвах.

Пригадую, що читав я ту повість зі справжнім задоволенням. Мій старший друг не був епігоном ні Гоголя, ні Помяловського, написав цілком оригінальний твір про бурсаків Києво-Могилянської колегії. У бібліотеках книжка зачитувалася до дірок...

Тепер про другого мого ночувальника.

Якщо В. Таль писав про надзвичайні пригоди інших, то цей другий сам був героєм багатьох надзвичайних пригод. Чимало з них стали потім сюжетами для його творів, більшість яких ще в рукописах загинула в царській охранці.

Писав він під псевдонімом Юрій Будяк, справжнє прізвище мав — Покос. Народився в селі Красногірка, Машівського району, на Полтавщині в 1879 році. Дату його народження УРЕ подала правильно, а поховала на шість років раніше, в 1938 році, про це скажу потім.

(До речі, одна з київських газет поховала його ще раніше — в часи революції 1905 року. Вона писала, що під час наскоку поліції на нелегальний мітинг у лісі поблизу Києва Юрій Покос був забитий).

У 1926 році плужани відзначили 20-річчя літературної діяльності Юрія Будяка. В його доробку були збірки поезій, поема «Пан Базалей», яка входила до шкільних хрестоматій, повість «Записки вчителя», що була перекладена й німецькою мовою. Після революції друкувався в «Червоному шляху», «Плузі», багато писав для дітей.

Проглядаючи тепер статтю про нього в «Плужанині», знаходжу такі рядки з його незвичайної для селянина автобіографії:

«Батько мій — безземельний селянин, тесляр, умер, коли мені було п'ять років. З малих літ наймитував. Закінчивши сільську школу, подався в світі: спершу у Катеринославі, а потім у Крим, на Кавказ. Працював вантажником, бляхарем, матросом, аптекарським практикантом. Одночасно вчився, щоб екстерном закінчити гімназію».

Ще потім учився в учительському інституті та університеті. Але якому університеті? Це мене найбільше цікавило.

Серед плужан ходила версія, що в... Оксфордському. У ювілейній статті про Будяка писалося, що він на початку 20-го сторіччя побував у Туреччині, Сінгапурі, Єгипті, Франції, Англії й Америці.

Ночувати приймав я його завжди радо, поважаючи і як старого письменника, і як цікавого оповідача. Скільки світу побачила людина! Розповідав він про свої закордонні мандри охоче, але про Оксфорд ніколи не згадував. Коли ж якимось я поцікавився цим, він жартома відповів: «Та було, пройшов там усі коридори...» — і звів мову на щось інше.

Одного разу, одержавши у видавництві гонорар за нову збірку дитячих оповідань, Будяк з'явився до мене з пляшкою коньяку і тортом. Випивши чарку й другу, він сам заговорив про деякі таємниці зі свого минулого.

— Про мене йдуть всілякі вигадки, ось хоча б і про Оксфордський університет. Але, як кажуть, диму без вогню не буває... Чули таку пісеньку?

Трансвааль, Трансвааль, страна моя,
Горишь ты вся в огне...

Пісня ця до революції, та й потім була популярною, я чув її не раз, не знаючи її походження, ні навіть що означає оте «Трансвааль». Коротко розповівши про цю південноафриканську країну — алмазно-золоте дно континенту, за яке на початку ХХ століття спалахнула англо-бурська війна, мій друг вів далі:

— На допомогу африканцям з усього світу потяглися добровольці. Охоплений жагучою ненавистю до англійських загарбників, помчав у той трансваальський вогонь і я...

Спершу воював рядовим, а згодом, опанувавши трохи мову і звичаї того краю, став командиром невеличкого загону. Діяв той загін по-партизанському: уночі нападав на ненависних чужинців, тихо, поодиноці знищував їх.

— Гуманізм у такій війні протипоказаний, — коментував дії загону Будяк. — Але часом він просипався в мені, і я рятував декого від смерті, брав у полон.

Так вчинив він із одним молодим англійським офіцером. Він кинувся до Будяка не з револьвером, а з блокнотом і олівцем у руці, показуючи цим, що він не воює, а пише.

«Кореспондент?»

Офіцер, радий, що його зрозуміли, ствердно й надійно закивав головою, на доказ показав посвідчення якоїсь газети. Будяк поважав газетярів, бо сам пописував; отже, він пожалів співбрата по перу.

Сталося так, що переможець не зміг одразу відіслати полоненого до свого штабу. А другого дня великі сили колонізаторів оточили невеличкий загін, і переможці самі опинилися в полоні.

Помінявшись ролями, Будяків полонений теж проявив гуманізм: улаштував так, що замість табору для полонених Будяк опинився в Англії, у рідного батька того офіцера.

Тим батьком виявився нащадок герцогів Мальборо лорд Черчілль. А врятований Будяком його син був двадцятип'ятирічний тоді Уїнстон Черчілль.

— А далі, далі? — заінтригований такою історією, допитуюся я.— Вдячний лорд улаштував вас в університет?

— Було таке... Але я пройшов у ньому лише коридори,— знову відбувся жартом мій друг.— Погано знав англійську мову, раз; дуже тягло на Україну, два.

Додому повертався Будяк через... Америку. Дуже хотів побачити цю заокеанську країну, і старий лорд улаштував йому подорож. А їдучи назад, побував у Франції, Італії, Туреччині.

Повернувшись на Україну, шукач пригод якийсь час учителював, брав участь у революційних подіях, сидів у «казенному домі», як звалася тоді тюрма. А після революції 1905 року взявся за перо.

Слухав я його розповідь, щиро заздрило йому: от щасливий письменник, є про що писати! І він писав багато, але про Трансвааль і Черчілля — жодного рядка. Про це він тільки розповідав, і то найближчим друзям. Чому?

Це з'ясувалося набагато пізніше.

В середині тридцятих років Юрій Будяк раптом зник з київського обрію... Був чоловік — і не стало.

Та ось почалася Вітчизняна війна. Біжу я кудись по Хрещатику і раптом зустрічаю його. Не вірю своїм очам.

— Юрій Якович!

— Та вже ж не який біс,— відповів він, сміючись, а в очах — сльози. Худий, постарів, голова й вуса зовсім білі.

Обнялися, стали у підворотті, щоб нікому не заважати.

— Яким чудом, Юрію Яковичу?

Відповів аж надто лаконічно:

— Іншим разом...

Умовилися зустрітися з ним у нього вдома, жив він на Куренівці, біля Кирилівської церкви. Але так сталося, що другого дня, 12 липня, я відбув з групою письменників на фронт і наше побачення не відбулося. Коли ж після війни я повернувся до Києва, мій старий друг уже помер...

НА ПРОЩУ В КИЇВ І НА МОГИЛУ ШЕВЧЕНКА

На прощу...

Слава богу, що зараз не початок тридцятих років, про які мова буде далі. Тоді за це «на прощу» мене б напевне охрестили «богошукачем» або «повзучим емпіриком». Було ж, що до Андрія Паніва присікалися за такі рядки з вірша про Дніпрельстан:

Коло тебе
Брат із бетону
Виростає
З дніпрових хвиль...

За слово «брат» критики-голобелітники нарекли Паніва баптистом.

Для мене й моїх друзів харків'ян подорож у Київ та на могилу Шевченка була справді прощею у святі місця. Харків я тоді любив, але столицею України для мене все-таки був Київ — знаний з книжок, оспіваний поетами. А побувати на могилі Тараса було моєю найзавітнішою мрією.

Під'їжджали до Києва вранці, сонце золотило численні бані лаврських церков на зелених горах, підперезаних унизу синім Дніпром. Мені згадалася бабуся Олена, яка ходила на прощу пішки і підходила до Києва також уранці.

— Побачили ми святе диво і попадали навколішки, — благоговійно розповідала вона. — Ну чисто тобі, як на картині!

Ми, онуки, розглядали літографське зображення Київської Лаври, принесене бабусяю, і теж благоговіли: над золотими банями у синьому небі стояла богородиця, а навколо неї літали янголи.

— І янголів бачили, бабусяю? — допитувалися ми.

— Чого не бачила, того не бачила, — скрушно відповіла стара. — Грішна, мабуть, не удостоїлася...

Дніпро пересіжджали в час його весняного повноводдя. Серед нас були гумористи, і, можливо, саме тоді народився отой жарт, що пізніше був уміщений в «Червоному перці». На березі Дніпра стоїть харків'янин і зачудовано каже:

— Оце Лопань, так Лопань!

Було напередодні Першого травня, весь Київ цвів червоними маками, уже накинули на себе зелені намітки тополі й каштани. Описувати красу тодішнього округового міста не буду — воно у всі віки мало столичний вигляд.

Тоді в Києві ще жили й працювали класики української літератури Степан Васильченко, Агатагел Кримський, а їм

на зміну ставала талановита плеяда молодших і зовсім молодих: Максим Рильський, Євген Плужник, Григорій Косинка, Валер'ян Підмогильний, Іван Ле, Дмитро Фальківський, Гео Шкурупій, Микола Терещенко, Олександр Корнійчук, Дмитро Загул, Яків Савченко...

З київськими плужанами Юрієм Будяком та Грицем Яковенком я вже дружив, вони бували в Харкові. А під час тієї подорожі по-справжньому заприятелював і з неплужанами: Анатолем Шияном, Яковом Качурою, Леонідом Смілянським, Сергієм Воскрекасенком, Юрієм Мокрієвим, Агатою Турчинською... Здається, що в Києві я вперше познайомився й з Володимиром Владком.

Які вони були молоді й красиві! Чуєш, Толю Шиян?.. Ти й тепер красивий, а тоді... Якби я був дівчиною, неодмінно б закохався у тебе. Тоді ти ще не написав свою «Грозу», але вже палахкотів нею.

Не написані ще були і «Знак терезів», і «Роман Міжгір'я», і «Платон Кречет». Іван Ле чомусь запам'ятався мені дуже серйозним, можливо, тому, що був уже редактором першої на Україні «Літературної газети». Сашка Корнійчука ніби сьогодні бачу типовим студентом тих років, так і здавалося, що він ось підійде до тебе й скаже:

— Позич троячку до стипендії.

Найдужче запам'ятався Максим Тадейович. Мабуть, тому, що носив козацькі вуса, був дуже схожий на мого сільського вчителя Івана Костянтиновича.

Київські товариші одразу виявили себе гостинними господарями й чудовими гідами. Показуючи нам Київ, вони, як справжні патріоти свого міста, все хвалили. Тільки, коли ми йшли головною вулицею, хтось поскаржився:

— Споконвіку тут була Хрещата долина, яка стала Хрещатиком, а зараз...— Він показав на табличку, на якій красувалася нова назва.

(Інші таблички красувалися й на вулиці Володимирській. Згодом ця сверблячка з перейменуванням припинилася, і слава богу!)

З нами на могилу Шевченка поїхали й кияни, власне, не з нами, а ми з ними, бо нас, харків'ян, було набагато менше: Петро Панч, Сашко Копиленко, Андрій Панів, Микола Дукин, Гриць Епик, ще хтось.

Пливемо одним з найкращих тоді на Дніпрі пароплавів — «Петровський». А що перед тим на ньому вже проїжджав Юрій Будяк, надам слово для розповіді йому:

«Пристань — мов збунтоване комашище. Чомусь пригада-

лися Порт-Саїд, Сінгапур. Правда, київська пристань менша. І тут не море, а Дніпро.

Реве третій гудок. Пароплав двигтить, колеса здувають піняві буруни.

— Повний!

Праворуч, на стрімких узгір'ях, лишається червоний Київ. Ліворуч постелилися безкраї дніпровські низини...»

По дорозі на наш спеціальний пароплав сідають селянські делегації, серед них багато дівчат та хлопців.

Майже всю дорогу вони співають. І майже весь час від них не відходить худорлявий чолов'яга, аж ніяк не схожий на наших людей ні одягом, ні поведінкою. Сидить трохи збоку, найуважніше слухає, щось записує в блокноті.

— Панаїт Істраті, французький письменник, родом з Румунії,— підказує мені Андрій Панів, який уже встиг познайомитися з ним.

За його романом тодішне ВУФКУ знімало кінофільм «Кіра Кіраліна», отже, він був нашим гостем. Правда, цей гість, повернувшись додому, написав про нас щось дуже погане і більше на Україну не приїжджав.

«Петровський» пристав до берега поблизу Тарасової могили. Як вона виглядала в 1928 році, закарбувалося в очах навіки. Бачу й зараз височенький постамент з невеликим погруддям Шевченка у шапці. Його відлили кустарним способом робітники городищенської цукроварні.

Зворушливо вигляділа неподалік від могили звичайна селянська хата під стріхою з ганочком, де можна було посидіти й відпочити. А ще дужче зворушував дід Іван, який сорок шостий рік незмінно жив у тій хаті, доглядав дерева, садив квіти біля могили.

І було таке, що не зворушувало. Заглядаю у комплект «Плуга» і знаходжу там такі рядки у нарисі Михайла Биковця:

«На могилу ведуть сходи, а перед ними — арка, зроблена з тоненьких дощок і пофарбована під мармур. Від сонця, дощів та вітрів той «мармур» пожолобився, потріскався.

Погруддя на могилі як погруддя. Але чому воно пофарбоване в золотий колір? Не личить той колір Шевченкові».

За впорядкування могили взявся Шевченківський комітет, який був створений у Харкові під головуванням Миколи Скрипника. Голова й члени комітету прибули на могилу катером по обіді. Одразу відбувся багатолюдний мітинг, а потім — концерт.

Комітет почав засідати після мітингу трохи оддаль від могили просто неба. Грали бандури, співав хор. Під цей акомпанемент було ухвалено:

а) перетворити могилу Тараса Шевченка в державний заповідник;

б) побудувати біля могили музей;

в) спорудити коло підніжжя Чернечої гори готель для екскурсантів.

МАКСИМ ГОРЬКИЙ У ХАРКОВІ

Йшов липень.

Одного ранку забіг я до Андрія Паніва додому. Напередодні ми домовилися до початку роботи з'їздити за місто, в лісопарк, подихати свіжим повітрям. Друг зустрів мене запитанням:

— Новину чув? — І, не чекаючи на мою відповідь, сам урочисто повідомив: — Максим Горький! Сьогодні приїжджає до Харкова.

Хто з тодішньої літературної памолоді не любив цього письменника, не зачитувався його творами! Ще в Минківці я перечитав усе, що знайшлося у нашій сільській бібліотеці, а його «Пісню про Сокола» переклав на українську мову, читав її зі сцени.

— Зараз ось зберуся й поїдемо на вокзал, — квапився Панів. — Чи ти, може, не хочеш?

— Як це не хочу? — дивуюся.

— Є такі, що не бажать навіть його бачити.

Андрій не назвав прізвищ, сказав тільки, що знає таких і серед письменників. Вони вирішили зробити йому обструкцію.

— Яку обструкцію?

— Не знаю... А може, це й брехня. Приїде Горький, побачимо...

Харківські трамваї, порівняно до початку двадцятих років, ходили вже справно, вагоноводи тільки дуже дзеленькали, лякаючи перехожих. У вагонах, що йшли до вокзалу, — повно. Привокзальна площа була забита людом, переважно студентством.

Андрій, завдяки своєму фотоапаратові, пробрався у вокзал і на перон, наробив багато знімків. (Один із тих знімків з Горьким я знайшов тепер у комплекті «Плуга»). Письменників на площі справді було малувато, одні просто не знали про приїзд Горького, а інших я, може, не помітив у юрбі.

Відбувся короткий мітинг. Хтось вітав дорогого гостя з приїздом, говорив і він, що саме — не чув, бо я стояв далеченько, а радіопідсилювачів тоді не було. Відчувалося тільки, що ближчі гаряче сприймали кожне його слово, аплодували, а з ними вже й ми.

Почув і побачив я Горького зовсім близько через два дні у Будинку Блакитного. Про ту зустріч тепер так плутають, що я й сам боюся заплутатися. Одні запевняють, що спочатку відбулася урочиста частина нагорі, в залі, а потім уже вузька, ділова розмова внизу.

Інші пишуть у своїх спогадах, що зустріч відбулася тільки в корчомці.

Для певності гортаю сторінки «Плуга», знаходжу невеличку інформацію, в якій сказано: «Правління Будинку Блакитного запросило Горького на склянку чаю». Про зустріч нагорі нічого не сказано. А я готовий поклястися, що вона нагорі таки була. Бо як можна забути таке!

Пилипенко доручив мені вітати гостя від імені плужанської молоді. Я дуже хвилювався, щоб не збитися, засів у бібліотеці й довгенько зубрив свою промову. Коли ж Горький прибув до Будинку Блакитного, я не зміг пробратися нагору: сходи були забиті людьми, вони стояли внизу і навіть на вулиці.

Та й як інакше могло бути? Адже приїхав найвідоміший і найулюбленіший письменник того часу. Що ж до інформації в журналі, можу сказати таке: вона була складена відповідно до ситуації, про яку мова буде далі.

(Уточнив Петро Йосипович Панч. Написавши цей розділ, я побіг до нього проконсультуватися; він показав фото, на якому Горький знявся з учасниками тієї зустрічі, і саме нагорі).

Розмова внизу справді відбулася за «склянкою чаю» в буквальному розумінні. На столі у формі літери «Т» не стояло жодної пляшки, навіть з вином чи пивом. За ним сиділо не більше 25—30 чоловік — керівники існуючих тоді літературних організацій, дехто з активу. (Від «Плугу», наприклад, були тільки голова Пилипенко і секретарі — Панив і я).

Гостя запросили на почесне місце, з ним поряд сіли новий голова правління ДВУ Постоловський, Микитенко й Пилипенко. Розмова почалася тепло, по-сімейному. Постоловський привітав Горького від імені всіх революційних письменників Харкова, Микитенко, Усенко й Пилипенко — від імені ВУСПП, «Молодняка» й «Плугу».

Приємно згадувати, що ніхто не виносив на поверхню ніяких міжспілкових чвар, усі були об'єднані шанобою до великого письменника. Коли хтось з промовців переборщував у похвальбі, гість хмарнів, махав рукою, мовляв, навіщо це. А часом, зворушений, витирав сльози, що котилися з його добрих очей.

І ще одне уточнив Петро Йосипович, пригадавши, що Горького кілька разів назвали «великим». Він шулився, ніби від неприємного протягу, нарешті встав і сказав:

— Товариші, я добре знаю свій зріст. Його визначили, ще коли я призивався на військову службу,— два аршини і сім вершків.

Зустріч поволі набрала не мітингової, а розмовної форми. Горький говорив сидячи, його так попросили. Про що саме, забулося, отже, я звертаюся до тієї куцої журнальної інформації, в якій сказано, що він наголосив на тісніших зв'язках двох братніх літератур, на потребі перекладів кращих творів українських майстрів слова на російську мову.

Андрій Панів, сидячи зі мною поряд, щиро радів:

— Пронесло! Ніякої обструкції Горькому нема!

І раптом піднімається один... Пробачте за банальний вивід: я ніби зараз бачу його наївно-езуїтську усмішку, чую його елеїний голосок:

— А чи правда в тому, вельмишановний Олексію Максимовичу, що ви заборонили нашій «Книгоспілці» видавати свою «Матір» українською мовою?

Кинувши цю «бомбочку», він одразу сів. Хто то був, не називаю прізвища, хай йому бог простить. Скажу тільки, що до Вапліте він не належав, хоч дехто з колишніх ваплітян і мав відношення до цієї провокації: вони причепилися до однієї фрази з листа Горького до видавництва «Книгоспілка».

Про ту фразу ходило тоді багато версій. Найвірогідніша з них та, що автор славнозвісної «Матері» негативно поставився до антихудожньої мови перекладача, а не до української мови взагалі, як витлумачили недруги Горького. Можливо також, що відповідь на листа «Книгоспілки» писав не сам Олексій Максимович, а його секретар.

Так чи інакше, а неприємний конфлікт виник. У запалій тиші погляди всіх присутніх схрестилися на гостеві. Він звівся на ноги, високий і кремезний, утяг голову у широкі плечі, потім розвів руками:

— Це непорозуміння. Я заборонив?!

Дослівно не повторю, що він казав тоді, але суть запам'ятав добре.

— Тут товариші вже говорили про мою любов до України, про мої мандри по вашій благословенній землі, про роки, прожиті в Мануйлівці... Я читав селянам «Кобзаря», брав участь у виставах, саме в українських виставах. Говорилося також про мою дружбу з Михайлом Михайловичем Коцюбинським... Якою чудовою мовою він писав! І раптом: я заборонив видавати свою «Матір» цією чудовою мовою...

Лагідно усміхнувшись, він закінчив:

— Та ще не народився такий письменник, який би заборонив видавати свої книжки іншими мовами.

Усі засміялися; за столом, як кажуть, сталося пожвавлення. Сморід від вибухлої «бомбочки» поволі розвіювався. Той «один» почав виправдуватися, що йому, мовляв, так «хтось сказав», попросив у Горького прощення. Постоловський, щоб розрядити обстановку, запросив випити ще «по одній чашці чаю», що викликало загальний сміх.

Сміявся й Горький.

«БЕЛАДОННА»

Закінчив я свою «Беладонну» десь у травні, переписав начисто, а потім сам перецокав її одним пальцем на плужанській друкарській машинці.

Перечитав — сподобалася. (А кому не подобається власне творіння, доки воно ще гаряче, доки ти живеш ним, а вночі сниш). Прочитав дружині, також похвалила.

Поклав у шухляду, хай відлежить. Хто мені порадив так робити, забулося, але я й досі йому вдячний. Мине якийсь час, трохи охолонеш, почнеш критичніше ставитися до свого дитяти.

На жаль, моя «Беладонна» відлежувалася недовго. Був тоді такий час, коли не автори шукали видавців, а видавці авторів. Спитайте Панча, Смолича, Первомайського, кого хочете з наших могіканів, і вони це засвідчать. Завідувачі секторів видавництва і редактори самі запрошували письменників:

— Зайдіть, складемо договір.

А склавши договір, автор одразу ж одержував 25 відсотків гонорару. Тільки пиши! У видавництві «Рух», наприклад, ми з Андрієм Головком і до каси не підходили: головний редактор виклав нам аванс просто з шухляди свого столу.

Почувши, що я написав повість, до мене в «Плуг» прийшов завідувач юнсектора ДВУ.

— Кажуть, про молодь написав?

— А так.

— То чого ж чекаєш? Давай!

Хоч і недовго відлежувалася моя «Беладонна», та, прочитавши її знову, я відчув: щось муляє. Мої товариші пишуть про революцію, про село, Сава Божко про шахтарів.

А я? Щось бентежило, викликало сумніви, а що — не розумів:

Перечитав «Образу» Аркадія Любченка, «Місто» Валер'яна Підмогильного. Тематика подібна: велике місто в час непу. Їх надрукували. Щоб бути чистим перед власним сумлінням (інтуїція, мабуть, підказала), я приточив до своєї «Беладонни» епіграф:

Мне самому и дик, и странен
Тот свет, который я зажег...

А. Блок

Несу своє творіння у видавництво. Той же завідувач юнсектора глянув на заголовок, на останню сторінку, зважив рукопис на руці, каже:

— Назва хороша, інтригуюча. І епіграф чудовий. Люблю Блока! Але чому повість така тоненька?

— Так вийшло,— відповідаю.— Усе виклав, що хотів сказати.

— Добре, почитаємо,— погодився завюнсектора.— Заходь через три дні.

Та вийшло так, що не я, а він прийшов до мене, і не через три дні, а наступного дня.

— Є! — сказав він.— «Беладонну» видамо, але...

Гадаєте, що представник видавництва вимагав від мене якихось доробок чи переробок? Ні, він знову нагадав, що книжечка вийде тоненька, і сам підказав, щоб я додав ще якісь речі.

— Я читав твою «Власть на місцях». Ще щось додай. Ось і вийде солідна книжка.

Добре це було чи ні? Певен, що всі наші літературні корифеї згадують ті роки з найбільшою приємністю. Видавництва читали їх твори одразу і, коли ухвалювали, одразу й друкували. Нічого поганого не було і в тому, що видавці прагнули видати соліднішу книжку. Романи й повісті українських письменників можна було перелічити на пальцях однієї руки.

Інша річ, коли автори подавали, а видавці видавали ху-

дожньо неповноцінні ущербні книжки. Щось подібне сталося й з моєю «Беладонною», але про це — далі.

Додавши до повісті чотири оповідання, я здав книжку до видавництва. За якісь два тижні вона була ухвалена, зредагована й здана до друкарні. А ще через кілька днів мене люб'язно запросили до бухгалтерії:

— Будьте ласкаві, одержуйте гонорар!

За шість аркушів мені заплатили 900 карбованців. І одразу всі, тоді при видачі гонорару податку не брали, це було справою фінвідділу. (Пригадайте «Розмову з фінінспектором» Маяковського).

Такі гроші мав я в кишені уперше в житті. Навіть розгубився: багатій! Одразу ж надумав придбати дещо в кімнату — годі писати на кухонному столику! — одягти себе, дружину, синочка.

У неділю пішов з дружиною по магазинах. Завдяки непу, країна вже давно вийшла з розрухи й нестатків, вибір у магазинах був великий. Але акули-приватники правили за свої товари такі гроші, що я одразу відчув себе бідняком. На моє щастя, зустрівся Антон Дикий.

— Чудило ти, — каже. — З пепманами треба торгуватися.

— Але ж не вмію, — відповідаю. — Досі нічого не купував, ходжу у солдатському.

— Ходімо, навчу.

Антоша показав себе в цій справі превеликим талантом. «Акула» правив за костюм сто карбованців, а він ляскав його по руці і давав сорок. І ляскав доти, доки не виляскав мені костюм за шістдесят три карбованці. Так само виторгував мені і черевики, а дружині плаття. Завдяки його досвіду, письмовий стіл, диван і аж шість стільців я купив уже сам.

Четвертину гонорару я заховав у пайдальшу кишеню: батькові на коня або корову. Усеньке життя у мого тата так виходило, що він мав у своєму господарстві щось одне з двох. На цьому ґрунті між татом і мамою завжди існував конфлікт:

— Наплотив дітей, сидять на картоплі та олії, — сварилася мама. — Хоч би у святу неділю поласували молоком.

Батько не витримував тих докорів, продавав коня й купував корову. Ми, діти, їли молоко й вареники з сиром, а тато й мама ходили по багатіях, бо треба було відробляти за позиченого коня.

Через рік-півтора конфлікт знову загострювався.

— Хай вона здохне, твоя корова! — лаявся батько. — Вона зробить нас куркульськими попихачами.

І ось я їду в Минківку, щоб покласти край тому конфліктові. На цей раз у батька був кінь. Отже, мама пригощала мене, як дорогого гостя, не варениками з сиром, а яечнею на старому салі.

Радий, що можу допомогти батькам, кажу:

— Де в неділю ярмарок, щоб купити корову?

Батько, знаючи, що я в «Плузі» одержую сімдесят п'ять карбованців на місяць, недовірливо буркає:

— А за які гроші? Хіба не знаєш, що за корову заправлять щонайменше сто.

Ця сума мене радує, думалося, що корови набагато дорожчі. Весело посміхаючись, я дістаю з кишені десять новеньких червінців, кладу їх на стіл.

— Будь ласка, тату й мамо, ось вам і сто!

Корову батько виторгував за дев'яносто п'ять карбованців. Дешево це чи дорого? Для селянина-незаможника то були дуже великі гроші. Адже за пуд пшениці він виторгував на базарі карбованця, за десяток яєць — сім-вісім копійок.

А сто пудів пшениці — це становило половину врожаю мого батька. Ось чому він з такою цікавістю і надією розпитував мене про тосзи й артілі, які де-не-де почали виникати.

— Ти всюди їздиш, бачиш. Що воно таке?

З ЖУРБЮЮ РАДИСТЬ ОБНЯЛАСЬ

«Беладонна» вийшла у світ десь у листопаді 1928 року, хоч датована була наступним роком. Одержав я авторські 25 примірників і, доки доніс додому, більшу частину роздав друзям та знайомим.

Усі поздоровляли, зважували книжку на руці: о, солідно вийшов, це тобі не метелик! Усі хвалили обкладинку: а-ля модерн! Хто був її автором, забулося, прізвищ художників, як і редакторів, тоді не зазначали.

Розглядаю тепер обкладинку й захоплююсь талановитою роботою того графіка. Він абсолютно точно розкрив усю суть моєї «Беладонни», причому, як на той час, справді по-новаторському. На стилізованій садовій лавочці сидить красуня, перекинувши ногу через ногу й тримаючи в лівій руці папіроску: від тієї папіроски йде димок, утворюючи на зеленому тлі обкладинки кілечка, що скидалися на яблучка, якими Змії спокушав Єву.

Назву книжки художник виніс угору, а прізвище автора —

шиз, майже на рівень очей тієї красуні. Складається враження, що вона дивиться на літери, з яких складено моє прізвище, і ось-ось жалісливо скаже:

— Ех, любий В. Минко, написав ти про мене на свою голову...

Так воно, власне, й сталося. Мої щасливі, радісні дні після виходу книжки тривали недовго.

Прикро, ой як прикро, коли твою нову книжку не помічають. Пишучи її, тобі здавалося, що залазиш у самісінькі душі людські, а відтак зворушиш найзаскорузліші серця критиків, і вони одразу відгукнуться рецензіями.

Та минає місяць, три, рік... Зневірений, ти йдеш у книгарню, другу, третю: може, твоє творіння таке недолуге, що залягло пластом на полицях? Ні, кажуть книгарі, ваша книжка давно розійшлася.

Моїй «Беладонні» випала набагато щасливіша доля: її помітили аж надто швидко. Можливо, привабила ота красуня на обкладинці, а може, насторожив епіграф, в якому я так не обачно признався, що «мне самому и дик, и странен тот свет, который я зажег».

Статті, рецензії і просто репліки посипалися на мою голову, немов із рога достатку. Одні критики зазначали, що плужани, мовляв, починають соб-цабе вигейкуватися на справжній шлях. Другі поставилися критичніше: вони знаходили у «Беладонні» ознаки «стилістичного новаторства», але гудили за тематикою. А треті — просто лайали.

Ті треті, яких було більше, лайалися теж по-різному. Одні тільки закидали, чому я ховаюся за широкою блоківською спиною, другі звивали епігоном Пантелеймона Романова, а треті — «українським Малашкіним».

Цих російських письменників, авторів дуже популярних тоді повістей «Без черемухи» та «Луна с левой стороны», я не знав, як не відав також, що таке епігон. Гортаючи тепер БСЭ, прізвища Малашкіна я не знаходжу зовсім, а про Пантелеймона Романова сказано, що ряд його оповідань і повість «Без черемухи» «дістали гостро негативну оцінку в пресі за викривлене зображення морального обличчя радянської молоді».

Після появи гостро-лайливих рецензій я впадав у розпач, кортіло забігти світ за очі. Андрій Панів, який щиро мені співчував, заспокоював мене, втішав:

— Нічого, це нормальний процес. Згадай Олессві рядки: «З журбою радість обнялась». Адже дехто тебе й хвалить.

Втішав мене і Валер'ян Поліщук, автор «теорії», яку сам сповідував: «Хай краще лають, хай б'ють, аби не мовчали». Він бадьористо виголошував:

— Дивак ти, Василю! На твоєму місці я б радів: то ж майже у кожній газеті, у кожному журналі пишуть про твою «Беладонну».

Модним став я й у бібліотеках, мене кликали на читачькі конференції, на яких здебільшого також лаяли. Я сумлінно все записував у блокноті і потім, коли мені надавали слово, дякував за критику.

Траплялося й так, що громили мене тільки ті, що сиділи зі мною за столом у президії, тобто — активісти бібліотеки, а чимало читачів із зали хвалили. Одного разу після закінчення обговорення до мене підійшов молодий читач, який дуже хвалив «Беладонну». У своєму слові — подяці за критику — я не згадав його прізвища, і він висловив мені таку претензію:

— Виходить, ви дякуєте лише тим, хто ганьбить вас, стирає в порошок? А чи знаєте ви, що в цій бібліотеці хвалять тільки вуспівців, усіх інших не визнають за письменників?

— Чому?

— Бо завідувачка бібліотеки — жінка вуспівця, — і він назвав прізвище її чоловіка.

З вуспівцями ми, плужани, жили дружно, блокувалися навіть, але названий читачем письменник справді надто чванився належністю до найпролетарськшої на Україні літорганізації. На жаль, таких чваньків у ВУСППі щодали ставало більше й більше.

Радували і водночас печалили мене листи читачів. Їх надходило дуже багато. Адресувалися вони здебільшого так: «Харків, ДВУ, Минкові». Бувало й так: «Харків, товаришеві письменникові, який написав книжку «Беладонна».

Переважно листи були хвалебні.

«Прочитав я вашу книжку, котра мені дуже сподобалася. Пишіть більше таких книжок, бо я живу у містечку і хочу знати, як живуть у великих містах». Або: «Я прочитала «Беладонну» і всю ніч не спала, плакала...»

Знайшлися харків'янки, яким закортіло одразу познайомитися зі мною, призначали побачення. Одна писала: «Чекатиму на вас о п'ятій годині на центральній пошті біля вікна № 3. Буду у зеленому капелюшкові, триматиму вашу «Беладонну» під пахвою».

Через два-три місяці почав я одержувати й такі листи: «Шановний автор Минко. Де можна купити вашу книжку?»

Я обійшов у Полтаві всі книгарні, і всюди кажуть: розпродали». Або: «Не знайшовши вашої книжки, прошу надіслати її накладною платнею».

Такі листи, звісно, лоскотали честолюбство, бадьорили, і я певний час мало звертав уваги на негативні. Але один так вразив мене, що я змушений був замислитися. Передісторія його така.

Наш активний плужанин Дмитро Косарик учителював тоді у Рокитянському садовому технікумі поблизу Мерефи. Він запросив Паніва, мене й ще когось до себе на іменини. Там я познайомився з його колегою, який мені дуже сподобався: і як чудовий ботанік, і як душевно красива людина; я подарував йому «на добрий спогад» свою «Беладонну».

Через якийсь час одержав від нього листа. Він запам'ятався мені майже дослівно:

«Сердечний мій товаришу Минко! За книжку зі щирим дарчим написом уклінно дякую. Прочитав її одразу ж, одним духом, бо дуже легко читається. Це безперечний її плюс і водночас, пробачте... її мінус. Через кілька днів прочитав «Беладонну» вдруге, перевіряв себе: може, помилився в оцінці?.. Ні, не помилився. Плюс на мінус, як відомо, дають мінус. Повторюю, книжка легко читається, бо гарно написана. Але про що вона написана, які ви ставите проблеми і як їх розв'язуєте?»

Мені дуже кортіло похвалитися Вашим подарунком перед моїми вже дорослими дітьми: письменник подарував мені книжку з дарчим написом! І не похвалився, посоромився це зробити. Заховав книжку подалі, щоб діти часом її не знайшли.

Запитаєте, чому? Прочитайте тверезо самі окремі місця, наприклад, на сторінках 11, 17, 43, 93 і подумайте: як вони подіють на вразливі юнацькі душі? Подумайте...

Ви просили мене написати про «Беладонну» тільки правду. Ось я, пробачте, й написав...»

Подумайте... Згадую зараз — і мені здається, що не лайка критиків, а саме оце душевне слівце «подумайте» і змусило мене поставити перед собою питання: хто я, про що пишу і для кого пишу?

ЛІТЕРАТУРНІ ПОСЕСТРИ РОДИЧАЮТЬСЯ

Посестра — названна сестра,
подруга, приятельниця.

Подаю цю довідку із українсько-російського словника не для того, аби пояснити значення цього слова, а щоб наголосити на ньому. В часи лихоліття, коли «од молдаванина до фінна все мовчало», літератури народів Російської імперії не вважалися сестрами, але посестрами вони були завжди.

Не буду відбивати хліб у літературознавців і не робитиму екскурсів у далеке минуле. Мені просто приємно згадати, як наші національні літератури з посестер поволі почали ставати рідними сестрами.

Хто з посестер першою розкрив обійми?

Мабуть, синьоока Білорусь. У 1925 році там відбувся з'їзд «Маладняка», в якому взяли участь Володя Сосюра, Майк Йогансен і ще хтось. Певен, переконаний, що ніхто з моїх ровесників-письменників і досі не забув оці Сосюрині рядки:

О моя Білорусь ясподзвонпа,
Синьоока моя БРСРІ

Через якийсь час до нас у Харків завітали наші білоруські сябри по перу. Прибули вони саме в Шевченківські дні, чим заманіфестували свою велику шану й любов до нашого найулюбленішого поета. А нам, українцям, було приємно, що прибулих очолювали найулюбленіші на Білорусі народні поети Якуб Колас і Янка Купала.

Бачу й зараз Янку Купалу на трибуні, чую його зворушливо-бентежний вірш, написаний ще до революції і перекладений на нашу мову Сергієм Пилипенком:

Ой хто ж там іде, хто там бреде,
Громада чня, мов ріка, плыве?
— Білоруси!
Ой що ж ісуть на худих плечах,
На руках у крові, на ногах у лаптях?
— Свою кривду...

У театрі наші гості дивилися «Гайдамаки». І ось хтось із них під час антракту похвалився:

— А чи знаєте ви, сябри українці, що на Запорозькій Січі був білоруський курінь? Звався він — Мінський.

Відїжджаючи додому, білоруси залишили у Книзі почесних відвідувачів Будинку Блакитного кілька записів і серед них такий:

«Наше перше спатканне з українськими письменниками кладзе мяжу у той вялікай працы на сувязі двух літаратур — беларускай і украінскай, — якая нясе залог інтернацанальнай літаратуры».

Що можна дадати до цього?

А рэвно через рік гасцямі сіньюоокай Білорусі былі украінскі письменнікі. Звіту про цю подорож я не знайшов, тому нагадаю тількі, хто іздыв. Переді мною лежыць фотграфія тых подорожан, на якій я, крім аднаго, упізнаю Павла Тичіну, Володыміра Сосюру, Сергія Пыліпенка, Петра Панча, Павла Усенка, Андрія Паніва, Івана Куліка, якіі перад тым повернувся з Канады, де був радянскім консулом, і Валер'яна Поліщука.

Прыгадую вечір, калі нашы повернуліся з Білорусі й звітувалі про сваю подорож. Зайшоўшы да рэдакцыі, заўжды серйозныі «папаша» враз заспіваў:

Раз паслала мяня маць
Зеленас жыто жаць,
А я жыта не жала —
В барадзенке ляжала...

Панів падхопыв таікож по-білоруському, а мы падтрымалі іх по-украінскаму. Другу пісню «Ой вы людзі добрые» ніхто з нас не знаў, атже, мы тількі слухалі.

Почыналіся таікож зв'язкі з грузынскімі письменнікамі, у Тбілісі відбуўся тыждень ці дні украінскай літаратуры. Хто іздыв на Закаўказзя, забулося, прыгадую тількі Андрія Паніва, якіі повернуўся звідті захопленыі, напісав велікіі цыкл віршів про сонячну Грузію.

Організавано-груповыі зустрічы з російскімі письменнікамі пачаліся пізніше, на пачатку 1928 року. До таіо былі ліше поодынокіі зустрічы з Серафымовыічем на з'язі ВУСППу, з Максымом Горькым, Лідзею Сейфулліною, Іллею Садоф'евым...

Окремо хочеться сказаці кылька теплых слів про Володыміра Маяковскаго. Він частенько буваў на Украіні і після напісанаго ным славнозвіснаго вірша «Борг Украіні» став одразу «нашым», рідным. Усі мы з гордыстю, як молитву, чыталі йаго золотыі слова про украінську мову:

Эта мова велічавая і проста:
«Чуеш, сурмы заграли,
Час расплаты настаў»...

Калі відкрыўся Будынок Блакытнаго, Маяковскыіі став йаго бажаным гостем, дапоміг дэстаці бйльяд і влаштуваў

на ньому битви-змагання. (Про це докладно і дуже дотепно написав Юрій Смолич у своїх «Розповідях про неспокій»).

Провідних російських письменників тих років ми знали заочно. І так само заочно багатьох щиро любили.

Ну як можна було не полюбити Михайла Шолохова, коли з'явився його «Тихий Дон»? Читав я його епопею і мріяв хоча б побачити автора. Який він із себе, цей донський орел, що так широко розправляє крила? Мені, звісно, й на думку не спадало, що в майбутньому я подружуся з ним, що він гостюватиме у мене в Києві, а я в нього — у Вешенській.

Полюбив я тоді сатиричну комедію «Пухкий пиріг» у театрі і заочно — автора комедії Бориса Ромашова, з яким я також подружив у післявоєнні роки. Нас зблизила сатира.

А хто з нас, письменників старшого покоління, не знав і не любив молодих ще тоді Леоніда Леонова, Олександра Фадеева, Михайла Ісаковського, Михайла Светлова?

Хто з нас не захоплювався Ільфом та Петровим і тим же Зощенком?

З багатьма названими і неназваними мною російськими письменниками наші письменники щиро подружили: Бажан із Тихоновим, Смолич із Паустовським, Первوماйський з Фадеевим. Я особисто пишаюся тим, що гостями моєї хати, крім Шолохова, були і Борис Лавренєв, і Михайло Ісаковський, і Борис Ромашов, не кажучи вже про молодшу генерацію.

Якийсь час молода українська література сиділа у своїх плужанських, вусппівських та інших куренях, ніде, крім Білорусії, не показувалася. У нотатках про першу подорож українських письменників до Москви Андрій Панів мав рацію, коли писав:

«Як це не дивно, а дві найбільші братні літератури СРСР зустрілися одна з одною лише на 12-му році революції».

До делегації входило понад сорок письменників. Проглядаю тепер список і бачу — гегемонія належала вусппівцям, їх було майже половина. А такі відомі письменники, як Максим Рильський, Іван Кочерга, Григорій Косинка і навіть ще живий тоді класик Степан Васильченко, залишилися за бортом.

З плужан їздили Пилипенко, Головко, Панів і Лебідь, очевидно, як директор Будинку Блакитного. Пригадую, що я їх проводжав на вокзал і на пероні добре змерз. Отже, не будучи на зустрічі двох літератур, поділитися враженнями не можу. Оскільки ж це була дуже важлива подія, я, з дозволу читачів, скористаюся деякими нотатками Паніва та розповідями інших учасників подорожі.

Офіційно подія звалася — український тиждень у Москві. Крім письменників, у ньому брали участь діячі суміжних мистецтв: Лесь Курбас, Гнат Юра, Василь Василько, Борис Романицький, Іван Паторжинський, Марія Литвиненко-Вольсмут, Олександр Довженко, який ходив тоді у кінорежисерах, композитор Віктор Косенко...

Перша вузька зустріч відбулася у Будинку Герцена у голубому залі. (Я в ньому побував через рік на зустрічі з російськими селянськими письменниками). За довгим столом і по під стінами мішма сиділи гості і господарі. Одне одного не знали, тільки Маяковський почувався козирним тузом — він був знайомий з багатьма.

Розмовляли за чашкою чаю, читали вірші.

Великий вечір «Зустріч письменників УРСР та РРФСР», як писалося в афішах, відбувся у всім відомому тепер нам Колонному залі Будинку спілок. Доповіді зробили Анатолій Луначарський та Володимир Коряк.

Потім поети читали вірші. З українців виступили Тичина, Сосюра, Кулик, Поліщук, Бажан, Терещенко. Панів у своїх нотатках зазначає, що російські поети читали краще, почувалася певна школа виступати перед великою аудиторією. Зате москвичі дуже хвалили Остапа Вишню.

Фурору нарobili українські співаки. Газети писали, що вони буквально полонили серця росіян.

Поверталися українські письменники додому, овіяні теплом братніх зустрічей, окрилені реальними наслідками численних розмов. Було домовлено про різке збільшення перекладів кращих українських творів на російську мову.

З особливою теплотою усі згадували ім'я Платона Керженцева, відомого тоді державного діяча, який зустрічав, увесь час був з українською делегацією і проводжав її додому. Справі зближення двох літератур він присвятив статтю, в якій зокрема писав:

«У нас перекладається багато погані з іноземних мов, а багатюща література України майже нікому не відома».

НЕБІЖЧИК У НАШІЙ СІМ'І І ЙОГО НЕБІЖ

Я вже казав, що на Холодній Горі по вулиці Свердлова, 118, проживала чимала колонія письменників. В одній з квартир на третьому поверсі мали по кімнаті Юрій Яновський, Іван Микитенко, Прохір Воронін і найстаріший серед усіх нас Анищенко, єдиний, кого ми називали по батькові — Калістрат Романович.

Вийшло так, що Калістрата Романовича знав я найменше, хоч у тій квартирі бував, заходив до Вороніна як до секретаря нашого місцевкому і до Микитенка, з яким погоджував якісь вуспівсько-плужанські справи. (Між іншим, у Микитенка тоді народився синок Олег. Коли розмова була тривала, ми з батьком виходили на сходи, щоб покурити).

Про свого сусіду Анищенка балакуча Вороніна розповідала:

— Живе він одинаком, сам як палець. Сидить у своїй кімнаті і пише, увесь час пише. Тихенько, навшпиньках, вийде кудись поїсти чи погуляти і знову пише.

Калістрат Романович не належав до жодного з літературних угруповань, у Будинку Блакитного бував рідко. Інколи заходив до редакції «Плуга», заносив нове оповідання, яке Панів охоче друкував. Друкувався він і в інших журналах, зокрема в «Червоному шляху», на шпальти якого потрапляли не всі: там сиділи дуже вимогливі Павло Тичина й Петро Панч.

Нам, молодим, Анищенко здавався дідом, хоч йому насправді йшов тільки сорок п'ятий. Мабуть, хворів на якусь невиліковну хворобу, яка передчасно звела його в могилу.

Мені випала місія бути членом поховальної комісії.

І ось, як член тієї комісії, я переступаю поріг оселі небіжчика. Може, тому, що це було вперше, мені так запам'яталася обстановка в його кімнаті: акуратно застелене темною ковдрою залізне ліжко; книжкова шафа, кілька стільців і майже посередині скромний письмовий стіл.

До того, та й пізніше, я в жодного письменника не бачив такого ідеального порядку на столі. Ліворуч лежала купка словників, праворуч — купка книжок із закладниками, просто — зелена вазочка, в якій вишикувалися вістрям догори кілька десятків акуратно заструганих олівців.

На похорон прибули родичі небіжчика, одразу впало в очі, що селяни, — по мові й одягу. Тільки один, наймолодший, був у пальті і в сивій парубоцькій шапці.

— Я — небіж Калістрата Романовича, — відрекомендувався він скромно.

Через якусь хвилину-дві із своєї кімнати вийшов Яновський. Побачивши прибулого в пальті, він зрадів:

— Грицю! Ти?

— Як бачиш, Юрку. Приїхав ховати дядечка.

Був то Григорій Косника. Отой самий, який уявлявся мені миршавим паничком з прилизаним чубчиком і в брилику «тірольці». Я просто зрадів: і тому, що побачив улюбленого

письменника, а головне — що він аж ніяк не паничик, схожий був на сільського вчителя.

Яновський запросив гостя і письменників, членів поховальної комісії, до себе в кімнату, почав знайомити. І тоді сталося зовсім несподіване. Почувши моє прізвище, Косинка якусь мить дивився на мене, потім недовірко вивгукнув:

— Минко?.. Не може бути! Отой, що написав «Беладонну»?

— Отой,— підтвердив Яновський.

— Чудася! А я думав...— І враз, перейшовши на «ти», Косинка схопив мою руку, міцно потряс її.— Пробач, голубе сизий, що помилявся. Дуже радий, що ти саме такий!

— Який такий?

Тієї хвилини нагодився голова поховальної комісії, Косинка повів з ним розмову про похорон, а мені кинув:

— Потім поговоримо, Василю...

Рідний небіж небіжчика одразу включився в роботу нашої комісії, і так активно, що ми прозвали його почесним головою. Ознайомившись з програмою похорону, він похвалив її, мовляв, дуже добре, але... і почав:

— А чому б не застелити домовину червоною китайкою? Адже мій дядько справжнього козацького роду!

— А що, як над могилою небіжчика ми скажемо менше красивих слів, а заспіваємо його улюбленої «Ой на горі вогонь горить»!

— А чи не можна дістати хоча б засушених польових квітів, щоб на міському кладовищі запахло селом, з якого вийшов наш співбрат по перу?

Удвох із Григорієм ми їздили по магазинах, дістаючи червону китайку, ходили по базару, шукаючи польові квіти, і, звісно, розмовляли. Точніше кажучи, він розпитував, а я, немов школяр, відповідав.

— Бачив Довженкову «Звенигору»?

— Бачив.

— Ну й як?

Я відповів, що сподобалася, і дуже. На це він якось піби незадоволено буркнув:

— Що значить — сподобалася? «Звенигора» — не дівка. Тя мені кажи, що саме сподобалося й чому сподобалося?

Зрозумівши, що я одностудець з ним в оцінці фільму, Гриць задоволено поляскав мене по плечу, похвалився:

— А ось незабаром побачиш його «Арсенал». Я вже дивився шматки на кінофабриці. Молодець Довженко! Я певен, що він виведе українське кіно на світовий екран!

У такому ж дусі Косинка вивідував мої уподобання й про інших фаворитів того часу: Миколу Куліша й Остапа Вишню, Леся Курбаса й Гната Юру, Головка, Микитенка, Івана Ле, Сосюру, Влизька...

— Усі тобі до вподоби?

— Кожен по-своєму,— відповів я.— Адже кожен із них кладе свій дар на вівтар нашої рідної культури.

— Блаженні віруючі...— засміявся він, підморгнувши мені. Було ясно, що когось із названих він недолюблює, але кого — не сказав, кинув тільки: — Історія покаже...

Косинка й ночував у мене. За вечерею я запитав його, як розуміти оте, сказане про мене під час знайомства: «Дуже радий, що ти такий». Який такий?.. Мій гість обняв мене по-чоловічому і, дивлячись просто в очі, відповів:

— Можу повторити. Дуже радий, що я помилився. Прочитавши твою «Беладонну», я уявив тебе...

— Може, таким, як я тебе? — сміючись, перебиваю його.— Прилизаним папичиком у брилику.

— Точнісінько...

Удруге зустрівся я з Грицем через рік у Києві. І вийшло так, що ця зустріч також була пов'язана зі смертю.

Приїхав я до Києва десь о десятій ранку, чекав біля вокзалу на трамвай. Бачу, підходить Косинка — він когось проводжав на поїзд. Радо потис мені руку, щось почав був говорити веселе і враз похмарнів, запитав:

— Новину чув?

— Яку?

Він мовчки подав мені газету, в якій сповіщалося про смерть Маяковського.

Підійшов трамвай, ми поїхали, не розмовляючи, бо нас у вагоні роз'єднали жінки з кошиками. Заговорили лише, коли зійшли з трамвая на Хрещатику. Косинка був глибоко вражений загадковою смертю поета, допитував мене:

— Ти щось розумієш, друже?

Ходили по Хрещатику, намагалися говорити про щось інше, але Маяковський не виходив із голови. Гриць цитував його рядки про самогубство Есеніна і раз по раз повторював:

— Нічогісінько не розумію...

Тим часом на фасаді Центрального київського кінотеатру спалахнула електрифікована реклама. Давно те було, але й досі бачу на великому щиті гарну дівчину в золотих соняшниках...

Починався денний кіносеанс. Косинка буквально потяг мене дивитися Довженкову «Землю».

Забігаючи вперед, розповім ще про дві зустрічі з Косинкою.

У 1932 році, влітку, ми побачилися у Спілці письменників, що містилася тоді на вулиці Леніна, 7. Дізнавшись, що я з дороги і голодний, він потяг мене до себе обідати. По дорозі забіг до київської філії ДВУ, повернувся з пакунком книжок під пахвою.

— Моє нове дитя! — похвалився він, показуючи свіженький примірник.

Жив він біля Софійського собору. Доки дійшли, половини тих примірників не стало: щедрий автор роздав їх зустрічним друзям та знайомим з автографом: «Любому, дорогому...»

Один із тих «любих та дорогих» трапився майже на порозі Грицевої домівки. Був то аж надто відомий тоді поет, прізвища якого називати не буду — хай йому бог простить!

Гриців дарчий напис цьому поетові закінчувався так: «Дано року божого 1932, біля брами святої Софії». І ось цей напис почав гуляти на всіх письменницьких зборах і нарадах, до клочки «попутник», з якою ходив Косинка, додалося ще й «войовничий націоналіст».

Коли через кілька місяців я знову зустрівся з Грицем, він став ніби іншим. Про літературу майже не говорили, він явно уникав цієї теми.

— Що з тобою, друже?

— А-а, нічого особливого. Ходімо краще вип'ємо.

До речі, пили ми пиво. Тоді письменники взагалі мало вживали оковиту.

ПРО ЩО ПИСАТИ?

Лист учителя-ботаніка з технікуму не давав мені спокою. «Подумайте...»

І я думав: може, й справді я став виразником міщанських настроїв, як писав один з критиків? Може, мені треба повернутися обличчям до села, з якого я вийшов і тепер його зраджую?.. Це сподобається критикам із «Плугу». А іншим? Адже навіть деякі молодняківці хвалять мене, що я — не такий, як переважна більшість плужан.

На всіх зборах, дискусіях, студіях тільки й чулося: вивчайте життя! Не беріть його зі стелі, не висмоктуйте з власного пальця. Ідьте кудись, йдіть у життя!

І ми їздили. Восени 1928 року відвідали Прилуки: Пилипенко, Головка, Панів, Мисик і я. А що з того залишилося в пам'ятку? Прийом у голови окривковкому, виступи у пед-

технікумі, клубах, біганина по цехах м'ятної та махорочної фабрик, поїздка в Густинський монастир.

Щоправда, дещо залишилося. Я й досі ніби відчуваю суміш запахів м'яти та махорки, якою були пропахчені Прилуки; чую несподіваний репет «папаші», коли у нього сонного у вагоні злодій стибрив пальто, бачу мікрокелію в Густинському монастирі, де наш співбрат по перу Сава Туптало, проголошений церквою святим Дмитрієм Ростовським, писав свої «Четві-мінеї».

Келія та справила на нас неабияке враження. Було в ній тихо й спокійно. За єдиним віконцем синіло небо, у верховіттях дерев щебетали пташки.

— Як, Андрію Васильовичу, непогані умови для творчих роздумів? — запитав Головка Пилипенко.

— Да-а, можна тільки позаздрити святому.

А ще через місяць ми в тому ж складі побували в другому окружному центрі республіки — в Сумах. Приймали нас, як і в Прилуках, дуже добре, звозили навіть у село — у Нижню Сироватку. Дивіться, мовляв, і пишіть. А про що писати? Навіть такого конфлікту, як крадіжка пальта, у Сумах не трапилося.

Мучився: може, я такий нездара, що недобачаю?

Заздрив Володі Гжицькому, який з Іваном Багмутом улітку їздив на далекий Алтай, написав роман «Кара-Кол» («Чорне озеро»). Хіба й собі податися подалі, хоч і на край світу? Та була зима, я вчився, отже, мусив викинути з голови цю мрію. Під час канікул вирішив поїхати в рідну Минківку, може, трапиться щось бодай для нарису.

До станції Ков'яги їду поїздом, до свого районного центру Валок — підводою. Повівало весною в буквальному і переносному розумінні: всюди тільки й чути було про артлі та тсози — товариства спільного обробітку землі.

З Валок до Минківки їду піхтура. По дорозі наздоганяю немолодого дядька, який ніс на плечах чимале дерев'яне барило. Привіталися. Дядько теж одразу заговорив на модну тему:

— Оце зробив мені валківський бондар бочку. А спитайте мене, дурного,— навіщо? Може, вона у тсозі буде мені потрібна, як корові сідло...

Дорога почала спускатися у вибалок. Мій попутник зняв барило з плечей, покотив його покотом, приспівуючи:

Ей, бочечко, куди котишся,
Понадеш ти у тсоз —
Не воротишся.

Пригсаю дядька цигаркою, цікавлюся: може, він уже у тсозі? Може, розкаже таке, що записуй тільки й одразу виїде оповідання? Відповів, що в них, у Щербинівці, тільки збираються, а в Минківці уже той..

— Що той?

— Зорганізувалися, чи як його по-вченому,— спрямовуючи барило ногою, щоб котилося по дорозі, розповідав дядько далі.— У Минківці уже й трактором трахають. Там така чудасія!..

Попутник скося коззнув очима по моїй кудлатій досі, купленій з допомогою Антоші Дикого, якусь мить повагався: казати чи ні? Почувалося, що йому хочеться сміятися, але стримався, серйозно розповів мені таку історію:

— Так ото, значить, зорганізувалися вони. Купили трактора. Привіз його своїм ходом машиніст, чи як його. Привчив він одного з тих, що купили, як запускати того трактора, куди заливати воду, а куди карасин. День привчав, а ще день пив із ними, з тими, що купили, і поїхав собі.

Поїхав, значить, а ті, що купили, на radoшах ще випили та й кажуть тому, що привчився запускати трактора:

— Ану запрягай нашого залізного коня, поїдемо покатаємося!

Налив той, значить, куди треба карасину й води, сів на сидюшку, узявся за бублика, натис якусь кнопку. Поїхали прямо на вулицю. Щоб усі, значить, бачили. А ті, що з ним у компанії, чи як по-новому — у тсозі, причепили ззаду воза, наклали сіна, посідали на ньому. Троє чи четверо.

Проїхали по одній вулиці, повернули в другу. Співають, аж у вербах на низу гуде. А вся дівора за ними бігає, вигукує: «Трактор! Трактор!» А всі люди, значить, і старе і мале, з-за тинів дивляться. І не паровоз, і не автомобіль, а їздить.

Наїздившись і наспівавшись, повертають вони до двору, з якого виїхали, натискає той, що на сидюшці, кнопку, щоб, значить, спинити. А вийшло так, що він не довчився, не на ту кнопку тискав. Трактор їде собі та й їде.

Тоді усі, що сиділи на возі, й співати перестали, кричать:

— Керуй його, чорта, на стіжок із сіном! Упреться, значить, і стане.

Той покерував на стіжок, а він, чортяка залізна, і стіжок розвалив, їде та й їде. Тоді ті, що на возі, схопили в руки — хто рубель, хто просто гирлиги й коляки, почали стромляти в колеса. А чортяка й дрючки та гирлиги потрощила.

І їздив той трактор аж доти, доки увесь карасин вигорів. Дядькові тому повірив я не дуже. Може, щось подібне й

було, хтось прибрехав, а він ще прибрехав. Усе нове, думалося, породжує плітки, тим більше, що мій попутник явно був настроений проти тсозів.

А втім, то була суцзя правда. Навіть мій завжди серйозний батько усміхнувся, коли я запитав його про цю пригоду.

— То все з горілки. Напилися багатії й начудили.

Багатії?! Мені подумалося, що батько каже про тих, хто виступав тоді проти колективних форм господарювання на землі — про куркулів та їхніх підспівувачів.

А виявилось, що саме куркулики, четверо чи п'ятеро, першими у Минківській сільраді і придбали трактора, назвалися тсозом.

Аж не вірилося. Адже у Минківці був міцний комнезам, в якому головував перший минківський комуніст Савка Петрович Мельник. Не міг він допустити, щоб багатії взяли гору!

Одягаюся, щоб іти в комнезам до свого старого друга, як робив я завжди, коли приїжджав додому. Мати, почувши, до кого я йду, враз аж ойкнула:

— Ой, не йди, Василю, не йди!

— Чому, мамо?

— Хіба ти не знаєш, нічого не чув?

Жили мої батьки край села. Прийшов я додому через левади, нікого не зустрівши з минчан. Отже, нічого й не чув.

— Таке страшне, мамо?

— Дуже страшне, сину! — залившись сльозами, відповіла мати.

Щоразу, буваючи в рідному селі, я вважав святим обов'язком пасамперед піти до нього: згадати про незабутнє минуле, помріяти. Був він фанатично закоханий у революцію, високо носив ім'я першого у Минківці комуніста. Не пив і цього вимагав від усіх, багато працював удома, бо мав велику сім'ю, а ще більше віддавався громадській роботі.

І раптом... Мамині слова ніби різонули мене по серцю:

— Савка розстріляв свого сина!

Якого саме — забулося, здається, наймолодшого, Яшу. Удався той син не в батька, заприятелював з хутірськими парубками-пияками. Грошей на «пай» від батька, звісно, не мав, почав красти курей.

Саві Петровичу почали дорікати:

— То отакий ти комуніст! Виховав сина-курокрада!

Дуже переживав перший минківський комуніст ці докори.

Він умовляв сина ласкою, соромив, навіть бив. Але це не допомагало, син не виправлявся, батько дужче й дужче лютився.

І ось одної неділі, почувши про чергову крадіжку, Сава Петрович прибіг додому розлючений вкрай. Син сидів у хаті.

Батько схопив гвинтівку, що висіла у нього над ліжком, наказав синові:

— Виходь з хати!

Той вийшов.

— Ставай до стінки! — люто скомандував батько, скинув гвинтівку на руку й вистрелив.

На постріл почали збігатися сусіди, щось говорили, розпитували, але Сава Петрович нічого не чув, швидко попрямував до сільради. А там, віддаючи голові гвинтівку, сказав:

— Судить мене. Я сина розстріляв!..

КАМПАНЕЛЛА, 1929

Про напівкуркульський тсоз я написав нарис, надрукував його, здається, у газеті «Соціалістична перебудова», що її видавав Наркомзем. Внаслідок того нарису чи сам собою той тсоз незабаром, подібно до поліщуківського «Авангарду», самоліквідувався.

Про минківського Тараса Бульбу — Саву Мельника — не написав нічого. Коли я розповів про цю історію в редакції «Плуга», між мною, Пилипенком і Панівим вищкла приблизно така розмова:

— Умгу, історія цікава, — казав «папаша». — Сама вже назва привернула б увагу. Але... поміркуйте самі. За що гоголівський Тарас Бульба убив свого Андрія? За зраду козацтву. А цей?

— От-от, за що? — підтримав його Панів. — Тут патріотизмом і не пахне.

— Та справа, врешті, не в цьому, — казав далі головний редактор. — Гоголь напевне зумів би і це вбивство умотивувати. Художньо. А чи ви зумієте?.. Ви маєте нахил до сатири й гумору, отже...

— Ніяких «отже» йому не потрібно! — заперечив добросердний Панів. — Не тягніть його на сатиру, бо знову напише якусь «Беладонну». Навіщо Минкові нова халепа?

— Що ж ви пропонуєте?

— Хай поїздить по комунах. І не галопом, а поживе в них, добре до всього придивиться.

Дай боже усім нашим сучасним головам та секретарям від літератури так дбати про письменників! Голова «Плугу», він же головний редактор ДВУ, упорядник і редактор альманахів, голова багатьох комісій і підкомісій після цієї розмови

домовився з Наркомземом, і мені було надано відрядження в комуни на цілий місяць.

— Ідь, дивися, вивчай!

Хороша була та подорож, згадую тепер про неї, як про мандрівку в Індію чи Грецію. Жаль тільки, що я нічого не тямив тоді в економічних питаннях, усе мені здавалося в романтично-екзотичному світлі й подобалося. Тим більше, що подорожував я весною, коли все буяло й квітло.

Подобалося мені те, що в першій же комуні я побачив чотири чи п'ять тракторів, які тягли за собою аж по три сівалки з хвостами борінок. Хотілося віршувати: «Ах ви, коні, залізні коні!» Щоправда, ті коні ще були не наші, а «фордзони», наші «путіловці» ще тільки народжувалися.

Подобалися мені чубаті хлопці-трактористи, удень замащені, а ввечері вмиті й чисто вдягнені. Зайде котрий до комунівської їдальні, сяде за стіл, бере в руки меню, вибирає:

Борщ — 6 копійок.

Суп — 6 копійок.

М'ясна печеня — 10 копійок.

Склянка молока чи компоту — 3 копійки.

Повечерявши, чубатий красень іде до клубу, де вже грає гармонія, танцює молодь. Це в суботу та неділю. А бувало, що він йшов у сусіднє село до «індусиків», як називали тоді одноосібників, і повертався з підсиненими повіками, а то й перев'язаною головою — побився з кимсь напідпитку. Про це в блокноті я не записував, мені хотілося бачити тільки все нове, хороше.

Комуна імені Леніна поблизу станції Синельникової запам'яталася мало, адже відтоді минуло понад сорок років. Бачу тільки: від залізниці, що біжить на Запоріжжя, починається долина, через кілометр-півтора стоїть кількаповерховий будинок, колишній поміщицький, за фруктовим садом — став. А навколо степ і степ.

Комуну імені Комінтерну край села Чорненьке на рівних, як більярдний стіл, каховських степових просторах пам'ятаю краще, мабуть, тому, що прожив там найдовше. А ще й тому, що, побувавши недавно у тих краях, деякі спогади поновив.

Народилася комуна в 1924 році. Кістяком її була група американських ентузіастів комунізму. Спродавши у США своє нерухоме майно, накупивши там сільськогосподарських машин та знарядь, ті ентузіасти з сім'ями прибули на Україну, осіли в колишньому маєтку графа чи князя Мордвинова.

Кістяк незабаром обріс місцевою біднотою. На п'ятому році існування, коли я потрапив до комуні, українці складали вже абсолютну більшість. Головував комуніст Ляубе, німець з походження, освічена людина, спеціаліст на всі руки, якого місцеві шанобливо називали «товариш Лауб». А секретар партосередку комуні учитель Павленко охрестив його — Томазо Кампанелла.

— Чому Кампанелла? — поцікавився я.

— Поживете, узнаете, — відповів Павленко. — До речі, ви вже другий письменник у нашій комуні. Торік у нас місяць проживав Юрій Либединський.

Ім'я це він назвав шанобливо, похвалився, що гість залишив у комунівській бібліотеці свої твори з дарчими написами. Либединський був тоді у фаворі, як автор відомих повістей «Тиждень» та «Комісари».

А що міг подарувати комуні я? Свою «Беладонну»? На мое щастя, у комуні був чималий піонерський загін, який ставив на сцені мою інсценівку «Ой у полі жито...». Отже, в очах Павленка я теж був письменник. Він улаштував мене у тій же маленькій чистенькій кімнаті, де жив Либединський, повів мене одразу обідати у таку ж чисту комунівську їдальню.

Ляубе-Кампанелла мотався десь по полях, повернувся тільки надвечір. Був у синьому комбінезоні, пошитому уже з нашої матерії, але на голові ще доношував американський капелюх. Ці деталі запам'яталися, мабуть, тому, що я бачив американця уперше в житті. А який мав вік — забулося, був, очевидно, і не старий, і не молодий.

І ще запам'яталася його мова. Зі своїми співвітчизниками розмовляв по-своєму, а з місцевими комунарами — українсько-російським суржиком з домішкою німецьких слів. Я в своєму мовному загашникові мав теж кілька десятків німецьких слів, отже, наше знайомство, можливо, відбулося так:

— Геносе Ляубе, їх приїхав вивчати вашу комуну.

— Карашо. Будь ляска. Зер гут!

Після цього я знав багатьох голів комун. Ляубе чимось схожий на мого незабутнього друга Федора Дубковецького.

Не існувало в комуні такого діла, якого б він не міг зробити: виточити на верстаті якусь деталь для машини — «будь ляска», підкувати коня — «пажалуста», збондарювати діжку — «біте». Він одразу ставив точний діагноз: чому спинився трактор, не працює електромотор, не йде годинник. І одразу міг відремонтувати або показати, як це зробити.

Крім того, мав свої хобі: захоплювався фотографією і філософією, зібрав чималу бібліотечку.

Фотографував не аби клацати, а завжди з метою. Щойно хтось із комунарів відзначався на роботі, увечері того ж дня його портрет уже красувався на вітрині біля їдальні. Часом вивішував він на вітрині і просто гарні краєвиди — в степу, у саду чи ще десь. Ось, мовляв, серед якої краси ми живемо!

Павленко наполягав, щоб поряд з тією красивою вітриною поставити й погану для показу поганих людей. (Тоді, здається, назви «чорна дошка» ще не існувало). Проти цього Ляубе категорично заперечив:

— Поганих людей нет! Єст погані керівники!

— Так учить Кампанелла, чи що? — зауважив Павленко.

— Так учать і Томас Мор, і Шарль Фур'є, і товариш Ленін! — відказав на це Ляубе.

Після цієї суперечки й розмови з Ляубе мені стало ясніше, чому секретар комосередку охрестив голову комуні Кампанеллою. Він ще в Америці захопився утопістами, навіз звідти книжок з їхніми творами, і тут, у Херсоні, дістав деякі російською мовою. Майбутнє комуні уявляв разом з Кампанеллою «Містом сонця».

Через кілька років життя в комуні Ляубе зрозумів, що навіть геніальна уява пасує перед суворою дійсністю. Але в основні постулати утопістів він фанатично вірив, вважав їх аксіомою.

— Хай не ми, а наші діти побудують «Місто сонця»!

Одні з сучасних читачів можуть відчутти в цих словах нотки бравади, інші — жертвеності... Хто й зна. Мені згадуються розмови з Дубковецьким, який так казав про перші роки своєї комуні:

— Ми були піонерами соціалізму на селі, не мали ні досвіду, ні традицій. Я тільки одним вухом чув, що були колись соціалісти-утопісти, які мріяли спершу виховати чистеньких, добродійних людей і тоді будувати соціалізм. А ми, тальнівські селяни, почали будувати соціалістичне життя такими, як були, і в процесі будівництва училися очищатися від капіталістичної скверни...

Чи були в Ляубе діти, забулося. Але що був він рідніший від рідних батьків для комунівської дівчорі — незаперечний факт. До нього тулилася малеча в дитячому садку, старшенькі — у школі, і найздібніших з тих старшеньких він посилав учитися у технікуми та інститути.

Я вже згадував, що недавно побував у тих краях. До села Чорненьке, в якому я побував у 1929 році, мене довів

тепер Червонопрапорний канал, що жене дніпровську воду в таврійські степи та Крим.

І тут, на вже зрошених колишніх комунівських землях, зустрів одну з тих старшеньких, що Ляубе посилав учитися — Наталку Качурову. Закінчивши тоді садовгородній технікум, вона повернулася в Чорненьке й дотепер працює бригадиркою.

Грали веселки у бризках, що утворювала в повітрі дощувальна машина, і грали веселки на обличчі колишньої комунарки: вона була щиро рада, що я нагадав їй про щасливі піонерські роки.

«Місто сонця й води!» — може, так би назвав тепер Ляубе цей благословенний край. На жаль, не назве, бо не дожив...

Блищала вода у розподільчому капальчику, над яким ми розмовляли з Наталкою Качуровою. І блищали сльози в її очах:

— Який гарний був чоловік!

ІДУ НА ЗАВОД ПРОЛЕТАРИЗУВАТИСЯ

Повернувся я до Харкова окрилений і, мабуть, за якихось десять-дванадцять днів виклав своє захоплення баченням у комунах у формі листа до рідної матері.

Той «Лист до матері» мав дуже щасливу долю. Після появи в журналі «Селянка України» його одразу помітили, видали окремими книжечками українською, російською, німецькою, польською, болгарською й грецькою мовами, а ще пізніше — і мовою есперанто. Крім того, «Лист до матері» був уміщений у шкільній хрестоматії.

А тим часом моя «Беладонна» зазнала нових і нових дошкульних ударів, її тіпали, немов коноплі на бительниці. Виходило, як писав один критик, що я, «по суті, намагався розбродити увагу пролетаріату, трудящого селянства, намагався отруїти їхню свідомість, приспати їхню класову чуйність».

Стало аж страшно. Як син трудового селянства, я щиро прагнув довести, що не бажав і не бажаю когось розброджувати, отруювати чиюсь свідомість і присипляти класову чуйність. Я раз у раз перечитував ту статтю критика, звертаючи особливу увагу на ті місця в «Беладонні», які він найдужче лайав.

«Я син землі, чорнозему, і міста не люблю, — так викладав своє кредо один із моїх героїв. — Я б зайшов уряд на центральні вулиці, побив і потрошив усі коштовні вітрини,

розвіяв за вітром усю пудру, а дорогими пахощами полив би тротуари...»

Отже, думалося, мої герої повинні полюбити місто. Не те місто, що з коштовними вітринами, непманське, а робітниче, пролетарське, про яке на всіх перехрестях галасують вуспівці і... самі про нього не пишуть.

Чи, може, вже написали, та я не знаю. Розпитую Паніва, плужанських критиків, вони називають основні книжки вуспівців: «Вуркагани» — Микитенка, «Роман Міжгір'я» — Івана Ле, «Кучеряві дні» — Кириленка. Хороші книжки, я їх читав, але ж пролетаріатом у них і не пахне.

Хтось назвав книжку Василя Худяка «Паровоз гуде», що вийшла в дитячому секторі ДВУ. Там було й про справжніх робітників. Але ж Худяк не вуспівець, а плужанин. Розбери, хто справжній пролетарський письменник!

Отоді й спало на думку: а що, як самому написати про пролетаріат? Я ж чотири роки був ковалем і слюсарем. Піду на якийсь завод, попрацюю якийсь час і напишу!

Панів гаряче схвалює мою ідею, підохочує. Я йду на найбільші тоді в Харкові заводи ХЕМЗ, ХПЗ, «Серп і молот». Але мене ніде не приймають, кажуть:

— Дай ордер з біржі праці!

Хоч наша країна вже взяла рішучий курс на індустріалізацію, безробіття ще існувало. Щоб стати кудись на роботу, потрібно було подати на біржу праці заяву й документи про спеціальність, чекати, доки десь звільниться місце або розшириться виробництво. Лист ЦК «Плугу» не допоміг, мені сказали, що перед законом і письменники рівні.

— Ставайте в чергу, чекайте на виклик.

Чекав я щось місяць-півтора. Тим часом відповідно обмундирувався. Мені хотілося мати зовнішній вигляд такий, як показували пролетаріат у кіно. Синю косоворотку купив на базарі, а ось картуза із ремінним козирком не знайшов, у магазинах і на базарах продавали тільки кепки.

Довелося шукати картузника-приватника. Він пошив мені картуз точно такий, як малювалися тоді на плакатах. Потім я виглядів у ньому на заводі білою вороною: усі робітники ходили в кепках.

Біржа праці послала мене на «Серп і молот». Цей завод виробляв молотарки, зокрема знамениті тоді МО-900. Я потрапив до складального цеху, а там у відділення, де паяли грохоти, у Минківці їх називали решета.

Дістав постійну перепустку, став кадровим робітником, отже, міг вивчати завод, життя робітництва. Але в перші

якісь десять днів мені було не до того. Від фізичної праці я відвик, тим більше, що доводилося орудувати не молотком чи зубилом, а незнайомим мені паяльником. Той клятий інструмент у мене то перегрівався, то враз охолоджувався, робота в моїх руках не горіла, як у моїх сусідів, а чаділа.

Денну норму не виконував, я дуже дратувався, часом робив брак. Бригадир дивився на мене скоса, бурчав. Щоб надолужити, я почав працювати і в обідню перерву, харчувався бутербродами.

Побачивши, що я стараюся, бригадир врешті змінив гнів на милість. Під час однієї перерви він залишився зі мною, почав передавати мені свій досвід. Працював він дуже легко й красиво. (В робочий час йому було не до мене, сам паяв ті ж грохоти і майже щоденно давав дві норми).

Незабаром діло в мене пішло. В обідню перерву я міг піти до заводської їдальні, поговорити з робітниками інших цехів. Але ті розмови чомусь не задовольняли мене. Хотілося почути щось надзвичайне, а мої співрозмовники, як на зло, теревенили про буденні речі або про дівчат.

Може, поговорити з інженерами? Тим більше, що одного я добре знав — був то колишній завідувач Валківського ремісничого училища, в якому я вчився. Але який з нього пролетаріат? Ходив гарно одягнений, у Валках мав власний будиночок. Справжніми пролетарями я вважав тільки тих, що стояли біля верстата чи горна.

«Серп і молот» почав мене розчаровувати. От якби металургійний завод, де все палахкотить і гримить, або вугільна шахта, про яку я знав із роману Сави Божка. Може, поїхати на Донбас або в Дніпропетровськ?

Сказав про це Андрію Паніву, а він:

— Ти здурів, друже! Сів на коня, тримайся! Та я б на твоєму місці... Чув про конкурс?

— Який конкурс?

— Ось на, читай у газеті. ДВУ оголосило конкурс на кращий роман для юнацтва. Тема: індустріальна реконструкція СРСР,— казав далі Панів.— Ти ж маєш добрячі козири в руках, адже працюєш на заводі, який має стати гігантом!

Справді, «Серп і молот» розрісся, на ньому працювало понад п'ятнадцять тисяч робітників. А в ті дні почалася нова реконструкція на заводі. Країна крокувала до суцільної колективізації, треба було принаймні подвоїти випуск потужних молотарок. Про це говорилося на всіх зборах, на загальнозаводських і цехових, на коротких мітингах в час обідньої перерви.

Одного дня на завод приїхав голова Раднаркому України Влас Якович Чубар. Він півдня ходив по цехах, розмовляв з робітниками та інженерами, на кілька хвилин заглянув і до нас, грохотників. Чомусь запам'яталися два його запитання:

— Що заважає в роботі? Чи видають молоко?

На перше запитання відповідав наш бригадир, а на друге — усі разом, ніби за командою:

— Видають!

(Праця на паянні грохотів — шкідлива для здоров'я, нам видавали безплатно по пляшці молока).

Після роботи відбулися загальнозаводські партійні збори, на яких Влас Якович виступив з промовою. Нам, грохотникам, було дуже приємно, що голова Раднаркому в числі кращих ударників заводу назвав і нашого бригадира. Прізвища його не пам'ятаю, а звали — Петро Васильович, не забулося, мабуть, тому, що я — Василь Петрович.

Життя на заводі дуже пожвавішало. Мій блокнот повнився, а потім почав розпухати від записів про ентузіастів соціалістичного змагання. Почувши на зборах чи побачивши у стінній нове ім'я ударника, я в обідню перерву біг до нього. А до свого бригадира Петра Васильовича ходив кілька разів додому, познайомився з його жінкою, дітьми.

На прогульників, бракоробів, п'яниць і хуліганів я завів окремих блокнотів з чорною палітуркою. З ними не знайомився, просто брав матеріали про їхні «діла» з карикатур, що рясніли в цехах.

Кожного вихідного дня завком організовував виїзди робітників із родинами за місто — на сонце, повітря, воду.

Іздив щоразу і я. У моїй творчій уяві почали вимальовуватися образи майбутньої повісті. Так, так — тільки повісті!

На своїх грохотах я відчув себе мало не героєм: почав щоденно виконувати і навіть перевиконувати норму. Раніше у Будинку Блакитного я не показувався, думалося: а що, коли хтось знає, який з мене ударник? Відчувши себе на коні, поїхав туди просто з заводу — у косоворотці і картузі з ремінним козирком. Ось, мовляв, який я!

Але великого фурору не сталося. Картуза я мусив носити у руках, бо Максим Лебідь одразу накидався на тих, хто не знімав головного убору. А косоворотка... Їх тоді носили і Микола Куліш, і Ваня Кириленко...

Не справили враження і мої роз'їдені кислотою пальці на руках. За столом у нашому ресторанчику гострий на язик Юрій Вухналь кинув мені зауваження:

- А ти, товаришу нью-пролетар, краще мий руки.
- Мив, ще й як,— почав доводити я.
- З милом треба. Із зеленим милом!

ОЧИЩЕННЯ ВІД СКВЕРНИ

Жив-був такий гарний чоловік — Андрій Хвиля. Відав він українською пресою, а потім став агітпропом ЦК КП(б)У. Уся література й мистецтво проходили, так би мовити, через його дбайливі руки. Був він також і шевченкознавцем.

До літератури Андрій Хвиля ставився з особливою любов'ю: брав участь у всіх з'їздах, зборах, дискусіях, особисто знав майже кожного письменника. Часто заходив до Будинку Блакитного просто так — побачитись з кимось, поговорити.

Одного вечора, будучи в Будинку «просто так», він повів розмову з молодими письменниками, які не мали вищої освіти. Чому, мовляв, хлопці, не вчитеся далі?

— Вважаєте себе Горькими? Чи є якісь інші причини?

Одні відповіли, що не мають часу, бо працюють на посадах, бо жінка, діти. Інші, в тому числі і я, щиросердо призналися, що все забули, бояться провалитися на іспитах.

— А якщо ми зробимо так, що тих, хто має середню освіту, приймуть до вищої школи без іспитів? — запропонував Хвиля.

— Було б дуже добре.

— Тоді подавайте, хлопці, заяви!

Одразу ж подали заяви Ваня Момот, Юрій Вухпаль і я. Через якісь три-чотири дні ми вже стали студентами Харківського інституту народної освіти — ІНО.

Завод довелось залишити. І не тому, що гнатися за двома зайцями важко. Я був певний, що сировини для повісті набрав досить, сідай тільки й пиши. Писав, звісно, вночі, бо вдень — лекції в ІНО, а ввечері — то збори на факультеті, то засідання в «Плузі», то якась цікава зустріч у Будинку Блакитного.

Ну як, наприклад, було не піти на вечір Івана Микитенка? Його «Диктатура» починала тоді тріумфальний похід по театрах України, і не тільки України. Мій колишній режисер Дмитро Грудина, який став провідним театральним критиком, захоплено розповідав:

— Поїхав до Одеси — в театрі Революції йде «Диктатура». Іду в Київ — франківці ставлять «Диктатуру»!

Граючи на назві, Грудина пустив дотеп: Микитенко стає диктатором у театрі.

А ще цікавіші вечори почалися в кінці листопада. Щоправда, вони були цікавими не для всіх. У партійних організаціях почалася чистка, обумовлена «загостренням класової боротьби», як каже про це БСЭ. Отже, дворушники, переродженці, бюрократи й шкурники, що примазалися до партії, тремтіли.

У партосередку нашого профосвітнього факультету чистка пройшла благополучно, бо, якби хтось був вичищений, таке б запам'яталося. У моєму мізковому начинні заплуталася тільки така деталь. Один із членів комісії ошелешив мене дивацьким запитанням:

— Хто ваші найулюбленіші прозаїки з класичної літератури? Назвіть, будь ласка, трьох.

Я, трохи подумавши, відповів:

— Микола Гоголь, Антон Чехов, Михайло Коцюбинський.

Член комісії витріщив на мене очі:

— А Лев Толстой?

Мусив виправдуватися, сказав:

— Ви ж просили назвати трьох...

Забігаючи наперед, коротко розповім про другий аналогічний казус, що стався під час чистки партії в 1934 році. Ваня Кириленко, щоб пом'якшити удари на мене за «Беладонну», пояснив моє гріхопадіння тим, що я занадто захоплююся Метерлінком.

— Адже так, Василю?

Я промовчав, боявся збрехати, бо ім'я Метерлінка чув уперше...

Довше, набагато трудніше й гостріше відбувався процес очищення в партосередку ДВУ, до якого входила чимала, як ~~на~~ той час, група письменників. (Окремої письменницької парторганізації тоді ще не було).

Комісія по чистці свою роботу провадила в одному з цехів книжкової фабрики ДВУ, що носила ім'я Петровського. Робилося це, очевидно, для того, щоб наблизитися до робітництва.

На одному з тих засідань на фабриці побував і я, бо проходив чистку улюблений всіма Володимир Сосюра. На слові «улюблений» наголошую: воно дуже часто звучало з уст і тих, хто по-справжньому любив поета, підносив його, і тих, хто, адавалося, хотів стерти Сосюру на порошок.

Буревій знявся навколо Сосюрино «Серця». В УРЕ вихід збірки «Серце» датовано 1931 роком і сказано, що вона «позначена впливом песнімістичних, занепадницьких мотивів». Я ж ладен поклястися, що з датою в УРЕ наплутано. (І Пав-

ло Усенко, який також був на чистці Сосюра, може це підтвердити). Та річ не в цьому, головне те, що поетові інкримінувалися не лише занепадницькі мотиви.

На мою думку, Володимира Сосюру чистили на тих зборах не з позиції партії, а з постулатів РАППу, гегемонію якого на Україні запопадно сповідували деякі вуспівські критики.

Письменники мого покоління пам'ятають, як раппівські ортодокси на чолі з Авербахом громили в Росії Гладкова і Білль-Білоцерковського, замахувалися навіть на Горького. А їхні полігачі на Україні намагалися геть-зовсім спалювати Юрія Яновського й Олександра Довженка.

— Як міг наш улюблений поет, автор славнозвісної «Червоної зими» докотитися до «Серця»? — приклавши по-фарисейському руку до грудей, запитував один із вуспівських критиків.

А другий, ототожнюючи людське серце з душею, робив висновок, що Сосюра потрапив у невилазні тенета ідеалізму. Розмахуючи руками, він вимагав від нього негайного каяття.

Прикро і водночас смішно згадувати, що навіть Антон Дикий, якого називали співавтором єдиної власної книжки поезій «Огонь цвіте», до якої приклав свою чарівну руку Сосюра, і той виступив у ролі обвинувача:

— Негарно, Володю, виходить. Треба негайно рвати з цим... як його? Повзучим ідеалізмом. Треба обома ногами ставати на пролетарсько-діалектичний шлях...

А що ж Володя?

Хто добре знав Сосюру, той напевне уявить: сидів, уважно слухав і... погоджувався.

— Так... Зроблю висновки... Обов'язково!

Не скажу точно, коли саме Володя став робітником тієї ж книжкової фабрики. Здається, одразу ж після чистки. Він щиро прагнув гідно нести звання пролетарського письменника.

Перед тим, як піти на роботу, Володя розпитував мене:

— Ти вже працював на заводі, маєш досвід. Як воно, не дуже важко?

Я розповів йому, що спершу було незвично. Треба рано вставати, боявся, щоб не проспати, не запізнитися на роботу.

— Ну, це півбіді,— усміхнувся він.— Я куплю будильника. І ще таке.

Через усе приміщення цеху, де проходила чистка, висів червоний транспарант з написом:

«Усі сили на штурм старого світу!».

Може, тому слово «штурм» вживали й усі промовці, закликаючи Сосюру та інших письменників штурмувати все, що заважає творенню пролетарської літератури.

Я особисто сприйняв цей заклик як програму для себе і назвав свою повість про завод «Штурмівці».

ПО ШЛЯХУ НА ПАРНАС

Минав рік революції дванадцятий. Чим славен він у житті нашої Батьківщини — загальновідомо. Був він першим роком першої радянської п'ятирічки, початком великого рушення селянства в колгоспи.

А чим славен був дванадцятий у літературі?

Одні з тодішніх критиків називали його роком творчого буяння, революційного розквіту, а інші, на чолі з Авербахом, картали письменників за відставання від темпів п'ятирічки, гнали їх уперед.

Мені зараз просто приємно ще раз перелічити літературні журнали, що виходили тоді тільки в Харкові: «Червоний шлях», «Гарт», «Плуг», «Молодняк», «Західна Україна», «Нова генерація», «Авангард».

А в кінці 1928 року почали виходити «Універсальний журнал», що скорочено звався «УЖ», та «Літературний ярмарок».

«Немає на світі такої речі, що про неї не можна було б цікаво розповісти!»

Так заманіфестував себе у першому ж номері «УЖ». І таким був він протягом свого існування. Біля його керма стояли Микола Бажан, Остап Вишня, Майк Йогансен, Левко Ковалів, Олекса Слісаренко... А першу скрипку грав, точніше: дні і ночі прів у редакції журналу Юрій Смолич — невтомний роботяга і ясновидець.

Чому ясновидець? А спробуйте підібрати й організувати таких авторів, які б і через сорок з гачком років залишалися б у літературі! Саме таку автуру й угадав запросити до «УЖа» Смолич. Назвати прізвища, це б означало: перерахувати усіх найкращих письменників, що входили до тодішніх літературних організацій.

Свого девізу «Розповідати про все цікаво» редколегія «УЖа» з честю додержувалася. Ось як, наприклад, журнал відзначив дату «П'ять років без Леніна».

«Слово має товариш Чубар, співслово — товариші цифри!»

Це — шапка. А під нею — стаття голови Раднаркому України і яскраві діаграми.

Червону Армію в дні її одинадцятиріччя показано цікавими фотографіями з не менш цікавими віршованими підтекстовками. На першій фотографії бачимо міцну, мускулясту руку, що міцно тримає гвинтівку, друга рука закладає в магазинну коробку обойму з патронами. Власника тих рук — червоноармійця — ми не бачимо, але добре уявляємо його й чуємо:

— Ану, котрі там, спробуйте підступитися!

Приємно через багато років помилуватися оформленням журналу, а деякі речі й почитати. Цікаво й смачно «УЖ» частував своїх читачів багато ілюстрованими нарисами про Україну, про іноземні країни, уривками з фантастичних романів, новелами, літературними портретами письменників, художників, композиторів, артистів.

(І чомусь зовсім мало давав «УЖ» поезії. Одне з двох: або редакція «Універсального журналу» не любила поетів, або поети не любили редакцію).

З рубрики «Мій перший твір» читачі довідувалися, як починали свій творчий шлях Петро Панч, Остап Вишня, Іван Кулик, Володимир Сосюра, Іван Микитенко. А в рубриці «Моя остання книжка» читачі прочитали таке:

«Недавно вийшов з друку мій роман «Майстер корабля». Я його дуже не люблю,— сповідався Юрій Янівський.— Він схематичний і нерівний, люди там занадто красиві і штучні, але... Скільки у нас показують бруду і гною — цього фотографічного матеріалу з вулиць і доріг, що закортіло мені відпочити і... дати відпочити читачеві».

Коментарі до цього, гадаю, не потрібні.

«УЖ» був одним із перших, хто побачив і по-справжньому оцінив Олександра Довженка. Просто не можу не навести хоч кілька рядків:

«Довженко хоче — і глядач сміється.

Довженко хоче — і глядач сумує.

Ми не вимагаємо, щоб він одразу знайшов гладку, второвану путь. Але ми вимагаємо від Довженка, щоб він зробився великим майстром. Бо коли він схоче, він може!»

Тепер про «Літературний ярмарок».

«З веселим шумом розпочав свою торгівлю «Літературний ярмарок»,— писав в «УЖі» Остап Вишня.— З дзвониками, з релями, з каруселями... Хай благословен буде час і шуму, і грому, і виру!»

Новий альманах-місячник одразу сподобався багатьом уже своїм зовнішнім виглядом: адже сорочку (супербкладинку)

для нього пошив Анатоль Петрицький — неперевершений майстер карнавальних патетичних видовищ, як називали його тоді; фантаст-реаліст, що виріс з кореня українського народного мистецтва, як кажемо тепер ми. Він же разом з Іваном Падалкою, Меллером, Самокишем та іншими талановитими художниками оздоблював береги альманаху малюнками.

Сподобалося багатьом, у тому числі й мені, те, що редакція охрестила себе ярмарком. Оригінально, свіжо, не подобалося лише приміщення, де осів той ярмарком: єдина кімната в прибудові до головного корпусу ДВУ, яка єдиним вікном дивилася в єдине вікно «Плугу», що містився трохи навкося.

Кімната та була довга й низька. Відвідувач, зайшовши до неї, одразу впинався очима в глуху сіру стіну, під якою стояла довга лава. Згодом та лава зникла, на стіні з'явилася феєрична картина, намальована тим же чаклуном Петрицьким.

У правій, світлішій частині кімнати стояв дебелий стіл, за яким завжди можна було застати Івана Сенченка. Як він офіційно звався — секретар ярмаркому чи головний диспетчер — забулося. Своєю посадицією з ним міг позмагатися хіба тільки Юрій Смолич. Ми, плужани, бачили Сенченка в ярмаркомі уранці, вдень і ввечері.

За другим столом у темній частині кімнати не сидів ніхто. За ним, можливо, часом засідав ярмарком, а здебільшого його окуповували відвідувачі й грали в шахи, своїм галасом заважаючи трудязі Сенченкові. Проте альманах щомісяця виходив і виходив, радуючи напочатку читачів.

Тоді точилося багато розмов про об'єднання письменників, організованих і «диких», у федерацію. Отже, багато хто сподівався, що «Літературний ярмарок», який заманіфестував себе позагруповим місячником, стане першим щаблем до об'єднання.

Переглянувши на обкладинках альманаху автографи письменників, які друкувалися в ньому, я нарахував їх понад сімдесят. До цікаво задуманого альманаху, крім колишніх ваплітян, потяглися і вуспівці та молодняківці: Іван Микитенко, Володимир Сосюра, Іван Кулик, Леонід Первомайський, Кость Гордієнко, Олесь Донченко; і плужани: Сергій Пилипенко, Володимир Гжицький, Василь Мисик. І Валер'ян Поліщук та Леонід Чернов із колишнього «Авангарду». І Олекса Влизько з «Нової генерації». І Юрій Шовкопляс та Микола Трублаїні, забулося, до якої організації вони належали. І Максим Рильський та Остап Вишня, що ходили в «диких».

Свого автографа на обкладинках «Літярмарку» я не знаходжу з дуже простої причини: мою «Новелу про сірі очі» ярмарком забракував. Іван Сенченко культурненько казав мені:

— Ти ж працюєш на заводі, а написав про очі, та ще й селянські. Дай нам про робітничий клас!

Я сумлінно виконав його просьбу, написав невеличку новелу і подав Сенченкові, але було вже пізно: «Літературний ярмарок», поторгувавши рік, самороз'їхався.

«Новелу про сірі очі» я надрукував у «Плузі». Критика приплюсувала її до «Беладонни», розлаяла. Отже, забракувавши «Сірі очі», ярмарком зробив добре діло, позбувшись зайвого гріха. На жаль, так вимогливо й суворо він присікувався не до всіх авторів.

Найбільше нагрівив «Літературний ярмарок» у своїх публіцистичних інтермедіях, які спочатку багатьом припали були до смаку, а потім... Судить, добрі люди, самі.

Увесь радянський народ жив п'ятирічкою, першими кроками колективізації села, а позагруповий альманах бавився якоюсь «Зеленою кобилою», мудруваннями «Сірого чортика» та «Золотого півника». А соціалістичне будівництво акумулювалося здебільшого в панегіриках на зразок:

«Сходить заяложене піттами і все-таки надзвичайне сонце прийдешнього».

«Я снх часів великого відродження!»

Один з авторів численних інтермедій навіть хизувався тим, що «про підготовку до весняної сівби він забув, тракторизації не помітив, про Міжнародний жіночий день навіть не згадав». Чеснись йому це здавалося дотепним і смішним.

Подорож українських письменників до Москви була однією з найзнаменніших подій того року. Проте автора чергової інтермедії зацікавило в цій подорожі тільки те, що:

в Юрія Яновського був приступ апендициту,

в Миколи Куліша украдено годишника,

а Остапа Вишню московський візник, ловлячи гав, вивалив із саней у сніг.

Які ж висновки? Їх краще за мене зробила історія.

ІСТОРІЯ З «ІСТОРИЧНОЮ» РУЧКОЮ

Якийсь наївний синок запитував батька:

— Татку, чому коли помирає генерал, про це пишуть у газетах, оркестри грають? А коли народжується — ніхто не знає...

Щось подібне сталося й з федерацією українських письменників. Тільки навпаки. Коли вона народжувалася, про це писалося в газетах, а коли померла... Ось згадую, коли саме це сталося, і ніяк не згадаю.

Що ж до народження федерації, то це факт, бо я, можна сказати, на власні очі бачив, як їй зав'язували пупок.

Було, здається, у перші дні нового, 1930 року. Точність дати перевірити ніде не зміг. В УРЕ, наприклад, Степан Крижанівський сказав про це лише однією фразою:

«На початку 30-х років була створена федерація об'єднаних радянських письменників України».

У Будинку Блакитного відбулися багатолюдні збори. Зійшлися об'єднуватися уже існуючі літературні організації плюс дві нові: «Пролітфронт» на чолі з Миколою Кулішем та «Техно-мистецька група «А», якою керувала трійця: Олександр Слісаренко, Майк Йогансен і Юрій Смолич.

На запитання «Вас іст дас «Пролітфронт»?» (користуюся мовою інтермедій «Літературного ярмарку»), відповідаю мовою УРЕ: «Пролетарський літературний фронт. Формально не протиставляючи себе ВУСППові, «Пролітфронт» на практиці намагався перебрати на себе його функції і розколоти єдність радянської літератури на Україні».

До цієї організації увійшла більша частина колишніх вап'лянтів, кілька «диких», у тому числі й Остап Вишня, який довго не хотів «організуватися». Крім того, до «Пролітфронту» перебігла групка молодняківців.

(Ой, ті перебіжчики! Було чимало таких, які перебігали з організації до організації по кілька разів. Якщо міркувати за прислів'ям «риба шукає місце, де глибше, а письменник — де його хвалять», то, можливо, перебіжчики мали рацію).

Незабаром після утворення «Пролітфронт» підклав ВУСППові, пробачте за вираз, добрячу свиню: він пішов на заводи-велетні, почав там організовувати талановиту молодь у літературні гуртки. З тих гуртків на літературний простір вийшли: Сергій Борзенко, Микола Нагнибіда, Іван Калянник, Борис Котляров, Іван Шутов...

Про «Техно-мистецьку групу «А» помовчу, про неї вже написав Юрій Смолич. Нагадаю тільки, що до неї, крім названих раніше, входили Сашко Мар'ямов, Левко Ковалів, ще хтось, а пізніше пристав Олександр Довженко.

Збори фундаторів федерації письменників були дуже гарячі й тривали, здається, не один вечір. Треба було виробити таку платформу, яка б усіх задовольнила. Найдужче гарячку-

вали вуспівці та пролітфронтівці, один перед одного доводячи свою пролетарську правоту.

Платформа нарешті була зрихтована, залишалось увігнати останній цвях: поставити підписи, узаконити. Урочистий акт підписання платформи (можливо, вона звалася декларацією) було перенесено в агітпроп ЦК КП(б)У.

Десь опівночі представники всіх літературних угруповань попрямували спорожнілими вулицями на площу Дзержинського. Міцно морозило, тому йшли швидко, по двоє-трьох. Пригадую, що Пилипенко йшов із Куликом, а я чимчикував за ними.

У кабінеті Андрія Хвилі було тепло й затишно. Якийсь час, доки друкарка передруковувала начисто остаточний текст платформи, фундатори федерації відігрівалися, курили й жартували. Після довгих гарячих перепалок запанував мир і спокій.

Метушився якийсь час тільки Іван Юліанович Кулик — він був обраний головою федерації. Та ось і він заспокоївся, став біля столу, поклав на ньому текст платформи, урочисто промовив:

— Будь ласка, товариші фундатори, підпишіть!

Взявши ручку, він подав її Миколі Кулішеві. Той заперечливо замахав руками.

— Ні, ні. Першим має підписати цей історичний акт голова федерації!

Процедура підписання мені запам'яталася, мабуть, тому, що я вперше в житті брав участь у такому урочистому акті. І, звісно, торжествував: мій підпис навіки залишиться в історії літератури!

Почуваючи себе найменшим, свій підпис я ставив останнім. Коли мав уже покласти ручку на належне їй місце, Кулик раптом спинив мене:

— Заберіть ручку з собою. Хай вона буде першим експонатом нашого літературного музею!

Я сприйняв це найсерйозніше, загорнув ручку в аркуш чистого паперу, поклав у кишеню. Не розумів тільки одного: де ж той музей? Запитав про це Кулика.

— Створимо, неодмінно створимо! — відповів він. — А тим часом хай ручка побуде у вас або передайте її Максиму Лебедю.

Директор Будинку літератури десь поїхав, і я одразу не зміг передати йому тієї історичної ручки. Тим часом у «Плузі» відбулася важлива подія: позачерговий пленум плужанського ЦК учинив дві діаметрально протилежні акції.

Щоб у новоутвореній федерації ніхто не дорікав «Плугові» за масовізм, пленум провів кардинальну перереєстрацію плужан, «очищаючись від творчого баласту й класово-чужих елементів», як було записано в резолюції. У «Плузі» залишилося тільки 47 членів — найменше за всю його історію.

Одночасно пленум привітав «Пролітфронт» за його масовізм на заводах і почав вживати заходів по залученню до «Плугу» літературної памолоді з робітників МТС, радгоспів та колгоспників. Незабаром плужанська сім'я поповнилася чималою групою молодих, яка прибрала собі назву «Трактор». Осоловляли його Володимир Гавриленко, Яків Солодченко та Кіндрат Сторчак.

Крім того, при «Плузі» утворилася німецька секція.

Отже, «Плуг» поволі знову ставав масовою організацією, але за це його вже не били. Призовом ударників до літератури захопилися всі, в тому числі і ВУСПП. В літературу прийшли тоді Ігор Муратов, Вадим Собко, Леонід Юхвід, Зельман Кац...

Коли Максим Лебідь повернувся, я приніс ручку йому, урочисто мовив:

— Будь ласка. Для історії!

Вислухавши мене, Лебідь великого захоплення не проявив. Покрутивши пузатенький експонат, він повернув його мені. Між нами виник такий діалог:

— Коли музей організується, тоді й принесеш.

— Але ж я можу ручку загубити.

— І я можу загубити.

— Але ж так сказав сам товариш Кулик!

— Добре, побалакаю з Куликом,— буркнув Лебідь і ручки не взяв.

Приніс я її додому, поклав у шухляду столу, у самий гліб. І частенько заглядав туди — чи лежить експонат? І одного разу бачу — не лежить. Написівся на дружину, а вона — на сінка. Маля поплакало і врешті призналося, що зацікавилось, чому це татко так часто заглядає в шухляду, заглянуло туди само, знайшло ручку, погралося, а де вона поділася — не знає.

Місяців зо два обминав Кулика, боявся потрапити йому на очі: що як запитає про злощасний експонат? (З Лебедем зустрічався, але той чомусь мовчав). Напровесні, ретельно прибираючи в кімнаті, дружина знайшла пропажу. Несказанно радий, я того ж дня біжу до Кулика — він тоді редагував журнал «Гарт»,— запитую:

— Що робити з ручкою? Лебідь не хоче брати.

Іван Юліанович був чимсь заклопотаний. Завжди ввічливий, цього разу він сердито буркнув:

— Якою ручкою?

— Таж отією, що для музею...

Второпавши врешті, в чому справа, Кулик безнадійно махнув рукою, похмуро мовив:

— Не до музею зараз. Не до федерації...

Лише тепер, на віддалі десятків років, можна зрозуміти Кулика: він був головою мертвонародженого об'єднання письменників.

ЩЕ РАЗ ПРО СВОГО СУСІДУ

Оргсекретарювання в «Плузі» я мусив облишити. Напередодні пленуму ЦК, про який я вже згадував, відбулася така розмова.

— Хай вчиться в ІНО і пише,— казав Пилипенко.— Пише і вчиться.

Добросердий Панів куйовдив п'ятірнею свою буйну чунрину, погоджувався з цим і не зовсім.

— Таж у нього дружина, синок. Важко жити на стипендію.

— А ми йому аванс підкинемо,— відповів на це «папаша» і, звернувшись до мене, запитав:— Пишете щось нове?

— Пишу...

— От-от, пишіть.

«Штурмівці» писалися щодалі важче. Життя, породжене п'ятирічкою, вирувало, щомісяця з'являлося щось нове, незнане. Віками люди жили від понеділка до суботи, у неділю відпочивали, і раптом — п'ятиденка, декада. У нашого з Божком сусіди по квартирі Мороза п'ятиденка починалася у четвер, і вихідним днем у нього став вівторок, а його дружина Зоя Михайлівна відпочивала в п'ятницю.

Я їхав на завод і бачив у відділенні грохотів гарненьку дошку з написом: «Тут працює виробнича комуна». Ішов далі і бачив великий транспарант із закликом: «Перетворимо цех на комуну!»

Приїжджав додому, переробляв уже написані розділи, боявся відстати від життя, щоб потім критика не сказала: «Працював на заводі і ні чорта там не побачив, не помітив історичних змін».

Часом кортіло порвати написане, знищити. Сам себе картав: навіщо взявся за робітничу тематику? Адже ти вийшов із села, знаєш його краще, воно теж стає на соціалістичний шлях. Відганяв ці думки, сам собі наказував: не будь зне-

вірою, пиши далі, тим більше, що тобі вже видали аванс. Хай живе пролетарська література!

Відіслав дружину до батьків у донську станицю, писав далі.

Тим часом мій сусіда Сава Божко почував себе козирним тузом: вийшов із друку його роман «В стінах». З цієї нагоди він улаштував для найближчих друзів вечерю.

— За найтовстішу книжку нашої епохи! — виголосив перший гост Ваня Кириленко.— Навіть «Хіба ревуть воли» тонші.

Письменники мого покоління пам'ятають, що Божків роман справді був першою найтовстішою книжкою того часу — щось до сорока аркушів. А газетний папір, на якому роман був надрукований, ту товстезність ще побільшував.

— Хай заткнуться пролітфронтівці зі своїми «Буремними путями!» — не без задоволення відповідав Савка на тости.— Теж мені література!

В даному разі мова йшла про Аркадія Любченка, його єдину збірку, яка чомусь ходила в еталонах і часто перевидавалася. Цього пихатого, пишномовного й прилизаного колишнього ваплітянина вусплівці й плужани особливо недолюбляли.

— Байстриук, недоносок психічної Європи! — піддав жару плужанин Пилип Загоруйко.

(Такими чорними фарбами малюю Любченка не тільки тому, що в час великих випробувань радянського народу він пішов на службу до Гітлера і потім утік до своєї милої «психологічної Європи». Його вже тоді багато хто знав слизьким кар'єристом, альфонсом у буквальному й політичному розумінні).

Найголосніше реготав Кириленко, йому подобалися такі убивчі характеристики на вуспнівських недругів. Як тамада, він заохочував:

— Хто ще має слово?

І тоді винуватець торжества враз змінив пластинку. Гострий на розум і язик, він зненацька зауважив:

— Чия б казала, а чия б і мовчала. А ви, вусплівці, що дали товстіше за «Буремну путь»?

— Справа не в товщині...

— Знаю, знаю,— перебив його Савка.— «Романом Міжгір'я» будеш хвалитися, «Вуркаганами» та «Диктатурою». А ще чим?.. Де Петро Панч? Махнув на вас рукою. Навіть Іван Момот та Терень Масенко утекли до «Пролітфронту».

Добрый Ваня Кириленко, рудий від природи, ще дужче по-

рудів, сердився, намагався щось заперечувати, але Савка, розійшовшись, ще дошкульніше шпигав його:

— Може, похвалишся вуспівською поезією? Так і Сосюра, й Усенко скоро дадуть від вас драпака. Чи, може, похизуєшся товстою вуспівською критикою? Як вона виховує хоча б того Сосюру?

— І виховує по-справжньому. Володя після останньої критики сам визнав свої помилки.

— Спробуй не визнати, коли тебе голоблею гамселять по голові.

Подібні сутички між завзятими друзями Божком та Кириленком спалахували частенько. Одного разу я почав був утихомирювати їх, але вони обидва накинулися на мене, і я змушений був утекти до своєї кімнати.

Закінчувалися сутички завжди майже стереотипно. Хтось із двох, частіше Савка, раптом обнімав друга і весело казав:

— Куме! А чому це третій рік весни немає? Одразу після зими починається літо?

(Цей жарт вони скопіювали з Кулішевого «Народного Малахія», що йшов тоді у театрі «Березіль»).

Забирати двадцять п'ять авторських примірників «найтовщої книжки епохи» Божко підкотив до книжкової крамниці на «ванькові». Заваптаживши ними усе заднє сидіння екіпажа, автор мусив повертатися додому, сидячи поряд з кучером. А вдома одразу почав виводити на титулках дарчі написи:

Генеральному секретарю ЦК КП(б)У Станіславу Вікентійовичу Косіору.

Голові ВУЦВКу Григорію Івановичу Петровському.

Голові Раднаркому України Власу Яковичу Чубарю.

Народному комісару освіти Миколі Олексійовичу Скрипнику.

Голові ЦК КП(б)У Володимирі Петровичу Затонському...

Сівши на «ванька», що чекав на нього на вулиці, щасливий автор покотив розвозити подарунки адресатам.

Потім він розповідав:

— Петровському, Чубарю й Затонському вручив авторські особисто в їхніх кабінетах. Дякували, тисли руки, бажали подальших успіхів. Косіор і Скрипник десь їздили. Генеральному передав книжку через його особистого секретаря, а Миколі Олексійовичу через дружину. Зайшов просто на квартиру, і вона почастувала мене чаєм.

— І ти пив? — здивувався я, бо ніколи не бачив, щоб він живив цей напій.

Савка добродушно засміявся.

— Мусив уважити наркомші, дуже припрошувала. І ва-рення подала дуже смачного...

Ще через тиждень Божко ошелешив мене, а особливо су-сідку Зою Михайлівну таким, що спершу аж не вірилося. Він показав нам річний квиток для безплатного проїзду по залізницях України.

— Сам Григорій Іванович видав!

За його розповіддю було так. Зайшов він до Петровського, поцікавився, чи прочитав він його роман. Не прочитали ще? То, значить, прочитаєте. А тим часом таке:

«Ось я письменник, пишу книжки. А щоб написати книжку, треба знати життя. А щоб знати життя, треба багато їздити. Так?»

Петровський ніби відповів, що так, і Савка поставив пи-тання руба: «Чому б вам, Григорію Івановичу, не видати мені безплатного квитка? Щоб я міг усюди їздити, усе бачити і все бачене описувати. Так?»

Нахабою в повному розумінні цього слова мій сусід не був. Він умів так заговорити зуби, що співрозмовник мимоволі проймався до нього симпатією. Можливо, так сталося і в да-ному випадку.

Другого ж дня Божко поїхав з тим квитком у Херсон, а звідти в «Українську Шампань», як охрестив хтось нижнє Придніпров'я. Центром його вважалося невеличке селище Основа за три кілометри нижче від сучасної Нової Каховки. Проживали в ньому вихідці з Франції.

Будучи в 1929 році в комуні імені Комінтерну, я багато чув про тих французів. Їх у Чорненському називали буржуями, капіталістами, бо вони володіли великими виноградниками, мали власні винні погреби.

Зацікавившись ними, я поїхав на пристань через Ос-нову.

Про цю поїздку я вже писав в одному нарисі, дозволю собі дещо повторити.

На тлі бідняцьких навколишніх сіл Основа одразу кидалася в очі. Головна вулиця була забрукована, усі будинки — кам'я-ні, кілька — двоповерхові, чепурні. Гарно одягнені, походжали господарі.

Іду вулицею і несподівано зустрічаю Саву Божка. Як, що, чого ти тут?

— Як це чого? — сміється він. — Ти вивчаєш комуні, а я — капіталістів. Ходімо, познайомлю з найголовнішим із них — мусьє Берте. Побуваєш у будинку, де гостював сам Олександр

Третій — імператор всеросійський, цар польський, великий князь фінляндський і прочая, і прочая.

Я поспішав на пароплав, тому відмовився. Савка з кілометр проводжав мене і розповів кумедну історію.

В якомусь енному році, мандруючи у цих краях, імператор Олександр Третій заблукав і в Основу. Зустрічало його все селище, а по тому найбагатший Берте, не цей, а його батько, запросив імператора спробувати його вин.

Чи довго тривала та дегустація — невідомо. Відомо лише те, що Берте, не будучи дурнем, підсунув цареві книгу, щоб той написав у ній свою думку про вина. Міцно надегустувавшись, імператор махнув у книзі: «Сие вино пил и очень хвалил. Александр III».

Цар поїхав собі далі, а Берте зробив з царського відгуку кліше, надрукував десятки тисяч етикеток і — на пляшки зі своїми винами. Їх, звісно, розхапали одразу.

Револуція не зачепила основ'янських капіталістів. Вони дістали десь грамоту, яка охороняла їх як «культурних виноградарів». На них, як і до револуції, працювали наймити з сусіднього села Британи — тепер Дніпряни.

Лише восени 1929 року, внаслідок відомого страйку британських наймитів, охоронній грамоті настав кінець. В Основі утворився виноградарський радгосп «Перемога наймитів», який недавно чомусь був перейменований у «Таврію». Навіщо?

Отже, Сава Божко їхав в Основу та Британи вдруге. Пробув він там щось довгенько, а повернувшись додому, написав книжку «Українська Шампань».

ПЕРША ВЕСНА

У кого просити пробачення за плагіат? На початку тридцятих років назва «Перша весна» рясніла на шпальтах багатьох газет і журналів, на обкладинці роману Григорія Епіка.

Перша в історії людства колгоспна весна!

Мені пощастило майже всю ту весну й літо бути на селі, багато бачити, чути, пережити. Не пощастило тільки, як і багатьом, написати «Підняту цілину».

Переглядаю зараз тоді написане й дивуюся: невже це писав я? Цікаві, просто разючі факти тодішнього життя на селі, які й досі стоять перед очима, не знайшли гідного відображення в моїх творіннях. Чому?

Аналізую тепер і доходжу висновку: по-перше, не вмів піднятися над баченим, осмислити бачене, і, по-друге, неправильно орієнтувала й націлювала мене критика. Вона також

не вміла. Бо йшла, повторюю, перша в історії людства незна-на колгоспна весна.

У моїй Минківці та весна почалася, коли на полях ще лежали сніги.

Під час канікул мене просто потягло в рідне село. Мої зсмяки дружно зводили коней до спільної стайні, стягали й зносили сівалки, плуги, борони на спільне подвір'я, зсипали посівмат, як тоді писали, до спільної комори.

І назву артїлі дали «Спільна праця».

Мені було дуже приємно, що тато й мама не огиналися, як деякі з сусідів, одні з перших стали колгоспниками. Тато одразу ж усупільнив коня, плуга, дві борони, дерев'яний коток і навіть батіг.

Хто був першим головою у «Спільній праці» — забулося, пригадую тільки, що в завгоспах ходив Тиміш Піцько, який згодом став і головою. А розмістилася артіль у будинку й на подвір'ї найбільшого на нашому кутку багатія Тимоша Нестеренка, якого розкуркулили й вислали.

Куркулем у повному розумінні цього слова Тиміш Нестеренко, власне, не був, мав щось не більше п'яти десятин землі. Своє багатство — гарненький кам'яний будинок, добрі комори й сараї — нажив прасольством.

Я запопадно хвалив у своїх газетних замітках і нарисах Тимоша Піцька і ще запонадніше громив Тимоша Нестеренка. З погляду тодішньої ситуації другого Тимоша треба було громити: багатій і спекулянт. А щодо хвальби першого Тимоша можна було б і втриматися, прислухатися до голосу людей.

— Слизький Піцько, — казали на нього. — У начальство пре, а нас гне!

Морально задоволений я тільки тим, що вже тоді з синівською любов'ю написав про Саву Петровича. (З Тарасом Бульбою, звісно, не порівнював). Після трагедії з сином він уже не грав першої скрипки у Минківці, але головою комунальному лишався.

Незаможники по-давньому любили свого незмінного керівника, у всьому йому довіряли. На цьому ґрунті між ним і уповноваженими з району виник гострий конфлікт. На одних бідняцьких зборах йшлося про розкуркулення мого далекого свата Василя Минка, якого по-вуличному звали Ватилик. Таке прізвисько носив він тому, що його батько не вимовляв літери «с», кликав свого сина не Василік, а Ватилик.

Саву Петрович виступив на зборах проти розкуркулення,

доводячи, що Ватилик з діда-прадіда бідняк, став середняком тільки після революції. Уповноважені, в гонитві за відсотками колективізації, стояли на своєму:

— Куркуляка він! Чому не хоче вступати в артіль?

Незаможники одностайно підтримали свого голову, проголосували проти розкуркулення Ватилика. Навіть слизький Тиміш Піцько завагався, сказав, що утримується.

Другий, ще серйозніший конфлікт між уповноваженими та головою комнезаму стався за кілька днів до мого від'їзду з Минківки. Виконуючи директиву з району, уповноважені у «Спільній праці» почали усупільнювати корів. Одні колгоспники слухняно почали виконувати наказ, а інші побігли до Сави Петровича:

— Рятуй, Савко! Коней і все як слід усупілили, а корів не дамо!

Ці перегини з усупільненням худоби на початку суцільної колективізації загальновідомі, отже, не буду на них спинятися. Розповідь тільки про моїх рідних і про халепу, що сталася зі мною.

Мій батько, абсолютно лояльний до всякого начальства, навіть найменшого, кілька разів брався за налігач, щоб відвести корову на артільне дворище. І щоразу моя мама ставала йому на дорозі, голосила на весь куток:

— Не дам! Хоч убий, не дам! Що діти їстимуть?

Вона кидалася до мене, плачучи, доводила:

— Це ж твоя корова, ти купив. Ти служиш у Харкові, не давай!

На чий бік мені було ставати? У душі я погоджувався з Савою Петровичем, який доводив уповноваженим, що поспішати з коровами не слід хоча б тому, що їх ніде ставити. У Тимошеву клуню нагнали корів стільки, що вони чаділи від тісноти та духоти, як ті панянки.

А інший голос підказував: може, так і треба? Може, Сава Петрович і справді опортуніст, як охрестили його уповноважені? Рвати пуповину, що в'яже село з капіталізмом, так рвати. По-революційному!

Утік з дому на село. Хотів побачитися з Савою Петровичем, а зустрів старшого уповноваженого по сільраді. З першого дня мого перебування в Минківці він зарахував мене до активу, посилав на хутори «агітувати земляків ставати на шлях соціалізму». Я охоче це робив.

І раптом старший уповноважений запропонував мені виступити на зборах у «Спільній праці», щоб мої сусіди негайно усупільнювали корів. І не тільки виступити, а й показати

приклад іншим: пригнати на артільне дворисьце батькову корову.

Друге зробив мій батько під акомпанемент материного голосяння. А від першого, тобто від виступу на зборах, що мали відбутися другого дня, відмовився. Закінчувалися канікули, я мусив поспішати до Харкова.

Настрій у дорозі був убивчий. Може, саме тому запам'яталися розмови у вагоні тільки погані. В якомусь селі на воротах тих, що не суспілили корів, уповноважені писали крейдою: «У цьому дворі живе друг Чан Кайші».

А ще в якомусь селі ходила музика, заходила на подвір'я «опортуністів» і грала похоронний марш.

По тому минуло кілька днів. Одного вечора приходжу на якесь засідання в «Плузі», мене зустрічають таким привітанням:

— А-а, поплічник опортуніста! Розповідай.

— Про що?

Панів подав мені «Харківського пролетаря», на, мовляв, читай. Цієї газети я не читав, бо не любив, як не любило її багато моїх товаришів, за ставлення її до української інтелігенції. Варто було комусь спіткнутися, як одразу на нього з'являвся нищівний фейлетон.

Я був, очевидно, для «Харківського пролетаря» напівінтелігентом, бо він дав про мене напівфейлетон. Авторство належало не кому іншому, як отому старшому уповноваженому по Минківській сільраді. Він буквально розтрощив мене, причепивши мені ярлик «поплічника опортуніста», тобто Сави Петровича, «трубадура куркульства», і навіть «прапроносеця Остапа Вишні». (При чому тут Остап Вишня, ясно стане далі).

Заспокоївся я лише тоді, коли «запаморочення від успіхів» минуло. Заспокоїлася й моя мама. Незабаром після того вона навідалася в Харків, привезла свіженького маслечка.

— Корову повернули! — раділа вона.

А ще через якийсь час я й сам став уповноваженим. За рознарядкою окружкому партії мене послали в Зачепилівський район на першу колгоспну весняну сівбу. Повернувся звідти з доброю характеристикою, і, мабуть, тому мене через якийсь час послали в Зміївський район на підготовку до перших колгоспних жнив.

Тим часом у Харкові відбувся п'ятий з'їзд «Плугу». Я щиро шкодував, що не міг на ньому побути, хотілося зустрітися з периферійними друзями, тими ж Будяком та Товстоносом і, мабуть, найдужче з Микитою Шумилом, який учи-

телював тоді на Черкащині, та полтавцем Теодором Орісіо (Федором Кравченком).

Обом їм я щиро заздрих, Микиті — за філософське мислення, а Феді — за гострий памфлетизм. З ними цікаво було поговорити, пофілософствувати, при чому не за чаркою, а гуляючи по вулицях або в Університетському саду.

Оскільки на з'їзді я не був, дозволю собі скористатися інформацією з журналу «Плуг». Інформація та була досить докладна за розміром, але дуже бідна по суті. Як старий «ширий» плужанин, мушу, на жаль, погодитися з тими товаришами, які засвідчили, що уславлений колись «Плуг» почав...

Та про початок кінця — далі. Зараз нагадаю лише про найголовнішу ухвалу з'їзду: «Плуг» почав зватися Спілкою пролетарсько-селянських письменників, а його ЦК — Центральним бюро.

В ЧЕРВОНИХ ЛАВАХ

Вперед, народе, йди, бери гармати,
Револуційно стріляй завзято!

Цією велично-закличною піснею ми вітали тринадцяту річницю Жовтня, йдучи письменницькою колоною святковими вулицями Харкова. Заспівувачем у нашій плужанській ланці був, як завжди, голосистий Савка Божко, якому ніби акомпанував своїм басом Сергій Пилипенко. Гарно виходило, особливо, коли до нас перебігав із вуспівської ланки Ваня Кириленко.

А через два дні ця бойова пісня голосно задзвеніла під високим склепінням Будинку Блакитного.

Вперед, народе, йди на бій кривавий,
В червоних лавах, в червоних лавах...

Співали її, побравшись за руки, а дехто — обнявшись, італійці й французи, українці й німці, американці й росіяни, чех і болгарин, угорці й поляки, китаець, грузин, японець, вірменин, румуни. Кожен своєю мовою, а хто не знав слів, просто підспівував.

Хай читач пробачить мені за надто, може, патетичний початок цього розділу. До подібних міжнародних симпозіумів ми тепер звикли, пишемо про них просто. Для мене ж та подія була першою в житті, запам'яталася, як перша синова усмішка.

Мова йде про Другу міжнародну конференцію пролетарських і революційних письменників — червоних письменників

у столиці Червоної України, як зазначено в одному з тодішніх документів. В ній брали участь представники двадцяти трьох літератур світу.

Конференція тривала з 6 до 15 листопада, отже, був час познайомитися: нам, українцям, з іншими літераторами, а їм — з нами. Не секрет, що для багатьох із наших гостей українська література вміщалася в одному імені: Тарас Шевченко.

Вася Мисик організував при бібліотеці виставку книжок наших гостей, виданих українською й російською мовами. Завдяки йому я, наприклад, прочитав тоді «Палю Париж» Бруно Ясенського та «Рур в огні» Карла Грюнберга.

Як виглядів тоді молодий Карл Грюнберг — затуманилося. Після того як я зустрівся з ним у 1956 році в Берліні, він залишається в моїй пам'яті жвавим дідусем. На знак дружби Карл подарував мені останню свою книжку про трагедію юнацтва в гітлерівській Німеччині.

Скупа плужанська інформація донесла до наших днів імена небагатьох учасників конференції. Серед них, крім названих Ясенського і Грюнберга, були: Йоганнес Бехер, Людвіг Ренн, Ервін Кіш (Німеччина), Мате Залка і Бела Іллеш (Угорщина), Майкл Голд (США), Емі Сяо (Японія).

З російської, найбільшої після української, делегації у плужанській інформації значаться тільки двоє: Селівановський та Авербах, саме той Авербах, про якого не хочеться й згадувати. Дивно: цей чоловіча, який весь час сидів у президії, пайчастіше і пайдовше виступав, запам'ятався тільки тим, що у свої тридцять з гачком років був лисий.

Зате без допомоги друкованої інформації добре запам'яталися жвавий і товариський Борис Горбатов, чорнобровастий Володимир Луговської, кучеряво-вихрястий Олександр Фадеєв. Сашу Фадеїча, як любовно прозвав його Ваня Кириленко, бачу ніби сьогодні, чую його голос і грохотливий сміх, відчуваю міцний і водночас теплий потиск його руки.

Під час перерв, а вони тривали завжди довго, молодь збиралася в нижньому фойє, дискутувала, часом співала.

Фадеєв завжди був із наймолодшими, він знав чимало українських пісень, це тільки підспівував, а часом і сам починав якоїсь.

Частенько до співаків приєднувався й Мате Залка, майбутній герой Іспанії генерал Лукач, якого ми любовно називали Матвієм Михайловичем. Він мав серед українських письменників чимало щирих друзів, навідувався до нас у Харків,

а влітку проживав у Біликах біля Полтави. (Про це гарно написав у своїх спогадах Олександр Ковінька).

А ще що?

Мені аж прикро, що про таку важливу подію не можемо розповісти більше й конкретніше. Пригадую тільки, що доповідь про українську літературу виголосив Іван Микитенко.

— Виходимо на світову арену! — гордовито казав він у колі друзів.

З усіх доповідачів найдужче запам'ятався Микола Скрипник. Перша половина доповіді тривала щось із півтори години, говорив він, як і завжди, часто відкахикуючись і п'ючи воду. Після одного такого затяжного відкахикування Микола Олексійович глянув на годинничок і, щось згадавши, сам попросив перерви.

На вулиці на нього чекала машина. Повернувся, може, через півгодини і, незважаючи на свої під шістдесят, піднімався нагору дуже швидко.

У своїй доповіді про культурну революцію в СРСР Микола Олексійович приділив велику увагу естетиці пролетаріату. Мені запали в пам'ять навіть окремі, характерні для Скрипника вирази, як «па терені античної Греції», «в царині прекрасного» та інші.

Кажучи про мову, як основну зброю письменника, доповідач закликав берегти цю зброю, очищати від іржі, любовно збагачувати її, а не калічити й паплюжити. Для прикладу такого «новаторського» паплюження української мови він навіть рядки одного поста, який назвав революцію червільською.

— Так, слово «червількова» в нашій мові існує. Воно походить від «червільки» — барвника для глиняного посуду. Але загляньте в словник української мови і поряд з «червількою» побачите й слово «червілька», що в перекладі на російську означає «кровоавий понос».

Який регіт знявся після цього в залі, самі можете уявити.

Запам'яталися також гарячі виступи Мирослава Ірчана, який перед тим приїхав з Канади, та Василя Бобинського, який утік із Галичини. Вони гнівно протестували проти білого терору польського фашизму на Західній Україні і Західній Білорусії.

Закінчилася конференція подорожжю на Дніпрельстан.

Конкурс на крашу повість з робітничого життя, на який я подав свої «Штурмівці», тривав, як і всі конкурси, дуже довго. Видавництво, мабуть, чекало на щось шедевральне. Та закінчувався 1930 рік і треба було підбивати підсумки.

Знаходжу інформацію тих часів, читаю: «Видавництво «Молодий більшовик» визнає, що на премію не заслуговує жоден із поданих творів. Ухвалено відзначити три найкращі речі, серед них твори плужан: повість Д. Бедзика «У творчі будні» та повість В. Мишка «Штурмівці».

Видавці потішили нас тим, що випустять наші «найкращі речі» небувалим тоді тиражем — 40 000 примірників, заплатять небувалий гонорар — по 500 карбованців за аркуш. Свого слова видавництво додержало.

Порадували мене конкурсні рецензії на мою повість, копії яких мені люб'язно дали на руки. Я дуже пишався: авторами їх були Олександр Білецький і Володимир Коряк. Обидва хвалили мене, що я добре знаю робітниче життя, і хтось з них назвав мої «Штурмівці» однією з перших ластівок пролетарської літератури.

На превеликий жаль, мої вельмишановні рецензенти цього разу помилилися, і я радів завчасно. Моя «ластівка» виявилася миршавим горобцем...

Був то час, коли мої сучасники, і я в тому числі, захоплюючись усім новим, породженим першою п'ятирічкою, приймали за золото все, що блищало. Так було з декадами й п'ятиденками, а потім — із шестиденками. Так було з новим літочисленням, коли чимало письменників, і я в тому числі, датували свої твори: рік революції 13-й.

Захоплювалися усім новим, звісно, і керівники заводів, партійні, комсомольські і профспілкові організації. Багато хто з них уявляв близьке майбутнє ледве не в формі утопічних фаланстерів, щоправда, під іншим соусом. Вони намагалися створювати «цехи-комуни», будувати для комунарів житлові «будинки-комуни».

Таким «будинком-комуною» марило й чимало письменників. При нашому місцевкомі утворилася ініціативна семірка, яка через три дні подесятерилася. Було обране правління, працювали комісії, які планували для кожного комунара кімнату, чоловікові й жінці окремо, а для дітей — дитячі ясла й садочки з ночівлею. Збирали гроші — по п'ять карбованців. Решту, на думку тих ентузіастів, мусила дати держава.

Центральний Комітет КП(б)У вчасно зреагував на цей

заскок. У центральному органі партії — газеті «Комуніст» — з великою статтею виступив член Політбюро Володимир Затонський, який дотепно висміяв «новаторів» як на виробництві, так і в побуті.

Постраждав на цьому і я. Мої «Штурмівці», у процесі доробок нашпиговані тим «новаторством», були вже видрукувані. Їх супроводжувала стаття Юрія Савченка, який, як на зло, вихваляв мої доробки. Прочитавши статтю Затонського, Юрій і видавці запанікували: що робити? Не пускати ж під ніж сорокати тисячний тираж?

Вихід знайшли майже соломонівський. Савченко переробив свою передмову, розкритикувавши в ній вищезгадане «новаторство». І друге. Було знято кілька рядків, в яких говорилося, що мої «Штурмівці» були відзначені на конкурсі.

Коротше кажучи, я відбувся легким переляком. Коли книжка вийшла, критики зустріли її прихильно, мене не били, навпаки, свідчили про мою перебудову. А один навіть констатував, що «Штурмівці» — мій крутий поворот.

Проте спав я неспокійно, з дня на день чекав, що до мене черга ще дійде. Бо інших, і дуже багатьох, били, й били дуже дошкульно. Юрія Смолича — за роман «По той бік серця», Леоніда Смілянського — за статтю про Косинку. Першого обвинувачували в тому, що він «стоїть по той бік пролетарської класової правди», а другого звивали апологетом куркуля.

Смолича і Смілянського згадую тому, що їх громили в моєму рідному «Плузі», отже, закарбувалося. Як я ставився до тієї критики? Очевидно, як і всі, потроху звивав. Єдине тепер утішає, що плужанські голобельники були трохи ліберальніші, людяніші від голобельників з ВУСППу та «Нової генерації». Ті били й плакати не давали!

Щодалі «лицарі голоблі» розперізувалися дужче й дужче. Ніби змагаючись між собою, вони громили все, що не вміщалося у вигадане ними «діалектично-матеріалістичне», а насправді — прокрустове ложе.

На це ложе незабаром потрапив і Остап Вишня. Першою гавкнула на слона одна з новогенераційних мосьок, а слідом за нею й плужанська.

«Вишня — поет середняка-одноосібника!»

«Вишня — апологет мирного вrostання куркуля в соціалізм!»

Одночасно вони напосілися й на видавництво «Радянське село» за те, що воно видало вишнівську збірку «Сійся, роди-

ся, жито-пшениця» 150-тисячним тиражем. Книжка дуже швидко розійшлася, видавництво додрукувало ще 20 тисяч, що ще дужче обурило плужанського голобельника. Він звинувачував видавництво, що воно потрапило в лабети хвостистських настроїв, не йде в ногу з гаслами соціалістичної реконструкції села.

Цей удар по Вишні вразив майже всіх плужан, дехто з них, пригадую добре, що й Володя Гжицький, оголосили тому голобельникові бойкот, довгий час не віталися з ним, обминали: «На кого ти зняв руку!»

Як сталося, що наш головний редактор пропустив ту статтю про Вишню в журнал? Можливо, Пилипенко перебував тоді десь на периферії, куди його часто посилали по партійній лінії. А можливо, що він уже не міг нічого вдіяти проти «віянь часу»: адже були розкритиковані навіть Шолохов і Головка.

Паніва в редакції «Плуга» вже не було, він пішов на наукову роботу. Фактичним редактором став Володимир Штангей, який виправдувався перед шанувальниками Остапа Вишні:

— Та ми що... Ми ж тільки назвали його поетом середняка... Інші називають апологетом куркульства.

Любий, славний Володя!

З'явився він у Харкові з Умані, де кілька років працював у редакції окружної газети. Учився в комуністичному університеті імені Артема, писав оповідання, маленькі й великі, і всі називав новелами. Був закоханий у все нове, свого сина назвав Карлом, пишався цим, бо звучало здорово: Карло Штангей.

Ставши робочим редактором «Плуга», він з усієї шкіри ліз, щоб зробити його «найбойовитішим» і «найкращим» серед тодішніх журналів. Але його прагнення розбивалися, як хвилі об морські скелі. Плужанська сім'я дуже поріділа, наймолодші несли свої твори у «Трактор», а «дикі» приносили такі «перли», що блищали тільки для них.

«Плуг» і його друкований орган скрипіли дужче й дужче. Їх били, хто тільки хотів, били і також плакати не давали:

Потрібні були животворні заходи. А які?

УКРЛОЧАФ

Новий 1931 рік почався тим, що самоліквідувалися «Пролітфронт» і «Нова генерація». Майже всі письменники, що входили в ці організації, подали заяви до ВУСППу. Ще раніше розбіглася хто куди «Техно-мистецька група «А».

Вуспівці торжествували і на radoщах натворили нових помилок. Безоглядно наслідуючи раппівців, вони гаряче були підтримали гасло: «Наздогнати й випередити класиків буржуазної літератури», і раптом, схаменувшись, почали за-кликати до «одем'янювання» поезії.

«Плуг» з «Трактором», «Молодняк» і «Західна Україна», плентаючись в одному фарватері з ВУСППом, не знали, на яку ступити. Вони і «дикі» покладали великі надії на федерацію, але вона не подавала ніяких ознак життя: не мала свого журналу, не перебрала від ВУСППу «Літературної газети», як було здекларовано, вуспівці цупко тримали її в своїх руках.

У цих умовах корисну справу для об'єднання усіх письменників відіграло ЛОЧАФ — Літературне об'єднання Червоної Армії та Флоту, утворене в 1930 році. Ця організація ставила своїм завданням наблизити письменників до армії й флоту, націлити їх на оборонну тематику.

Українську організацію ЛОЧАФу очолив Іван Щербина — редактор газети «Червона Армія» та журналу «Червоний боець», що були органами політуправління Українського військового округу.

Якщо плужани свого голову любовно звали «папаша», то не менше право на це мав і голова УКРЛОЧАФу. Він друкував твори українських письменників у своїх газетах та журналі, редагував збірки для військового сектора при ДВУ.

— Товариш бригадний комісар! — називали його лочафівці-військові.

— Наш Іван Романович! — казали вельми шанобливо цивільні.

Познайомився я з ним ще до утворення ЛОЧАФу при такій конфліктній ситуації. Він редагував збілочку моїх авіаційних оповідань, скіпався до деяких і кілька забракував.

— Посидь ще, попрацюй, — наполягав він. — Особливо над оцією гуморескою про технаря, що видає себе за льотчика.

— Але ж ця гумореска друкувалася у вашій газеті і тоді подобалася багатьом, — доводив я.

— Тоді — подобалася, а зараз — ні. Читач росте, і ти повинен рости. Попрацюй.

Я попрацював, дещо скоротив, дещо поліпшив. Іван Романович її врешті схвалив, але два оповідання все-таки забракував. Після виходу збірки, зустрівшись зі мною у Будинку Блакитного, він запитав мене:

— Дуже сердитий на мою хірургічну операцію?.. Не дуже, то й добре. Заходь до мене завтра, маю справу.

Приходжу в призначений час, застаю в нього Олесь Донченка і свого сусіда Саву Божка. Посадив він нас на канапі і сам сів посередині, повів душевну розмову. От ви, мовляв, служили в Червоній Армії, знаєте її, але дещо вже призабули. Чому б вам не поновити свої знання?

— І друге,— вів далі Щербина.— Ось ми всі добре знаємо героїв громадянської війни Будьонного, Ворошилова, Котовського. Бо всі вони оспівані й оспівуються в літературі. А хто з вас добре знає Щорса, Кропив'янського, Криворучка? Або, наприклад, Потапенка? Був сільським ковалем, пішов у Червоне козацтво, став сотником, а тепер — комбриг!

Перед нашими очима постала ціла галерея героїв громадянської війни. Одні з них поклали свої буйні голови на полях боїв, а інші вистояли, стали кістяком Червоної Армії мирного часу.

— Кожен із них заслуговує на повість, роман. Але для першого разу дайте хоча б оповідання й нариси. Їдьте в частини, вивчайте, пишіть.

Пізніше я був свідком, як отак само Іван Романович умовив Юрія Яновського поїхати на військові маневри в район Вінниці. І хто знає, можливо, саме там народився задум вікопомних «Вершників».

Після цієї розмови ми з Божком проїхали по військових частинах від Харкова аж до самого кордону і «Вершників» не написали. Проте голова УКРЛОЧАФу був задоволений: ми організували кілька військкорівських пунктів, дали в газету нариси про відмінників військової підготовки.

Незабаром я почав ходити в активістах ЛОЧАФу. Якось, зайшовши до Щербини, застав у нього незнайомого, високого й бравого військового у кавалерійській формі. У петлицях, як і Іван Романович, він носив по ромбу, а на грудях — орден Червоного Прапора. Кавалерів цього єдиного в ті часи ордену можна було порухувати в Харкові на пальцях, принаймні я знав тільки Затонського, Якіра, ще двох-трьох.

Думалося, що бравий військовий — приїжджий із Москви. Коли ж ні. Він заговорив зі мною хорошою українською мовою. Щербина відрекомендував його як майбутнього відповідального секретаря харківської філії ЛОЧАФу.

Був то Ілля Дубинський, колишній червоний козак, сотник, командир полку й бригади Червоного козацтва. Тоді ж він дістав посаду начальника військового сектора Раднаркому України.

— І пише, військовий письменник! — казав далі Щерби-

на. На доказ цього він показав новеньку книжку Дубинського, роман «Контрудар», що тими днями вийшов із друку.

Майбутній відповідальний секретар ХарківЛОЧАФу одразу запропонував мені:

— Хочемо зробити тебе оргсекретарем. Згоден?

Другого ж дня мені одвели окремих стіл у редакції журналу «Червоний боець». Поряд зі мною сидів відповідальний секретар журналу Анатоль Патяк, а в кутку — секретар УкрЛОЧАФу Денис Галушко. Обидва вони — демобілізовані з армії політпрацівники — також були письменниками, а Денис Галушко і добрим літературознавцем: він чи не першим на Україні написав розвідку про Фірдоусі.

А третього дня прийшов Дубинський, і ми гуртом склали план роботи: залучити до ЛОЧАФу усіх активних харківських письменників, організувати бригади для виїзду у військові табори, виявити літературно обдарованих військових, організувати для них семінар.

Военна тематика й романтика громадянської війни захопила багатьох, зокрема й тих, хто ніколи не тримав у руках гвинтівки. Пригадується, що Іван Дніпровський та Сашко Копиленко пробули в Чугуївських таборах кілька тижнів, виїжджали з артилеристами на полігон, хвалилися, що подружили з бійцями на все життя.

Мирослав Ірчан кілька разів їздив у табори. Можливо, це було йому потрібно для порівняння життя-буття двох армій — Червоної і білопольської, яку він потім гостро висміяв у драмі «Плацдарм». Спектакль за цією назвою з великим успіхом ішов у «Березолі».

Не помилюся, мабуть, коли скажу, що для багатьох письменників ЛОЧАФ став певною віддушиною для творчості. У цій напіввійськовій організації демократія почувалася більше, ніж у ВУСППі, який почав просто командувати на літературному фронті.

Спершу вуспівські керівники не втручалися у внутрішні справи УкрЛОЧАФу, нарівні з іншими їхні представники тільки входили до правління. Та поволі вони почали безцеремонно нав'язувати свої адміністративно-вказівні методи й ЛОЧАФу.

Щербина й Дубинський нервували, але конфлікту уникали. Їх стримував Мате Залка, який, будучи членом керівництва Всесоюзного ЛОЧАФу, інколи навідувався до Харкова: Від нього ми довідувалися, що в Москві справи ще тривожніші: Авербах зі своїми однодумцями одверто прагнуть стати генералами над літературою.

Частенько я засиджувався в ЛОЧАФі до півночі, писав там, щоб дома не підкурювати сина. Одного разу бачу: заходить Матвій Михайлович без чемодана, з самим товстим портфелем у руці. Зайшов на вогник, каже, був у готелі — місць немає.

— Дозволь, друже, переспати тут на канапі.

Я запрошував його до себе, але він категорично відмовився:

— Я солдат. А солдатіві й під кущем ліжко.

Мате Залка приїжджав у дуже нагальній справі, але про це я розповім пізніше. А зараз коротко про УкрЛОЧАФ, точніше — про Івана Романовича Щербину.

Як відомо, ЛОЧАФ був єдиною літературною організацією, яка проіснувала до Першого Всесоюзного з'їзду радянських письменників. Щербина залишався незмінним головою УкрЛОЧАФу. Багато зробив він для письменників, посправжньому любив їх, і вони любили його. До всього, був веселий, товариський.

Після переїзду столиці з Харкова до Києва Іван Романович одразу ж подружив і з київськими письменниками. Ніколи не забуду такого випадку.

Одного разу заходжу до нього, застаю Григорія Косинку. Господар і гість сиділи на канапі, весело сміялися. Виявилось, що вони згадували свої юнацькі літа, розповідали один одному, як парубкували.

Коли гість пішов, Щербина захоплено-любовно мовив:

— Який талант! Га?.. Припис своє оповідання для «Червоного бійця», обіцяв взяти участь у створенні історії 45-ї дивізії.

Щербина сам не писав художніх творів, але умів розповідати, як артист. Були то переважно оповідання про бойових друзів часів громадянської війни і частково — автобіографічні.

На світлу пам'ять про незабутнього друга української літератури одну з тих автобіографічних розповідей я пізніше використав, написавши оповідання «Побачення відбулося».

ОСТАННІЙ РІК «ПЛУГА»

Уявіть собі, шановний читачу, обкладинку журналу, на чорному тлі якої червоним виведено назву. Таким зовні був мій рідний «Плуг» протягом усього 1931 року.

Хто придумав цей траурний колір для плужанського друко-

ваного органу, який смисл укладав у нього? Я далекий від того, що головний редактор журналу мав задатки ясновидця. Наш шановний «папаша» Сергій Володимирович ще міцно тримався за чепіги «Плугу», жив його майбутнім, мріяв у квітні наступного року гідно відзначити його десяту річницю.

Десять років «Плугу»! Першої на Україні спілки революційних письменників.

Сьогодні, на віддалі чотирьох десятиріч, мені ясніше, в чому помилявся Пилипенко. А тоді? Хіба він думав, що помиляється? Хіба гадав, що ортодоксальний ВУСПП, з яким блокувався «Плуг», теж може помилятися?

Коли ВУСПП оголосив прийом ударників у літературу, наш голова сприйняв це як утвердження його колишніх постулатів. Уже раз опікшись на масовізм, він знову охляп зіскочив на цього коня...

Спершу йшлося добре. Підросла талановита літературна молодь, її потрібно було організувати, залучити в літературу.

Буяла весна, друга колгоспна. Ми з Андрієм Головком кілька тижнів пробули на сівбі у Божедарівському районі за Дніпропетровськом: шукали героїв для своїх нарисів і водночас приглядалися, кого б і нам залучити до літератури. Нам не пощастило, такі не знайшлися. Але Україна велика, вони знайшлися в інших районах.

У травні «Плуг» скликав у Харкові першу нараду ударників соціалістичних ланів. Коштів на готелі у нас не вистачало, тому переважну більшість призовників плужани розібрали на свої квартири. Я взяв до себе двох юнаків з Київщини. Прізвище одного стерлося з пам'яті, а другий був Василь Кучер.

(Васю, друже мій незабутній! Як мені приємно було, коли ти часом згадував про дні проживання у мене, про наші тодішні мріяння!)

Після цієї наради плужанська сім'я поповнилася, в літературу прийшли й міцно осіли в ній, крім Василя Кучера, Микола Шпак, Петро Дорошко, Натан Рибак, Олекса Носенко...

Процес поповнення й омолодження літератури проходив цілком нормально. Але поплічникам Авербаха і в Москві, і на Україні цього було замало. Письменники мого покоління пригадують раптівське перелякане гасло:

«Ліквідуємо відставання літератури від темнів третього року п'ятирічки!»

І пішла писати губернія.

Щоб не опинитися у відсталих, у «Плузі», крім ЦБ та секретаріату, було створено штаб по призову в літературу і аж чотири сектори. Зведений план їхньої роботи складався з трьох розділів по 10—13 пунктів, а кожен пункт поділявся на підпункти «а», «б», «в», «г» і так далі.

Для проведення призову штаб мобілізував (полюбляти тоді це слово «мобілізував») усіх плужан. У триденний строк я повинен був виїхати у знайомий мені з першої колгоспної весни Зачепилівський район. Тоді мене похвалили. Хотілося й тепер відзначитися.

На підмогу мені з Полтави приїхав уродженець Зачепилівки, один із перших плужан Федір Злидень. Кілька днів їздили ми по колгоспах району, вишукуючи майбутніх письменників, але вони чомусь не обзивалися. Я тремтів, бо знав: повернуся в Харків — і мене в штабі назвуть опортуністом.

Так воно й вийшло. І винні в цьому Антон Хижняк та Микола Рудь, уродженці Зачепилівки. Чому вони саме перед цим виїхали з району, чому не почекали мене і потім самотужки прийшли в літературу!..

Як гриби, почали знову з'являтися плужанські філії — у Києві, Полтаві, Лозовій і навіть у Ростові-на-Дону; плужанські літоб'єднання — у Фастові, Умані, Ружині; плужанські гуртки — в багатьох радгоспах, МТС і колгоспах. У «Плузі» раптом стало 120 письменників і 750 літгуртківців.

Навіть Андрій Панів, найближчий соратник Пилипенка по масовізму в 1925 році, почав побоюватися:

— Ой, знову почнуть бити нас!

— Нічого,— заспокоював його «папаша». — Це весняна повінь, перешумує і ввійде в береги.

Та повінь не входила в береги, а ще більше розбурхувалася. І особливо після того, коли авербахівці кинули нове гасло:

«Ударник — центральна постать у літературі!»

Старшим за віком письменникам почали всюди не довіряти. Їхні імена почали зникати зі сторінок журналів, а в «Плузі» під кінець року і на початку 1932 зовсім зникли.

Саме у ті дні й приїжджав Мате Залка, про що я згадував у попередньому розділі. Він розповів Щербині і декому з лочафівського активу про ситуацію в РАППі і ВОАППі, про позицію, яку зайняв у питанні літературного ударництва Олександр Фадеев, який попервах не розібрався в суті гасел Авербаха.

Тепер з документів ми знаємо ту позицію.

«Люди, очевидно, думають,— писав Фадеєв,— що завдання художньої творчості полягає в тому, щоб писати якомога швидше і якомога більше! Людям, очевидно, здається, що це страх як революційно! Насправді таким шляхом не тільки не долається відставання літератури, а заохочується халтура та пристосовництво...»

Можливо, це розумів і відповідальний секретар ВУСППу Іван Микитенко, в душі погоджувався з Фадеєвим, а на ділі сповідував віру Авербаха. І знаю точно, з власних спостережень, що Кириленко ненавидів Авербаха і водночас, немов той кролик, ліз у пашу удава.

А Пилипенко?

На догоду не знати кому він грався в реорганізацію: на черговому пленумі ЦБ перейменував «Плуг» у Спілку пролетарсько-колгоспних письменників, а самого себе з голови — на відповідального секретаря. Як же, так було у РАПП і ВУСПП!

Кажуть, що друкований орган усякої організації є дзеркалом тієї організації. Дуже сумний, навіть жалюгідний вигляд мав мій рідний «Плуг» у своєму дзеркалі — журналі «Плуг» в останні місяці свого існування.

Мені, як вірному плужанинові, що не бігав по інших літературних організаціях, і зараз боляче про це згадувати, а тим більше писати.

У січні-лютому 1932 року журнал «Плуг» вийшов подвійним номером. У ньому не зазначена навіть редколегія. У третьому номері редколегія з'явилася, а в четвертому — майже вся оновилася: зі старих членів залишився тільки Пилипенко, та й то без зазначення «відповідальний редактор» і на останньому місці.

Старі плужани, повторюю, зовсім зникли зі сторінок журналу, зате чимало з них «удостоїлися честі» бути розкритикованими. Двоє зазнали ударів цілком справедливо, та й то вслід тупицею: вони задовго до того були виключені з «Плугу». Найболючіше те, що голобля «центральної постаті в літературі» походила по плужанських корифеях.

Я вже згадував, що Андрія Паніва за вірш про Дніпрельстан було охрещено баптистом. Тепер по ньому почали топтатися ледве не ногами, взивали цього чуйного ліричного поета дрібнобуржуазним інтелігентом, пристосованцем, міщанином і як тільки хотіли.

Спасибі Володимирові Корякові, який заступився за Паніва, утер носа розперезаним критикам. А Василь Заєць під-

тримав молоденького автора другої збірки поезій Саву Голованівського. Поскубши трохи за формалістичні виверти, він мав сміливість благословити його в літературу.

На жаль, за інших ніхто не заступився, і Сава Божко почав ходити в меншовиках, Володимир Гжицький — в націоналістах, Григорій Яковенко — в куркульських контрабандистах.

Один із старіших плужанських критиків, очевидно, для перестрашування, дописався до того, що Михайло Коцюбинський зобразив революцію 1905 року з дрібнобуржуазних позицій. А ще один, із старіших, громлячи ще старіших, з переляку сам себе назвав антимарксистом.

Залишалось останнє: ударити по організатору й незмінному керівникові старого «Плугу», який пригрів під своїм боком усіх отих «міщан, пристосуванців, меншовиків, куркульських контрабандистів та антимарксистів».

І це було зроблено. Пилипенко був охрещений правим опортуністом.

Хто ж став господарем становища, друкувався в журналі? Не буду називати їх прізвищ: деякі з них ще живі-здорові і, напевне, самі тепер розуміють, яку погану роль вони тоді зіграли.

Особливо відзначився один. Вилхнувши з плужанського гнізда старших плужан, він майже сам заліз у нього: березневий номер «Плуга» заповнив на 50 відсотків, а квітневий — на 67. Інші призовники в літературу — і прозаїки, і критики — пішли на підверстку, а поети — зовсім випали.

Ще раз: а що ж Пилипенко?

Після одних бурхливих зборів харківської філії плужан, на яких його молотили з особливою пристрасстю, «папаша» запропонував мені десь підвечеряти. (Панів, Божко, Гжицький та інші його друзі не ходили вже на збори, а я ще тримався).

В рідну корчомку при Будинку Блакитного не пішли, щоб ні з ким не зустрітися. Сіли на трамвай, поїхали в погрібок поблизу вокзалу — подалі від літератури.

Але й там не сховалися, там сидів кіносценарист Василь Радиш. На щастя, то був Пилипенків друг часів громадянської війни: Сергій Володимирович командував тоді бригадою, а Радиш був у нього за начальника штабу.

Підсіли ми до нього й умовилися: про літературу — ні гугу! Друзі, випивши по чарці, поринули в бойові сногади. Та ненадовго. Клята література міцно сиділа у мізках.

Радиш завідував тоді сценарним відділом ВУФКУ, він почав агітувати свого колишнього комбрига написати сценарій. І навіть тему підказував.

— Може вийти дуже смішна комедія!

Пилипенко заперечливо замахав руками.

— Ні, ні, Василю. Мені зараз не до комедій. Можу написати тільки трагедію, найсмійшнішим героєм якої буду я сам. І майже дослівно запам'яталось ще таке:

— Добре було Тарасові Бульбі,— сумно посміхаючись, мовив Сергій Володимирович.— Він казав Андрієві: «Я тебе породив, я тебе й уб'ю!» А в моїй трагікомедії не Тарас, а Андрій скаже батькові: «Ти мене породив, і я тебе за це «шльопну»!

Пилипенко до болю в серці переживав ті події і вдіяти вже нічого не міг.

23 КВІТНЯ

1564 р. Народився Уїльям Шекспір.

1836 р. Вийшов 1-й номер журналу «Современник», заснованого О. Пушкіним.

1932 р. Опублікована постанова ЦК ВКП(б) «Про пересбудову літературно-художніх організацій».

(З «Літературного щоденника»)

Яким, сонячним чи хмарним, був день 23 квітня, коли народився Уїльям Шекспір, не знаю. Яким видалось 23 квітня 1932 року — забулось. Але що цей день був сонячним і радісним для літератури — безперечно.

У «Розповідях про неспокій» Юрій Смолич порівнює перший ефект після оголошення постанови ЦК ВКП(б) з вибухом бомби. Можу лише додати до цього: якщо всякий вибух лякає людей, то цей, навпаки, порадував, не всіх, звичайно, але абсолютну більшість письменників.

Першою в квартирі новину почула сусідка Зоя Михайлівна. За тиждень перед тим вона встановила у своїй кімнаті радіоточку, слухала все, що передавалося по міській мережі. Коли я вийшов уранці на кухню, сусідка повідомила, що ліквідовані якісь літературні організації.

— Які?!

Одразу різонув тривожний здогад: «Плуг» і, мабуть, «Західна Україна»: Вусппівці, нарешті, домоглися-таки свого!

Зоя Михайлівна мало розбиралася в літературних угрупованнях, але запевнила, що про «Плуг» нічого не чула.

— Які ж тоді ліквідовані організації?!

Божко після «всенешної» за письмовим столом спав, забіг до Василя Мисика, його не було вдома. Сідаю на трамвай, їду у свій любий і водночас нелюбий «Плуг». Було ще рано і не застав нікого. Біжу до Пилипенка, який проживав на вулиці Червоних письменників у недавно збудованому будинку «Слово».

По дорозі, на майдані Дзержинського, навпроти ЦК КП(б)У, побачив Володимира Гжицького. Знявши з голови капелюха, безпартійний письменник молитовно дивився на будинок штабу комуністів України.

— Ішов оце і спинився, щоб вклонитися ЦК за його постанову! — замість вітання мовив він урочисто. — Не стало ВОАППу, немає більше РАППу й ВУСППу...

— А «Плуг»?

Володя знизує плечима. Він заходив до Пилипенка розпитати, але не застав його вдома. Хто ж розкаже, що буде завтра, позавтра?

Ідемо вниз по Сумській, зустрічаємо Андрія Паніва. Він був радісно збуджений, Гжицького обняв, а мене поцілував.

— У твоїй особі, — сказав, — дякую партії за постанову!

Стоїмо, розмовляємо і незабаром опиняємося в гурті письменників, що спинялися біля нас. Добре запам'ятався Іван Дніпрівський. Хворий на туберкульоз, він майже завжди був похмурий, а тоді його обличчя сяяло радістю.

— Нема ВУСППу! Був і загув!

— Але ж ти сам вуспівець, — закинув йому жартома Панів.

Після ліквідації «Пролітфронту» Дніпрівський справді пішов до ВУСППу, але це було чистою формальністю. Бо куди було діватися? Письменник прагнув бути в письменницькій сім'ї.

Біля будинку колишнього ДВУ спиняємося. (Державне видавництво тоді розрослося, стало зватися ДВОУ і перенеслося на Пролетарський майдан).

Вікно у «Плузі» було розчинене, виходило, що хтось там уже був.

— Зайдемо чи ні?

Дико було чути таке від Паніва, одного з перших і найактивніших плужан. Та факт лишався фактом: і Панів, і Гжицький перестали заходити до «Плуга», бо їх вигнали з ЦБ, з редакції, навіть із комісій, перестали друкувати, жорстоко образили.

— Не піду! — уперся Володя.

— Ні, навмисне ходімо! — наполягав Андрій.— Може, прийде «папаша». Я абсолютно певен, що він зараз у ЦК партії.

Кого саме ми застали в рідному гнізді — не скажу: четверо з нового керівництва, рівно половина, здравствують і зараз, отже, навіщо їх дратувати? Певен, що вони самі тепер розуміють, яку роль грали, а тоді... Важенько було їм відмовлятися від ролі «центральної постатей у літературі», більшість з них чекала на роз'яснення, на якесь інше тлумачення постанови ЦК ВКП(б), бо «Плуг» у ній не називався.

На редакторському столі лежав сигнальний номер «Плуга», четвертий. Тоненький, на 56 сторінок. З них, як я вже писав, 37 сторінок окупував один із лідерів нового керівництва. Решта ж сторінок були заповнені майже суцільною лайкою.

Пилипенко справді був у ЦК. Прийшов до «Плуга» урочисто-серйозний, сів не за столом, як колись, а на лаві біля вікна, протер окуляри, обвів усіх поглядом, ніби хотів запитати: зрозумієте ви мене чи ні? Адже буквально напередодні він викладав на ЦБ план проведення десятирічного ювілею «Плугу», і раптом...

Не стало ні ВОАППу, ні ВУСППу, ні «Плугу». Вони, як сказано в постанові партії, пережили себе, стали гальмом для творчого життя.

— Віднині буде єдина Спілка радянських письменників! — закінчив свою коротку інформацію колишній голова колишнього «Плугу».

Радів плужанський «папаша» чи сумував?

Радів! Можу поклястися чесним ім'ям комуніста Сергія Пилипенка. Ми з Панівим не розставалися з ним того дня до пізнього вечора.

Єдине тільки його засмучувало: ювілей. Десять років існував «Плуг» і — ніби сон...

Як колишній плужанин, вважаю своїм святим обов'язком нагадати: перша організація революційних письменників на Україні — спілка селянських письменників «Плуг» — народилася 3 квітня 1922 року.

Благословен будь квітень!

— О милий місяцю весни,— проспіває згодом Терень Машенко.

О час народження й тепла!
Неси нам дні ясні й щасливі
І зав'язи багаті жнива,
Щоб наша нива розцвіла.

Тепле 23 квітня стало днем народження й нашої сучасної Спілки письменників. Об'єднані в єдиній сім'ї, українські письменники почали сходити на Парнас не з членськими квитками того чи іншого угруповання, а з книжками поезій, повістями, романами й п'єсами.

З покликом «Партія веде» помчали в «Безсмертя» вікопомні «Вершники», на весь голос заговорили «Іван» у кіно і «Платон Кречет» у театрі, під «Соло на флейті» зацвіли «Червоні троянди», раділи «Майстри часу», бо почався «Збір винограду»...

Сходження триває.

Словами Остапа Вишні я почав свою сповідь, його словами й закінчу:

— Хай шумить, гримить і вирує життя літературне! Хай благословен буде час і шуму, і грому, і виру!

*Конча-Озерна,
1970*

ГОСТІ МОЄЇ ХАТИ

Портрети

Починаючи цей цикл, я згадую Расула Гамзатова, його крилатий епіграф:

Гостю мій, якщо саклі мойї ти не рад,
Грім на мене і град, грім і град!

Я щасливий і пишаюся тим, що в мойї хаті гостювали Михайло Шолохов і Остап Вишня, Георгій Леонідзе і Олександр Довженко, Петрусь Бровка і Михайло Ісаковський, Самед Вургун і Борис Лавренъов...

Гостями моеї хати були Жоржі Амаду з Бразилії, Алі Сардар Джафрі з Індії, італієць Карло Леві, датчанин Ганс Кірк...

Не цуралися моеї оселі уславлені артисти нашого неповторного часу Амвросій Бучма та Іван Козловський і такі неперевершені артисти хліборобської справи, як Федір Дубковецький та Макар Посмітний...

Отже, про гостей моеї хати...

МИХАЙЛО ШОЛОХОВ

Как ты, батюшка, тихий Дон,
Ты кормилец наш,
Дон Иванович,
Про тебя лежит слава добрая,
Слава добрая, речь хорошая...

З старовинної козацької пісні

Сьогодні в мойї хаті запахло полинцем...

Це я розкрив перший том «Тихого Дону», в якому лежить кілька стеблинок цієї степової рослини, які я привіз з далекого й близького мені Дону.

На згадку про донські степи, про станицю Вешенську, про Михайла Шолохова...

«Темні червневі ночі на Дону. На аспидно-чорному небі в томливому безгомінні спалахують золоті блискавиці, падають зорі, відбиваючись у мінливій бистрині Дону...»

Саме тоді, коли писалися ці рядки, я служив у Червоній Армії у донській станиці Нижній Гниловській. І саме тоді уперше почув про автора цих рядків — Михайла Шолохова. Донські козаки вельми пишалися своїм земляком, хоч він тоді ще тільки розправляв свої літературні крила.

* * *

На власні очі побачив я Михайла Шолохова під час Вітчизняної війни, на фронті, його оточувало багато людей — письменників, журналістів, а ще більше усякого військового начальства. Почувалося, що він невдоволений бучною зустріччю і невдовзі десь зник.

А пощастило познайомитися мені з ним восени 1954 року.

Йшов Третій з'їзд письменників України. На ньому було багато гостей з братніх республік. Увечері, після денних засідань, письменники-кияни запрошували побратимів по перу до себе додому. У мене гостювали Тихін Сьомушкін, Анатоль Софронов, Євген Поповкін, Віталій Закруткін, Сергій Смирнов і ще хтось.

Зайшла розмова про Михайла Шолохова. Він також збирався їхати на наш з'їзд, казав, що піколи не бував у Києві, і раптом дурний грип змусив залишитися в Москві. Випили по чарці за одужання Михайла, але Тихін Сьомушкін на цьому не заспокоївся. Він кинувся до телефону.

Була вечірня пора, і Москва озвалася дуже швидко. Усі мої гості вишикувалися в коридорі, тяглися до телефонної трубки.

Привіт рідній Україні! — почувся голос. — Клятий грип, здається, відступив, а тому завтра вилітаю. Зустрічайте.

Сказав «зустрічайте» і скаменувся, попросив:

— Ради бога, без ніякого галасу! Приїдьте на аеродром удвох-утрьох, щоб я, бува, не заблудився в Києві.

На просьбу зважили, зустрічали його кілька чоловік. Був вечір, з аеродрому попрямували до готелю «Україна». Почувши про готель, Шолохов враз заперечив:

— Дорогі друзі! До вашого відома: моя мама — українка. Отже, Україна — моя батьківщина. А тому, приїхавши вперше до столиці України, я б не хотів починати з готелю..

І так вийшло, що першою хатою в Києві, до якої завітав дорогий гість, була моя. Трикратно, широко розкидаючи руки, він обнімає й цілує мою дружину та синів; знайомлячись, називає себе «Міхаїл», а мене — не «Василь», як кажуть москвичі, а чисто по-нашому — Василь.

Доки дружина готувала на стіл, надійшли мої сусіди — Платон Воронько, Степан Олійник, Михайло Стельмах, ще хтось. На radoщах мені хотілося закликати весь Київ, але, на жаль, моя хата не гумова.

Наливши по чарці, я хотів був проголосити тост за дорогого гостя, та він перебив, ще раз нагадав, що його мати українка і сказав:

— За вас, мої рідні родичі, за землю українську!

Другу чарку випили за тихий Дон у лапках і без лапок, а потім дончаки Віталій Закруткін та Анатоль Софронов почали співати донських пісень:

Посхал казак на чужбину далеку
На добром своем коне вороном,
Свою он кранну покинул,
Ему не вернуться домой...

Потім співали українських пісень, а на завершення Михайло Шолохов заспівав сам такої, якої й дончаки не знали. На жаль, я запам'ятав з пісні тільки оці рядки:

Не гудите, голуби, круг хати,
Не мешайте мому милому спати...

Другого дня Михайло Шолохов виступив на нашому з'їзді з промовою-привітанням. А ще через день, у неділю, Олександр Корнійчук, Микола Бажан і Олесь Гончар показували гостеві Київ.

Обідав гість в Олеся Гончара, а вечеряв у мене. Моя дружина подарувала йому рушник, який вишила моя мати.

І ще одна дорога й пам'ятна деталь.

Будучи в мене, Шолохов цікавився, хто ще з письменників живе по-сусідськи. Коли я назвав прізвище Остапа Вишні, гість одразу попросив мене зв'язати його з ним телефоном, — Павло Михайлович не міг прийти до мене, бо прихворював. Та зв'язати їх я не міг з дуже простої причини: телефон Остапа Вишні й мій були на спільному проводі, чи, як кажуть техніки, — на блокераторі.

Розмова Остапа Вишні й Михайла Шолохова відбулася пізніше по телефону з готелю «Україна».

* * *

Незабаром після цього до мене прибіг наш ентузіаст-слідопит у всіляких літературних справах Дмитро Косарик. Він хотів, аби я зв'язався з Шолоховим і поспитав у нього про

бодай якісь орієнтири, щоб почати розшуки села, з якого походить його мати.

Я написав Шолохову листа й одержав таку відповідь:

«Дорогой Василь!.. В отношении матери — невозможно установить местожительство ее деда на Черниговщине. Дело в том, что на Дон был вывезен ее дед с молодой женой, и теперь (после смерти всех стариков) установить ничего просто невозможно. Вместе с моим прадедом, купленным помещиком Поповым, было вывезено с Черниговщины, насколько я помню из рассказов матери, еще 14—16 семей. Одновременно с ними этот же помещик купил 2 или 3 семьи крепостных на Полтавщине и несколько семей в Воронежской губернии.

Повторяю, что установить точно сейчас абсолютно невозможно, т. к. нет ни каких-либо документов, ни живых свидетелей».

Це ж саме він повторив мені й пізніше, коли ми зустрічалися, і дуже шкодував, казав:

— Хотілося б побувати у тих місцях, звідки вийшов мій рід.

У тому ж листі я просив Михайла Шолохова дати кілька уривків з другої частини «Піднятої цілини», яку він тоді закінчував, для газети «Радянська Україна». Він відповів, що вже раніше пообіцяв дати уривки для «Правди України», а нових ще не має.

«Правда України» обіцяні розділи одержала.

На закінчення листа він писав:

«Приезду вашему с Олесем (ідеться про Олесья Гончара) буду сердечно рад. Только берите с собой и жинок; думаю, что им будет не менее интересно посмотреть на донские просторы.

Крепко обнимаю тебя, дорогой друг, и желаю здоровья, успехов!

Твой М. Шолохов»

* * *

Зустрілися ми з ним раніше, ніж сподівалися.

24 травня 1955 року Москва урочисто відзначала п'ятдесяту річницю від дня народження Михайла Шолохова. При-

близно за тиждень до цієї дати Олесь Гончар і я одержали люб'язне запрошення на ювілей.

Почувши, що ми їдемо до Шолохова, Остап Вишня попросив мене передати іменинникові найпалкіший привіт і... Я ніколи, доки живий, не забуду тієї зворушливої хвилини. Павло Михайлович вийняв із кишені великого складаного ножа з набором усякого мисливського знаряддя, сказав:

— Передайте і це від земляка з Полтавщини!

Іхали ми в Москву й думали: очевидно, отак по двоє запрошено на ювілей від кожної республіки. Виявилось, що ні, але про це потім.

Урочистий вечір відбувся у концертному залі імені Чайковського. І вийшло так, що зустрів нас сам іменинник, міцно розцілував і повів у президію. Величезний зал був переповнений. Ювіляра вітали багато представників від партійних, радянських і літературно-мистецьких організацій, вечір пройшов дуже жваво і весело. Привітали іменинника, звичайно, і ми.

Після чудового концерту Михайло Олександрович підійшов до нас, потиснув руки.

— Ну, до побачення! — І додав усміхнувшись: — Але не надовго, тільки до завтра!

Другого дня надвечір до нас у готель прийшов якийсь приятний молодик і сказав:

— Михайло Олександрович запрошує вас на дружню вечерю.

Поїхали в «Прагу». Це величезний ресторан на Арбаті, і нам здавалося, що такою ж величезною буде й дружня вечеря. А насправді... Ліфт підняв нас на четвертий поверх, де був невеличкий зал. У ньому вже стояв накритий стіл і походили якісь незнайомі, аж ніяк не літературні на вигляд люди.

Господар і господиня — Марія Петрівна — почали знайомити нас зі своїми гостями:

— Це бригадир колгоспу імені Леніна Вешенського району товариш...

— Це голова колгоспу імені Шолохова із сусіднього з Вешенським району товариш...

— А це знаменитий і неперевершений мисливець усього Казахстану товариш...

А ще були там агрономи, ланкові й учителі з Дону, мисливці з Сибіру, рибалки з Астрахані, дочка іменинника й син з дружиною.

Письменників було лише кілька чоловік. Ювіляр відрекомендував їх або земляками, або мисливцями й рибалками. Ми з Олесем Гончаром чекали: як же відрекомендує нас? І почули:

— А воїни, Олесь і Василь, мої брати по крові!

Люб'язна Марія Павлівна запросила гостей до столу. Коли всі сіли, іменинник підвівся й проголосив:

— Тут зібралися мої близькі друзі й родичі. А тому дуже прошу: наливайте чарки, їжте й пийте, але без ніяких тостів. Славослів'я категорично забороняються!

Усі засміялися, почулися заперечення:

— Як же так?

— А отак,— відповів іменинник,— пийте один за одного. Мої п'ятдесят — не така вже велика радість, щоб надто веселитися.

Голови колгоспів, бригадири, мисливці й рибалки — люди дисципліновані. Якийсь час вони дружно цокалися один з одним, пили й закушували, але незабаром хтось підвівся і заблагав:

— Дорогий імениннику, змилуйся! Дозволь слово мовити. Його дружно всі підтримали.

Бачачи таке, Михайло Олександрович підвівся, розвів руками:

— Глас народу — глас божий... Але якщо так, то треба тамаду обрати.

— Сьогодні можна й без демократії,— почувся.— Призначай тамаду сам.

Іменинник обвів поглядом стіл, і я з ляком побачив, що він спинився на мені. Сказав, рубнувши рукою:

— Дорогий брате по крові, а покаж-но, на що здатні наші українці!

Не буду хвалитися, після того мене опанував такий чудовий настрій, що я сам себе перевершив. Говорити намагався з гумором і переважно по-українському, що всім дуже подобалося.

Промовляли майже всі. Але коли хтось починав збиватися на славослів'я, ювіляр наказував мені:

— Владою тобі даною — припини!

Незчулися, коли перевалило далеко за північ.

Дякуючи всім за привітання, Михайло Олександрович згадав добрим словом і Павла Михайловича — Остапа Вишню. На тій вечері я передав Шолохову його подарунок.

Моя мрія побувати у Вешенській збулася в травні 1959 року.

У Москві йшов Третій Всесоюзний з'їзд письменників. Під кінець з'їзду, коли я ввечері прийшов до готелю, задзвонив телефон. Знімаю трубку, чую голос Шолохова:

— Ти що робиш? Заходь до мене.

Спускаюся поверхом нижче, заходжу в його номер. У нього сиділи гості нашого з'їзду — письменники Данії.

Двох одразу впізнаю. Були то незабутній, нині небіжчик, відомий романіст Ганс Кірк та Ерік Хорск'ер, професор і перекладач, який добре знає російську мову. Обидва вони комуністи, десь в 1957 році були в Києві, гостювали і в мене, я їх возив по заводах і колгоспах.

Третій був відомий романіст Ганс Шерфіг, а четвертий — сам голова спілки письменників Данії Ганс Л'юнгбю-Єжєн.

Михайло Шолохов напередодні з'їзду письменників відвідав Скандинавські країни, зокрема Данію, і тепер запросив датчан у гості на Дон. Вони охоче погодилися. Запросив у гості й мене.

Через день виїхали. Нашу компанію поповнили ще лєнінградські письменники — Сергій Воронін та Олександр Решетов.

Від найближчої залізничної станції Міллерово до станиці Вешенської понад сто шістьдесят кілометрів. І все степом, на якому інколи траплялися слободи й хутори. Тепер тут прокладено шосе, а в 1959 році ще лежав первісний степовий шлях.

Іхали ми й згадували, з якою любов'ю описав Михайло Шолохов ці місця:

«Рідний степ під низьким донським небом! Звивини балок, суходолів, червоноглинястих ярів, ковиловий простір... Низько вклоняюся й по-синівському цілую твою прісну землю, донський, козацький, нержавіючою кров'ю политий степ!»

Нарешті показався й тихий Дон, ще широкий у травні, а за ним, на високому лівому березі, зелена Вешенська, Вьошки, як любовно називають її дончаки.

Коли повмивалися після дороги і влаштувалися, господар скликав нас усіх і сказав:

— Дорогі гості! Хоч я суто мирна людина, але зараз оголошую усіх вас полоненими. Сьогодні понеділок, а випущу зі свого полону тільки в суботу!

Вівторок оголошений був днем полювання. Прокинувся я разом із сонцем. Було дуже тихо, тільки співали десь півні.

Та ось хтось швидко пройшов у пантофлях сходишками з другого поверху, вийшов на подвір'я. Подумалося: так упевнено ходить тільки господар.

Потім Марія Петрівна мені розповідала. Встає Михайло завжди рано; попорається щось по господарству чи побродить у садку. Потім легко поснідає і — за стіл. Працює до обіду, залишає написане на столі, обідає й зникає до вечора. А вона бере написане, передруковує на машинці, знову кладе на стіл.

Другого дня повторюється те саме. Він пише далі, але часто буває, що надруковані на машинці сторінки перекреслені вздовж і впоперек; з написаного залишаються лише окремі абзаци.

Ще хтось вийшов на подвір'я. Підводжусь і я, виходжу також. Бачу: походжають по саду господар і Ганс Кірк, розмовляють жестами, бо перекладач Ерік щось довгенько спить. Потім утрюх стоїмо на високому березі Дону, милуємось з гори його ранковою синявою, білим пароплавчиком, який поволі наближався до нас.

Після сніданку почалися готування до полювання. Господар хвилювався: рушниць у нього не вистачить на всіх, але це не біда, можна буде встановити якусь черговість. А як бути з одягом? Яке ж то полювання по ярах і чагарниках у тувельках та костюмчиках, в яких гості були на прийомі в Кремлі?

Гостинний господар відкрив перед нами увесь свій мисливсько-риболовецький гардероб, додав дещо зі свого подарункового запасу. Одяглися всі, крім мене, — довготелесого і ще вищого голови датських письменників, якого ми, на відміну від інших двох Гансів, прозвали Гросс Ганс. На нас ніщо шолоховське не налазило, і господареві довелося дещо позичати у родичів.

Зате Гросс Гансові саме по голові прийшовся старовинний козацький кашкет з червоним околичком, а на плечі чудово лягла чорна широка бурка. Оглянувши себе перед дзеркалом, він задоволено мовив:

— Пишаюся. Я — Григорій Мелехов!

На полювання поїхали в знайомі з «Тихого Дону» місця, де воював Григорій, і степ зустрів нас достоту як Григорія:

«На пагорб лягла крислата хмарова тінь. Джигонула біла при денному світлі блискавка. Сріблястою звивистою мережею вона на мить оторочила синю хмару, блискучим списом метнулася вниз і вдарила в тугі опуклі груди сторожової могили. Грім немов розколов нависле хмарове громаддя: з надр його ушкварив дощ».

А ми відїхали вже за кілька десятків кілометрів від Вешенської. Довелося заїжджати в степову колгоспну бригаду, просити притулку у добрих людей. Дощ не переставав майже до вечора. Проте наші датські гості були дуже задоволені. Ганс Кірк казав:

— Я б однаково не вбив жодного зайця, такий з мене мисливець. А тут, у цій колгоспній бригаді, я побачив справжнє життя, справжніх донських козаків. Отже, убив кількох зайців!

Виїзд на риболовлю другого дня був щасливішим. Кожен з гостей таки зловив дещицю на вудочку. Правда, тієї дещиці вистачило тільки на заправку до юхи. Рибу на юху, та ще яку — козацьку! — постачив нам старий рибалка Спиридон Никифорович на прізвисько Єфрейтор.

За цим прізвиськом ховається якась таємниця. Коли Шолохов хотів розповісти історію Єфрейтора, старий рибалка почав просити:

— Михайле Олександровичу, навіщо згадувати старе! Було й загуло.

Спиридон Никифорович — один з прототипів героїв «Тихого Дону». Їх лишається дедалі менше й менше.

Приємний шолоховський «полон» закінчувався. На прощання, як прийнято писати в газетах, господар дав обід. На ньому були родичі та найближчі сусіди й друзі.

Знайомлячи гостей з родичами, Шолохов пожартував:

— У вашій спілці письменників Данії є праві й ліві. Отже класове розшарування було і в моїй родині.

— Хто ж були праві, а хто ліві? — поцікавився Гросс Ганс.

Пояснив один із свояків господаря:

Марія Петрівна та її сестри були доньками самого старичного отамана, а ми з Михайлом — бідаки з бідаків.

Згодом, на знак свого торжества, свояки навіть пісню пристосували, співали, коли збиралися разом:

Разгромили атаманов, разогнали воевод
И на тихом нашем Доне свой закончили поход...

Коли потім за столом дійшло до співів, той самий свояк знову затяг цю пісню. Шолохов був підтримав його, але враз і схаменувся, посерйознів, підвівся, глянув на Марію Петрівну, її сестер та свояка, на їх посивілі голови і задушевно мовив:

— Я пропоную цей тост за красу прив'ядання!

У розвиток тосту голова райвиконкому Коваленко почав був пісню «Стоїть гора високая», яка закінчується усім нам відомим «а молодість не вернеться, не вернеться вона».

— Ні! — заперечив Михайло. — Ви мене не так зрозуміли. Я не хочу журитися, я хочу возвеличити красу нашого віку!

І, звернувшись до поета Решетова, запитав:

— Маєш вірші на цю тему?

— На жаль, не маю, — відповів той.

— То щоб мав, обов'язково. А зараз читай вірші, які маєш. Читай про житній хліб...

За столом довгий час панувала поезія.

* * *

Михайло Шолохов закоханий в рідну природу. Як тільки випаде вільна година, він уже в степу, на Дону чи на далекому Хопрі. А на довший відпочинок їде на Волгу, у Казакстан, де живе в куренях.

І дуже переживає, що рідний Дон улітку міліє, що в ньому стає менше риби...

Іли ми оту чудову юху, що зварив Єфрейтор, розмовляли про всіляку рибу, і Ганс Кірк запитав мене:

— А якою рибою частував ти мене у Києві? Таку смачну я їв уперше в житті.

Шолохов ревниво насторожився, зауважив:

— Дивно. Щось я не чув, щоб у Дніпрі водилася якась надрідкісна риба.

— Частував я, — кажу, — не дніпровською, а донською рибою. Її привіз мені з Дону син.

Люто ненавидить Михайло Шолохов усяких ворогів природи. Хто не пригадає його давні статті в «Правде», в якій він картав Міністерство фінансів за податки на колгоспні садочки? Хто не аплодував йому за мужній голос на захист Байкалу й Азовського моря?

Знаючи Шолохова як поборника рідної природи, українське Товариство захисту природи звернулося до нього з проською подати свій голос на захист наших Карпат. Михайло Олександрович не тільки підписав листа, а гаряче погодився просувати справу у найвищих інстанціях.

У дні 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка Максим Рильський і я запрошували Михайла Олександровича прибути на ювілейні торжества. Він пообіцяв нам приїхати. Але сталося так, що саме в ті дні уряд Німецької Демократичної Республіки запросив його в Берлін для вручення йому урядової нагороди.

На аеродромі в Москві, даючи інтерв'ю представникам преси, Михайло Шолохов дякував урядові НДР за запрошення, а вкінці сказав:

«Я дуже засмучений, що не зможу взяти участі в Шевченківських торжествах на Україні. Прошу моїх українських друзів прийняти найщиріші побажання успіхів, здоров'я, щастя».

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО

Мрію написати про нього великий нарис. Так багато спогадів хвилюють мою душу, але ось ключа до написання — не доберу. Тому дозволю собі зараз сказати про нього дуже коротко.

Починаючи зі «Звенигори», я бачив усі Довженкові фільми, читав майже все, що він дав літературі. І хоч деякі його творіння бачив чи читав по разу, вони закарбувалися у пам'яті назавжди.

У чому секрет? Розгадку знаходжу в Довженкових признаннях: «Болить мені, болить!.. Не можу я складатися з одних молекул ентузіазму. Я людина!»

А як людина він склався із суцільних дієслів, якими ще довго-довго буде палити серця людські, збуджувати, хвилювати, зворушувати, окриляти, надихати, кликати, змушуватиме радіти й обурюватися, любити й ненавидіти, плакати й сміятися...

Кожна зустріч з ним — безпосередня чи через фільм або книжку — завжди збагачувала чимсь новим, незнаним, змушувала думати, дерзати, гнати від себе найлютішого ворога митця — спокій. Часто після такої зустрічі рука сама тяглася до пера, щоб занотувати сказане ним до записника.

Користаюся одним із тих моїх записів. Накиданий він дуже неоковирно, бо я поспішав, бо перо не встигало за думками, викликаними Довженком, самі просилися на папір. Не редагую, цитую так, як записав:

«Думки (гарячі), нав'яні «Поемою про море».

Найяскравішою зіркою на нашому небосхилі останнім часом був радянський супутник, запущений на орбіту Сонця, а найяскравішою зіркою на нашому літературно-мистецькому небі є, безперечно, остання Довженкова поема-пісня. Дивився я фільм і плакав від радості та щастя, що в нас є Довженко.

Як він чудово показує красу мого рідного краю, з якою любов'ю оспівує подвижницькі діла мого народу! Хочеться

бути гідним цього народу, бо соромно бути поганим і писати погано.

«Поема про море» викликає жагучу ненависть до всякої скверни в нашому житті, хочеться бити, трощити носіїв тієї скверни. Вогонь по них, переступай через них і йди вперед, тільки вперед і вище! Митець не повинен бути спокійним!

Після «Поеми про море» мені хочеться написати таку комедію, щоб носії скверни, виведені в ній, подали на мене позов до суду за образу.

«Поема про море» — це не тільки велике сьогодні, а ще більше завтра. Знайдуться такі серед нас, які віддадуть перевагу модній картині «Смерть велосипедиста». Але «Смерть велосипедиста» — красивий метелик, що завтра згорить, а «Поема про море» — орел, могутня зброя. Не хочу порівнювати її з атомною бомбою, бо то — смерть, а Довженкова поема — життя! Збудник прогресу й розквіту!»

На жаль, такої комедії, щоб за неї мене потягли до суду, я ще не написав. Молю бога й Довженка, щоб допомогли.

Після кожної зустрічі з цим красивим фізично й душевно чоловіком завжди довго не спалося. Голова клекотіла від думок. Знайдуться такі, що скажуть:

— Не спати — шкідливо для здоров'я, для життя.

Але на якого біса й жити, щоб тільки спати.

...спати, спати,
І спати на волі —
І заснути навек-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого...

Услід за Шевченком хочеться процитувати й Довженка:

«Пишу, пишу, недосипаю ночі. Минуле й сучасне проходить перед очима. Гримлять бої й запсклі пристрасні змагання в моїй розбурханій уяві».

Зберігаю я й другий запис — слово, присвячене світлій пам'яті славетного, завжди розбурханого й неспокійного Сашка. Складали ми його втрьох: Олександр Підсуха, Василь Козаченко і я. (Щирий побратим Довженка Іван Козловський нам допомагав). І потім те слово я виголосив над свіжою могилою небіжчика на Новодівичому кладовищі.

«Дорогий Олександр Петровичу, рідний наш земляче, брате по зброї, по духу й прагненнях, любий, незабутній Сашко!

Ми, твої близькі друзі й земляки, привезли тобі найсрдечніші почуття любові й великого смутку. Сьогодні разом з усім радянським народом над твоєю могилою сумують мати Україна, твоя улюблена Десна, де ти народився, уперше

побачив світ сонця, сумують Славута-Дніпро, Київ і Харків, Запоріжжя і Каховка, де виресли у тебе орлині крила великого митця, палкого патріота нашої Радянської соціалістичної Батьківщини.

Земно кланяючись, ми привезли тобі найщирішу подяку за все, що зробив ти для великого українського народу, для його культури й мистецтва. Наш народ безмежно любить, шанує й цінує тебе як художника-живописця, зачинателя українського кіно, визначного письменника-новатора. Наш народ пишається тобою за те, що ти уславив Україну на весь Радянський Союз, на весь світ.

Ми, письменники Радянської України, пишаємося тобою як справжнім інтернаціоналістом, палким поборником дружби народів. Своею натхненною працею ти довгі роки кував дружбу братніх культур — української й російської. На землі нашого братнього народу ти й помер.

Хай же легкою буде тобі московська земля! І хай вічно буде з тобою рідна, батьківська, оспівана тобою українська земля, грудку якої ми привезли з твого чарівного Придесення!

Прощай, соколе ясний, товаришу вірний!»

ПЕТРО ПАНЧ

(З нагоди ювілею)

Дідуган час відстукав Петрові Панчу вісімдесят...

Як близький сусіда і земляк, я часто заходжу до Петра Йосиповича і завжди застаю його за письмовим столом. Сидить і пише, пише... А поряд у шафі на полицях, немов солдати на параді, виструнчилися його книжки: тоненькі, як новобранці, і генерали-багатотомники. З самих лише назв тих книжок можна скласти оповідання, яке б вигляділо приблизно так:

«Далеко від Дніпра», «У містечку Бе», яке в народі звалось «Зелена трясовина», або «Мишачі нори», жив-був «Муха Макар». Його хата стояла «Там, де верби над ставом», з димаря тієї хати клубочився «Солом'яний дим», бо про газове опалення тоді ще й «Зозуля» не кувала.

Його найближчими сусідами були «Олександр Пархоменко» і «Слюсар із депо». Одержавши «Тихонів лист», ці «Богатирі» пішли «З боями до Царицина». «Мій герой» також. «У Валках на базарі» до нього пристали «Син Таращанського полку», «Малий партизан» та інші «Гарні хлопці».

Палахкотили «Відблиски пожеж», стогнала «Рідна земля», «Під грім канонади» довго тривала «Облога ночі». «Вовки»,

«Свистуни» і всіляка «Черва», батьківщиною яких були «Гнізда старі», а на прапорах хижо майорів «Чорний хрест», пускали в бій нові й нові «Голубі ешелони», надіючись на «Реванш», воюючи за «Савчині барнші».

«В дорозі» всяко трапляється. «Помилка Мухи Макара» була в тому, що він якийсь час не знав, «Кому ж віддати прапор?» Тому так довго «Гомоніла Україна», «У степу над Оріллю» гасали «Білий вовк» та «Зелена кобила».

Та ось «Рано-вранці» подув «З моря» погідний вітер, прийшла «Перемога» і «На калиновім мості» настав бажаний «Мир». «Чорний монах» залишився «Без козиря», «Цар без трону». «Мати справила синам «Нові чобітки», пов'язала їм «Червоні галстуки», і вони пішли «По дорозі в літературу» творити «Повість-наших днів».

Це оповідання можна продовжити, бо всіх Панчевих назв я не використав, побоюючись, що воно вийде дуже довгим, а відтак застряне «В кабінеті редактора»...

Про мого земляка, сиво-білого і такого красивого зовні і душею письменника, написано чимало і гарно. Отже, я не стану повторюватися, що він належить до «зачипателів української радянської прози», що він — «видатний письменник з широким творчим діапазоном», що йому «притаманні жанрова й стильова багатогранність».

Я скажу тільки те, що скажу.

* * *

Про Валки, де народився Петро Панч, не шукайте пісень. З одинадцяти повітових міст Харківської губернії вони були найменшим і наймізернішим, мало чим різнилися від найближчих слобід Люботина, Коломака, Нової Водолаги. Отже, валківчани не дуже ображалися на свого письменника-земляка, коли він порівнював їхнє місто з «Зеленою трясовиною» або «Калюжею».

Зате Валки мали свій герб, і дуже гарний: на блакитному тлі, обрамленому золотим віночком, красувалися три стиглі сливки. У сливових садочках утопали й Валки, і моя рідна Минківка. До революції сливи були чи не найбільшим експортним багатством усього повіту.

Десь після першої пречистої мій тато насипав того багатства повен віз, запрягав у нього нашу стару кобилу і — но-но! — на Костянтиноград, Новомосковськ, а то й у самий Катеринослав. Частенько він брав і мене, малого. Яка то була радість! Адже додому повертався я в нових штанях або бираній сорочці.

Малий Панч (повірте, що він справді був малим) теж зростав у сливовому садочку, але сливовим експортером не був з дуже простої причини: його батько не мав коня, промишляв колісництвом. Експортом сливок займалася його мати Наталка, збуваючи їх на валківському базарі за безцінь, бо продавців було багато, а покупців мало.

Панчевих батьків я добре знаю тому, що, навчаючись у Валківському ремісничому училищі, якийсь час жив у них на квартирі. А Петро вчився тоді у Полтавському землемірному училищі. Під час однієї його побувки вдома я й познайомився з ним.

Знайомство те було попервах не дуже приемним для мене. До того я спав і робив уроки у чистій кімнаті через сіни, а коли нагодився Петро, мене переселили на кухню, у запічок. І друге. Петро, старший за мене на десять років, уже цікавився політикою, щоденно посилав мене, малого, у центр міста купувати газету.

А до того центру було далеченько, бо Петрові батьки проживали у крайній хаті Боровиківського провулка, за яким уже починався лісок. Я нишком лаявся, взивав Петра «панничем», бо ходив він у форменій тужурці з золотими наплічниками.

Та лаявся я недовго, навпаки, незабаром відчув себе просто щасливим: Петро, даючи мені п'ятака на купівлю газети, ніколи не брав здачі. Накопичивши копійок, я частенько бігав до кінотеатру, який мав у Валках привабну назву «Чари».

Восени 1915 року Петра забрали на першу світову війну. Як видно з його творів, він став бойовим артилеристом, брав участь у Лютневій революції, а після Жовтня добровільно пішов у Червону Армію, воював з Денікіним, Петлюрою, білополяками.

Повернувшись після демобілізації додому, мій земляк почав працювати у Валках за свсею професією — землеміром.

Працював, очевидно, добре, бо мав добрі ноги, які були тоді основним засобом пересування. Я завідував тоді у Минківці волосним земвідділом, наші професії були споріднені, але зустрівся з ним не як із землеміром, а в зовсім іншому амплуа.

У Валках на початку двадцятих років існував чудовий український хор, керував яким молодий талановитий композитор, нині заслужений диригент РРФСР Федір Соболев. Завдяки йому тоді заспівав увесь наш сливовий повіт, не було такого села, де б не виступав той хор. Слава про нього до-

котилася й до тодішньої столиці України, де він також давав концерти. Валківські співаки, які ще живі, досі пишуться, що один з концертів вони дали для делегатів II конгресу Комінтерну, коли ті в серпні 1920 року гостювали в Харкові.

Петро, тоді він був Панченком, роз'їжджаючи з хором у ролі лектора, став глашатаєм української пісні. Це від нього я зі своїми односельцями вперше почув, що наша пісня — одна з найкращих у цілому світі.

Недавно, пригадавши про ті мандрівки з хором, Петро Йосипович похвалився:

— А чи ти знаєш, Василю, що твоя Минківка була, так би мовити, моєю літературною мамою!

І він розповів, що саме тоді починав писати, що першою його рецензентською спробою була замітка про виступ хору у Минківці: вона побачила світ у валківській газеті «Незможник». Замітку ту він підписав своїм справжнім прізвищем — Панченко, потім чомусь передумав і залишив тільки — Пан.

Редактором «Незможника» був Іван Дем'янович Шевченко, відомий згодом український журналіст. Редагуючи замітку, він спинився на псевдонімі: «Що за Пан?» Автора поблизу не було, газету треба було випускати, і він до Пан додав «ч».

— Ось так народилося моє літературне прізвище, — закінчив свою розповідь Петро Йосипович.

Утретє доля звела нас, земляків, у Харкові у першій на Україні спілці революційних письменників «Плуг». Звела й не розлучає досі: з Харкова перебралися до Києва, а тепер проживаємо сусідами в селищі письменників Конча-Озерна над Дніпром-Славутичем.

Щоправда, на кілька років нас було роз'єднала остання війна. У мене зберігся лист, що його писав Петро Йосипович з Уфи:

«Ти собі не уявляєш, любий друже, як я, старий вояка, заздрю тобі і всім письменникам-фронтовикам. Та що поробиш, мушу сидіти в башкирських снігах. Втішає тільки те, що й ми, тилові письменники, не сидимо склавши руки.

Радий повідомити тебе, що тут поволі відновлює діяльність наша Спілка письменників України, Укрлітфонд, УЗАП. Наше письменницьке видавництво тимчасово влилося в Укрвидав, який запустив у роботу 15 книжок. Підготували до друку два номери журналу «Українська література», випу-

стили три номери новоутвореної газети «Література й мистецтво».

Малувано нас тут, українських письменників, тільки сімнадцятеро. Отже, роботи вистачає, гуляти нам ніколи.

Приємно, голубе, що в тебе такий бадьорий настрій. Треба сказати, що й ми тут, навіть у найсумніші дні, не панікували, носів не вішали.

Перемога буде за нами!

Твій Петро Панч

10 січня 1942 року».

Після війни мій земляк кілька років очолював харківську організацію письменників. Про свого голову харківські письменники згадують і досі з приємністю: був щирим другом для старших віком і добрим батьком для молодого покоління.

Я, не будучи вже харків'янином, теж відчував на собі його земляцьку ласку. Саме тоді в Харкові готувалася до постанови моя комедія «Не називаючи прізвищ». Дізнавшись про це, голова харківських письменників зайшов до театру імені Шевченка, напосівся на мене:

— Що ж це ти, голубе, ігноруєш своїх земляків? Може, ми тут у Харкові не такі вже й провінціали, може, чимось допоможемо?

Буквально другого ж дня я читав свою комедію на загальних зборах харків'ян. Зі мною на те читання прийшли постановник комедії Володимир Оглоблін, провідні артисти. Побоюючись, що харківські драматурги, може, невдоволені тим, що шевченківці ставлять «варяга» з Києва і розкритикують «Не називаючи прізвищ», вони готові були грудьми стати на мій захист.

Побоювання були даремні, захищатися не довелося. Більш того. Дізнавшись, що я сиджу у Харкові «безгрішний», харківські друзі організували через Літфонд допомогу, щоб я міг прожити до прем'єри. А після прем'єри позичили мені грошей і на вечерю для артистів.

Читаючи численні статті й розвідки про земляка, я радію і водночас сердитий на критиків та біографів: вони так всебічно висвітлили життєвий і творчий шлях Панча, що для мене майже нічого не лишили.

Серджуся і сам на себе: чому я не такий організований, як мій земляк? Чому не зберіг усіх його листів, сповнених завжди цікавими думками, людяно сердечних? Одного такого листа я дістав від нього зі Львова, коли він, перебуваючи

там, дуже занедужав. Той лист запам'ятався мені майже дослівно:

«Усі ми смертні,— писав він,— але народ і наш сливовий край безсмертні. І кривдно: ми так мало про нього написали. І ще кривдно, що наші Валки не мають досі навіть маленького краєзнавчого музею. Хіба не заслужили? Адже Валки — найстаріше з повітових міст на Слобожанщині, адже в 1902 році у Валківському повіті прогриміло грізне селянське повстання проти царату. Та й у часи революції наші земляки не пасли задніх, а на війні і на господарському фронті багато з них показали себе справжніми героями.

Ще у післяшевченківські часи Валки мали своїх поетів — Ковалю, який був аптекарем, і просту селянку Марусю Вольвачівну. У нашому місті відбував солдатську службу Павло Грабовський. А в радянський час наш сливовий край породив незабутніх Гордія Коцюбу, Івана Неходу, Івана Момота, Грицька Коляду; нині живих Анатолія Крашаницю, Віктора Кочевського, Віктора Гамана та й нас з тобою.

Прошу тебе, голубе, дуже прошу: будеш у Валках, обов'язково зайди до голови міськради, ще раз нагадай йому про краєзнавчий музей. І хай у ньому буде бодай невеликий літературний куточок».

Організованості й самодисципліні Петра Йосиповича я просто заздрю. За багато років сусідства з ним вивчив його розпорядок дня, звички. Встає рано, прогуляється по садочку (а частенько бере в руки лопату або граблі), поп'є чайку і сідає за робочий стіл. Щоденно, починаючи з понеділка і кінчаючи неділею.

Десь об одинадцятій листоноша Клава приносить пошту — до десятка газет і журналів. Нашвидкуруч проглядає все, відкладає вбік, що треба прочитати негайно, а що — потім. Листи від читачів і друзів читає одразу і, як правило, одразу й відповідає.

Увечері найстаріший мешканець нашого селища править за чіткий хронометр: вийдеш на вулицю — неодмінно зустрінеш Петра Йосиповича і без годинника знаєш — двадцять перша година! Його приклад почали наслідувати й інші. А оскільки ті інші — теж письменники, то розмова починається так:

— Давайте умовимся, що сьогодні будемо теревенити про що завгодно, тільки не про літературу. Згода?

— Згода!

Об'єктом тих розмов найчастіше буває місяць у небі: якщо молодик, то чи можна повісити на його нижньому ріжку відро з водою; якщо повний, то заплаканий чи на ясну годину? У футбольні та хокейні дні місяцеві дається перепочинок, об'єктом розмови стають Пеле, Мунтян, ще хтось.

Та місяця й футболу вистачає тільки на сім-десять хвилин. Хтось, за асоціацією чи й без неї, раптом круто повертає в бік літератури. Часом Петро Йосипович спиняє порушника конвенції, а здебільшого й сам забуває про неї. Література стала повітрям, без якого вже не може жити письменник.

З великою приємністю згадую одне з першотравневих привітань мого сусіда, яке закінчувалося закликом:

— Вйо, земляче! Вперед!

З приємністю відповідаю:

— Вішта вйо, Петре Йосиповичу!

ЖОРЖІ АМАДУ

Саму лиш правду хочу розповісти я —
Її мені досвід життя підказав...

Цим епіграфом, узятим із сонетів славетного португальського поета Луїса Камоенса, відкриває свій великий роман «Підпілля свободи» сучасний видатний письменник Бразилії Жоржі Амаду. Естафету самої лиш правди він чесно несе і в інших своїх творах.

Як пристрасний борець за мир між народами, Жоржі Амаду удостоєний Ленінської премії...

Познайомився я з ним на початку 1955 року за таких обставин. Одного пізнього ранку до мене зайшов сусіда по під'їзду Олексій Полторацький, він тоді працював у Товаристві дружби й зв'язку із зарубіжними країнами.

— Бачиш, яка на вулиці хурделиця, світу білого не видно, — каже він і інтригуюче додає: — І уяви собі, що десь у снігах застряв чумака, що пробирається з Москви аж у Ріо-де-Жанейро.

Виглядаю у вікно, бачу, що навіть на Хрещатику автобуси й тролейбуси повзають, долаючи снігові замети. Проймаюся щирим співчуттям до «чумака». Але хто він?

— Ідьмо в аеропорт, познайомимося. Дуже цікавий чоловіча, письменник гарний, а от застряв у Києві і, певно, препогано почуває себе на чужині. Давай доведемо, що Україна — не така вже й чужа для нього.

У кого б після такого не заграла патріотична струнка? Швидко збираємося, ідемо в Жуляни. Заокеанського «чумака» знаходимо в кімнаті для інтуристів, сидів він біля вікна, очікуючи погоду не з моря, як кажуть, а з Бухареста, який через хуртовину не приймав літаків.

Жоржі Амаду йшов тоді сорок третій; невисокий на зріст і засмаглий — скидався на цигана, а вусиками — на нашого парубка колишніх часів. Подорожував він із дружиною, яка назвалася Зелією. Спершу ми прийняли її за працівницю аеропорту: ну чисто тобі українка.

Доки Полторацький перемовлявся з гостем, якою мовою їм порозумітися, я вже розмовляв із Зелією, і досить успішно. Виявилося, що вона — словачка, мала близькі стосунки з українцями в Чехословаччині, добре мене розуміла, а я її.

Тим часом вечоріло, Бухарест закрився і надовго: до дванадцятої години наступного дня. Наші гості дуже неохоче їхали в місто, почувалося, що їм настобісіла готельна самотність. Уявивши себе на їхньому місці, я запросив їх до себе на чашку кави.

І так сталося, що та «кава» тривала і другого дня, і третього, бо Бухарест не приймав літаків. Отже, ми добре познайомилися. Розмовляли про все на світі, мабуть, не було такої теми, якої б ми не зачепили.

Розповідаючи про гостей моєї хати, я зокрема назвав ім'я Назима Хікмета, який був у мене влітку. Гості одразу зацікавилися, в їхніх очах спалахнули жваві вогники: яка то чудова людина, який сердечний друг! Ще позавчора у Москві вони отак само сиділи з ним за чашкою кави і мріяли...

Про віщо?

Чорні вії над такими ж чорними очима Жоржі на якусь мить опускаються, він одразу похмарнів, про щось напружено думав. Тим часом Зелія сумно переповідала мені і моїй дружині ту його думу...

1937 рік. Турецький профашистський уряд засуджує Назима Хікмета до 28-річного тюремного ув'язнення. У 1950 році під тиском прогресивної громадськості всього світу поет-комуніст був звільнений і оселився в Москві, знайшовши тут нову Батьківщину. А його дружина і малий синок залишилися в Туреччині.

Як вирвати їх з пазурів злої долі?

Про це думали-гадали Жоржі й Назим у Москві, про це ж тривала мова і в моїй хаті. Який зробити хитромудрий хід, аби турецькі правителі змилювалися.

— Зробимо хід конем! Як у шахах,— спало на думку Зелії, від чого вона аж повеселіла.— Адже шаховий кінь ходить навіть через голови королів.

— Хто ж той «кінь»? — зацікавився Жоржі.

— Дружина президента Бразилії.

З президентшею Бразилії, коли вона була ще дівчиною, Амаду вчився у гімназії і навіть дружив. Зустрічався з нею і потім. Чому б не звернутися до неї тепер? Хай закине слово перед президентом, аби він надав дружині й синові Хікета політичний притулок.

— А з Бразилії — у Москву! — щиро захоплювалася Зелія.

На це Жоржі безнадійно махнув рукою, похмуро мовив:

— Королі, хоча й звуться вони у Туреччині та Бразилії президентами, так і подохнуть королями...

Ходив чи не ходив Жоржі Амаду до президентші, не знаю. Відомо лише те, що чудовий турецький поет Назим Хікмет так і помер, не побачившись із дружиною та сином.

* * *

Другого дня Зелія прийшла до мене на чашку кави у вишиваній українській блузці. Ми з дружиною почали звати її Оксаною, проти чого вона не заперечувала, навпаки, воліла, аби ми називали її тільки так.

— Оксана! Чудово! — щebetала Зелія і, показавши на Жоржі, поцікавилася: — А як його звати по-вашому?

— Юрій. Юрко.

— Чудово... І Україна звучить чудово, і Київ! Ми оце вже вдруге в Києві... — Вона раптом звертається до чоловіка, запитує: — Чуеш, Юрку, чи розповісти зараз про наше перше перебування в Києві?

Юрко-Жоржі, попихкуючи маленькою люлечкою, усміхається, і Оксана-Зелія розповіла таке:

— Було це сім років тому. Отак саме ми поверталися з Москви на батьківщину і отак саме застрягли в Києві через негоду. Сиділи в готелі і страшенно нудьгували. До того ж нам незабаром захотілося їсти.

Минали година за годиною, голод почав допікати. А хто нагодує? Вилітаючи з Москви, ми гадали обідати уже в Бухаресті, отже, поміняли карбованці на румунські леї. Зійшла я вниз, до вестибюля, бачу над дверима: «Хід ро ресторану». Звідти чулася весела музика, у носі залоскотало їстівними пахощами.

Зайти хіба і попросити бодай окраєць хліба? Але ота клята сором'язливість! Ще подумують, що жебрачка.

Повертаюся в номер, бачу: лежить мій Жоржі на канані животом униз, каже:

— Зігріваю черево, може, не так їсти проситиме.

Враз згадую: у Москві я розміняла карбованця на мідяки, по копійці й дві, щоб обдаровувати у Бразилії цими сувенірами дітлахів. Та ще в наших кишенях назбирала копійок шістдесят.

— Ура! — гукаю до Жоржі і біжу на вулицю в гастроном.

Йшла вже четверта зима по війні, продуктів у ваших гастрономах було вдосталь, на прилавках красувалися різні ковбаси, шинка, сосиски. Розглядаю таблички з цінами: 4 крб., 3 крб., 2 крб. За сто грамів.

Ой, що ж я куплю на свої копійки? Підраховую, і виходить, що вистачить на п'ятдесят грамів сосисок і на двісті грамів хліба.

Іду до каси, висипаю на тарілочку свої гроші. Касирка підозріло поглядає на мене, здивовано чи невдоволено довго лічить мої копійки. Тим часом за мною набирається черга покупців, почуваю, що вони також здивовані чи невдоволені.

Одержавши нарешті чек, простую до прилавка, стаю в чергу, невелику, чоловік з п'яти-шести. Продавець — жіночка — також підозріло-невдоволено дивиться на мене, щось запитує, а я від сорому і дар мови втратила, тямлю пальцями на сосиски.

— Вона, певно, глухоніма, — догадується хтось із черги.

— А я тут при чому? — виправдується продавець. — Ось самі погляньте, скільки вона заплатила...

Бачу, черга біля прилавка зростає, чуються невдоволені голоси. Від сорому я хотіла вже тікати, забелькотівши щось по-португальському чи словацькому. Мене наздогнала якась жіночка, ласкаво запитала по-німецькому:

— Ви іноземка, так?

Німецьку мову я знаю через п'яте-десяте, проте зрозуміла, відповіла: «Я, я». На цьому німецьких слів мені забракло, і я заговорила з тією милою жіночкою точнісінько, як оце з вами, — по словацько-українському.

Наслідки тієї розмови були пречудові.

Мила жінка щось шепнула своєму чоловікові, а той — ще комусь; черга раптом повеселішала, загомонила. Через якихось п'ять хвилин у моїх руках була нитяна сумочка, напхана сосисками, ковбасою й булочками. А на додачу хтось сунув у ту сумочку ще й баночку гірчиці.

— Вечеряйте зі своїм чоловіком на добре здоров'ячко! — побажали нам ті славні кияни.

Продовжив оповідання про славних киян Жоржі:

— Повернувшись тоді до Бразилії, ми з Оксаною-Зелією їздили по робітничих клубах з розповідями-лекціями про Радянський Союз. Першим, звісно, виступав я і говорив довго, бо земляки дуже уважно і захоплено слухали.

А Зелія говорила дуже коротко.

І вгадайте, хто з нас мав більший успіх? Гадаєте, що я — відомий романіст? Ні. Наші земляки влаштовували Зелії справжні овації і саме за оповідання про випадок у київсько-му гастрономі.

Оксана-Зелія чемно вклонялася і сором'язливо відповідала:

— Дозвольте ваші овації, дорогі співвітчизники, сприймати як вияв вашої щирої любові до радянських людей, до славних, добрих киян!

АНДРІЙ МАЛИШКО

Вийся, листя зелене,
Був товариш у мене...

Був — і не стало.

Не зустріне на мості,
Не загляне він у гості...

Ні, заглядає і часто, але тільки у чарах-снах. Ось і зовсім недавно. Було ніби на старий Новий рік, коли я іменинник. Завітав він до моєї оселі разом із Іваном Козловським, ще від порога сійнули на мене зерном-пашницею, заспівали:

Застеляйте столи, та дубовії,
Радуйся!
Ой радуйся, земле,
Що Василь народився...

Любив Андрій пісню, як сестру найріднішу. І пісня братала його з усіма, хто мав пісенну душу. Якщо я назву тільки Івана Козловського, Максима Рильського, братів Майбородів, Сергія Козака, то ображу цим дуже багатьох, у тому числі і моїх земляків із Минківки. Кілька років підряд, коли я навідувався в рідне село, мої родичі й сусіди запитували:

— А чому не приїхав Малишко? З ним так легко співаєть-ся.

Легко співалося, легко й приємно з ним їздилося. На могилу Тараса Шевченка, куди ми паломничали майже шоліта, на Тернопільщину, де його обирали депутатом до Верховної Ради, в його рідний Обухів, у мою Минківку.

Пригадується, Полтавським шляхом ми з Андрієм уперше їхали на початку війни. Був тоді шлях курним, подекуди навіть не грейдерним, мало різнився від того, яким ходили ще половці. Тепер він слався під колеса нашої «Волги» рівним асфальтованим рушником, а стрункі молоді тополі обабіч ніби віддавали нам честь.

Це радувало нас, настроювало на хороші патріотичні думки й розмови: як казково швидко багатіє й красивішає наша Батьківщина! І нам хотілося співати, уславляти діла рук людських.

По дорозі, над красунею Сулою, показалося старовинне і водночас мовби недавно народжене гарне місто. При в'їзді — гарна табличка з написом: «Лубни».

Андрієве обличчя враз хмарніє.

— А чому не Лубні? Адже так звалося це місто споконвіку, і в пісні співається:

Од Києва до Лубень
Насіяла конопель...

Асоціаційно згадалася узаконена чомусь назва й міста Ромни. Адже ще з часів Київської Русі цей населений пункт при впадінні в Сулу річки Ромен також звався Ромен.

Од Києва до Хорол
Черевички попорола...

Проїжджаючи поблизу цього міста, пильно придивляємося до таблички. Бачимо — «Хорол».

— Дивно,— сміється Андрій.— І досі ніхто не догадався перехрестити його по-латинському на Хорал або по-грецькому на Хорос...

Наближаємося до Псла. Правий його берег гористий, порослий лісом. Неподалік від річки — кам'яна скеля, й з-під неї б'є невелике джерело. Щоразу, їдучи в Минківку, я неодмінно спиняюся тут відпочити в тіняві дерев, напитися джерельної води.

Місцина буквально прикувала Андрія. Благоговійно ставши на одне коліно, він набрав у пригорщі прохолодної, чистої як сльоза води, з насолодою пив. Бо та вода

...несла гарячі сили дуба,
І сік землі, і солодоці трави

І ми пили того чудного соку
Снагу джерельну, а не каламуть,
І виростили, й виростили нівроку
Такі, що не схитнути, не зігнути!

Іхали не поспішаючи. Був погідний весняний день, і все навколо радувало. Андрій, настроєний уже не критично, а лірично, часом просив шофера, щоб спинився. Милуючись зелен-полями, він згадав пушкінську «Полтаву», почав читати:

Богат и славен Кочубей,
Его поля необозримы...

Побачивши край шляху трактори, згадав Тичину:

Дим-димок од машин,
Мов дівочі літа...

Незчулися, коли й Полтава показалася.

Вечоріло, треба було десь заночувати.

— Тільки не в готелі! — категорично заперечив Андрій.— Це твої, Василю, рідні місця, вези нас на ясні зорі, на живо-дайні джерела.

Спиняємося в селі Куликівка над тихою річкою Коломак у мого друга юнацьких літ Тодося Цибулька. Думалося: переночуємо, другого дня побуваємо в полтавських музеях і покотимо далі. Але де там!

— Хочу цей день пробути не з музейними, а з живими полтавцями! — знову категорично заявив Андрій.

Йому припали до внодоби і гарне село, і такі привітні люди, а в мого друга він буквально закохався. Як заслужений агроном республіки Цибулько свого часу був висунутий на високі посади в Полтаві, але він потягся до землі, став головою колгоспу.

— Академік і поет колгоспної справи! — казав потім Андрій, часто згадуючи мого друга.— Начитаний, умілий, а до цього — ще й співак добрий.

У Минківці ми пробули кілька днів. На зустрічі в сільській школі мої юні земляки привітали дорогого гостя його ж «Рушничком», захоплено читали його поезії, просили написати бодай один вірш про Минківку.

— Одного вірша про Минківку мало, вона заслуговує на повість,— відповів мій друг і, обнявши мене, додав:— Таку повість уже пише ваш Василь Петрович...

* * *

Був товариш у мене...

У Кончі-Озерній, поблизу Києва, ми жили з ним через кілька хат. Коли увечері в його вікні спалахував вогник, я уявно бачив: Андрій, сидячи за столом, читає книжку або дивиться якусь передачу по телевізору.

Часто дзвонив мені:

— Що поробляєш?.. Тоді заходь, зараз має бути концерт.

Коли його вікно було темне, я знав: Андрій сидить нагорі у своєму кабінеті, вікна якого виходили на придніпровські луги та озера, і священнодіє за письмовим столом.

Закінчивши якийсь цикл, дзвонив:

— Дуже зайнятий?.. То тоді заходь, або я до тебе прийду, прочитаємо.

Не заходить тепер, не радує своїми дзвінками, повнокровними, як перли, віршами... Може, не треба цього писати? Навіщо ятрити душу?

Але ж душа вимагає, душі так легше...

Де ж те листя зелене,

Де ж товариш той у мене?..

Тільки птиця проквіляє на могилі в ковчезі.

Андрію, соколе мій ясний!

Давай умовимося, що ми зараз перебуваємо лише в різних стадіях матерії. А матерія вічна.

Приходь до мене бодай уві сні!

ЯРИНА ЧЕРКАС

A decorative flourish consisting of a horizontal line with a downward-pointing triangle in the center.

Повість

Розділ перший

ВІДХОДИВ В ІСТОРІЮ ТИСЯЧА ДЕВ'ЯТСОТ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ

Гарні Дубовичі навесні і влітку, гарні і взимку, коли одягнуться в пишні інеєві шати. А восени — хоч не показуйся на вулицю... Йшла Ярина на закріплений за нею сільський куток і раз у раз мусила перелазити через тини, бо вузькі вулички захрясли в болоті.

Назустріч дівчині брів тихий задуманий вечір, обгортаючи хати і садки біля них темним серпанком. Десь далеко спереду заблимав одинокий вогник, наче вказуючи путь. Але Ярина, й заплющившись, знає дорогу: виходжена й виміряна. Тож майже щоденно вона ходить на цей клятий куток, а селяни не везуть хліба державі, а секретар комсомольського осередку звиває її опортуністкою.

— Опортуністка! Ще побачимо, хто з нас опортуніст!..

Проте, коли прийшла на куток, бойовий запал її відразу зник. У просторій хаті, де завжди відбувалися куткові збори, сиротливо блимала на столі гасова лампа і сидів, уткнувшись очима в газету, сам-самісінький молодий селянин.

Привіталася з ним неприязно: газету читає, усю політику знає, а на зборах буде сидіти мовчки, наче німий.

— То оце й усі, Єгоре?

— Як бачиш, Ярино Васи́лівно...

Розміри хати, широке подвір'я з добрими будівлями свідчили про те, що тут живе принаймні міцний середняк. Насправді ж мешкав тут незаможник Йон Сорочотяга, якому цю хату дали ще за часів революції.

Більша половина хати правила за куткову збірню, а Йон жив у хатині через сіни. Коли Ярина зайшла до нього, він з родиною вечеряв. Дівчина була тут не вперше, і щоразу її очі мимохіть самі підраховували дітей: четверо, з яких найстаршому було років дев'ять, їли за столом, одне сиділо на лежанці, а шосте було в хазяйки на руках.

Скільки було років Йонові — важко відгадати. Чорна, кучерява борода показувала на сорок, а великі карі очі світилися з-під рівних чорних брів зовсім по-хлоп'ячому.

На привітання Йон відповів запитанням:

— Знову сама?

— Сама, та ви, та ми з вами. Та ще Петро прийде.

На це Йон насуплено буркнув:

— А, що той Петро! Сюди пушку тягни. Зарядив би і гахнув, щоб увесь куток перевертом пішов!..

Йонова мова завжди дратувала дівчину.

— При чому тут пушка, Йоне?

— А при тому, що куркульню інакше не дошкулиш!..

Незабаром почали збиратися селяни. Сходилися повільно і довго. Заходили до хати, наче поборюючи опір повітря в дверях. А багато хто і до хати не заходив — курили в сінях і на подвір'ї. Курили довго, смакуючи.

Петро запізнився, довго порався на господарстві. Його хазяїн — Савченко, прийшовши раніше, зустрів свого наймита підкреслено-лагідною посмішкою і трохи посунувся на лаві, даючи йому місце поряд. Петро удав, що цього не помітив, пройшов далі і сів біля Ярини.

Ще прийшов Антось, Яринин сусіда, якого вона напередодні до комсомолу агітувала. Може, надумав? Хоч на одного, та збільшиться кутковий актив!

Коли курці зайшли до хати, Ярина розпочала. В який це раз вона провадила тут збори? Здавалося дівчині, що її промови усі знають напам'ять. Щоразу намагалася говорити по-новому, щоб було переконливіше, ясніше.

— У робочих центрах стоять довгі черги за хлібом... А хліб застряв на селі... Треба цей хліб продати державі!

І щоразу з нею погоджувалися, підтакували: правильно! Робочі теж їсти хочуть. Але коли доходило до голосування, більшість утримувалася.

— Немає хліба... Самим не вистачить. Іди по коморах і перевіряй...

Не допоміг і Петро, на якого найдужче надіялася. Говорив він тихо, невміло, і його багато хто навіть не слухав. Тільки Савченко після промови свого наймита звівся і голосно заявив:

— З мене там належить тридцять, даю ще п'ять пудів...

Антось за весь вечір хоч би словом обізвався. Сидів, втупившись світлими, наївними очима в Ярину, наче вперше її бачив. Єгор увесь вечір читав газету...

Дівчина проголосувала вдруге і втретє: проте це не допомогло. І хоч Йон пропонував сидіти до ранку, доки збори усвідомлять справу, Ярина мусила закрити збори...

Було за північ. А секретар наказав їй прийти о дванадцятій годині до сільради зі звітом. І не якимсь там, а з ухваленою на зборах розкладкою: скільки хто продає хліба.

Що ж вона доповідь?..

Секретар бюро комсомольського осередку Борис Рогіз — він же єдиний партієць у селі, голова кооперації і завідувач хати-читальні — ждав на Ярину, читаючи якусь книжку. Другий член бюро Мишко Коваль лежав на лаві і хропів на всю сільраду. Третім членом бюро була Ярина.

Засідання тривало буквально кілька хвилин. Вислухавши Яринин звіт, Борис наказав Мишкові:

— Пиши!

Початок протоколу був уже написаний, і Мишко продовжував під Борисову диктовку:

«Незважаючи на неодноразові попередження бюро і зокрема секретаря осередку тов. Рогоза, член бюро Дубовичанського комсомольського осередку Черкас Ярина злочинно ігнорувала постанови бюро, а значить, і настанови партії в справі хлібозаготівель. А тому бюро ухвалює:

Зважаючи на вищенаведене, оголосити Черкас Ярині сувору догану і попередити, що коли вона протягом сорока восьми годин не доб'ється рішучого зламу на своєму кутку і не виконає плану хлібозаготівель на сто відсотків, буде поставлене питання про вивід її з бюро осередку».

* * *

Прокинулась Ярина вранці з важкою головою: не доспала, бо пізно прийшла, і довго не могла заснути — боляче вразила постанова бюро. А ще батько довго сварився, нахвалявся замкнути в хаті, щоб не бігала по комсомолах, а бралася за розум.

Аж зраділа, помітивши, що старого немає в хаті.

— Де тато, мамо?

Мати поралася коло печі. Відповіла неприязно, що пішов до кума Бабака вкривати хлів.

Звичним рухом дівчина потяглася до лави, де завжди клала на ніч свій одяг, але ні спідниці, ні майки не було на місці; не стояли й чоботи під ліжком, не висіло пальто на вішалці.

— Мамо, де моя одежа?

Мати не озвалася, ніби й не чула. Лише на повторне запитання буркнула:

— Заховав батько...

— Навіщо?

— А ти ніби не знаєш...

Ярина догадувалася: знову хтось з «хазяїнів» скаржився на неї, а може, й стращав. А батько який — м'який і змалку покірний, звик усе життя кланятися «добрим» людям: то позичте мішок жита до нового, то коняки обораються...

Кинулася дівчина до скрині — замкнена.

— І ключ, мабуть, забрали з собою?..

Було це не вперше. Але коли раніше дівчина мовчки корилося, то тепер чекати було ніколи. Не довго міркуючи, вона одяглася в материну спідницю і босоніж вихопилася в сїни, а далі, по драбині — на горище.

За нею поспішила й мати:

— Чого тебе туди понесло?

Дочка мовчки нишпорилла руками попід стріхою — ще влітку вона закинула сюди старі, подерті черевики: у калошах у них можна буде переходити день. Один знайшла одразу, а другий — десь запропастився. За лежнем великою купою лежала полова. Може, під нею?

Тим часом на горище вилізла й мати, збентежено спиняла дочку, щоб не розкидала полову.

— Чого ти шукаєш, питаю?

Раптом Ярина спинилася:

— А що це за мішки, мамо? В полові?

— Мішки, які мішки!? — ще дужче збентежилася мати.

— Та ось, із зерном. Чого вони тут опинилися? Чого не в комірчині?

Мати не знала, як і відповісти. Врешті сказала сердито:

— А щоб не прийшли такі, як ти, і не знайшли. От батько й заховав...

Дівчині стало ще прикріше за батьків: кого вони слухаються? Чого їм ховатися зі своїми мішечками? Хто до них, до бідняків, загляне?..

Знайшовши другий черевик, Ярина хутко злізла з горища, взулася, накинула на плечі материну свиту, відломилла шмат хліба на столі, і, доки мати огледілася, дівчина вже вихопилася на подвір'я.

За якийсь час була на своєму кутку.

— Ну, Йоне, що робити будемо?

Йон саме плів мотузок, сидячи біля печі, куди пускав дим з товстої, як палець, цигарки, щоб діти не чхали. Відповідь, не відриваючи очей від мотузка:

— А от наплету мотузків і солом'яники буду в'язати. Вікна затуляти взимку.

Ярина була сіла на стілець і враз звелася. Закрокувала по хаті, кульгаючи на ліву ногу, бо зашкарублий черевик муляв. У материній світлі та чорній хустці вона здавалася набагато старшою, поважнішою.

— Не жартуйте, Йоне!

— Що, може, догану вліпили? — спитав він. — Розумні дуже. Нехай спробує Борис сам тут розкачати. А командувати і дурень зможе.

— Не в командуванні діло.

— А в чому ж?

— А в тому, що ми справді не вміємо робити, не виходить у нас. Ви от усе хвалитеся, як колись у революцію воювали та куркульню патрали. А чому ви тепер такі смирні? Ви ж член сільради! А голос ваш на кутку щось значить?

— Так, як і твій... — буркнув Йон. — Я хоч безпартійний, а ти...

Ярина сіла до столу і в сотий раз проглянула розкладку.

— Якийсь заклятий куток! На інших кутках почувашся, що є незаможники, середняки, куркулі, а тут... Ви скажіть, як розбити оцю мовчазність? Що зробити, щоб повезли хліб? Адже хліб для держави зараз — все!

Йон теж підсів до столу, взяв у руки розкладку. Прощидив крізь зуби, зціпивши кулаки:

— Якби моя сила! Завтра був би хліб!

Ярина не вперше чула це від нього. Йон все робив би з гвинтівкою в руках: пішов по дворах — і вези!

— А нам треба, Йоне, щоб збори ухвалили розкладку, щоб селяни добровільно продали державі хліб...

Не чекаючи вечора, Ярина послала виконавця скликати збори. Знову довго сходилися, знову доводилося цілу годину закликати курців до хати, знову з нею погоджувалися і знову, коли дійшло до голосування, більшість утрималася...

Додому прийшла Ярина пізно ввечері. Була стомлена, голодна й пригнічена. Як була, не роздягаючись, упала на ліжко, уткнулась головою в подушку: чекала батькового прощухана.

Батько саме вечеряв і мовчав. Мовчала й мати, ходячи по хаті навшпиньках, крадькома позираючи в доччину сторону. Вона передчувала бурю, бо батько, довідавшись, де дочка, вніс до хати батіг.

Повечерявши, старий звівся з-за столу і, ставши посеред хати, звернувся суворо до дочки:

— То ти ще довго не слухатимешся батька? Ярино!

Дівчина не обізвалася й навіть не рухнулася. Нехай сваять, нехай...

— Чого ж мовчиш? Кажі мені: чи довго ще будуть люди штрикати тобою мені в очі?

— Які люди? — вирвалося у дівчини, хоч і не хотіла спечечатися з батьком.— Куркулі, а не люди! А ви їм потураєте.

Батько стиснув кулаки, ступив крок уперед.

— То ти така! То ти ще батька будеш учити?

— Я не вчу, я...— Не докінчила фрази, зіщулилася від різкого болю. По ній уже заходив батіг.

Бив батько і приказував:

— Будеш слухатися? Будеш, питаю?..

Як заніміла, тільки здригалася від ударів, втягнувши голову в плечі. Украй розлючений батько врешті шарпнув її за плече, і дівчина опинилася на долівці. Лише тепер вона очутилась, рвучко звелася на ноги і враз, вихопивши з батькових рук батіг, поламала пужално на цурпалки.

— Не смійте знущатися, тату!

Мати, як мати, плакала, поривалась захищати непокірну дочку, але знала, що тоді старий весь гнів перенесе на неї. Коли ж побачила, що той кинувся до рогачів у куток, не стрималася, і перший удар чаплією прийняла на себе...

Була ніч.

Ходила Ярина по вулиці і не знала, де приткнутися. Село вже спало, тільки в одній хаті світилося, звідти чулися співи, рипіння гармонії.

— Хіба в тітки Пріськи переночувати?

Коли вона з'явилася на порозі Прісьчиної хати, усі, хто був там, немов щось проковтнули і воно застряло в горлі. Якусь мить зиркали здивовані то на Ярину, то одне на одного. У гармоніста Євгена Бутенка аж гармошка поповзла з рук і, розтягаючись, видавила дикий верескливий акорд.

— Ярина прийшла на вечорниці! Ярина на вечорницях!..

А найдужче був вражений Антось. Тож ніколи дівчина носа не потикала на гулянки, а це раптом на вечорниці прийшла! З радості парубок ударив шапкою об землю, гукнув до гармоніста:

— Ану грай, Женько!

— Якої? — спитав Євген, підморгнувши Антосеві маленькими сіро-зеленкуватими очима.

— Смали козачка! Ярино, давай! — І парубок одразу ж пустився навприсядки, молодцювато виробляючи погами зако-вирісті кренделі.

Усі знали, що Ярина на танцях мало кому поступиться, і тому чекали неабиякого видовища. Але дівчина не підтримала Антося. Вона відкликала хазяйку й пішла з нею в сіни.

— Що з тобою, Яринко? — затурбувалася жінка. — Закуталася. Хвора, чи що?..

— Еге ж, хвора... — відмахнулася дівчина. — Пустите переночувати в хатині?

Тітка, бачачи, що з племінницею щось негаразд, поспішила вкласти її в хатині спати.

* * *

Перше, що почув уповноважений райпарткому Сава Петрович Прус, приїхавши до Дубовичів, це — про Ярину. І що з комсомолу виписалася, і що на вечорниці ходить, з хлопцями ночує, а до сільради і носа не показує.

Прус сам дубовичанин: до роботи в районі був у Дубовичах головою сільради, головою комнезаму, а ще раніше — головою ревкому. Ярину він знав змалку, ще піонеркою, а потім комсомолкою. Знав як здібну дівчину, яку сам посилав до Києва на культосвітні курси. Повернулася звідти начитаною, ще бідовішою.

Сава Петрович одразу ж пішов до Ярини додому, але її не було. Стара Черкасиха за сльозами і, боячись старого, словом не обмовилася, а старий Черкас лаявся:

— Я вже не батько. Вона тепер ваша, комуністична. Не мені знати, де вона і що з нею...

Жила Ярина в бабусі по матері на другому кінці села. Коли Прус зайшов до хати, дівчина лежала на лежанці. Побачивши гостя, вона враз накрилася рядом, світила тільки очима.

— Не ховайся, знаю, Ярино.

— Що знаєте, Саво Петровичу?

— Як синячки? Та не ховай, показуй.

Соромливо показала гулю на лобі, око підсинене. Спуклими губами ніби виправдувалася:

— Це нічого, Саво Петровичу, пройде, і вже проходить. Соромно тільки на люди показуватися...

Дівчині дужче боліла образа, заподіяна Борисом, але тепер і вона забулася: була рада приїздові такого дорогого гостя. Цей допоможе, цей розкачає: хліб піде!

Не менш задоволений був з приїзду свого старого друга і Йон.

— О, тепер і пушки ніякої не треба! — радо казав він.

Звістка про прибуття Пруса облетіла куток за якісь півгодини. Усі без нагадування вже знали, що будуть збори, почали сходитися. Але виявилось, що до збірні закликали не всіх, з вибором.

Єгор Вештало, бачачи, що виконавець проминув його двір, запитав здивовано-стурбований:

— То не всіх хіба кличуть, Йосипе?

— Не всіх, Єгоре. Товариш Прус сам склав список і сказав, щоб отакі були, а такі — ні...

Куткові збори незаможників та активу зібралися швидко. Ярина сиділа поруч з Савою Петровичем і, здавалося, от-от зацвіте квіткою. Була в синій майці з білим комірцем, просто-волоса. Забула про свою гулю на лобі, про підсинені очі, які від того стали ніби глибшими і серйозно поважними. Але спухла губа зраджувала: здавалося часом, що дівчина сміється.

Раділа Ярина, замилювалася Савою Петровичем, цим уже сивуватим, суворим на вигляд більшовиком. Як він просто все робить! Не говорив довгої промови, а все ясно, все зрозуміло. Усі слухаються, усі погоджуються.

— Ну давайте вашу розкладку...

Швидко проглянув і, обвівши поглядом присутніх, спитав:

— То нікого, виходить, не скривдили? Хоч потроху, а на всіх розклали?..

— Та ні, трьох «помилювали»,— обізвався Петро.— Мене от, та ще Юхима і Йосипа, наймитів.

— Жаль, жаль...— сказав на це уповноважений райпарткому.— Як усім, то всім. Треба було б і тобі, Петре, довести план. Хоч би півпуда— все було б легше твоєму хазяїнові... Скільки на Савченка наклали? Аж тридцять пудів? Ого!..

Лиш тепер зрозуміли незаможники, що кепкує з них Сава Петрович. Усі посміхалися, а він хоч би усом моргнув! Питав уже Йона:

— Як же воно так? Чуєш, Йоне? Добре, що ти не вивіз своїх трьох пудів, а коли б вивіз?..

— Та що ж,— відповів той під загальний регіт,— до рідва б якось дотяг, а тоді б до Санжара пішов позичати...

Таких, як Йон, на кутку було чимало, і всім їм був доведений план. Хоч по три, по п'ять пудів. Така була настанова від сільради.

Другого дня Сава Петрович поїхав у сусіднє село, а Ярина подалася на свій куток закінчувати справу. Заходила до збірні збуджена, радісна:

— Добривечір, з тим днем, що сьогодні!

У збірні було повно. Роздягшись, дівчина сіла до столу, окинула оком присутніх:

— Ну, то почнемо, товариші?

Говорила впевнено, а часом і з жартами. Силу в собі почувала: вона не самотня, з нею неможлики, з нею кутковий актив! Коли б у збірні стояв такий апарат, який записує хвилі настроїв, він зафіксував би на початку зборів рівну, горизонтальну, як вода в ставку, лінію, яка потім, коли Ярина заговорила, враз застрибала і полізла вгору.

— Я думаю, товариші, що обмірковувати більше не будемо. Усе ясно. Є пропозиція одразу ж приступити до діла! Згода, товариші?

Запропонуй Ярина таке раніш, кілька днів тому, збори б на це лише посміхнулися байдуже: патякай, мовляв, скільки тобі влізе, а по-нашому буде! Сьогодні ж байдужість та зникла.

— Отже, до діла! Є пропозиція затвердити таку розкладку: Санжар Іван — 250 пудів, Савченко Семен — 200 пудів, Бутенко Сидір — 200 пудів, Бабак Вихтір — 100 пудів, Єгор Вештало — 30 пудів...

— Дозвольте! Товариші! Відкіля, з яких достатків?.. — аж стямився Савченко.

— Товариші!.. — не вірив своїм вухам Бабак.

А Санжар вихопився на середину хати, оглянув збори, здивований і вражений, втупився на Ярину насмішкуватим поглядом:

— Двісті п'ятдесят пудів?.. Та ви що, смієтесь? — повів очима по людях і як зарегоче: — Двісті п'ятдесят?.. Тьху!..

Його підтримало ще кілька чоловіків, яких зачепила розкладка; зареготалися рублено-голосно, але врешті замовкли: неможлики і майже всі середнячки проголосували за нову розкладку.

Роздратований Санжар ступнув крок до Ярини і, важко поклавши долоні на стіл, запитав глухо, з викликом:

— А право таке маєте? Маєте право грабувати й обдирати народ?

Бачачи це, і Савченко звівся; а щуплий, низький Бабак підбіг до столу і навіть кулаком грюкнув:

— Це беззаконня! Ми в Київ, у самісіньку Москву поїдемо скаржитися! Раз держава треує, то всім треба виконувати. Перед державою усі рівні...

Ярина розуміла, що від її відповіді та поведінки залежить успіх справи. Треба бути стійкою. Вона теж звелася на ноги і, не підвищуючи голосу, спокійно відрубала:

— Можете їхати скаржитися хоч і за Москву. І там спитайтеся, чи має право трудящий народ розпоряджатися, як він хоче, чи як бажають куркулі?

— Теж мені «народ», обдирають його,— додав Йон, звертаючись до Санжара.— Та ти й від трьохсот пудів не зігнешся!

Санжар знову поліз до столу, намагаючись щось відповісти, але його попередив Єгор Вештало:

— Почекайте, Іване Мусійовичу! — Попросивши слова в голови, сказав лагідно, розважно: — Тут Вихтір Іванович сказав, що перед державою всі рівні. То неправильно, і Ярина Василівна про це вже говорила. На мене от наклали 30 пудів, і я їх завтра вивезу. І тут таких багато, що можуть стільки ж вивезти, а ми їм урізали...

— Значить, знову на стару розкладку хилиш? — озвалося разом кілька голосів.— Усім потрошку, аби багатіям полегшало...

— Люди добрі! — враз повершив усіх верескливий голос Бабака.— Та де ж того хліба взяти? Сто пудів! Я ж середняк...

Давно вже збірня не бачила такої активності, давно так не кипіли пристрасті. Голові довго довелося дзвонити, поки втихомирив збори.

Відповідати Бабакові взялася Ярина. Цього моменту вона чекала: що ти заспіваєш тепер, голубе?

— Так, кажете, немає хліба?

— Хрест святий, немає! — клявся Бабак.— Можете все хазяйство обшукати, можете хліб переважити: тільки до нового дотягти та на насіння...

— А коли ми в людей пошукаємо вашого хліба? У ваших незаможних кумів та сватів?..

— У яких кумів? — ніби не розумів Бабак.

— Та хоч би в мого батька. На горищі, в полові. Хіба забули, що там поклали п'ятнадцять мішків на схованку?..

Щуплий Бабак зробився враз ще щупліший, втяг голову в плечі, наче його чимсь ударили зверху. І так стояв нерухомо, доки голова оголосив, що збори закриті...

Хазяйський хліб возив на станцію Петро. Повернувшись назад, він довідався, що ввечері мають бути комсомольські збори. Доводилося відпрошуватися в хазяїна. Хоч і не подобалося це Савченкові, але нічого не міг вдіяти — мусив дозволити. Сказав тільки, щоб зарання впорався з худобою.

Зате Савченчиха одверто виявляла своє невдоволення з такого наймита:

— От світ настав, господи!.. Таке, хоч сам запрягайся, а наймит нехай жере та засідає...

Мовчав Петро, звук до щоденної лайки. Роботи такої наказали, що ледве-ледве смерком упорався. Думав вже йти вмиватися, одягтися трохи, коли це вибігла Маруся: ще дров треба врубати. Мусив рубати, а наймичка носила до хати і глузувала з нього:

— Ну що, гарно? А ще мене в комсомол тяг, вихвалявся, що гарно буде...

— Не одразу, Марусю... Довго не їздитимуть!

— Коли вже заїздили. Глянь на себе, як ключка худющий, самі кістки. А, нехай воно згорить таке «гарно»!..

Із зборів повернувся Петро пізно, десь опівночі. Хоч і треба було другого дня рано вставати, але парубкові це хотілося й до хати заходити. Настрій сумний обгорнув, до всього було байдуже. Не хотілося нічого, навіть спати...

Шукав довго ключа під стріхою, а він наче у воду канув. Невже забрала хазяйка до хати? Доводилося стукати, будити хазяїв — нехай лаються, нехай...

— Хто там?..

Аж зітхнув полегшено: відчинила Маруся. Навшпиньках пройшов повз неї до хати, ще обережніше добрався в темряві до лави, де мав лежати його кожух. За ним, гримаючи, як навмисно, дверима, увійшла Маруся, черкнула сірником.

— Лампу засвітити?..— І засміялася: — Та чого ти жахаєшся? Немає старих...

— А де ж?

— На хрестини поїхали в Михайлівку. Там і ночуватимуть.

Подала кожух, подушку, лягла на ліжко, де завжди спала стара. Стелився Петро, а очі мимохить — на Марусю. Подобалася дівчина, манила до себе.

Ліг. Тверда лава муляла в боки. Раніше цього ніби не помічав, бо хіба наймит — людина? Де скажуть спати хазяї — там і лягай. А зараз... Глянув на Марусю, яка розляглася на хазяйській постелі, як пані, сказав:

— Може, пустиш і мене на пуховики?

— Дивись, щоб ребра не заболіли! — відповіла грайливо Маруся.

— А то що?

— Побачиш...

Петро схопився з лави і вмить опинився рядом з Марусею. Дівчина інстинктивно згорнулася в клубочок, та враз розпрвилась, як пружина, ногами вперлася в стіну, а руками відштовхнула парубка, і він опинився на долівці... Одрозу не знав: розсердиться на неї чи... А вона враз залилася сміхом, і так заразливо, що й йому заманулося сміятися.

Сів коло неї — не проганяла. Взяв за руку.

— І гарна ж ти, Марусю!

— Гарна, та не твоя.

— А чия ж?

— Мамина...

От і поговори з нею. В який раз пробував позалицятися до неї, але вона неприступна. Отаке бідне, нещасне, а — зась! Може, це тому, що й він бідний, нещасний? Ні, не раз помічав, що вона й до багатих парубків така ж. І через це дівчина ще дужче подобалася йому.

Надворі співали півні. Маруся занепокоїлася:

— Тікай, гаси світло!

— А то що?

— Завтра рано вставати. Тікай...

Хоч-не-хоч, мусив іти на свою лаву.

* * *

Хлопці різалися в карти, дівчата вишивали, а Антось пристановища собі не знаходив, з нудьги на стіну б поліз.

— Не вечорниці, а похорон...

Парубок врешті присусідився до Христі, знічев'я штовхав її ліктем. Дівчина ніби не помічала його, шила собі, а враз, розмахнувшись, ляснула його долонею по потилиці. Антось вилаявся, підсів до хлопців.

— Отак краще! — почув услід.— Хто кислиці поїв, а кого оскома напала...

— Яка оскома, що ти мелеш?

— Не яка... У комсомолі засідає, а ти тут огинаєшся.

Дівчата зареготалися, а Христя зненацька заспівала:

Ой, я нещасний, що маю діяти,
Полюбив Ярину, а не могу взяти...

Антось люто кинувся на дівчину з кулаками, але якась ззаду так штовхнула, що він одлетів аж до печі. Хотів був кинутися знову, та знав, що не піддадуться, а ще якась може і голкою штрикнути. Лайнувся лише смачно і під загальний регіт пішов із хати.

На вулиці його наздогнав Євген, на ходу одягаючи пальто.

— Почекай! Може, до мене підемо?

Антосеві хотілося послати і Євгена к чорту, але ж товариш вірний. Запитав:

— А ковтнути щось є?

— Питаєш...

За якусь годину друзі встигли вже добре випити, особливо Антось — бо з горя, з нудьги. А Євген знай наливає та поштує.

— Страждаєш, парубче? Бачу...

— Що бачиш? Ні чорта ти не бачиш, Женько! Та чого ти регочеш?

— Бо весело, бо Ярина й справді того... дівка перший сорт!

— Ну, а я чим їй не пара? Ну, глянь! — Антось звівся на ноги і постукав кулаком у груди. — Як дзвін, а сам як явір, нехай пошукає такого.

Йому вже язик заплітався, а в очах замість Євгенового обличчя поплив великий червоний місяць. Аж зареготався.

— Чого ти? — Євген сховав пляшку під стіл: годі дурневі, бо й додому не долізе. Налив кухоль холодного грушевого квасу, підніс Антосеві: — Випий. І не кричи, старих у тій хаті побудиш. Сиди, слухай...

Та Антосеві не сиділося, поривався на вулицю: може, таки зустріне Ярину? Обняв друга незграбним п'яним рухом, ліз прощатися. Євген плюнув спересердя, силоміць посадив хлопця напроти себе.

— Ти слухатимеш? Діло є, дурило!

Антосеві здалося, що Євген хоче говорити про щось таємне, озирнувся на двері. Але Євген заспокоїв, що турбуватися нема чого, що справа йдеться про звичайнісіньке одруження.

— То так би й казав, от красота! З ким же то, з тією городською?

Євген крутнув заперечливо головою, плюнув зневажливо. Іншу має на приміті. Молоденька, шістнадцять минуло, вродлива, справжня красуня.

— Хто ж така? Я її знаю чи, може, звідкись здалека?

— Угадай. Наша сільська...

Євген навмисне інтригував друга: нехай поламає голову, хай йому покортить. І признався лише згодом, бо Антось стріляв зовсім не в ті точки.

— Маруська?! — аж вигукнув Антось, бо це було для нього як грім серед зими. Він довго і незрозуміло дивився на Євгена, потім покрутив пальцем біля лоба.— Чи ти не того?.. Не звихнувся часом? Таку задрипанку, наймичку?..

Євген довго реготався з п'яного товариша. Чудак! Гарбуз на плечах замість голови. А нехай розкине розумом і поміркуює: погана дівчина? Та одягни її як слід, то всіх за пояс заткне на селі. Чи так?

Антось мусив погодитись, що так, але ж...

— Задрипанка?.. Ех ти! Та нехай багатійка хоч яка буде красива, а не промінію на Маруську! Тямиш?

Антось нарешті второпав: навіть Євгенові те багатство, коли сам багатий. А дівчина з Маруськи, як розміркувати, і справді кралечка. Євген має смак... І все ж, хоч про себе, подумав: далеко їй до Ярини. Ото дівчина, перша з перших! Чи до роботи, чи до танців. Струнка, пишногогруда, а пройде вулицею — сміється вулиця!

— Ех, налий за Ярину!

Євген не перечив. Випили по одній за Ярину, а по другій — за Марусю і за скоре весілля...

* * *

За Євгена Бутенка в селі не одна пішла б залюбки: і веселий, і розумний, і заможний, та ще й гармоніст на придачу. На вечорницях не одна мліла, коли парубок підсідав до неї.

І раптом така новина: до Савченкової наймички, Мотриної Маруськи, внадився. І не як там небудь, а днює й ночує в неї. І Маруська вже не наймитує у Савченка, покинула...

Спершу не вірили; думалося всім, що пограється Женя та й кине, як кинув не одну за кілька років парубкування. Коли ж ні. Розповідала Христя дівчатам: брала воду у Бутенків; чує галас у хаті; а це як вилетить з хати розпатланий Євген, а за ним мати з рогачем: «Іди, — каже, — сучий ти сину, де ночував! Іди, щоб мої очі тебе не бачили!» А Євген на це матері: «Ну, що ж, і піду, і не вернуся. Пропадай все пропадом!..»

Другого дня вже мати чиясь чула — ходила до Бутенків по решето: «Як собі хочете, а одружіть мене з Марусею, — кричав Євген, — кращої пари мені не знайти!..» — «Та яка ж вона тобі пара? — розплакалась мати і ну голосити: — Покарав бог таким сином! Що мені з її карих очей і чорних брів, коли воно тільки й знало, що по наймах ходило...»

Минув ще тиждень. Євген уже й дома не ночував, а жив у вдови Мотрі. Сходив був ще раз до батьків, та вони і на поріг не пустили. Тоді він удався до сільради за порадою: чи мають право батьки не дозволяти одружуватися з біднячкою, з незаможницею?..

А щоб надовго не зволікати справу, Євген одного дня покликав свого боярина Антося і його конем поїхав у сільраду розписуватися з Марусею.

І — диво: лише тепер усі ніби помітили Марусю. Дехто з парубків, що були на той час у сільраді, вже й заздрили Євгенові — як вони прогавили? То ж як яблучко дівчина, сама сміється!

А Євген тільки підморгнув хлопцям: знай наших! — і пестливо потискував Марусі руку. Дівчина червоніла, не знала, де й очі подіти від щастя.

— Значить, по добрій і обоюдній згоді? — запитав Іван Михайлович, голова сільради.

— По добрій і обоюдній...

— І по любові?

— І по любові, — відповідав Євген.

— А ти що скажеш? Чого він за тебе відповідає? — поспитав Іван Михайлович Марусю.

— Я... І я так, як він... — видавила дівчина і сховала обличчя в рукав новенького пальтечка...

Повертались із сільради повз батьків двір, Євген навмисно грав на гармошці, а Антося із Семеном уже встигли вихилити півлітра, витанцювували, йдучи за возом. З вікон, з-за тинів та воріт визирали цікаві, вибігали на вулицю глянути на надзвичайне явище: весілля на першому тижні пилипівки! Весілля у піст!

— Ахи-и, чорнява, чи не хочеш до компанії?.. — зачіпав Антося по дорозі дівчат. — Не хочеш, дарма! Нам самим весело, тю-ги!..

Маруся почувала себе ніяково. Власне, їй було дуже приємно сидіти поруч з Євгеном: усі бачать, і вона щаслива, але чого хлопці галасують? Соромилась і очі як упустила вниз, так і не змигнула за всю дорогу.

Удова зустріла молодих радо, хоч ще й досі не вірила доччиному і своєму щастю: такий зять, такий зять! Тільки сватання якесь кумедне, не людське, без старостів, без рушників, у пилипівку. І тому серце щеміло. Радо припрохувала дорогих гостей до хати, а на очах сльози.

На столі чекали на молодих з боярами пляшки настояної

горілки, а з печі смачно пахло ячнею: Мотря вибігала сала на кутку, а курочки свої.

— Ну, сідайте ж, дітки, сідайте...

Молоді сіли як слід на покуті; Антось з Семеном обабіч. Мати частувала, припрохувала їсти і раз у раз утирала сльози. Коли молодий і бояри підпили, стара наважилася поспитати — дуже вже боліло — як воно далі буде?

— А так і буде, як домовилися...— відповів упевнено Євген.— Вип'ємо, мамашо, щоб, як кажуть, хвицало, щоб гарно нам з Марусею в світі жилося. По-новому будемо жити, мамо!

Ой, те нове! Як же просила стара Мотря почекати до різдва. Щоб по-людському, щоб хоч якесь весілля...

— Справимо, мамо, й весілля. Та ще яке — світ такого не бачив! Вип'ємо, мамо!

Пила й Маруся. Горіла від хмелю горілчаного і щастя нежданого. Ніжно, крадькома зазірала Євгенові в очі, ніби намагалася прочитати в них свою долю.

Ой, доля! Учора зустрілася з Яриною. Товаришувала з нею змалку, нічим від неї не ховалася. А тепер не рада була, що й заговорила з нею. Узивала її Ярина дурною й нерозумною.

Аж розсердилася Маруся і втекла. З заздрощів, думалось, Ярина наговорює: не поталанило їй з Борисом, покинув її, от і про Женю таке думає...

* * *

Євген додержав слова, справив весілля і справді на славу. Почалося з вечора, у суботу. Напередодні випав сніг, накотилася дорога, і гасав Євген з боярами по Дубовичах, на жах старим, що хрестилися з такого нечуваного зухвальства у піст.

До попа, звісно, не їздили, а по-новому, по-радянському. Чудне тільки й дивне було те «нове» весілля. Був і коровай, і шишки, і гільце, а найбільше горілки — увесь стіл заставлений пляшками. За батька молодим правив сам голова сільради Іван Михайлович. Євген з молодою ходили спеціально до нього в сільраду і урочисто запросили:

— Не хоче рідний батько зв'язуватися з голодранцями, просимо радянського!

Запрохували й секретаря комсомольського Бориса Рогоза, але той відмовився. Його чи не найдужче хотів бачити Євген у себе на весіллі, та — сурйозний хлонць! — не схотів, і крапка.

На височезній тичці, що на півсела видно, особливо з горяного центру, де сільрада, сельбуд і церква, полоскався в повітрі червоний прапор, пошитий напередодні молодою. Під тичкою, на поставлених одна на одні штильваних санях, грали музики, закликаючи гостей. Дзвінке повітря погожого дня бубніло польками, краков'яками й козачками. Молодь навіть з хуторів попливла на удовине подвір'я.

Маленький дворик захряс людьми. Малеча, щоб видніше, полізла на дерева, як галич, вкрила єдиний хлів, що світив латами та кроквами. Хата не вміщала гостей, вони юрмилися у дверях і коло вікон, щоб хоч одним оком глянути, що діється всередині.

— Диви, і гільце, і коровай!

— І в рушниках усі, як справжні!..

Молоді сиділи на покуті. Молода у вінку, а молодий з червоною квіткою на грудях. Кружляла чарка раз у раз, дівчата співали весільних.

— Ну, ти глянь, усе як слід!..

Але дехто розчарувався, дехто чекав від весілля більшого, чогось надзвичайного, бо Євгенові друзі роздзвонили заздалегідь, що такого весілля, як буде, світ ще не бачив! Те, надзвичайне, скоро розпочалось. Вийшов з хати батько весільний і щось на мигах показав Антосеві. Той дав знак ще комусь, і за кілька хвили подвір'я захрясло заквітчаними санками, запряженими переважно парами коней, теж заквітчаними, і з дзвінками голосистими.

— Розступіться там!

Молодих посадили на передні санки, музик — на другі, а на інших усілися всі численні гості. Поїзд із співами та музикою рушив.

— Куди ж то? Куди їдуть?.. — не розумів ніхто з тих, що zostалися на подвір'ї.

Не розуміли і поїжджани, куди їх везуть. Та навіщо було й розуміти? Надворі теплінь, коні мчать по свіжому снігу — весело, п'яно, гамірно.

Об'їхали всі сільські вулиці і спинилися на Антосевому подвір'ї. Музики зайняли заздалегідь одведене місце; забубонів бубон, скликаючи людей.

Та доки молодь устигла зорієнтуватися, де грають, як молоді вже вийшли з хати, і весільний поїзд рушив далі: до Семена в двір, а ще через годину — до Єгора, Ілька. Декому з заможніших парубків остогидло ганятись з двору до двору; вони позапрягали своїх коней, насадили дівчат і гайда за поїздом.

Надвечір у поїзді було понад тридцятьоро санок. Усе на вулиці співало, грало, витанцьовувало, лаялося, тюкало і реготало.

А сутінками почалося й те, без чого не обходилося жодне таке весілля. Хтось комусь голову провалив, ще хтось комусь юшку з носа пустив. Гульня тривала, поїзд поділився на два, потім на чотири, які гасали, мов неприкаяні, по вулицях.

* * *

Весілля не розважило Антося. Мріяв парубок, що не промине Ярина нагоди потанцювати, як було раніше! Але вона не прийшла на весілля, навіть на вулиці не показалася. Бісова дівчина!

Через кілька днів зустрів її на вулиці: ішов до коваля, а вона з відрами по воду. Привіталася першою:

— Здрастуй, Антосю!..— І так посміхнулася, наче поцілувала. Ярині завжди смішно з хлопця: такий здоровий парубок, зайдиголова на все село, а несміливий з нею.

— Ти й з іншими дівчатами такий?

— Який? — почервонів парубок.

— А такий! Сам знаєш який...

І знову побачив Антося, що не поговорить з нею до пуття. Та ще люди ходять. Спитався лише, де вона ввечері буде — вирішив поговорити на вирішну...

У хаті-читальні, за весь час існування її в Дубовичах, чи був Антося трічі, чи й ні. Світилося. І видно у вікно: сидять комсомольці, а є й не комсомольці, щось читають чи слухають. Парубок обтрусив сніг із чобіт, поправив галстук, що його одягав лише в найбільші свята, причесався в сіднях.

— Добривечір!

Сів біля порога; почав приглядатися й прислухатися. За столом стояв Борис Рогіз і промовляв. Антося намагався щось зрозуміти, але слова ніяк не вкладалися в голову. Нудьгуючи, оглянув присутніх і чмихнув: Ванько, синок голови сільради, спав у кутку.

— Вам чого чудно, товаришу? — поцікавився Борис.

Антося зніяковів, заблимав наївно-синіми очима, винувало відповів:

— То я так. Я слухаю...

— Слухаєте? Дуже добре... Ну, на сьогодні, товариші, мабуть, досить,— закінчив Борис.— Хто має якісь запитання, будь ласка.

Запитання також здались Антосеві нудними. І взагалі йому тут не подобалось. Може б, і втік, коли б не Ярина. Але чому вона ніби не помічає його? Подумаєш, грамотійка! Про щось засперечалася з Борисом, тицяє пальцями в книжку, силпе якимись мудрими словами.

— Що ж тобі не зрозуміло? — допитувався Борис.

— А не зрозуміло те, що ти про селян говориш. Яка ж із них дрібна буржуазія? Ну, от я, наприклад? По-твоєму, я дрібна буржуйка?..

— Постривай, не кричи, Ярино. Ти мене не розумієш. І не розумієш, що таке взагалі буржуазія.

— Я не розумію? Я?..— скіпалася Ярина.

Антось стояв близько, прислухався до їхньої розмови і думав: на якого дідька це все здалося Ярині? Ну, навіщо?

А вона допитувалася, не погоджувалася, сперечалася.

Антось врешті зібрався йти. Одяг шапку, сказав «на добраніч», але, вийшовши на подвір'я, передумав: довше чекав, почекаю ще трохи. Покурив і вернувся до читальні. Суперечка припинилася. Побачивши Антосю, Ярина наче згадала про нього, сказала голосно:

— Ти не тікай, разом додому підемо.

Якби Антось пильніше стежив за дівчиною, він би помітив, як вона кинула бистрий погляд на Бориса. Але той ніби не бачив її. Тоді вона сердито метнула на нього очима і рвучко повернулася до Антосю:

— Ходімо!..

Ішли мовчки. Бачачи, що Ярина сердита, хлопець не наважувався заговорити першим. Почала вона:

— Будеш, Антосю, в нашій школі вчитися?

— В якій школі?..— запитання здалося хлопцеві диким і смішним.

— Смішного нічого немає, Антосю. Я ж учуся.

— А хіба й мені можна?..— спитавсь і одразу поправився: — Ні, ні. Школа мені ні до чого...

— Не хочеш, не силую. Бувай здоров, свій двір проминеш...

Антосів двір справді лишився позаду, але чого вона тікає? Йому ж треба подумати. І потім: чого ж тільки він? Чого всіх хлопців не закликають?..

— Чого, чого! Що, їх за вуха тягти?

— Значить, і до комсомолу не треба писатися?

— А ти боїшся? Страшний такий?

— Не страшний, а...

— Закав! З боку глянути, наче й парубок як парубок, а так — кваша!.. Бувай здоров!

* * *

Ні з ким не любив Євген панькатися, не подивився і на батьків: на третій день після весілля подав до сільради офіційне прохання про розділ.

Іван Михайлович не затягував справи, покликав двох членів сільради і пішов з ними мирити Євгена з батьками. Бутенчиха наче чекала на них: як шалена, вихопилася на подвір'я, заголосила, немов по мертвому, на подив сусідам, які почали звідусіль збиратися.

— Не дам, соломинки не дам сукиному синові! Нехай батьків слухається, нехай надбає...

Євген ласкою умовляв матір заспокоїтися, але на стару ніщо не впливало, заливалася ще голосніше:

— Не син, а виродок, барбосьяка непутній! Якби знала, у колісці б задушила таку дитину...

Батько поставився розважніше, не кричав, навіть стару спиняв. Попросив слова, ніби це було на якихось зборах:

— От що, Іване Михайловичу, ви хоч і влада, а не по закону робите. На такі діла суд є. Суд хай і розсудить.

Ця заява зачепила Івана Михайловича за живе: він сміє йому закони вставляти! То хто ж він тут у селі — затичка якась? Та чи знає він, що значить тепер голова сільради? Це — не старшина, що потурав усяким куркулям.

Старий Бутенко одразу осікся і вже лагідніше, запобігливо навіть, почав виправдовуватися, що він такого і не думав, він добре знає, що таке стара і пова влада.

— І про куркулів даремно ви, Іване Михайловичу, кажете. Який же я куркуль? Куркулям похвальних грамот і премій не дають, а я позаторік одержав на виставці в Києві.

Голові сільради не дуже хотілося вдаватися в дебати: не куркуль, тим краще, але з сином треба по-хорошому, тим більше, що син тепер ніби як бідняк.

— Так, по-хорошому і я згоден! — здавався Бутенко.

— І не думай! Не згодна я, не згодна! — прорвало знову Бутенчиху. — Чуеш, хоч убий, не згодна!

— Та помовч, стара. Хочеш хіба, щоб у комору замкнув? То це не довго...

Погроза подіяла, стара врешті змовкла, і комісія засіла під коморою складати роздільний акт...

По тому минуло кілька днів. Стояло на годині, і Євген заходився обладнувати своє господарство. Покликав на допомогу Антосю з батьком. Вони вкрили хлів, а Євген з Марусею обклали його з усіх боків соломною. Всередині хлів перебили на дві половини: в одній стояв добрий кінь і лоша, а в другій — корова з телям. Полагодили також старенький саж, в якому хрюкала здорова поросна свиня та два підсвинки.

Удова Мотря місця не знаходила з радості. Готувала вечерю і раз у раз вибігала на подвір'я хоч одним оком зирнути на господарство. Йї і не мріялось таке: корова породиста, кінь — як вітер!

За вечерею старенька на radoшах хильнула три чарки, її розварило, і вона пішла танцювати. Мусила Маруся втихомирювати матір, силоміць уклала спати.

Повечерявши, Антосів батько пішов додому. Маруся за смажила нову яечню, дістала ще огірків, поштувала хлопців.

— Ну як моя жіночка, Антосю? — вихвалявся Євген. — Та ти глянь тільки, глянь, умри — не знайдеш такої в селі!.. — і, розчулившись, він обняв Марусю, смачно цмокнув у губи.

Засоромлена Маруся вирвалася з його обіймів, сіла оддаль, щасливо усміхалася. Антосеві аж прикро стало, дивлячись на них. Він зітхнув, згадавши Ярину, і випив одразу дві чарки.

Чарка розв'язала Євгенові язика, його думки: обладнався трохи, тепер ще півхати відірве в батька... А може, краще комору та сарай під залізом? Га? На цьому тижні треба й перевезти. Молотарка, мабуть, нехай до літа в батька постоїть, а дрібніше й зараз можна забрати.

— Будемо, Антосю, удвох спрягатися. Чуеш? Може, молотарку та сівалку зараз поставимо у тебе? Бо сам бачиш, тут ніде розвернутися.

— Можна й зараз, — охоче погоджувався той.

Враз Євгенові спала нова думка, він аж ляснув Антосю по плечу.

— Слухай, друже! А що, коли ми в тебе й двигуна поставимо?.. Дістанемо десь постав, у мене є на приміті і будемо вдвох молотити? Га?

Ця ідея особливо сподобалася Антосеві. І взагалі, йому треба тепер Євгена триматися ще дужче: нафтовий двигун у нього, молотарка, увесь майже реманент.

— То єсть, дружище? На пару все будемо крутити! Влітку за молотаркою ходитимемо, а тепер постав поставимо, а то й олійницю можна, га?

Перспектива здавалася Антосеві аж надто привабливою: то ж щодня свіжа копійка!

— Я згодний! На все згодний!

— Давай лапу! Марусько, перебивай!..

* * *

План роботи хати-читальні вийшов широкий, добре розмальований. Борис аж помилювався ним. Зірвав зі стіни старий план, повісив новий. А тоді заманулося й поприбирати в читальні. Тільки ж холодно, брр.

Вибіг у садок, зрубав стару грушу, і через півгодини весело запахлахкотіла груба. Тим часом у сінях почувлися кроки, хтось довго оббивав щоби від снігу.

— Заходьте, хто там?

Зайшов Антось. Привітався, спитався, чи буде сьогодні школа.

— А як же, буде. Роздягайся, товаришу Рябенко. Чуєш, у нас сьогодні весною запахло...

Борис просто зрадів: це перший випадок при ньому, коли хлопчесь сам прийшов і напрошується в школу.

— Та ти сідай, будь як дома, Рябенко!

— Я не Рябенко...— ніяковіючи, зауважив Антось.— То повуличному, а по-книжному я Губський Антін.

— Губський! Ну, так і запишемо...

На вулиці знову почувлися голоси і сміх. Двері відчинилися, і не ввійшла, а влетіла зачервоніла від бігу та сміху Ярина, а за нею слідом влетіла велика снігова балабуха і лягнула на підлогу.

— Навіжені! Який там біс!

— Це я, Борисе,— вскочивши до хати, вигукнув Мишко Коваль, теж червоний і з балабухою в руці.— Дозволь одячити Ярині: повнісіньку пазуху мені снігу напхала...

Тепер тільки вони помітили зміну в читальні, і їм стало ніяково. Повернулись до сіней, обтрусилися, а тоді здивовано оглянули читальню, наче вперше її бачили. Кілька разів збиралися дівчата поприбирати і — на тобі! — хтось випередив.

— Ти, Борисе?

Поки надійшли інші комсомольці, в читальні стало ще затишніше. Ярина з Антосем та Мишком навіть підлогу поми-

ли. А грубка нагріла так, що мусили роздягатися. Усі почували себе, як дома. Ярині заманулося співати, затягла голосистої, дівчата підхопили, та втрутився Мишко:

— Відставити! Заводь, Ярино, нашої, комсомольської.

Пісня була знайома — вивчали до якогось свята, але трохи забулась, і через те фальшивили. Проте другий куплет вийшов краще, а приспів — і зовсім на славу, аж очі всім зайнялися завзяттям, здіймалися високо груди, наче сурмили в голосні сурми.

Антось не співав, бо не знав пісні, але й він почував себе бадьоро, весело. Як спершу йому не сподобалось тут, так тепер було гарно й приємно. Почуття відчуженості зникло, почував себе рівноправним, навіть на навчанні не нудьгував, намагався слухати і розуміти «неповороткі» для нього слова.

Після навчання Ярина оголосила, що буде репетиція, послала покликати вчителя. Завжди акуратний, уже підстаркуватий Василь Іванович прийшов через якихось п'ять хвилин і, ще з сіней, скидаючи шапку, вітався:

— Здорові будьте! Розчиняйте ширше двері, веду поповнення.

За Василем Івановичем зайшла його невідступна супутниця, дружина Марія Томівна, а за нею показалося не знайоме пікому біле личко молодої дівчини у фетровому малиновому капелюшку.

— Прошу любити й жалувати, — відрекомендував учитель своїх супутниць. — Усім вам відома моя старенька, Марія Томівна, а це — наша пова вчителька, Наталя Миколаївна...

Наталя Миколаївна, ніяковіючи трохи, чемно вклонилася.

* * *

Уранці, коли Антось прокинувся, побачив, що біля столу сидить Євген і розмовляє з батьком.

— Довго спиш, дружище. Гуляєш усе?..

Змовчав. Згадалося вчорашнє навчання, репетиція. Приємно Антосеві, а водночас і тривожно: ніяк не зрозуміє Ярини.

— Що нового? — спитався, взуваючись.

— О, брат, діло в шляпі! — відповів Євген. — Ідемо зараз!

— Куди?

— Не кудикай, коні пристануть. По постав млиновий ідемо, чого зволікати?..

Антось зиркнув на батька. Старий посміхався, сказав по батьківському:

— Я не перечу, робіть, хлопці. Діло, що й казати, добре. До раннього обіду і з'їздили, привезли постав, установили в сараї Губських. Потім привезли й двигун, забрали в старого Бутенка, також встановили і навіть натягли пас — завтра можна молоти.

Після такої роботи, звісно, і по чарці можна випити, але Антось категорично відмовився — у нього репетиція.

— Яка репетиція?

— А така, спектакль ставити будемо...

Євген вилаявся: з таким чудачком хіба діло робити?

— Чого ж ти лаєшся? — відказав Антось. — То ж діло вечірне, та й не щоденне...

На ранок млин запрацював. Трубу від двигуна вивели на вулицю, і вона лунко затахкала, сповіщаючи, що товариство на паях «Євген і К°» почало діяти. Спинився один перехожий, другий, третій. Зацікавлено заходили в двір.

— Помагайбі! З тим днем, що сьогодні...

Почали сходитися сусіди. Поважно оглядали постав, пробували борошно на язик, розтирали на долонях, чи м'яке меле.

— Путне діло. А багато відбираєте за мливо?

— Та так, як і люди, — поважно, як старий мірошник, відповів Антось. — Ківш беремо.

— Такий, що й пес не перескочить?..

Але, покрутивши в руках ківш, що його подав старий Губський, селяни мусили визнати, що беруть «по-божому».

До обіду в дворі стояла уже черга з клунками.

Кому б тут радіти, як не Євгенові, але він і виду не подав. За нього радів Антось, задоволена усмішка не сходила з його уст, а старий Губський почував себе принаймні управителем в економії князя. Поважний стояв коло ковша, поряdkував.

Молося жваво. Двигун потахкував рівно, як годинник. Свіжо накований камінь не молів, а пушив зерно. Антось чуба впарив, відбираючи ковші.

А надвечір селяни повезли до млина вже й саньми. Довелося багатьох відіслати додому, писати чергу на другий день.

* * *

Нова вчителька виявила неабиякі здібності: чи тобі співати, чи танцювати. Та ще які танці показувала — модні, міські. З першої ж репетиції ініціатива перейшла від Василя Івановича до Наталі Миколаївни.

Готували одноактівку «На перші гулі». Наталя Миколаївна, щечечучи, вчила артистів, як триматися на сцені, вимовляти слова, кожному підробляючи голос. Особливо важко було режисерці переламати Ярину, вона не говорила, а декламувала.

Потім співали. Хором учителька була дуже задоволена, особливо Антосем: голос який! Та наскільки той голос був гучний, настільки й дикий: перекриє парубок усіх своїм басом, схибить, і тоді дивується, чому всі регочуть.

Але що довше репетирували, Антось уговтував свого баса, потроху почав розумітися на тонкощах співочого мистецтва і був з того дуже вдоволений.

Та й усі були дуже задоволені — що значить керівниця! Після репетиції, на знак вдячності, Мишко запропонував проводити Наталію Миколаївну всім хором додому. На вулиці заспівали нової, щойно вивченої, усім було весело. Одній лише Ярині не співалося. Ішла вона мовчки, пильно прислухалась до розмови вчительки з Борисом.

— Як хороше тут у вас, краса!..— захоплювалася молода вчителька.

— Поживте в нас, ще й не те скажете,— говорив Борис.— Наші Дубовичі на весь район славляться своєю природою. А які в нас хлопці, дівчата! Хоч на виставці краси показуй...

Ярині хотілося крикнути: «Бережіться його, Наталіє Миколаївно. Зальотник він і негідник!..» Але стрималася, непомітно відстала від гурту, швидко пішла додому.

Не сподобалася Ярині нова вчителька. Неприємна була її солодка мова, дратували її білі кучерики, що вибивалися з-під капелюшка. А вчителька, як навмисне, гарно ставилася до неї і щоразу, коли зустрічала, запрошувала її до себе.

— Ніколи мені, Наталю Миколаївно!

— Ніколи буде й померти, ходімо!

Жила вчителька у невеличкому флігельку при школі, в маленькій кімнатці з вікнами в сад. Кімнатка була гарно прибрана, тепла й затишна. Пахло свіжою фарбою на вікнах і дверях, одеколоном.

— Роздягайтеся, Яринко! Ви пробачте, давайте одразу на «ти», і взагалі будьте в мене, як дома.

За цим Ярина не піде до людей кланятися, не соромлива, з усіма одразу була своєю, а от з учителькою... Чомусь язик не повертався вимовляти «ти».

— Ну, ось я і влаштувалася,— щebetала вчителька.— Ой, як же я боялася виїжджати з Києва! Ніколи ж не жила на

селі, лякалася: як тебе зустрінуть, які там люди, чи буде з ким товаришувати? А воно, їй-право, чудесно!

Учителька щиро була вдоволена і, розповідаючи про своє життя в місті, про навчання в технікумі, пересипала розповідь запитаннями про село, про його особливості, про молодь. Ярина намагалася відповідати їй в тон, сміялася, але на щирість і одвертість не зважувалась.

Зайшла мова про Бориса, а він — тут як тут: не зайшов, а влетів до кімнати, розпатланий, як завжди.

— Здрастуйте, товаришко Нато! — ще з порога привітався він, розігнавшись до вчительки, щоб потиснути їй руку. З його поведінки можна було судити, що він тут не вперше. Побачивши Ярину, Борис трохи зніяковів, але не подав виду і так само невимушено привітався з нею.

— О, це добре, що й ти тут, Ярино! Треба порадитися. Можна сісти?.. Ідеальна думка спала мені в голову. Щойно я домовився з Євгеном — є такий у нас на селі. Він організує справжній оркестр. Як там, товаришко Нато, на танці тепер дивляться? У Києві?

Учителька незрозуміло знизала плечима.

— А ти, Ярино? — допитувався Борис.

Дівчина враз спалахнула, відповіла різко:

— Дивлюся так, як і ти. Танці — міщанство!

— Що таке? — не зрозуміла Ната.

— Облиш, Ярино! — зле метнув на неї Борис своїми красивими очима.

Ой, ті очі! Вони завжди чарували дівчину, ніби гіпнотизували. І вона завжди змовчувала, корилась йому. Але зараз ті чари не діяли, вона хотіла протестувати.

— Не облиш, Борисе! Годі!.. Місяць тому ти сам забороняв танці, а зараз... Сельбуд стоїть обідраний, в ньому пуста, ніхто туди не заглядає, бо танці — міщанство!..

Борис був розгубився, але одразу ж і знайшовся. Засміявся голосно, відповів:

— Ну, було, було... Помилявся, значить, а тепер треба виправити помилку. Затанцюємо — аж небові буде жарко!..

У кімнаті спочило, і Ната засвітила світло. Борис сів до столика, переглядав книжки і захоплювався:

— Люблю, товаришко Нато, художню літературу! Це моя хвороба. О, Келлерман! Між іншим, товаришко Нато, ви читали його «Інгеборг»? Ні? Шкода. Можу дати почитати. Романчик — пальці обсмокчете! Власне, там ідеальна любов, але річ чудесно написана, просто чарує, краса!..

— Чим же вона чарує? І що таке ідеальна любов?

— Е, це все буза, товаришко Нато. А принципіально, коли хочете знати, я за любов і красу матеріалістичну. За живу, людську любов... Між іншим, товаришко Нато, чому ви й досі не в комсомолі? Ви ж, я думаю, не куркулька, не непанка... Хто ваші батьки?

— Хтозна. Може, я княжна?..— засміялася вчителька.

— Ні, я серйозно хочу знати.

Подібні запитання Ната чула і в технікумі, а до комсомолу не йшла. Мати...

— Хто ж вона така, ваша мати?

— Звичайнісінька жінка... Хоч, власне, це ж не класове поняття,— посерйознішала вчителька.— Коли хочете знати, то моя мати — прая на дому.

— Батько?

— А батька я майже не знаю. На війні вбито.

Борис щиро дивувався:

— І ви досі не в комсомолі! А ще радянська вчителька... Де папір, де ручка? Пишіть одразу заяву!..

* * *

Було ясно: Борис розлюбив її. А яким же солов'єм заливався недавно: «Яке хороше, яке прекрасне життя! А ця золота ніч, ця тепла, лагідна, запашна ніч! Яриночко, моя незрівнянна, синьоока дівчинко!»

«Зальотник ти великий, Борисе, брехун!» І голосно розсміялася: ой, яка ж вона дурна, нерозумна! Чи ж варто їй забивати цими згадками голову? Та не тільки світу, що Борис, знайдуться кращі...

Поспішала до сельбуду, він здаля манив до себе освітленими вікнами, мав святковий вигляд усередині: було побілено, помито, а стіни прикрашені портретами і ялинковими гірляндами. Люди пливом пливли на видовисько. Усі лави були вже зайняті, а ще багато юрмилося в сінях — купували квитки.

Обабіч сцени в залі сиділи музики: п'ять скрипалів, гармошка, кларнет і бубон. Зал не вмщував у собі звуків, і вони виривалися крізь розчинені двері на простір.

Ярина пробралася наперед, крикнула музикам:

— Ану, лезгинку,— і просто перед сценою пустилася танцювати. Йй на підмогу не забарився якийсь парубок. Посунув і весь зал наперед, ляскаючи долонями в такт музиці.

З-за завіси вихопився Борис.

— Ярино, що це таке?

— Міщанство! — відказала дівчина задирливо і, пустивши ще завзятіше в танець, гукнула музиком: — Голосніше виводьте, скрипки, дужче бийте у бубон!..

Вгамувавши танцем свою злість, Ярина вихором вхопилася до гримірувальної кімнати, почала переодягатися, прогнавши хлопців, щоб не ловили витрішків. Ната швиденько загримувала головну артистку, і вистава почалася.

Дія йшла жваво й весело, бо нова режисерка змусила всіх виконавців добре вивчити ролі. А ще жвавіше пройшов концерт. Якщо у виставі імениницею почувала себе Ярина, то героєм концерту показав себе Антось. Він так гучно брав басом, що здавалося, от-от хор замовкне і вибухне реготом, як бувало на репетиціях.

Вдячна аудиторія нагороджувала співаків захопленими оплесками і «бісами». Повторювати доводилося майже всі пісні, особливо веселі, і під кінець концерту хор хрипів, як розбитий дзвін. Але співали завзято, голосно, наче гуртом хотіли перевершити Антосю.

Потім почалися танці. Тепер пожинала лаври Наталя Миколаївна своїм модним міським вбранням та новими для села танцями.

Було весело. Вібрувала переливчасто гармошка, тоненько виводили скрипки, бубонів бубон. Зал гудів молодим, буйним, багатоголосим гамором...

Прийшов розважитися в сільбуд і Йон Сорокотяга. Був він похмурий, сидів, як ніч. До нього підсів Петро, а згодом і ще дехто з поважних селян.

— Чого такий чорний, Йоне Степановичу? — поцікавився Петро.

У відповідь Йон хотів був вилятися, та, побачивши поблизу дівчат, стримався. Видавив крізь зуби:

— Спробуй на моєму місці не почорніти... Знову прибавка в родині!

— Синочок чи дочка!

— Дочка...

— Щастить тобі, Йоне... — пожартував хтось.

— Трясця такому щастю! — лайнувся «щасливий» батько. — Зібрався був зовсім на Донбас, і на тобі! Ну, куди з такою ватагою рипатися?..

— Нічого, Йоне, — сказав Петро жартома, — переказував Санжар, що скучає за тобою.

Йон знову вилявся. Петро зачепив найуразливішу його струнку. Роками мріяв неможливість стати на погі, вибитися хоч у поганенькі хазяїни. І земля є — одержав у револю-

цію, але ж вона сама не вродить. Ось і зараз: люди готуються сіяти, а в нього ні насіння, ні коня. Доведеться знову «добрим» людям здавати землю з половини.

— У других селлах, чуеш, сози, товариства всякі організуються, а в нас...

Зал гудів від польок та краков'яків. Петро час від часу позирав на танцюристів, і раптом його очі впіймали біля порога Марусю. Намагався не звертати на неї уваги, але очі самі ревниво зиркали до дверей. Вилаявся про себе: вона ж прийшла до Євгена, а в нього серце затьохкало... К чорту!

Додому прийшов Петро пізно. Хазяї вже спали. Зайшовши до хати, відразу помітив зміну: лампа горіла вкручена, і ввечеря на столі, рушником накрита. Коли це було, щоб йому така шана? Як не повечеряв з хазяями ранання, так не ївши і спати лягав. А гас боже борони палити!

Було навіть постелено на лаві. Усе зрозуміло. Ще кілька днів тому догадувався, на те й вийшло, проганяють його.

Але схопився, як і завжди, вдосвіта, взувся похапцем, натяг кожуха на плечі, нишком, щоб хазяїв не потурбувати, вийшов до коней. Напоїв, намішав полови, потім коровам сіна дав, вівцям соломи підкинув і, йдучи до хати, ще й дров захопив — хазяїщі топити.

Тим часом підвелися й старі. Хазяйка розпалювала в печі, а Савченко сидів біля столу, в бороді чухався.

— Управився? — запитав він. — То добре. А доки не розвиднилось, лягай, відпочивай, Петре...

Аж смішно стало наймитові. Глянув на коноплі на лежанці, що їх м'яв щоденно вдосвіта... Але коли їхня ласка, можна й лягти.

Чи спав Петро, чи тільки задрімав, коли чує — будить старий.

— Снідати будемо, Петре.

На столі парували вареники і стояло півлітра горілки. Налив хазяїн собі, підніс і йому.

— Ну, вип'ємо, Петрику, та, мабуть, і попрощаємось... — І таким це елеїним голосом, наче прощався з рідним сином. Вів далі: — І хороший ти хлопець, роботящий, смирний, золоті руки маєш, а що поробиш? Самі не сьогодні-завтра по-підвіконню підемо...

Петро не відмовився від чарки, закусував мовчки, слухав: говори, біс тебе бери!

— Да-а, а як сказати по правді, то воно й влада не вину-

вата: треба, й беруть! Заводи, робочі, пролетаріат... А може, воно й краще, менше буде турбот...

Стара підсипала гарячих вареників, підкинула в макітрі, щоб помастилися, присіла до столу.

— Життя...

Старі зітхали й охкали, а Петрові стало раптом весело. Адже вільний: як вітер тепер! Не треба буде підводитися для цього змикрута від усіх чортів раніше, не треба товктися цілий день на морозі. Вільний!

— Ну, добирай, добирай, Петрику...

Понишпорив у кишені Савченко, повільно дістав з гаманця гроші, акуратно складені, очевидно, ще заздалегідь, подав Петрові.

— Можеш і не лічити. До копійки!

Ще й руку потиснув на прощання. Дякував за вірну службу і просив заходити в гості, «як додому, як до рідних»...

Розділ другий

НА МАЙДАНИ КОЛО ЦЕРКВИ РЕВОЛЮЦІЯ ІДЕ

Якось надвечір дубовичани були вражені чудними співами на вулиці, а ще більше самими веселими співаками, що їхали четвериком завітчаних червоними стрічками коней. Коло сільради спинилися. Один з проїжджих забіг у сільраду, а інших двох одразу ж оточили цікаві дубовичани.

— Куди їздили? Що за торжество?

— Колективізувалися, братці! — не вилазячи з саней, відповів вусатий, трохи напідпитку дядько. — Їздили до району статут затверджувати...

Серед присутніх був і Йон Сорокотяга. Почувши, що вже й михайлівці, найближчі сусіди, почали, він ледве не потурляв передніх, щоб добратися до саней.

— А як, дозвольте, ви розпочинали? Приїжджав хто з району або з округи, чи на свою волю?..

— З району були представники, і самі, — охоче відповідав михайлівець.

— І затвердили?

— Аякже!.. — аж здивувався вусань з такого чудернацького запитання.

Йон оглянув своїх односельчан, наче вивіряв, як вони сприйняли новину, сердито почав лягтися:

— А наші чухаються! Чого чухаються?

Коло саней почався летючий мітинг. Він дуже нагадував перші роки революції, коли отак само на кожній вулиці мітингували. Йон тоді був на своєму кутку заправилом, і зараз ті дні постали перед ним у всій своїй красі.

— Тобі б, Йоне, усе революція! — зауважив з посмішкою Єгор Вештало. — А хто ж робити буде?

— Як то робити?.. — аж скипів Йон. — А я, по-твоєму, лежень, чи що?

— О, тебе тільки зачепи, то й не відв'яжешся. Чого прискіпався?

Але Йона зачепила репліка, і він допитувався:

— Як ти сказав, Єгоре? Ану похтори! Хто лежень?

— Що з тобою говорити? Та пусти рукав! Чого держиш, як злодія?

Натовп все більшав і більшав; на якусь мить і про Михайлівців забули, обступили цих двох, що ладні були кинутися один на одного, як півні. Єгор точився назад, а Йон наступав на нього і кричав:

— Як ти сказав? Та ти знаєш, як Ленін учив? Не знаєш, а я своїми очима Леніна бачив, коли він на польський фронт нас виряджав і реч говорив... Я з контрою воював, а ти де тоді був?

— Ну, й що ж?.. А я тут при чому?.. — ніби не розумів Єгор. Він уже був не радий, що зачепив Йона, але піддаватися не хотілося — засміють.

— Чого ж змовк? — наступав Йон. — Говори, що ти хотів сказати про революцію? Де ти тоді був? Де?

— Кашоварив у Петлюри, — підказав хтось з гурту.

— Геть мені з очей, проклятий Петлюра! — кричав неможник, відчувши підтримку. — Думаєш, що вже закінчилась революція? А заськи! — І він, під загальний регіт, показав Єгорові дулю.

В цей час на ганку сільради показався голова, Іван Михайлович, з приїжджим михайлівцем. Йон облишив Єгора, поспішив йому назустріч, вигукуючи:

— Чув, Іване Михайловичу? Чув?

— Чув, не глухий, — відмахнувся той.

— А чого ж ми спимо? Чого не починаємо?

— Почнемо, дай от з людьми поговорити, — роздратовано відповів голова сільради...

Михайлівці і від'їхали з помпою, тільки сніг закурився з-під шістнадцяти кінських ніг. І потім ще довго чулася їхня молодецька пісня...

Люди поволі розходилися по селі, розносячи новину: для бідноти радісну, а для куркульні — сумну. Хвиля колективізації докочувалася до найдальших кутків.

Борис почув про михайлівців від Йона і одразу ж побіг до сільради. Іван Михайлович був сердитий, одразу накинувся на нього:

— Ти довго будеш потурати отій Ярині?

— Що таке?

— Свої порядки хоче встановити в сільраді. Свою хлібну розкладку вигадала. Я тут голова чи вона?

Борис, хоч і сердитий був на Ярину, але в цій справі підтримував її. Голова сільради додержувався своєї старої тактики: щоб хоч потроху, а виконували хлібзаготівлі всі.

— Уже й середняки скаржаться,— зауважив Борис.— А Ярина зробила правильно, що пасіла на куркулів.

Іван Михайлович скипів, з рудого зробився аж червоний.

— Що ви мене вчите? Молокососи! Та чи ви знаєте, що ті куркулі найсправніші платники? Хто перший самооподаткування сплатив? Вони. Хто перший позику взяв? Вони!..

— Що б воно було, коли б не куркулі? Загинула б Радянська влада...— кинув на це Борис.— А план хлібзаготівлі вони виконали? Знову фунтами посять. Чи ви хочете, щоб знову приїхав Сава Петрович і голови нам нампилв?.. А тепер ось і з колективізацією таке ж виходить. Усе нюхаєте, як воно в інших селах, а нічого не робите.

— А ти, а ти?..— кипів Іван Михайлович.— Я що? Я безпартійний, а от чого ти принохуєшся?..

Сперечалися довго, дорікали один одному в неробстві, опортунізмі, потуранні куркулям і всяких гріхах. А другого дня знову нічого не зробили: голова сільради категорично заявив, що без директиви з району не буде починати.

Тоді Борис зібрався їхати в район. Але щойно він вібрався на шлях, як зустрів Саву Петровича, а з ним бригаду робітників із залізничної станції.

* * *

Стара Бутенчиха стелила, а старий богу молився перед образами. Раптом хтось тихо постукав у вікно з причілка.

— Ану, піди,— буркнув Бутенко, не перестаючи хреститися.

Стара обережно вийшла в сіни, заглянула в хатинку, де спала наймичка Марфа (вона занедужала і третій день не підводилася), а тоді вже тихо вийшла до токових воріт.

Під кучерявим горіхом хтось стояв у кобеняці з відлогою на голові.

— Ти, Женько?

— Я, мамо. Де батя?

— В хаті, ходімо.

— Але ж Марфа?..

— Спить, стара тетеря...

Бутенко ще молився, ревно бив поклони. Мати з сином зайшли до хати навшпиньках і, сівши на ліжку, заговорили пошепки.

— Боже мій, боже! — забідкалась стара.— Аж похудів сердешний. Дожилася: рідної дитини цуратись доводиться...

— Помовчіть, мамо, набридло...

Старий нарешті відмолив гріхи, тричі поклонився до землі, сів на лежанці. Він одразу помітив, що син дуже похмурий. Запитав тривожно:

— Може, вже починається?

Євген насупився ще дужче, відповів невдоволено:

— Усе вам починається, нічого не починається... Де Ванько і Нінка, гуляють?..— Подумав і продовжував: — Оженити треба Ванька, нехай не байдикує. І швидше, завтра ж старостів засилайте. От і буде робітниця вам, невістка. А цю глуху тетерю виженіть.

— Марфу? — аж руками сплеснула мати.

— Помовчіть, мамо, якщо нічого не тямите...

Стара не перечила, старий Бутенко в усьому погоджувався з сином. А Євген сидів, хоч і похмурий, але спокійний і розважний, і не поради то в нього були, а своєрідні накази:

— Нінці на одержу не скупіться. Пальто справте найшиковитіше, капелюшок і всяке таке — вона сама знає, що їй треба. Цими днями має приїхати один з Києва.

— З Києва! Ой лелечко, правда?..— зраділа мати.

— Розумно й тихо все треба робити, щоб і комар носа не підточив,— повчав Євген.

Про події, які назрівали в селі, він мовчав, сказав тільки, що то все дурниці, все буде гаразд.

— Гарні тобі дурниці, коли село гуде, як вулик,— буркнув старий, глянувши на вікна.— Кум Савченко на власні вуха чув, що...

— Ну й хай ваш кум турбується, а ви сидіть і не рипайтеся.

— Але як його не рипатися, коли серце перетліло,— встряла в розмову мати.— Та ще оті комсомольці. Сам Іван Михайлович, казали люди, Ярини боїться.— І стара всю

свою лють почала виливати на дівчину: — Хвойда отака! Та чи ж давно в рот заглядала? Дайте, не минайте! Прийде по воду у двір, голодне, дасиш їй пиріжок чи яблучко. Та завтра ж витурю, хай-но поткнеться!

Старий назвав стару «дурним млинком», попередив, що хай тільки спробує зачепити дівчину — патли летітимуть. Не можна, такий час!

Євген щось зосереджено думав і, коли старі стихли, порадив, точніше, запропонував батькові:

— Там ви щось не довезли хліба, завтра ж вивезіть!

— Але ж кінця-краю не буде! — жахнувся Бутенко.

— Вивезіть! Не потурайте на кума, нехай він як хоче, а ви свій розум майте...

На подвір'ї гримнула хвіртка, може, од вітру, але обережний Євген вийшов в снін і став у кутку за дверима. Побоювався даремно, то повернулися з гулянки Ванько та Ніна. Поговоривши ще з ними, Євген зібрався йти. Мати затурбувалася: може б, повечеряв?.. Відмовився. Тоді провела його до токових воріт і там ще раз пустила сльозу:

— Як же ти живеш з своєю кралею? Тож-бо осоромив, зганьбив... Та хіба ж я гадала таку невістку мати?..

— А, мамо... Не ви ж з нею живете. Прощайте!..

Маруся не спала, чекала, стурбована, чоловіка. Вранці як пішов і увесь день не знати де ходив. Повернувся увечері, одяг кобеняк, хоч негоди не було, і знову пішов.

Серцем зболіла молодиця: щось діялося з ним в останні дні — змарнів, злий, словом ласкавим не обізветься. Хотілося розпитати, пожаліти і допомогти, але він такий... такий...

Почула ще, як ішов вулицею, з завмерлим серцем стояла біля дверей. Коли зайшов, боязно, мовчки зазирнула йому в очі. Може, заговорить, посміхнеться?.. А він довго ходив по хаті, наче її не помічаючи, щось зосереджено думав. Потім раптом пошпурив кобеняк на ліжку, сів до столу і майже наказав:

— Давай вечеряти!

* * *

Ніч випала вітряна і хмарна. Де-не-де ще світилися вогні і поволі згасли. Темрява цілком обгорнула село.

— Ну, пора!..— сказав тихо Євген.

Антось вагався.

— Боїшся, чи що?

Ішли обережно поміж кущами, прислухаючись до нічних шумів. Спинилися у саду Євгенового батька, перелізли через тин і опинилися на току під горіхом.

— Постій тут,— шепнув Євген.— Гривка піду зачину, щоб гвалту не зчинив.

Пес носом почув свого і навіть не гавкнув, лашчився до молодого хазяїна, лизав йому руки. Євген зачинив його в будці, заціпнув на гачок і, повернувшись до Антося, сказав іти за ним навшпиньки до кошари. У Бутенків лишалося ще дві корови з телятами, ялівка і телиця. Ялівку з телицею і налигали хлопці.

У Антося калатало серце, коли вели двором і током, здавалось хлопцеві, що зараз насяде ззаду старий Бутенко з сокирою. Лише за садками, у лісі, легко зітхнув: у кущах не страшно.

— Ну, тепер веди, Антося...— передаючи налигача, сказав Євген.— Та гроші перевір, не звірайся на них...

Антось повів худобу далі в ліс, а Євген звернув убік, у балку. За годину кручена лісова стежка довела його до невеликої хати, в якій жив лісник.

На стук з хати вийшов чоловік, років понад тридцять. Запізнілий гість не здивував господаря.

— Ти, Женю?

— Я, Мотю.

З теплої зустрічі і приязної розмови можна було судити, що Женя з Мотею давні друзі. Дружба та тривала здавна; разом на квартирі жили, коли вчилися: Матвій — у реальному, а Женя — в «городському». Щоправда, обом їм не поталанило. Матвій, старший років на п'ять, засох на шостому класі, а Женя пройшов, як він сам казав, два класи і третій коридор.

В часи революції дороги їх розійшлися, і лише рік тому Матвій знову з'явився в цих краях, завідував ліською ділянкою.

До хати не заходили, сіли на призьбі. Євген помітно хвилювався, говорив майже пошепки, хоч у лісі ніхто їх не чув. Матвій відповідав голосніше, впевненіше, але часом і в його голосі почувалася обережність.

— То що чувати?

— Сам знаєш... Читав учорашню газету?

— Читав, читав, але... Не доберу їхньої грамоти. Ти мені толком поясни, як розуміти оту політику обмеження?

Матвій дрібно, крізь зуби засміявся:

— Дошкулило? Починаєш відчувати політику?.. А не я ка-

зав, не я попереджав?.. Ще й не таке відчуеш, голубе. Це тільки квіточки, а ягідки будуть з перцем...

— То що ж робити?

Сиділи довго, радилися. Хоч Євген нічого відрядного для себе й не почув, але заспокоївся. Як завжди, розстався з Матвієм в піднесеному настрою: і порадить, і напутить.

— То коли ж ми знову побачимось?

— Коли хоч. Можеш у неділю навідатися. До речі, й Неля обіцяла приїхати.

— Справді? — зрадів Євген.— Обов'язково в неділю буду! Бувай!..

Уранці все село говорило про крадіжку в Бутенка. Старий, як неприкаяний, бігав до сільради і збирався їхати в район по собаку-шукача. Почувши таке, Антось затурбувався, побіг до Євгена. Йому здавалося, що собака все може...

Навмисне голосно, щоб приховати перед Марусею своє збентеження, запитав ще з порога:

— Новину чули? У старих Бутенків худобу вночі вивели...

Євгена новина аж ніяк не вразила. Навпаки, він радів:

— Так їм і треба, куркулям! Що мені до них...

— А собака? — спитався на вухо Антось.

Євген засміявся голосно й безтурботно:

— Услід хоч тупицею, Антосю.

* * *

У млині було завізно. «Євген і К^о» працювали уже на два постави, обмелювали навіть сусідні хутори. Коли Ярина прийшла до млина, Антось саме порався біля двигуна. Він помітно збентежився її появою, бо знав, що дівчина ставить до них підозріло. Та ще й сердитий був на неї: він навіть заяву подав до комсомолу, а вона... Ну, ніяк не міг зрозуміти її.

— Де Євген? Нема? То, може, ти дещо скажеш, Антосю? Тільки по-товариському, хлопче, по-комсомольському...

Сіла і, дивлячись йому в очі, спитала:

— Що за товариство у вас? Хіба з двох товариство?

— Не з двох, а нас шестеро.

— Шестеро?!

— Ну да ж: я, Євген, Семен, Ілько та батько. Машинне товариство.

На діловиті Яринині запитання Антось відповідав теж по-діловому, пояснив, що товариство їхнє зареєстровано і

посвідка є. А прибутки вони розподіляють по роботі. Усе ж спільне в них — і постави, і двигун — отже, нарівно. Про одне лише не сказав Антось, що за двигун компаньйони сплачують Євгенові.

Ще Ярина хотіла дізнатися, як у них з мірчуком: скільки розподілили і скільки державі здали. Антось про все розповів докладно.

— А якщо не віриш — можеш перевірити. У нас все записано в книзі...

Ярина, перевіривши, зібралася йти. Антось довго стискував руку дівчині, просив ще посидіти, подивитися, як вони тут працюють.

— Не маю часу, Антосю. Увечері релетиція, там поговоримо.

По дорозі Ярина зайшла додому поспідати. Мати зустріла її неприязно: усе бігає, тільки їсти додому ходить, а допомогти ніякої. Хоч би води принесла!

— Ну, не галасуйте, зараз принесу...

Взяла відра, пішла до Бутенків у двір. Ще до двору не доходячи, почула сварку: стара Бутенчиха кричала на все подвір'я. Ближче підійшовши, побачила, що Євген ліз по драбині на комору, а Бутенчиха його не пускала. Внизу стояло двоє теслярів з струментом та старий Бутенко, який умовляв жінку втихомиритися.

— А не діжде, виродок бісів!.. Злазь! Злазь, я тобі кажу, бо сокирою зарубаю!..

Бутенко силоміць відтяг жінку від драбини, і Євген, скориставшись з того, швидко зліз на комору; за ним полізли і теслярі. Ярина поставила відра на цямрині, зацікавлена, підійшла ближче.

— Женько, що ти надумав робити?

— Хочу забрати свою комору, а старі не дають, — відповів розважно Євген. — Таке, хоч знову до сільради йди за допомогою.

Склалося так, що мати, розгубившись, не знала, як їй і діяти: чи дякувати Ярині за заступництво, чи зникнути непомітно.

Врятував становище Бутенко, давши якийсь знак.

— Ой, донечко, Яринко, заступися!.. — враз завела свою «галасну машину» Бутенчиха, мало не навколішки стаючи перед дівчиною.

— Не кричіть, бачите ж, що заступаюся... — відповіла Ярина.

Підвищивши голос, вона крикнула Євгенові:

— Злазь, Женько! Я, чи то пак ми, не дозволяємо розбирати комору!

— Хто це ми? — запитав Євген, ледве стримуючи лютю.— Хто ви такі?

— Хто ми — у сільраду йди довідайся...

* * *

І до чого ж перевелися старі дідівські звичаї! Сиділи старости в рушниках, пили по чарці, і все було як слід, а говорили не про «князя», що шукає «куніцю-дівіцю», а про колективізацію, індустріалізацію.

— Ой, і не кажіть,— безнадійно похитав головою Санжар.— Почалося і в нас. І добре діло, як сказати по правді, путне, та щось не туди гнуть.

Доповів старостам з далекого хутора, як по писаному:

— Приїхала ото бригада, робоча. Нічого собі люди, і горять до пуття. А потім, значить — на сходку! Зібралися люди. (Про те, що його не пустили, змовчав). Одні, конешно, котрі несвідомі, проти були, а багато записалося. Учора коням хвости пообтинали по самісінькі тпруті і позводили докупити. А потім, значить, і реманент. Тільки сміха: кілька плугів, кілька сівалок, а то самі борони. Деякі, конешно, і посміхнулися: «Отим, мовляв, нахазяйнуєте». А вони у відповідь: «Нам держава допоможе!..»

Знову збрехав Санжар, і очей в сірка не позичив: що говорилося про державну допомогу, правда, а що Йон налякнув про куркульський реманент, язик не повернувся сказати...

— Да-а, так ото хто його зна, що воно й буде. Учора вже дехто і з путніших хазяїв записався, а сьогодні ще... Думаю, думаю, і на таке виходить, що й собі, мабуть, доведеться записуватися...

Старости поважно похитували головами: хазяїн на всю волость говорить! Старшиною був, приємно розумне слово послухати, бо і в них «уже починається»!

— Так, кажете, і собі туди ж?..— спитав один недовірливо.— А чи воно, так сказати, і справді тее?.. Щоб часом, так сказати, потім не плакатися...

— Власть дуже крута пішла...— додав другий староста.

— Чи справді, питаєте? Не знаю, добрі люди, як вам і сказати...— Санжар допитливо глянув одному в очі, другому: свої люди, перші хазяїни на хуторі.

— Та кажіть по совісті, свате...

— Як по совісті, люди добрі, то краще б...

І слова застряли Санжарові в горлі: під вікном раптом забрехав собака, кинувшись до воріт. Кинуло й господаря до вікна. Стурбовано вглядався в темінь ночі, свердловий її очима. Собака погарчав трохи і змовк. Відлягло й господареві, але розмова вже не в'язалася. Старости відчували сватів неспокій, розуміли його без слів.

Випровадивши гостей, Санжар прислухавсь: із сусідньої хати чувся гомін. Догадався, що там відбувалися куткові збори. Обережно пробрався в сусідній сад — до вікна. У хаті було повно. Люди сиділи на лавах, на лежанці, а багато й долі, коло печі.

Хтось стояв до вікна спиною і запально говорив; був він, мабуть, з приїжджих, бо Санжар ніяк не міг його впізнати. Потім почав говорити другий.

— Я так розумію, товариші,— чувся голос,— забрали робочі фабрики та заводи в капіталістів і хіба ж так запрацювали на них! Та ще й нові заводи почали будувати, Дніпрельстани.. Чудеса творять!.. А ми, селянський сектор, як працюємо? Землю ми забрали в панів, це правда, а родить вона сльози, бо нічим розвернутися: ні машин, ні тягла путнього. Побачила це наша більшовицька партія і лозунг дала: колективізувати бідняків та середняків, щоб, значить, створити великі господарства, допомогти їм машинами і тракторами, дати їм учених агрономів. Отоді й буде родити земля, а значить, і державі добре буде, і ми, бідняки та середняки, заживемо по-людському. От зараз держава тракторний завод будує в Харкові. Для кого будуть ті трактори? Для нас. А хто з нас окремо може взяти таку машину? Ви, дядьку Іване? Чи ти, Йоне? Та кожний з нас окремо на сівалку не збереться. Тільки такий паразит, як Савченко або Санжар, може взяти трактор. Але партія, звісно, до цього не допустить. То вже був би капіталізм. Дай тільки Санжарові трактор, то через рік усі Дубовичі будуть у нього в лапах, бо машина — велика сила. Отакі діла, товариші...

При цих словах промовець чогось повернувся до вікна, і Санжар нарешті упізнав його. Був то його колишній наймит, а тепер голова районного комнезаму Сава Петрович Прус. Як укушений, багатій шмигнув у кущі, люто просичав крізь зуби:

— Постривай! Думаєш, схопив бога за бороду? Ще побачимо!..

У морозному повітрі над подвір'ям сільського кредитового товариства, куди звели перший десяток коней, повисла голосна, закрутиста лайка. На вулиці спинилися дві жінки і через паркан намагалися розгледіти, що там робиться.

— О, ще й не робили вкупі, а вже не миряться...

Десь нагодився й старий Бутенко, теж затримався коло паркана.

— Що, баби, привчаєтеся до комунського життя?

Жінки озирнулися, і одна, Бабакова жінка, відповіла люто, з притиском:

— Не дїждуть! Та швидше в мене на долоні волосся виросте!

Бутенко сховав усмішку в бороді і мовчки попростував на подвір'я. Коло стайні Йон з комсомольцем Федьком чистили коней, чогось не помирилися й погиркалися. Бутенко приязно привітався, назвавши Йона вперше в своєму житті навіть по батькові, оглянув прив'язаних коло ясел коней, поляпав по чистій гладенькій спині і мусив авторитетно визнати, що коні в колективі навіть поправилися.

Йон, не відриваючись від роботи, на це похмуро буркнув:

— З такими робітниками не дуже поправляється.

— А що таке?

— А таке, що барбос! Не встиг відлучитися від стайні, а коні вже в гнояці, сіно під ногами топчуть...

— Як ще коло них ходити! І так недосипаю,— відповів на це Федько.

Йон перекривив хлопця:

— «Недосипаю»!.. А у Сидора Юхимовича досипав? — І показав на Бутенка.— Кажи, досипав? Як сукин син товкся день і ніч... Коні люблять шану.

Старий проковтнув образу, мусив погодитися, що всяка тварина любить, щоб за нею ходили.

Йон зареготав і вже лагідно, поляпавши Федька по плечі, мовив:

— Чуеш, дурачок? Це тобі не якийсь нероба каже, а сам Сидір Юхимович Бутенко! Багатир на всю волость. Чи бачив ти кращі коні, як у нього,— змії! Проїде вулицею, земля дрижить...

Мусив проковтнути і цю образу Бутенко, бо що скажеш? Йонів тепер верх, Йон в артілі став у великій пошані.

— Такі права були, не винуват я, Йоне Степановичу,— відповів лагідно.— А тепер, дякувати революції, ми всі рівні.

— Як? як? — ніби недочув Йон, моргнувши Федькові.

— Ти не смійся, Степановичу,— вів у тому ж тоні старий.— Я й прийшов оце за тим. Чи є в канцелярії товариш Прус? Хочу з ним поговорити, хочу працювати разом з усіма...

Сави Петровича в канцелярії не було, але прийшов незабаром. Бутенко зустрів його у воротах, сказав, що хоче поговорити на самоті.

— Можна й на самоті,— погодився Сава Петрович.— Тільки швидше, холодно надворі, та й ніколи.

Почавши з свого минулого, в якому він «не винен», Бутенко вів далі:

— Ти, Савко Петровичу, чоловік свій, не забув, мабуть, як я тобі і допомагав. А батько твій до самої смерті мені дякував. Коли ж розібратися, то ми ще й родичі: твоя мати і моя жінка...

— Знаю, знаю. Ви про діло кажіть,— перебив Сава Петрович.

— А зараз і про діло. Ти, значить, по колективізації робиш. Діло добре. Щоб, значить, разом працювати, як учив Ленін.

— Як же він учив? — ледве стримуючись, щоб не розреготатися, поцікавився Прус.

— Як учив? А так, як ото ти говорив на зборах. Щоб, значить, землю докупи, і реманент, і тягло. І правильно, укупі воно краще. Мені тепер просто аж дивно: як ми раніше самі до цього не додумалися?.. Темні були... Але одне і зараз не ясно. Може, я не дочув, а може, не добрав до пуття...

— Чого саме?

— Та про дільбу. Якось трохи чудно: один вступає в колектив без коня, другий з конем, а третій з двома, а то й з трьома. В одного борона, а в другого сівалка, і снопов'язалка, і молотарка.

Саві Петровичу кортіло вилаятися: яким дурником прикидається хитрий багатій. Але відповів розважно і терпляче, як усякому, хто чогось не розумів:

— Нічого чудного, Сидоре Юхимовичу, немає. Третіх, таких, як ви кажете, до артілі просто не приймають. І я про це ясно говорив на зборах.

Бутенко переступив з ноги на ногу, знизав плечем.

— Говорив. Про тих, що чужою працею жили. То так, про куркулів, значить, що кров смокчуть!..

Саві Петровичу нарешті набридло церемонитися з «далеким родичем», і він відрубав:

— Говорив я не тільки про тих, а й про вас. І будьте здорові, мені ніколи...

На сільрадівському подвір'ї заливався міддю двопудовий дзвін. Часом він замовкав, і тоді над селом висла тиша, яку іцколи порушував багатоголосий гамір, ніби десь далеко був ярмарок.

До своїх хат бігли вулицею три молодиці, а їм назустріч, ніби навперейми, поспішала Йониха:

— Ще не закінчилося, ще встигну?

— Де там, ще й ми думаємо встигнути. Там таке, там таке!..

Йониха ще щось запитувала, але молодиці не чули, бігли далі: одна дитину погодувати, друга корову здоїти, третя свині їсти винести, щоб потім хоч на часинку знову до сільради збігати.

Раптом дзвін знову вщух. І тоді вітер приніс з протилежного від сільради кутка чиясь тужне голосіння. Йониха на мить спинилася, прислухалася. Голосіння з кутка враз, ніби відгомном, перекотилося в Савченків двір і спалахнуло розпачливим зойком:

— Ой людочки, сусідочки!.. Та чим же я вас скривдила? Та чим не догодила?

Через паркан бачила Йониха, як Савченчиха штовхала старого на вулицю, паказувала:

— Ой, іди-бо, біжи! Навколішки падай, богом благай, може, помилують. Ой людочки, сусідочки!..

Але людочки-сусідочки майже всі були на зборах і її не чули; лише де-не-де визирали з-за воріт ті, кого туди не покликали. Бабакова жінка спинила Йониху біля свого двору, стурбовано допитувалася:

— Ой Веклусю, скажи,— чи всім таке буде?

— Як усім? — не зрозуміла молодиця.

— Та тим, кого на збори не пускають?..

— Не знаю,— відповіла Векла, бо поспішала, а головне — не бажала розмовляти з Бабачихою. «Ач якою святою та тихою прикидається! Дошкулило! А вчора на річці жінкам що говорила про соз? Ледарі, і такі, і сякі!»

Бабачиха схопила її за руку:

— Скажи-бо, адже ти буваєш на тих зборах на комунських, ти знаєш...

— Нічого я не знаю. Нехай вам неледарі кажуть...— годро відказала молодиця і швидко побігла.

Збори саме були в розпалі. На високому ганку, в президії, стояли Іван Михайлович, Борис, Петро; Ярніна, сидячи за

столом, писала протокол, час від часу дмухаючи на задубілі від морозу пальці.

Векла ще з вулиці почула гучний Борисів голос, що намагався перекричати гамірні збори:

— Півтораستا десятин до революції, а тепер п'ятнадцять та десять утайки...

— Тихше, громадяни, тихше!..— угамовував збори Іван Михайлович, смикаючи Федька за рукав, а той сіпав за мотузок від дзвона.

— Тихше, тихше...— кричали й громадяни, вносячи ще більший гамір.

— Хати під залізом, три комори...— читав далі Борис.— Дві молотарки, чотири сівалки, снопов'язалка, лобогрійка, четверо коней, три корови...

— Та хто ж то? Про кого, молодці? — аж стямилася Векла, прибігши на збори.

— Увесь куток робив на нього. Відробляв за пуди, за оранку, за молотьбу. І зараз держить наймита... Намовляє всіх не йти до «комуни», страшає судом і папою римським...

— Та хто такий?.. Санжар? Згодні, згодні! — Вже й не слухала Йониха.

— Не читай, знаємо! — кричали одні.

— За межі України!.. — галасували другі.

— Голосує! Хто за те, щоб...— переривався Іван Михайлович.

Йон підраховував голоси. Було холодно, а йому аж з-під шапки парувало. Проти виселення Санжара за межі України не голосував ніхто, але дехто утримався.

Ніхто не голосував і проти виселення Савченка та Бутенка, проте утрималося ще більше. Зіркі Йонові очі бачили, що дехто в час голосування навіть зник із зборів, а деякі ховалися за спинами інших, щоб їх не бачили з президії.

— Губський! — окликав Йон.— Ви за чи проти? А ви, Черкас? Чи, може, вам жаль свого сусіда? Як же: ні в кого буде коня просити город виорати. Віднині не будемо більше просити, Василю Семеновичу.

Зніяковілий Яринин батько підніс руку, але Губський ніби не дочув...

* * *

Петро жив у маленькій кімнатці в хаті-читальні. Того вечора він повернувся пізно, коли дід Семен пробив на церкві дванадцяту годину. Постелився, дмухнув на лампу,

хотів уже лягати і застиг зачудований: на віконній шибці яскраво вималювалися риси колись любого обличчя. Чи не привид?

— Марусю, ти?..

Вибіг на вулицю, оглянувся. Молодиця стояла, притулившись до білої стіни, а сама чорна, закутана в шаль.

— Ти чого тут, Марусю?

— Хочу поговорити з тобою...

— Поговорити? То ходімо до хати...

Не вагаючись, покірно пішла. Петро засвітив лампу і мусив одразу ж вкрутити: по виразу її благальних очей відчув, що вона воліє коли не цілковитої темряви, то принаймні напівтемряви. Як стала, прихилившись до грубки, так і заніміла, ще дужче закутавшись у шаль.

Петро намагався бути спокійним, хоч і трудно було. Сказав лагідно:

— Сідай, Марусю... Давненько ми з тобою не бачилися... А біля груби так тепло, хороше...

Стояла в тій же позі, і тільки коли Петро підсунув їй стільця, вона ніби очутилася. Рвучко шарпнулася, схопила його за руки, забелькотіла:

— Петю, та невже і нас, як клас? Петю!

— Годі, чого рюмсати? — Не втішав, а щось мимрив, аби щось сказати. Навіть відвернувся від неї.

А вона благала:

— Петю, ти ж там начальство якесь... На тебе зважать... Ти ж знаєш, і всі знають... Біднячка я, наймичка...

— Знаю. І тебе ніхто не чіпає.

— Але ж Євгена?.. Невже і його з батьком? За межі?..

— Ні,— відповів хлопець,— іди спати!..

* * *

Вечірні сутінки гналися за санками, і Борис періщив коней, щоб ніч не насіла в дорозі. Федько намагався протестувати, забрати віжки собі до рук: адже Йон шкуру здере за коні. Хіба ж можна, мило шматтям летить?..

— Та пішов ти к бісу з своїм Йоном!.. Гаття, вйо!..

Борис повертався з району, і його голова була повна планів, міркувань, порад. Вйо, коненята! Роботи ж тієї, роботи!.. Так галопом і в село влетіли, сполохали на вулиці собак, підкотили до хати-читальні. На Бориса чекали комсомольці, школа, багато колгоспників.

— Петю, скликай зараз актив на парад, живо!

— Усі тут, давно ждемо,— відповів Петро.

Борис метушився, поспішав.

— Сідайте ближче, товариші!.. На порядку денному одне питання, власне, не одне, а... Пиши протокол, Ярино!

Намагався бути спокійним, розважним, але це йому не вдавалося. Не говорив, а кричав:

— Скандал, товариші! Дубовичі в районі на останньому місці. Якщо Василівка колективізувалася вже на вісімдесят відсотків, Михайлівка на сімдесят і навіть Махнівка на п'ятдесят, то ми, самі знаєте... одне слово, ганьба, товариші, і скандал!..

— Дозволь, чого ж ганьба? — сторопіло перепитав розважний Петро.

— Не заважай,— сердито замахав на нього руками Борис і гаряче доводив далі: — Ганьба, товариші! Дубовичі пасли задніх в усіх кампаніях... Іван Михайлович он потилицю чухає. Чи так, товаришу голово сільради?.. А тепер і з колективізацією засипалися; п'ятдесят дворів на триста — хіба ж не сором?

— Та ми ж розпочали недавно. Через тиждень буде більше..

— Не через тиждень, товаришко Ярино, а треба завтра! Чим ми гірші за василівців?

— Так василівці..

— Не заважай, закінчу, тоді скажеш. Отже, товариші, мусимо розкачатися! Куди воно годиться, що в нас навіть комсомольці не записуються... Антін Губський тут?..

— Я вже записався,— відповів Антось.— Усе наше машинне товариство вступило сьогодні.

— О! — зрадів Борис.— А коли отак до кожного піти, з хати до хати, то ми завтра все село колективізуємо! А тому я пропоную: одразу ж перекинутися всім на кутки!

— Та чому ж одразу? Завтра можна...— заперечив Іван Михайлович.— Не горить, здається, і за шию не капає..

— Вам завжди не горить. Голосую, товариші!..

Ухвалили по Борисовому: почати одразу, тим більше, що ввечері всі селяни дома. Швидко розподілили кутки і рушили.

З дверей хати-читальні все село як на долоні. В обличчя вийнуло свіжим морозом, приємно залоскотало в носі. Просто від дверей читальні діти начовгали довгу ковзанку. Ярина розігналася, крикнула:

— Ей, бережіться там!

— Бережіться!..— і Петро за нею. Та, не розрахувавши

розгону, налетів на дівчину ззаду, і обоє клубком покотилися під тин, заливаючись дзвінким на морозі сміхом.

Ярині й Петрові припав найдальший куток, але що їм пройти якихось два кілометри — тільки кувікає сніг під ногами...

Раптом Ярина спинилася, смикнула хлопця за рукав, обоє прислухалися: вечірню тишу сполохала голосінням Санжариха на своєму кутку.

— Отже, гадина! — вилаявся Петро. — І чого бариться Іван Михайлович? За два дні можна не то що на дорогу, а на цілий рік сухарів насушити...

* * *

Село спало. Та раптом після других півнів на одному кутку дрібно забила тривогу калатачка. Її підтримали на інших кутках, і незабаром усе село загомонило перекликами:

— Горить!.. Пожежа!..

Дід Семен вийшов бити третю годину і спросоння довго не міг уторопати, що сталося. І вже, коли спалахнуло загравою небо, тоді ударив, та з такою силою, що мотузка порвалася, і довелося по драбині лізти, щоб дістати обірваний кінець. З драбини було видніше: зовсім близько, немов за сільрадою, горіло, як свічка.

Заметушилося село. Бігли повз церкву з відрами, з чіп'ям, кричали, перегукувались. Хто горить? Від чого? Може, підпал?

Дід напружував старечі м'язи, дзвонив і дзвонив. Мідний плач піддавав дідові сили, підбадьорював і гасіїв боротись з вогнем.

А воно ж горить, горить! Гамір давно відкотився. Ніхто не бігав, і за дзвоном дідові нічого не чути. Минуло півгодини, а може, й більше — хіба дід рахував? Коли чує, вертаються люди, і хтось гукнув голосно:

— Годі, діду, вже не поможеться...

— А хто ж горів, синку? Чи не Іван? Наче на той край...

— Якні там Іван. Санжариха згоріла, сама підпалила...

— Санжариха?! — мотуз сам вислизнув з дідових рук.

А він дзвонив, а він переривався! Та якби знав, хай би горіла до останньої ниточки, щоб нічого не залишилось, вітром розмело...

Похилився головою на драбину:

— Донечко моя, Оксанко!..

...Витягала коноплі з річки. Холодно було, осінь пізня, вода ранками кригою бралась. І застудилася, занедужала... Поле-

жала день, а другого Санжариха прогнала: хіба то хвороба шістнадцятилітній дівці, ач яка панянка!

А Оксана пухла, пухла, як колода робилася... День і ніч не спав, ходив за донькою. А як же не хотіла вмирати...

— Тату, як хочеться жити... Я ж ще не нажилася, тату...

Чомусь почував, що не виживе, вмере. Втішав: «Я тебе одягну в білу-білу сорочку. Білий віночок надіну... Не будеш рано вставати, не заросиш ніжок, босоніж спотикаючись»... Ридма впала йому на груди, благала, не хотіла вмирати...

Дід утер непрошену сльозу, стояв довго, не рухаючись, час від часу схлипуючи, як дитина.

* * *

Розігралась снігова хуртовина, тисячами вовків завивав вітер, гасаючи по лісу. Спинявся Євген, протирав очі, заліплені снігом, ішов задки, проти вітру. Уже недалеко. Проминув Баштовий Яр, незабаром показався вогник попереду.

Нарешті він як дома! На стук з хати вибіг Мотя.

— Женечко, дорогий! А ми вже гадали, що не прийдеш...

З хати ще вибігли і майже внесли його в кімнату, гуртом роздягали. Так тепло, затишно, і Неля — о радість! Настрій сніговійний одразу змахнуло. Дівчина обдарувала таким ласкавим поглядом і так тепло потисла йому руку, що він одразу ж зігрівся.

Матвій справляв свої іменини, була вся родина в зборі. Старі сиділи на покуті, невістка поралася, подаючи страви. Неля приїхала з братом двоюрідним з Києва.

— Знайомся, Женю, сідай, голубе!..— радів Мотя, всаджуючи Євгена поруч з сестрою. Всі вже були напідпитку, бо чекали-чекали Євгена та й почали: хто ж думає, що він і такої хуртовини не злякається! Майже кожен підносив запізнілому гостеві чарку, щоб наздогнав, не пас задніх. А на останці Неля піднесла склянку вина і знову обдарувала його таким палючим поглядом, що в Євгена пішла голова обертом.

— Налий ще, Нелечко, вип'ємо за...— не докінчив речення, бо поміж їхні чарки вліз з своєю братеник Вітя, п'яний і розварений, як рак.

— Вип'ємо, дорогий, за отих самих, щоб їм до ранку жаба питки дала!..

— За кого ж то?..— не зрозумів ніби Євген.

Брат господині не був такий войовничий. Його оповив мінорний настрій, і він спиняв Віту:

— Брось про політику... Давай заспіваємо старої української, як діди наші співали...

Ой, вип'ємо, родину, щоб нам жито родило,
і житечко, і овес, щоб зібрався рід увесь,..

По-різному на людей пісня впливає: кого звеселяє, а господиню розжалобила. Залилась сльозами, почала голосити:

— І житечко, і овес... Хоч би не згадували, не ятрили душу...

Співали вже про козака та дівчину, а стара все голосила — і мусила Неля до неї присісти, втішати. На Нелине міоце до Євгена підсів Мотя, запитав тихо, щоб ніхто не чув:

— Ну, то як, Женю? Родичами з тобою стали? І твоїх млікували?

— Учора...— похмуро відповів Євген, зиркнувши на Мотиних батьків.— Ти своїх хоч до себе забрав, а моїх схопили і вивезли, що й не попрощався з ними. Ну-у, підждіть!..

— А ти ж як?

— Та мені нічого. Уже й до артілі прийняли...

Матвій не здивувався, хоч і думав, що Євгенові доведеться круто.

— Так-таки й прийняли, без заперечень?

— Були гади і є, та на них я чхаю! — розповідав хвальковито Євген.— Я одразу до Бориса вдався, до начальства: «От я,— кажу,— увесь прийшов до вас. З конем, реманентом, хочу чесно працювати, будувати з вами соціалізм!» Та ще жіночка, спасибі їй, у пригоді стала: на все село гвалт зняла. І вийшло, що не вона, неможниця, а я, куркуленко, її до колгоспу потяг...

Матвій невимушено вибухнув сміхом, а на нього дивлячись, і братеник Вітя залився реготом.

— Подуріли, чого ото?..— не розуміла Неля, та й собі давай сміятися.

Регіт запили чаркою. Брат старої затяг знову пісню, а Матвій розпитував далі:

— Млин теж? Чорт його бери!.. Аби зачепитись, аби за межі не вислали...— Прихилився ближче до Євгена, зашепотів на вухо: — Аби до весни якось дотягти, Женю!.. А там зазеленіють куші...

Євгенові дух забивало від збудження. Слухав Матвія, а кулаки самі собою стискувалися, наче збирався з кимсь битися.

— Знатимуть, гади, колективізацію!

Гості вже впилися, але Мотя дістав ще пляшку, частував, а його молодиця подавала свіжі страви. Збуджений Євген знову підсів до Нелі, міцно обвив рукою її стан.

Його очі щодалі більше запалювалися похитливим огнем. Помічав, що дівчина кращає і кращає. Може, тому, що живе в Києві, одягається по-міському. Кривдно, якщо він втратить цю кралечку, хтось випередить, раніше поласується. Бо дівоче серце як масло: пригрій — і розтане.

Неля ніби вгадувала його думки, манірно милувалася ним і його одягом: новий швейотовий костюм на ньому, чоботи хромові, галстук шовковий... Це підбадьорило Євгена.

— Правда ж, козак хоч куди! — прихилився до неї і цмокнув у щічку.

— Битиму, Женечко! Грішка жонатому...

Вивернулась з його обіймів, потягла за руку на середину хати.

— Ану, Вітя, вальс!..

Закружляла з Євгеном по рівній дощаній підлозі.

* * *

Дні бігли швидко, що їй не почувала їх Маруся. Хороші, щасливі.

Та не довго раювала молодиця. Перше лихо прийшло негадано: захворіла мати, пролежала тиждень і вмерла. Не встигла забутися, виплакатися, а тут знову лихо, як сніг на голову: відвів Євген до колгоспу коня, корову і все майже, що забрав у батька. Тільки їй залишилося радості, що телиця та підсвинки.

Благала, голосила, лаялась:

— Поверніть, люди добрі!.. Я ж молодість свою зносила по наймах, я ж...

І коли це не допомогло, темної ночі вивела коня з колгоспу. Ішла ще по корову, та не пощастило: перейняли на вулиці. І хто ж перейняв? Найкраща подруга колишня, Ярина...

Відтоді затамувала в собі пекучу злобу і на Ярину, і на колгосп.

Та ще Євген став якийсь не такий — неприязний, злий. Повертався він з млина завжди пізно, а часто і вдо-світа.

Спершу було тільки нудно самій, з рання до вечора одна в хаті. А потім підозріння почали виникати. І раз потай таки вийшла за ним услід: може, до дівчини якоїсь унадився?.. Ішла назирці, але він повернув не на село, а в ліс.

Відтоді місця собі не знаходила, загадку ту відгадувала. І ночами, коли вітер невгамовний шарудів на горищі, з ляку залазила на піч, у куток, очей не зводила... Моторошно-довго тяглися хвилини, а заснути боялася, бо сни жахні снилися.

Наважилася вислідити. Одного разу, помітивши, що Євген кудись збирається, вийшла задалегідь, стала за хатою. Пішов знову в ліс.

Не замкнувши навіть хати, пішла за ним назирці.

Темного лісу боялася Маруся раніше і вдень, а вночі жахалася. Але тепер ніщо не страшило. Лісова стежка була довгою, безкрайною. І раптом стежка розгалузилась на дві, одна — прямо, а вужча вбік. Якою ж пішов він? Зробилося враз страшно, мало не закричала.

Побігла навмання вужчою, часто прислухаючись. Почула ніби рип якийсь, побігла ще швидше і раптом уперлася в подвір'я — хата, сарай і льох. У хаті світилося, світло ледь пробивалося крізь зачинені віконниці.

Постукати? Може, сюди зайшов? Узялася за клямку. А серце калатало, мало не вискакувало з грудей. Чула стишену розмову в хаті, упізнала Євгенів голос.

Тут, тут! Але руки ніби примерзли до клямки, стало знову страшно. Підбігла до одного вікна, до другого... І мусила раптом присісти за рогом: хтось показався з лісу, ішов до хати.

Намагалася упізнати. Був той хтось у кобеняці, як і Євген, з відлогою на голові, не розібрала навіть, чи чоловік, чи жінка. Підійшов, постукав у двері. За хвилину двері рипнули, і знову стало тихо.

Кинулася Маруся до третього вікна, і, о радість, — невеличка щілина. Припала до неї очима. Бачила, як зайшло двоє — один роздягнений, мабуть, хазяїн, а в другому впізнала Єгора Вештала.

Але чого Євгена не видно? Спробувала відхилити віконницю дужче. Щілина побільшала. За столом сиділи якісь незнайомі люди і Євген — спиною до вікна. Про щось розмовляли.

Марусі відлягло на серці. Ніякої дівчини не бачила в хаті, тільки якась стара метушилася, готувала вечерю. І молодиці стало аж не по собі: а вона таке думала... Євген, може, з горя тікає з дому, місця собі не знайде. І Єгор такий, на нього теж неможлики гострять зуби. Поганий чоловік, але сьогодні Марусі і він став кращий.

А коли на столі з'явилася пляшка, Маруся і зовсім заспокоїлася. Стало легко, не пішла, а побігла додому.

Находила весна, перша колгоспна весна в Дубовичах. На колгоспному подвір'ї, що належало раніше Савченкові, з раннього ранку і до пізнього вечора готувалися до сівби: очищали насіння, ремонтували сівалки, плуги, борони, збрую для коней.

Колгоспні бригадири, Йон та Петро, заздалегідь розставляли людей, щоб кожен знав, що має робити. Ярина з учителем, Василем Івановичем, запроваджували облік.

Майже половина дубовичан була вже колективізована, але молодий і гарячий голова Борис Рогіз був незадоволений.

— Мало! — казав він. — До виходу в поле треба, щоб усі були в колгоспі. На те ми й колгосп «Вперед», аби вести перед!

Щоб прискорити справу, Борис заборонив кооперативній крамниці продавати для тих, що не в колгоспі, сіль, гас, найнеобхідніший крам; зачинив для них млини. І не пробуй, було, з ним сперечатися. Ярина і Петро знову почали ходити в нього в «опортуністах», а Йон — в «анархістах».

Зате у великій шані стали для Бориса ті активісти, які в усьому з ним погоджувалися, в усьому потурали. До них, зокрема, палежали Аптось, Семен та Ілько — з машинно-млинарської бригади. Ці «активісти» й прислужилися йому.

Сталося це за кілька днів до сівби. Борис наказав Ярині і вчителькам скликати до сельбуду жінок, які не хотіли йти до колгоспу, і агітувати їх, доки не погодяться. Жінки зійшлися, а тим часом Борисові «активісти» пішли до них на домовки, наказували чоловікам:

— Зводьте одразу ж коней до колгоспної стайні!

Більшість чоловіків один по одному повели. А з тих дворів, де чоловіки вагалися, «активісти» самі виводили коней...

Тим часом жіпочі збори тривали. Нічого не знаючи, що на селі робиться. Ярина гаряче агітувала жінок не слухатися вовчих брехень, сміливо йти до колгоспу. Дівчина вклала всю душу, щоб розворушити жінок, викликати їх бодай на розмову, бо всі, наче змовившись, уперто мовчали.

Нарешті крига пішла. Вийшла одна жінка і заявила, що вона згодна. А за нею і друга, і третя. Раділа Ярина, і раптом... Це сталося так несподівано, ніби бомба вибухнула. До сельбуду вбіг якийсь хлопчак і крикнув:

— Коней в артіль забирають!

Знявся гамір, усі юрбою кинулися на вулицю. Від натиску

затріщала друга половина дверей, давши волю жіночій лавині, що покотилася до стаєнь.

Ярина подалася за жінками. Ще здалека побачила, що коло воріт колгоспного подвір'я тиск — очевидно, вони були замкнені. Коли ж дівчина прибігла, жінки вже були на подвір'ї, відбивали камінням і кілками замки на стайні. Інші ж, на чолі з Ганною Бабак, грюкали в хатні двері, галасували.

— Віддай, Федько, ключі! Чого заховався, сучий сину? Зопалу Ярина підскочила до Ганни, рвучко висмикнула у неї з рук кілок.

— Ви чого, тітко, бешкетуєте? Ану забирайтеся звідси! Ярина сміливість вплинула на бабів. Вони враз відступили назад. Та це лише на мить, бо Ганна скоро отямилася, крикнула жінкам:

— Тягніть її до стайні! Хай відмикає.

Ярина кинулась було на вулицю, але її перейняли.

— Не втечеш, хвойдо!.. Відмикай стайню!..

Кілька жінок схопили її за руки, а якась учепилася в коси.

— Віддай коня!.. Віддай!

По голосу впізнала Марусю, і від цього ще болячіше стало. Прошепотіла:

— Марусько, пусти!..

— Я тебе пушу!..— аж спочала молодиця, шалено смикаючи за коси.— Віддай коня!

До сліз прикро було Ярині: хіба гадала коли вона, що Маруся стане її ворогом? З досади хотілося заплакати, але біль і злоба присушили сльози. Напружившись, шарпнулась, ударила котрусь і кинулась тікати.

Розлучені жінки з галасом подалися навздогін.

— Ловіть! Переймайте!..

* * *

Млин не молів, але Євген зранку не виходив з нього, раз у раз визираючи на вулицю. Бачив, як вели коней до артільної стайні, чув, як Семен кричав у сусідньому дворі:

— Ми в колгоспі, а ви чому не хочете?

А ще згодом почув жіночий галас, що наближався згори.

«Починається! Нарешті починається! — радів Євген.— Але чому Єгора так довго немає?»

Єгор ще вночі гайнув до Василівки: була чутка, що там баби зробили справжній переворот. А що саме — невідомо, і Єгор подався на розвідки.

Галас на стайні дужчав. Хтось пробіг вулицею з вилами на плечах. Євгенів аж серце затанцювало від радості, гаряча кров ударила в голову, а права рука міцно стисла ручку нагана в кишені.

— Давай! Давай!

І вже бачив себе на ганку сільрадівському, звідкіля Борис читав ухвалу про виселення його батька. Уявно стояв з револьвером у руці, з шаблокою при боці, а перед ним на колінах, у грязюці плазують Борис, Йон, Ярина, Петро, всі комсомольці, всі уповноважені... А потім — «на стовп їх!» Та що на стовп? Мало кари такої! Постріляти, порубати на шмаття, усі жили вимотати!..

А Єгора не було. Може, він уже там? Ноги самі, як пружини, винесли Євгена з млина. Не переліз, а перелетів через тни. Побіг вулицею.

Але що ближче підбігав він до колгоспного подвір'я, тим більше охолоняв. Помітив, що люди поспішають уже не так швидко, як спочатку, а чоловіки з вилами, виявилося, везли солому до стайні.

І гамір раптом ушух, чувся тільки жіночий плач.

Що таке? Що сталося? Войовничий запал Євгенів де й подівся, ішов, як побитий пес, з затаєною в серці тривогаю...

Раптом спинився. Йому назустріч бігло кілька жінок, оглядаючись, піби за ними гналися вовки. Одна мало не налетіла на Євгена, а друга стишилась на мить, випалила Євгенів:

— Біжи швидше! Там Маруся... Арештували...

На подвір'ї знову почувся жіночий плач.

* * *

У лісовій хаті пахло похороном. Чадила лампа на столі, але того ніхто не помічав. Завивав вітер у димарі, гримав віконницею, і ніхто не вишов причинити.

Стара давно заснула, прилігши на ліжку, куняв старий на лежанці. Невістка присипляла дитину і своїм співом нагоняла ще більший сум.

— Замовчи, ти там! — видавив нарешті злісно, крізь зуби Матвій, що ходив мовчки по хаті.

Євген сидів на лаві важкий, аж чорний, у кобеняці, з шапкою в руках, наче зібрався от-от тікати. Та минав час, а він і не рухнувся з місця. Бо куди йти?

Так багатонадійно розпочався день! І так по-дурному все закінчилося. Чоловіки не лише не підтримали жінок, а самі їх утихомирили, розігнали з колгоспного подвір'я.

А вони з Матвієм мріяли. Не з таким народом!..

Старий, зігрівшись на лежанці, скоро заснув. Спала невістка, спала дитина. Матвій все ходив по хаті, часто визираючи у вікно. І сидів у тій же позі Євген, сповнений чорної злості.

Ждали. Нарешті, десь опівночі, хтось тихо постукав у вікно. Матвій вийшов і за хвилину повернувся з Єгором.

— Ну, що? — спитав Євген, піднявши трохи голову. — Як мені, чи можна показуватися в село?

Єгор заперечливо замахав руками, схвильовано розповідав:

— Куди тобі! Там таке робиться! Приїхав Прус. Коли довідався, що тебе в колгосп прийняли, мало не розігнав правління. А Борисове щастя, що він хворий лежить. Бабака не тільки в колгоспу викинули, а й заарештували. Ганна була втекла, але ввіймали, сидить разом з Марусею у кутуаці. Слідчий допити робить, кажуть, судити будуть.

Євген зірвався з лави, голосно, що аж старий прокинувся, вилаявся. Потім, погрожуючи невідомо кому кулаками, вигукнув:

— Хай судять! Але я ще поборюся!

Розділ третій

ЧЕРВОНИЙ КИІВ

Земля вбралася в пишні зелені шати. Розправили крила дерева, наче хотіли знятися в недосяжні, блакитно-веселі простори і там защебетати з жайворонками пісню сонячно юній весні.

Ішла Ярина, радісно збуджена, шумливими вулицями. Вечір стелив під ноги довжелезні тіні, пахощами здіймалися лоскотно груди. Ех, побігти б згори, помчати з вітром напередим в поле, упасти в зеленому житі.

Тісно в трамваях і на вулицях півмільйонного Києва. Доки йшла глухими вулицями, можна було помріяти, а зараз вийшла на широкі панелі бульвару Шевченка, красеня Хрещатика.

На лекції було ще рано, і Ярина пішла на Володимирську гірку помилуватися широчезним Дніпром, дихнути пахощами далеких лісів і полів. Сиділа на лавочці і раптом почула чийсь легенький дотик до плеча. Озираючись: перед нею стояв Ігор Васильович, викладач суспільствознавства на курсах.

— Застріялися, товаришко Черкас?

— Трошки, Ігоре Васильовичу...

Молодого й веселого викладача на курсах любили не лише як ерудита з усіх суспільствознавчих питань, а як і славного товариша. Ярина залюбки йшла з ним тепер поруч. Вийшли на Хрещатик, влилися в гамірливий вечірньо-святковий потік.

— Дайте вашу руку, товаришко Ярино,— сміючись, запропонував Ігор.— Чого доброго, ще погубимось...

Ярині було чудно: ішли побравшись за руки, як діти. Чудно і водночас приємно: він такий рослий, гарно одягнений... Мимохіть зиркнула на свої дешевенькі панчішки, таку ж спідничку і звичайнісіньку полотняну вишивану сорочку.

Не соромилася свого одягу, а часом здавалось, що Ігор навіть пишається, що йде з селянською дівчиною, своєю аж надто веселою вдачею наче навмисне привертав увагу до себе і неї.

— Може, в кіно заїдемо? Довженкова «Земля» йде, бачили? Про неї багато говорять і пишуть.

Ігор уже бачив фільм, але з нею, за компанію, ще б раз подивився. Згода? Але Ярині ніколи — на лекції пора.

— Шкода. Ви ж тільки гляньте на кадри, кадри які! — спинившись коло першого Держкіно, вихваляв картину молодий викладач.— Оця дівчина, з соняшником, кого вона нагадує? Скільки радості і молодості на її обличчі!.. А стривайте, Ярино, гляньте на мене...

Просто глянув їй в очі. Потім перевів погляд на дівчину біля соняшника.

— Слово честі, Ярино, ви дуже схожі на неї...

Ігорева простота щодалі більше подобалась Ярині: так просто, дружньо, по-товариському. І фільм цікаво подивитись, але хай іншим часом!

— До побачення, Ігоре Васильовичу!..

— На все добре, товаришко Ярино!..

* * *

Минали станції, міста. І все ліси, болота. Тоді, коли везли з села, після суду, хоч було й страшно перед невідомим, а не відривалася від вікна вагона, вбирала в пам'ять неznані краєвиди, назви станцій і міст.

А тепер, їдучи назад, було нецікаво. Тепер одна думка сиділа в голові: куди вона їде, і що там на неї чекає?

В Чернігові мусила вийти з поїзда — не вистачило грошей на квиток до Києва. Тікаючи з торфорозробок, Маруся якось не думала про гроші і навіть про документи. Аби втекти, аби знайти Євгена!

А тепер? Ну, як далі їхати? Без копійки грошей, без жодної посвідки... На колінах у неї лежав клуночок з чистим одягом, та продавати було шкода — як вона з'явиться в Києві такою нетіпахою?

Находили поїзди, забирали людей з перонів, натомість скидали інших. Напроти, бачить Маруся, вийшла ціла партія дівчат з клунками, сіли поблизу неї. Підсіла до них, розпиталася, куди їдуть.

— До радгоспу? А далеко? Мені б на дорогу заробити.

В пригоді став якийсь дядько, що сидів позаду. Він порадив дівчині піти до бараків за станцією — там набирають робочих. Одразу ж побігла. Саме йшов наряд, і її з партією дівчат послали перебирати картоплю біля вагонів.

Надійшов вечір. Маруся була нагодована, напоена і три карбованці заробила. На квиток не вистачало, мусила ще день працювати, а так же хотілося швидше поїхати. Як на те і поїзд трапився.

Вирішила купити квиток на всі гроші і їхати, доки їхатиметься. Може, думалося, вночі квитків не перевірятимуть, то на ранок і в Києві можна бути.

Та не завжди так трапляється, як гадається: на якійсь глухій станції її розбуркали сонну, хоч забралася на саму гору, — і висадили. Була ніч. Ще кілька пасажирів зійшло з поїзда, серед них двоє дівчат, видать, сільських. Пасажири одразу ж зникли за станційним будинком, а дівчата чогось чекали, радилися.

І більш ні душі на станції. Маруся підійшла до дівчат. Виявилось, що вони надумали чекати ранку на станції, бо додому далеко. Звернули з перону, посідали на траві. Маруся довідалася, що дівчатка — одній було п'ятнадцять, а друга одноліток з нею — служили в Ніжнінці за п'янок, заробили за зиму трохи грошей і тепер поверталися додому. Переказували їм, що в них організувався колгосп і робота тепер знайдеться.

Вечеряючи, дівчата нагодували й Марусю.

Коли старша виймала харчі з маленького баульчика, Марусині очі помітили в ньому якийсь білий пакуночок. Може, дівчата були такі наївні, що так необережно поводитися з своїми загорьованими копійками? Хотіла сказати дівчатам, що в дорозі з грішми треба обережніше, і змовчала: що їй до того? Ще негарне про неї подумують.

Поївши, дівчата поклали свої клуночки під голови й полягали. Умовилися рано рушити разом: по дорозі, недалеко,

є радгосп, і Маруся зможе там влаштуватися на роботу. Через якийсь час тиха дівчача розмова стихла...

Удосвіта менша, прокинувшись, тривожно почала будити старшу.

— Любо, Любо... Немає Марусі нашої...

Стурбовані дівчата кинулися до клунків — цілі, не було лише баульчика. Та за ним і не побивались дівчата: в ньому, крім хліба, нічого не було. Про документи, заховані в хусточці, дівчата найменш турбувалися: на снідання будуть дома, а там вони не потрібні...

— Поживилася, як собака дрюком!.. — засміялася менша, а Люба, підводячись, додала:

— От же гадючка! А такою гарною прикидалася...

* * *

І ось Київ.

Знайшла потрібну вулицю, будинок № 12, зайшла в двір: чи в ті, чи в ці двері? Постукала в перші. На стук вийшла огрядна жінка, зміряла її з ніг до голови і неприязно спитала, чого треба.

— Ви будете Пелагія Марківна?

— Ну, я, що скажеш?

— Я той... Я жінка Жені... Євгена Бутенка, з Дубовичів...

Пелагія Марківна доводилась якоюсь далекою родичкою Бутенкам. Коли Євген бував у Києві, завжди у неї спинявся. Отже, і Маруся гадала знайти в неї хоч якийсь притулок. А головне — розпитатися про Євгена, де він, що з ним?

Жінка ще раз зміряла Марусю гострим поглядом, якось скривилася — чи то з огиди, бо Маруся була обірвана і брудна, чи то з жалю. Похитала головою і зітхнула важко:

— Бідні, бідні діти! До чого дожилися...

Пелагія Марківна постелила їй постіль і вклала: «Спи, голубонько бідна!» Спала Маруся весь вечір і ніч. А вранці родичка була знову такою ж гостинною, напоїла її чаєм, ще й коржиків дала на дорогу.

— Помагай тобі боже, донечко...

Куди ж далі?.. Ішла вулицями, з клунком під пахвою, дійшла до скверу, сіла на лавочці. Повз неї проходили няньки з малими дітьми, матері. Одна сіла напроти, а згодом і друга до неї підсіла. Спало раптом на думку і собі десь стати за няньку. Наважилася, підійшла до однієї жінки, мабуть, матері з дитинчам.

— Вам, часом, не треба до дитини?

Жінка видалася приязною і балакучою, але сказала, що їй няньки не треба. Та й Марусі б не радила на таку роботу: краще кудись на фабрику або на завод.

— А чи ж краще?

— Ну, а як же. Ви, мабуть, з села, так?

Жінка, виявилося, була робітниця з кондитерської фабрики, а тепер, через дитину, перебувала у відпустці. Порадила їй звернутися на заводи — «Червоний плугатар» або ще краще — на «Більшовик». Вони були поблизу.

Ніби між іншим жінка розповіла про чоловікову сестру, що так само, як і Маруся, прийшла з села восени. А зараз уже ударниця, на курсах учиться!

Маруся подякувала жінці і пішла до заводу «Більшовик». Рішуче підійшла до прохідної, заздалегідь наготувала документ... і спинилась. Завод злякав своєю хмурістю і гуркотом, а ще більше — незрозумілим, невідомим: що далі? Що вона робитиме там, в отих сірих стінах, серед чужих людей?

Озираючись навколо, ніби шукала в когось підтримки. Відчула одразу себе самотньою, маленькою і немічною. Оповив страх, нестримно заманулось тікати... Краще нянькою, краще наймичкою, десь подалі, десь у куточку...

Майже побігла, несподівано зіткнулася на тротуарі з якоюсь гарно одягнутою жінкою. Може, їй потрібна нянька? Гарна жінка дзвінко засміялась:

— Не маю дітей, дорогенька моя.

Жінка, очевидно, не поспішала, розпитувала Марусю, хто вона, звідки.

— Роботи шукаєте? Та тепер же роботи, роботи! На «Більшовику» були?.. А то, коли хочете, ходіть зі мною...

Напроти «Більшовика», трохи нижче, побачила Маруся теж щось подібне до заводу, бо з димарем високим, але будинок здався дівчині веселим, привітним.

То була кінофабрика.

Чоловік, до якого привела її жінка, теж приязно поставився до Марусі, але про таке спитав, що вона не знала, що їй відповісти. За неї сказала ласкава жінка:

— Та що ж вона вміє? Бачите — селянка, ну й роботу відповідну пошукайте...

— А хто її знає, — посміхнувся чоловік. — Може, вона артисткою хоче стати...

Маруся не розуміла, про що йшла мова, але й вона посміхнулася. Їй тут подобалося.

І от, Маруся була вже не Маруся, а Люба Войко: скористалася з чужого документа. Спершу, коли хто кликав її — не озивалася, забувалася дівчина. Але минали дні і потроху звикла.

Фабрика дуже зацікавила. Перші дні й виходити не хотілося, все б сиділа десь у павільйоні і милувалася зніманнями: то ж кінокартини роблять!

Працювала прибиральницею. Щодалі робота почала набридати: щодень одне і те ж; одноманітно, нудно. Довжелезними коридорами вешталася багато люду, і всі чужі, незнайомі. Тільки й відрода, що з такими ж, як і сама, прибиральницями.

Працювалося без любові й бажання, без бажання і на квартиру йшла. Жила тимчасово в Пелагії Марківни. Розжалобилася жінка, пустила дівчину даром, без копійки; правда, з невеличкою умовою: допомагати їй по господарству. Допомога та була посильна Марусі, бо прибрати в кімнатах, у дворі — дурниця.

Та щодалі ті домашні обов'язки почали збільшуватися: через тиждень уже й дрова носила на плечах з базару, мила підлоги в квартирантів на другій половині, а ще через якийсь час і прати білизну довелося. Мовчала, бо жахалася Пелагії Марківни. Скаженішої, здавалося їй, вона ще на світі не бачила.

Пелагія Марківна торгувала на базарі. Поверталася вона додому ввечері майже щодня люта, як тигр: то фінінспектор допік, то ще хтось з базарного начальства, галасувала на весь двір. Стурбований чоловік, Севастян Дмитрович, щипав короткі вуса, наче хотів їх вирвати, благав жінку втихомиритися: що, як почують?..

— А нехай чують!.. Я на весь Київ закличу, на всю губернію... Грабіжники!

Наробившись дома, бо часто доводилося і вдосвіта вставати, Маруся приходила на фабрику безсила, а бувало, й голодна. Одного разу, натомившись, дівчина пішла в садочок коло фабрики трохи посидіти. Лягла на травці та й заснула. А в корпусі було не прибрано, завгосп лаявся: де вона ховається? Мусила найближча товаришка Марусина Валя поприбирати за неї, а тоді побігла шукати її.

Не знайшовши ніде, Валя пішла до їдальні, може, обідає дівчина?

За столом сиділо кілька молодих робітників з механічного та монтажного цехів.

— Де це твоя та... дика і неприступна?..— поцікавився один, озираючись, наче боявся, що та, дика і неприступна, лясне його зараз по спині. Мова йшла про Марусю.

— А я знаю? — відповіла Валя.— Сама шукаю її.

— І ніхто нічого про неї не знає,— дивувався хлопець.— Більше місяця дівчина працює на фабриці, а наче чужа. Хоч би ти, Зіно, нею поцікавилася, чуєш?

— Коли ж вона не з нашого цеху,— відповіла молода робітниця-монтажниця.— І взагалі я її рідко бачу.

— А от треба побачити й поговорити з нею. Може, вона не така вже й дика, як вам здається...

Був то секретар комсомольської організації на фабриці. Після роботи він знайшов Марусю, привів її в червоний куток. Там уже сиділа Зіна і ще дехто з комсомольців. Усі вони дуже сердечно поставилися до молоденької прибиральниці, були приятні, ласкаві з нею.

Марусі стало аж ніяково.

— Чого мене ніколи не бачите? А я знаю?..

— Ніколи на збори до нас не прийдеш,— говорила Зіна.— А то ще бувають перегляди картин, хіба не цікавишся кіно?

— Цікавлюся, але мені ніколи,— відповіла дівчина.

Одне з-перед одного комсомольці почали розпитувати дівчину, як вона почуває себе на роботі, може, щось не подобається, може, хто кривдить?

— А то, може, за милим сумуєш? Га? — пожартував один.

— Ні, ні, нема в мене милого...

Марусі було приємно з ними, навіть весело, і водночас десь в глибині серця щось ворухилося, підозра, чи їй не знати що: чого вони такі раптом хороші з нею? Навіщо про село розпитують, про милого?..

І все ж доброта і уважність молоді підкупили дівчину. Уперше за весь час роботи на фабриці вона залишилась того вечора на зборах, а потім і на кіно.

* * *

Солодко спав інтернат. Сонце давно вже прокинулось і скісно зазірало крізь віття дерев у розчинені вікна, скоро сьома година, і воно наче непокоїлося, щоб курсанти не заспали, зайчиками лоскотало сонні обличчя.

Але даремні турботи: інтернатський «будильник» Коля Вергун ще ніколи не проспав, був уже на ногах.

Ковдри заворушилися, з-під них, як по команді, схоплювалися заспані курсанти, швидко одягалися. Ніхто не сварився за порушений сон, так було ухвалено всім інтернатом, і Коля Вергун сумлінно виконував «навантаження», щоранку будячи товаришів.

Після зарядки курсанти йшли снідати, і о восьмій сиділи вже на лекціях. Учбовий день на курсах був завантажений і ушільнений вщерть. А ще різні семінари і гуртки, комсомольська, громадська робота.

Ще важче стало, коли довелося ходити пішки за місто на практичні заняття. Не було хвилинок вільної. Проте курсанти віддавалися навчанню заподадно, намагалися за шість місяців всотати в себе все, що тільки зможуть взяти. Кожен відчував на собі велику відповідальність: сотні колгоспів чекають на досвідчених командирів соціалістичного сільського господарства.

Була неділя, але багато курсантів її не відчували. В кімнаті, де жила Ярина, усі дівчата сиділи на ліжках — хто з зоотехнією, хто з політекономією, а Варя з «бісовою» математикою: ніяк не лізли в голову дробі.

— Яринко, покажи!

А за Варєю і Тоня, і Галя підсіли.

— Допоможи, Яринко!

Раптом до кімнати бурею влетів Коля Вергун.

— Дівчата, ша! Є новий анекдот!

— А, йди ти з своїми анекдотами!

— Е, ні, дуже цікавий, от щойно почув...

Набігли хлопці, обсіли Колю — розповідай. Але дівчата запротестували: ідіть до себе і хоч на головах ходіть!

Ярина в своїй кімнаті правила за старшу. По обіді вона зглянулася на своїх подруг, сказала:

— Годі! До вечора можна погуляти!

У коридорі до дівчат прилучився Коля Вергун з товаришами. Веселою юрбою висипали на вулицю. А там випадково зустріли свого молодого викладача Ігоря Васильовича.

Ця випадковість декому з курсантів почала вже здаватися підозрілою. На Хрещатику курсантська юрба враз, наче змовившись, розсипалася, залишивши Ярину наодинці з Ігорем. Дівчині хотілося розсердитись на подруг, але... так і справді, мабуть, краще.

— То куди підемо, товаришко Ярино? — спитав Ігор.

Дівчина знизала плечима: їй байдуже.

— Тоді на пляж! Ганьба, живете в Києві коло Дніпра, а й досі на пляжі не були...

Спустились сходами до переправи. Сотні людей сідали в човни і переправлялись на той бік Дніпра. Ярина замилювалась видовиськом: справжнісінький величезний комашник загорілих, аж чорних людей, що купалися, хлюпалися, бігали, сиділи, лежали, перекидалися. Сміх, гамір — краса! Але як же їй бути: не купатиметься ж вона в чому мати народила?

Ігор провів дівчину до жіночого пляжу, умовився з нею через годину зустрітися коло буфету.

— Щасливо купатися!

На жіночому пляжі Ярина зустріла своїх дівчат з інших кімнат, вони були тут уже не вперше, встигли добре загоріти, а Марійка була аж чорна, тільки зуби в неї біліли.

Вийшовши з води, Марійка якусь мить заздро дивилася на роздягнену Ярину: «Гарненьке, чортеня, як виточене!» Як досвідчена купальниця, порадила:

— Ти ото, Черкас, не дуже вилежуйся на сонці.

— А то що?

— Спечешся. Я дві ночі не спала, а тепер, бачиш, аж лянати почала...

Година минула, що й незчулася. Ішла Ярина до буфету і щохвилини озиралася назад, ніби залишила там щось рідне, дороге. Тепер щонеділі обов'язково на пляж!

Потім узяли човен, поїхали вгору по Дніпру. Вибралися до Чорторня. Київ лишився позаду, купався в передвечірньому сонячному сьайві.

Було просторо й вільно на тихих водах ріки. Ігор поклав весла, пересів до дівчини, взяв її за руки.

Та й тихий Дніпро, та й тихесенький...

І пісні такої немає, але Ігореві хотілося, щоб була, хотілося співати. У нього на чолі виступили крапельки поту. Набрив води пригоршнею, освіжився, а решту води — плюсь на Ярину. Дивилася йому просто в очі: який він веселий, бадьорий! І трохи задирливий.

— Знаєте, Іро, коли я був малий, мене на Печерську боялась уся дівтора. Розбишака був — не підходить! А в революцію разом з батьком з гайдамаками бився...

Тоді Ігоревого батька було вбито, а мати незабаром померла. Його і двох менших братів забрали до дитячої колонії, яка й дала йому пугівку в життя.

Дівчина слухала його оповідання, хотіла знати все-все про його життя.

— Говоріть ще, Ігоре Васильовичу, говоріть...

— Все, Іро...

— А чому Ігорем звати?..— Це вже дурниця, але Ярина не соромилася, умовились бути одвертими.— Ім'я наче панське, у нас на селі такого не почувеш...

Сміявся: все вона з своїм селянським аршином.

Ігор схилився до неї, поклав голову їй на коліна.

Замилувалася ним: був непоказний на вроду, не красень, але такий милий, добрий. Дивилася просто в його одкриті очі і пестливо перебирала пальцями м'яке каштанове волосся.

* * *

Еже була одинадцята, а Люба не приходила. Може, й не прийде? Валя попривирала в своєму корпусі, швидко збігла вниз, щоб попривирати й за подругу. Саме нагодився завгосп. Він лаявся:

— Знову нема Бойко?

Було раз, що Валя збрехала, але тепер не наважилася. Завгосп бурчав і нахвалявся звільнити Любу. Шкода було Валі подруги. Під час обіду вона розказала все Зіні, а та — іншим комсомольцям. Усі щиро полюбили Марусю: вона сумлінно працювала, відвідувала збори, навіть казала, що подасть заяву до комсомолу, і раптом...

— Начхала на нас Любонька,— сказав хтось.— Вона вже на базарі торгує.

— На базарі? Не бреші!

— Сам бачив. Можете піти й подивитися...

Другого дня Маруся прийшла на роботу, але всім, хто за неї піклувався, стало ясно, що завтра чи позавтра вона знову прогуляє, а то й зовсім покине фабрику. Стала знову відлюдна, неприємна, де й поділася її ретельність до праці...

Зіна, зустрівшись з Марусею на обіді, не подала вигляду, що невдоволена нею, заговорила по-товариському:

— Кажуть, що завтра звільняєшся, Любо?..

Маруся не заперечувала: справді, хоче звільнитися. Набридло: все замітай і замітай, та й плата мала.

— Чого ж мала? А Валя, а я?.. Хіба ми набагато більше заробляємо? Без кваліфікації, Любо, ніхто не стане тисячі платити. Де ж ти більше заробиш? Хіба на базарі?

Люба спалахнула: яке кому діло, де вона працюватиме? Рвучко повернулася і побігла. Зіна не в жарт розсердилася, та, згадавши, що товариші доручили їй індивідуальне шефство над Любою, передумала, перемогла в собі особисту образу, пішла шукати її.

Дівчина сиділа в кутку за декораціями і плакала. Зіна терпляче заспокоювала її, намовляла подумати про те, що вона негарно робить. Тож не вічно буде прибиральницею. Чи чула вона про висуванців? Чула? Тим краще. А за хорошу, віддану роботу посилають вчитися, на кращу роботу ставлять. От Валю, приміром, переводять у монтажний цех, за кілька місяців монтажницею стане!

— І платитимуть більше?

— Ну, аякже. То ж кваліфікація!..

Така мова зацікавила Марусю. А чи ж переведуть і її? Вона б тоді з радістю працювала, найкращою б ударницею стала.

До пізнього вечора Маруся не розлучалася з Зіною, разом були на перегляді нової картини. Додому не йшла, а летіла, мріяла про недалекі дні: не прибиральниця, а монтажниця чи там костюмерка, освітлювачка!

Прийшовши на квартиру, Маруся змушена була довго стукати, бо Пелагія Марківна не відчиняла. Кінець кінцем господині набрид гуркіт, і вона прогарчала крізь двері:

— Іди, суча дочко, туди, відкіля прителіпалася!

* * *

Переночувала Маруся на фабриці. Поклялася не повертатися більше до Пелагії Марківни. Та минув день-другий, образа притупилася, і вона пішла з поклоном до господині. Пустила до хати, але тільки на те, щоб відчитати дівчину.

— Цілими днями десь шляєшся, а приходиш додому тільки спати!..

— Та я ж...

— Не треба, не треба, не треба!..

Пелагія Марківна залякувала Марусю, бо знала, що дурне дівча не піде від неї.

Маруся догоджала. На фабриці ніколи й на хвилину не барилася. А бувало, і зовсім на роботу не виходила.

Товаришки з фабрики умовляли Марусю покинути відьму, знайти десь інший куток, але вона й слухати не хотіла. Дівчина плекала надію, що, може, Євген з'явиться... Може ж так статися, що він приїде до Пелагії Марківни?..

Годила, жила мріями.

Одного разу, повернувшись з фабрики, Маруся так зраділа, що голова від хвилювання запаморочилася: на столі лежав Євгенів портсигар... Схопила в руки: його, Женін!

Не знаходила місця від радості. Не витримала, побігла на базар до Пелагії Марківни.

— Де Женя?

— Який Женя? Що ти верзеш?

— Мій Женя!.. Ось його портсигар...

Перекупка визвірилася на неї. І сьака, і така, і нероба! Дома роботи не оберешся, а вона з портсигаром бігає.

— Геть мені з очей, паскудо!

Похилившись, пішла, а портсигар як притисла до грудей, так і тримала весь час, наче боялася, що його хтось відніме. Була впевнена, що Євген десь тут, близько, що Пелагія Марківна знає все. І тому, прибігши додому, старалася догодити їй: поприбирала, попрадала дещо, самовар поставила, чекаючи на хазяйку. Вона буває часом добра, скаже, де Женя.

А може, і сам Женя нагодиться!.. Ой, якби-то, господи!

Виглядала щохвилини на вулицю, горіла від хвилювання. Дочекалася нарешті Пелагії Марківни, запобігливо двері їй відчинила, надійно заглянула в очі, безсловесно благала сказати про Женю... Та замість того почувала:

— Чого ти під ногами крутишся? Забирай зараз своє лахміття і йди геть!

— Як забирай?..

— Забирай! Отак, як стоїш, щоб і духу твого не було! Не треба мені бунтівниць на мою голову. Геть! — і перекупка виштовхала Марусю на вулицю, викинувши вслід за нею все її добро...

* * *

Євген справді того дня був у Києві. Саме тоді, коли Маруся блукала вулицею, шукаючи собі якогось притулку, він їхав першим номером трамвая в кінець міста. На кінцевій зупинці вийшов, зазирнув у глухий провулок. Коло невеликого кам'яного будинку спинився, постукав у крайнє вікно.

Відчинила Неля.

— Ну й довго ж ти, Женечко! Хіба можна так баритися? Я вже серцем переболіла, мій любий...

Жила Неля в маленькій кімнатці, в якій вміщалося ліжко, столик, два стільці. Але скоро-скоро Нелиним стражданням у цій кімнатці прийде край...

— Покликати зараз Петра Петровича, чи нехай увечері? — прошебетала Неля, коли Євген сів до столика.

— Клич зараз! — сказав він, виймаючи з кишені пляшку горілки.

Хазяїн будинку, Петро Петрович, не забарився. То був огрядний дядько, чисто поголений, з вусами вгору, а червона піка доповнювала образ колишнього якщо не станового, то принаймні урядника.

Випили, поговорили про те про се, і Євген почав про суть.

— Так десять тисяч і ні коп'я менше, Петре Петровичу?

— Десять і шістдесят пудів пшениці,— поправив хазяїн.

— Та на шістдесят згода, а ось з десяти тисяч треба скотити. Десять же тисяч на шляху не валяються...

Петро Петрович розвів руками: а що тепер десять тисяч? Що за них купиш? І так він скотив уже майже наполовину. Ну де можна знайти такий будинок за десять тисяч?

— І не будинок, а будиночок, Петре Петровичу,— поправила його Неля.

— Нехай по-твоєму, Нелечко, але зрозумійте, діти мої, що задарма оддаю. Якби не ця влада, хіба б я продавав? Та тепер будинок — справжній скарб: за рік-півтора сам себе окупить!

Петро Петрович був одвертий з Женею, бо Неля — дочка його давніх друзів. Він признався, що продає тільки тому, що можуть забрати, бо в Козятині є в нього другий. Але продавати треба вміючи, щоб і комар носа не підточив — от і пропонує їм, своїм людям.

Будинок Євгенові подобався — обдивився з усіх боків. Дві квартири по дві кімнати з кухоньками. В одній сам з Нелею житиме, а другу і кімнату оцю здаватиме. Підрахунок і справді показував, що за два-три роки можна повернути гроші. Але ж і десять тисяч!..

Після четвертої чарки Петро Петрович поступився п'ятьма сотнями, а після п'ятої і тисячею. Ударили по руках.

— Значить, дев'ять і шістдесят пудів?

— Дев'ять і шістдесят... пшениці! — вніс поправочку Петро Петрович.

Запили згоду, і Євген виклав на стіл завдаток.

* * *

Лежали в парку горілиць замріяні, ніби про щось згадували і ніяк не могли згадати.

— Ну, Любонько, я ж чекаю...

— Йй-пра, Валю, нічого цікавого.

Валя враз звелася, нахилилася над Марусею, лукаво зазирнула їй в очі. Бреше! Та за такою дівчиною хлопці, мабуть, казилися. Адже ж так?..

— Ну, було...

— О, і любила, звісно, признайся?..

Вже більше місяця жили дівчата разом, а поговорити ніяк не випадало, наче одна одній не довіряли. І ось тепер, лежачи в парку, Валя вибухнула одвертістю, може, тому, що недавно полюбилася з хлопцем, і хотілося з кимось поділитись своєю радістю.

Смеркло. Маруся схопилася.

— Ой Валечко, нас же ждуть у волейбол грати.

Грали в волейбол у саду заводу «Більшовик». Потім пішли на концерт і прийшли додому опівночі.

І ніхто не гримав, ніхто словом не дорікнув, що забарилася. Валина мати з малою дочкою вже спала, а батько стелився. Маруся щиро заздрила подрузі: який добрий у неї батько. Часом їй хотілося так, як і Валя, сісти поруч з ним, обняти, назвати татом.

І тепер зустрів їх ласкаво:

— Ну, донечки, можете привітати мене: склав іспити нарешті.

— Склав?.. Яка я рада, яка я рада!..— танцювала навколо батька Валя.— Хто ж ти тепер, таточку?

— Механік, донечки! З простого слюсаря— механік! Не бийте байдиків, крутихвістки, а то старому ой важко вчитися...

Валя теж, наперебій батькові, похвалилася: через місяць монтажниця! А Маруся доповіла, що вже другий день працює освітлювачкою.

Уранці не вилежувалися, посхоплювалися разом з батьком, який на сьому мав бути на заводі.

— Спіть, дівчата, моя ж сьогодні черга.

— Е, ні, Павле Максимовичу, ваша черга завтра!..

Щоб матері було менше турбот (їй щоранку перед роботою доводилося відносити дочку до ясел), інші члени родини за чергою прибирали в кімнатах, у коридорі, ставили самовар.

Снідали разом і розходилися. Батько з матір'ю на «Червоний плугатар», а дівчата на кінофабрику.

Сонно дрімав величезний знімальний павільйон кінофабрики. Вечір, тиша. Та раптом в одному кутку блиснув прожектор і різнув темну порожнечу яскравим, аж наче лунким, променем.

Освітлювачі готували апаратуру до знімання сцен усередині селянської хати. Метушилися реквізитор та художник. Застелили стіл скатертиною, поклали на ньому хлібину, прибрали ліжку. Справжня хата, навіть жоржини зацвіли за вікном.

Маруся перевірила вуглі в своєму «юпітері», включила струм і підсіла до товаришів, які, чекаючи на режисера та оператора, жваво дискутували. Мова йшла про режисера, з яким мали зараз знімати. Говорив молодий освітлювач, чорний, як жук, Борисюк.

— Хіба це режисер? По роботі видко, що недоук. Я на них собаку вже з'їв.

— Молодий же, другу картину робить...— заступилася освітлювачка Зіна.

— Що значить — молодий? А пихи скільки: не підійди до нього, не заговори. А актори хіба грають у нього? Крутяться перед апаратом. «Повернись сюди, дивися просто, дай-те на крупний план!» — перекирив Борисюк і сплюнув.— Якісь іграшки, а не живі люди.

Режисер, Віктор Борисович, прибіг до павільйону злий і відразу ж накинувся на помрежа:

— Покажіть мені ту актрису! Де вона?..

Перед його очі вийшли немолода вже дівчина і стала ніби вкопана, чекаючи доки він огляне її з усіх боків, скаже лаконічно: «Так» або «Ні». Сьогодні режисер спромігся на ціле речення:

— Пробачте, але не той образ...

Дівчина ніяково вклонилася і мовчки пішла. Стурбований помреж несміливо підбіг до режисера: що ж робити?

— Що робити? Де ваші очі були? Та вам же ясно було сказано: селянську дівчину! селянську, українського типу, дівчину!

— Та вона ж...

— Годі! Хоч з-під землі дістаньте, а знайдіть таку, ідіть!

По тому Віктор Борисович оглянув декорації, зробив кілька зауважень художникові, теж про «селянський характер», на які художник не знав навіть як відповісти. Спитався тільки:

— Та ви були коли в селянській хаті, Вікторе Борисовичу?

— Був не був, це вас не стосується. Жюль Верн, до якого відома, все своє життя не виїжджав з Франції, і це йому не заважало писати романи про кругосвітні мандрівки. Позамазуйте отих півників на комині!..

Потім сів на стіл, обхопив голову руками, думав. А всі мусили ходити навшпиньках, щоб не сполохати його думок. Оператор, перевіривши світло, поставив апарат, чекав. Чекали актори, никаючи по павільйону.

Минула година, а актриси «селянського типу» не було... Не починав знімати Віктор Борисович ще й тому, що хотілось якось оригінально зробити епізод у хаті — просто і геніально; а геніальні думки не приходили. І так завжди: помреж, художники, реквізитори зіпсують настрої, а тоді й крути.

— Микито Павловичу, — звернувся раптом режисер до оператора. — Ви готові?

— Єсть, Вікторе Борисовичу!

— Ставте апарат на загальний план!..

Задзичжав один з ліхтарів — контрольний, освітивши місце дії. Оператор переставив апарат, режисер розставив акторів по місцях, розповів їм, що треба робити.

— Виглядатимете у вікно, Іване Антоновичу. Уявіть собі, що там ідуть комсомольці вулицею, співають. А ви, Антоніно Василівно, лячно хреститесь... Так, добре! Єсть!

— Повне світло! — наказав оператор освітлювачам і зігнувся біля апарата, припавши до вічка.

Задзиччали «павуки», загули «юпітери» і «вайнерти», заливши хату яскравим, сліпучим світлом.

— Почали!..

Оператор закрутив ручку, а режисер, не мигаючи, стежив за кожним рухом акторів, приказував:

— Так, так... Добре, Іване Антоновичу!.. Тепер кличте дружину... Тихше, пошепки... Так... добре... прекрасно... чудово... ні к чорту! Починайте спочатку!

Не знати, чи ще хтось з освітлювачів співчував режисерові, а Марусі аж шкода його було: то ж нерви натягнуті, як струни, — зачепи якусь, і людина сіпається... «Хіба не можна спокійніше? — думалося. — Так і захворіти можна».

Режисерова нервовість поволі передається операторові, акторам, освітлювачам. Віктор Борисович намагався викрутити з акторів усе, що вони можуть, щоб Іван Антонович «вті-

лив у свій образ усю підлість куркуля, всю його пожадливість і злобу».

— Та ви ж розумієте мене, Іване Антоновичу?

— Розумію, Вікторе Борисовичу...

— Крутіть, Микито Павловичу!

Чи «викрутив» Віктор Борисович з акторів те, що йому хотілося, чи ні, а сценку нарешті закінчили. Треба було переходити до епізодів з наймичкою, а помрежа з актрисою «селянського типу» не було.

— Дайте мені його! — вимагав невідомо в кого режисер. І навернись помреж у ту хвилину йому під руку, був би він ще нещасніший.

Маруся виключила струм, хотіла сісти біля стояка, і раптом помітила на собі пильний погляд режисера.

— Як ваше прізвище, товаришко?

— Бойко. Люба Бойко...— відповіла дівчина.

— Дуже добре! А дайте контрольний! — наказав режисер.

Маруся виконала розпорядження, стала біля освітлювального апарата, стежачи за вуглями. Віктор Борисович підійшов ближче, дивився на неї, наче примірювався, як краще взяти її на руки.

— А вийдіть, Любо, на світло!.. Ближче, ближче! Так... Дивіться на мене... Поверніть обличчя ліворуч, праворуч... Засмійтеся...

Хоч би й не сказав сміятися, то в Марусі сам собою випорснув би сміх. Засміялася невимушено щиро, аж залилася.

— Єсть! — повеселів одразу Віктор Борисович.— Шукаємо наймичку, а вона сидить тут, і ніхто її не бачить. Василю Васильовичу, одягайте мерщій і давайте її до апарата!..

— Навіщо?! — не розуміла Маруся. Точніше, не вірила тому, що сталося.

Не вірила, коли й одяглася в білу селянську сорочку, стареньку спідницю. Глянула в дзеркало — на неї дивилася затуркана наймичка, якою недавно вона була сама, на яку от-от нагукає хазяїн, і вона покірно поплентається босоніж у широкий, росяний степ...

Розділ четвертий

БУЛО ЛІТО, ТА Й НАСТАЛА ЗИМА

Вітри з далеких морів навіяли сіру, дощову осінь.

Ярина й Ігор ішли вулицями Києва, ступаючи по жовтому листу на тротуарі. Сміялися обоє весело. Не осінь,

а весна світилася в їхніх молодих очах і нестримна радість.

Ярина закінчила курси, вийшла молодим спеціалістом колгоспного села, а Ігор вступив до аспірантури, за кілька років стане молодим ученим.

— Мені ж тільки двадцять п'ятий, Іро, тобі — двадцятий! Ми тільки стаємо на ноги!

Хай завиває вітер сердитий, хай хлеще дощами й снігами в обличчя! Хіба вони не частка великого комсомольського племені, що в люті морози, в зимові завірюхи ставлять світові рекорди на Тракторобудах, Магнітобудах, на Дніпрельстанах?

Спинилися на розі.

— Може, вже пора? Мені ж треба ще речі зібрати...

Ярина в думках уже їхала поїздом до Дубовичів. Київ, яким ще вчора жила, до якого звикла, одразу став одрізаною скибкою.

Була рада, що їде. І лише теплий потиск Ігоревої руки (ішли, як завжди, побравшись за руки) примушував серце щеміти...

— Устигнеш. Ти, як та бабуся, Іро, що за півдня до поїзда вирушає на станцію...

Годину чи й дві ходили, а ніяк не наговоряться. Скільки тих слів не доказано, наче багато років не бачилися і оце раптом зустрілися.

— То ти ж гляди, обов'язково пиши!..

І обоє весело засміялися: у котрий раз одне одному те наказують? Не вірилось, що розстаються.

— Слухай...

— Слухаю...

— Дивно... Я ніколи не клявся тобі, що люблю, якось і розмов не було, а от... любимося, так?

— Так...— відповіла просто, тільки тихше, щоб ніхто не почув.

— А тепер?..

— Що ж тепер?..

Спинилися, дивились одне одному в очі, наче хотіли запам'ятати дорогі, любі риси обличчя.

— Ідеш, Іро... А мине зима, мине літо, і, може, мине... Ти слухай! І, може, мине твоє бажання вчитися...

— Ніколи!.. На ту осінь обов'язково!..

Налетів вітер поривний, наче хотів розлучити молодят, та вони навіть не відвернулися, а зухвало підставляли йому, назустріч збуджені, розчервонілі обличчя.

Ніч. Шлях широкий в місячну даль. І ніде людини живої, тільки вітер самотній байдикував на просторі. Край шляху інколи вимальовувалися темні силуети ожередів соломи, які посвідчували, що тут уже господарюють нові господарі землі.

Кілометри куцішали. Незабаром і світанок. Дубовичі спали, ніде ознак живого, лише той самий, що й на шляху, вітер шаленів по садках, стукав у ворота, у двері й вікна хат, ніби просився на ніч.

Підходила вже до свого двору. Раптом почула, що на сусідському подвір'ї захрюкала свиня. Не звернула уваги: мабуть, сполохкалась. Враз свиня закричала, наче її різали. Ярина підійшла ближче до тину, прислухалася. Хтось притишено розмовляв коло сажа. Може, злодії?

— Максиме Петровичу, ви?

— Га-а, хто там?! — збентежено спитався сусіда.

Хоч було й темнувато, а побачила, що сусіда і ще хтось лежали на купі соломи.

— Здрастуйте вам!..— тільки й найшлася сказати.

— Здрастуй, Ярино... З станції, мабуть?

Почала догадуватися дівчина, в чому справа. Але чому це стало такою таємницею? Йшла здивована до свого двору, відгадуючи раптову загадку. Хвіртку відчиняла тихо, щоб не грюкнути, а чого, й сама не знала.

У хаті світилося, але вікна зсередини були чимось завішені. Мала вже стукати, і знову прислухалася: в їхньому сажу теж писнула свиня, почувся гуркіт, наче хтось бився об поміст.

Ярина підійшла до сажа, підняла ляду.

— Хто там? Зачини! — почула сердитий батьків голос.

— Це я, тату...

Через якусь хвилину старий вийшов з ножом у руках.

— Ти, Яринко? Перелякала, ну тебе... Іди до хати, там мати не спить, іди...

— Що ви робите, скажіть?

— Потім, іди ради бога...

Мати топила в печі. Зустріла, як і уявляла Ярина, з ласкою та сльозами. Але крізь материнську ласку відчула дочка те саме збентеження в її голосі, що чула від батька.

Плакала з радості, милувалася Яриною: поздоровішала, налилася, немов яблучко, а одежа яка!

— І нащо було ото витрачатися, донько? Либонь же, великі гроші! Заробила чи, може, недоїдала?

Була Ярина в новенькому пальті, малиновому береті, що дуже личив до її кучерявого каштанового волосся. Скинула пальто, залишилася в темно-бордовому шерстяному платті.

— Думаєте, панувала в Києві? Три місяці практикувала на фермі в інституті, трохи заробила, а пальтом преміювали за хорошу роботу.

Раділа мати: вийде Ярина в неділю на вулицю, усі здивуються. І вродлива, і як гарно вбрала!

Внесла сметани, масла, ще й коржиків з скрині дістала.

— Іж, донечко, либонь, зголодніла...

Так гарно почувалося коло матері; приємно було слухати її мову, таку рідну й теплу. Відповідала через п'ятдесятє на її запитання: хороше, мамо, усе гаразд, а от що в них коїться?

Мати враз похмарніла.

— А те, донечко, що занапастила ти нас на старості. Ідїть та ідїть до колгоспу, гарно буде... Ну й дочекалися того гарного. З своїм власним, як злодій, ховаєшся.

— Та що таке, мамо?

— Суспілять, все поспіль суспілять. Корови почали зводити, а там, кажуть, і свиней, і курей, і всяку живину...

Зайшов батько. Витер руки об ганчірку на жердці, на видному привітався з дочкою за руку. Нехай вибачає, що так зустріли, дожилися!.. І зітхнув. Він потайки оглянув дочку з ніг до голови і лишився вдоволений: хороша дочка, от би зятя путнього в прийми! Одиначка...

— Надовго ж? Чи, може, тільки в гості?

— Назовсім, тату!

— Це добре, добре... Ну, давай окріп, стара, та ночви неси...

Дивне і дике щось коїлося в селі. Ярина більш нічого не розпитувала. Настане ранок, день — все розвидниться!

* * *

Кліпнула очима — і мить не тямилася, де вона. Вікна ще з ночі були позатулювані. Не співав «будильник» Коля Вергун, не кликали на зарядку.

Почула раптом на подвір'ї голосну розмову і материні вигуки; ніби когось стращала чи лаялася. Підійшла до вікна, глянула на подвір'я. Коло кошари стояли мати з коцю-

бою в руках, а перед нею Мишко з Антосем, і Антось щось доводив старій.

Ярина накинула теплу кофту на плечі, вийшла на ганок.

— Що таке? Чого кричите, мамо?

— Прийшли забирати корову,— відповіла мати і ще дужче загаласувала: — Геть мені з двору, анахтеми, бо голови провалю коцюбою!

Хлопці ніяково затупцювали на місці.

— Ми — бригада, нас послав Борис,— винувато пояснив Мишко.

— А якби Борис послав вас когось убити? Убили б?

Антось знизав плечем, а Мишко буркнув:

— То ж убити, а це... Ухвала така є...

— Ухвала? Не може бути такої ухвали! — сказала на це Ярина.— Можете забирати корову. Але знайте, що через годину приведете назад самі! Чуєте?

Вона круто повернулася, пішла до хати. Мати — за нею. Оторопілі хлопці якусь мить стояли, потім повільно пішли на вулицю.

Швидко поснідавши, Ярина одразу ж подалася до колгоспу. У правлінні нікого не було — Борис поїхав у район, а Петро і Йон поралися десь на господарстві.

Пішла на тваринницьке подвір'я. Завідував там Федько. Зустрів він молодого зоотехніка радо, але коли Ярина почала розпитувати про його господарство, одразу насупився, почав лаятися:

— Ну його к бісу, це господарство! Кара на мою голову!

— Не лайся, показуй.

— А, що тут показувати...

З відчинених дверей корівника в ніс ударило вогкою і затхлою задухою. Добре, що Федько догадався поспробувати віддушини під стріхою, а то першої ночі корови почманіли, і довелося виводити їх на свіже повітря.

— П'ятдесят корів, кажеш? У такому малому сараї? Та де ж ваші голови?..— обурилася Ярина.

— А мені яке діло! Накажуть, я й сто поставлю...

Що з ним сталося? Такий завзятий, такий ентузіаст був! Ще ж зовсім недавно одержувала від нього захоплені листи... Не впізнавала товариша, як йому не сором?

— Ось поживеш тут, попрацюєш, і ти не такої заспіваєш,— аж визвірився Федько.

Україн розлючений хлопець схопив вила в руки і зі злобою накинувся на гній, викидав його з сарая.

Оглянувши корівник, Ярина трохи заспокоїлась — вона чекала гіршого. Було в ньому досить чисто, Федько недарма сонний. Казав, що недосипає. У телятнику було ще чистіше, але ж тіснота яка! Телята лежали одне поплич з одним, а між ними й хворе. Може, Федько не помітив? Хлопець, почувши про хворе теля, враз захвилювався, нахилився над ним.

— От біда! Доведеться до хати забрати...

Поклали теля в хатині на соломі і, як нахилилися кладучи, так і стояли над ним, заглядали в рот, дивилися в очі.

— Ну й не везе! — бідкався Федько.— Наче й тепло, і все як слід. Хіба з'їло щось погане?

Злоба й дратівливість змінилися в хлопця турботою до маленької беззахисної тварини, допитувався в Ярини, що робити, щоб виходити її.

— Хай полежить, відігріється,— порадила дівчина.

Потім оглянули свинарник. Тут теж був порядок, свині та поросята були в тілі, чисті. Молодий завідувач тваринництва трохи охолонув і навіть почав вихвалитися:

— Спочатку в мене було тільки десять свиноматок, тепер стало вісімнадцять. А поросят — бачиш скільки? І м'ясозаготівлі виконали, і на базарі продавали.

Корівником Федько також був задоволений до останніх днів. Було двадцять корів тих, що в куркулів забрали. Так ні ж, давай суспілити, давай зразкову ферму утворювати, щоб найбільша була в районі.

— А яка ж це ферма, коли ні приміщень, ні кормів нема!

На подвір'ї почувся гомін, хтось іще привів корову.

— Бачиш? — аж визвірився завідувач ферми.— Зводять і зводять корів, а куди я їх подіну?

* * *

Був на тих зборах і Яринин сусіда Максим Петрович Капка. Уважно слухав запальну промову голови колгоспу Бориса Рогоза, погоджувався з ним: правильно! Правильно, що треба виконати п'ятирічку за чотири роки, піднести сільське господарство на небувалу височінь.

А щодо корів, то він не погоджувався. Як же без молока залишати дітей? Не погоджувалася й більшість колгоспників. Голосували разів десять, і всі утримувалися. Тільки Антось, Семен, Ілько та ще дехто з безкорівних підняли руки.

І раптом — пішла бригада по селі: ведіть корів!

Повели деякі, Максим Петрович зібрався був і собі вести, коли це побігла відкілясь жінка.

— Не веди!

— А що хіба?

Жінка озирнулася, таємничо розповіла, як думають робити інші. Максим Петрович завагався:

— Ой, наживемо собі біду!

— Скажемо, що здохла, і все...

Було по обіді. Максим Петрович вигнав свою корову у садок, ніби пасти, а потім попасом-попасом погнав її в ліс. А там, огледівшись, чи ніхто не бачить, налігав корову і повів далі — до Баштового яру.

В яру сходилося кілька стежок, і на одній з них раптом здибався з Панасом Семкою, який теж вів корову на налігачі. Спинилися, презирнулися спідлоба.

— Здрастуйте, куме! — привітався Максим Петрович. — Куди це ви з коровою?

— До бугая проситься...

— Але ж вона у вас, здається, вже відгуляла? — І хитро посміхнувся: хіба він не бачить, що корова тільна. — Може, нам по дорозі, до одного «бугая»? От настали часочки!

Попрямували до криниці, як було умовлено. Ще здалека почули притишену розмову: виходить, не обдурено. Проте на всяк випадок Максим Петрович передав свого налігача Панасові, а сам куцями пішов далі.

На невеликій галявині побачив двох своїх дубовичан, теж з коровами на налігачах. Вони теж торгувалися з покупцем у чорному плащі.

— Помагайбі, з середою!..

Були то старий Онопка, Ільків батько, та Єгор Вештало. Побачивши Максима Петровича, вони занепокоїлися, і Єгор запитав:

— Чого це ви тут?

— Та так... Ішов собі, чую — гомін... — збрехав дядько. Йому враз спало на думку раніше прицінитися, не показуючи свого товару. Може, не поцінно, то й назад поведе.

Покупець торгувався:

— Як хочете... Ваш товар, мої гроші. Та й на те зважте: ви з грошима підете, а я ризкую: корову за пазуху не покладеш...

Онопка подумав, презирнувся з Єгором, простяг руку:

— Триста карбованців, менш не візьму...

— Двісті! — ляпнув його по руці покупець, як на ярмарку, і скинув шапку хреститися.

Максим Петрович обійшов навколо корови, порівняв її з своєю: мало дає, супостат! Добра корова, та ще й тільна,

мабуть, через місяць з телям буде. Нова думка спала в голову: може, проміняти на свою ялівку? Тож через місяць молоко буде! Але промінйай, а завтра усуспілять...

— Ну, двісті двадцять і ні коп'я більше,— ляпнув знову покупець по руці Онопки.

Старий вагався, презирнувся з Єгором, але той тільки плечима низав.

«Може, й справді проміняти? — думав своєї Максим Петрович.— Добряча корова, аж шкода на м'ясо».

Голосне лясь по руках розвіяло вагання Максима Петровича. Онопці не шкода, то чого йому за чуже добро боліти?

Рішуче повернув у куці по свою корову.

* * *

Уперше в історії Дубовичів тієї осені ніхто не прийшов до баби Пріськи умовлятися про вечорниці, вони якось самі собою відпали. Молодь поволі звикла до сельбуду, який став зватися колбуд.

Завідувала колбудом учителька Наталя Миколаївна, була задоволена, бо молодь пливом пливла — давай розвагу і відпочинок. Ярину зустріла вона радо: найкраща артистка повернулась, тепер можна буде й виставу поставити.

Подруги забралися в кімнату за сценою, щоб ніхто не заважав розмові, бо Наті так багато хочеться розповісти.

— Але перше дай-но хоч роздивлюся на тебе! Ну, ніяк не змінилася, тільки наче посоліднішала і поздоровішала. Та ти часом не нафарбувалася, Яринко, така червона?..

Учителька, звісно, пожартувала, але Ярина чомусь ще дужче почервоніла від компліменту. А тоді й собі пильніш придивилася до подруги: от, з нею справді якась зміна — чи то змарніла, чи... Була вчителька в звичайній хлоп'ячій синій сорочці, в юнгштурмівському кашкеті; не кучерявилосся з-під нього волосся, не облямовував шию білий комірчик, як раніш. У цьому одязі Ната виглядала мужніше, що їй також личило, але...

— Ти навіть у чоботях, Нато?

Учителька засміялася, удаючи байдужість до якогось там одягу; та Ярина відчула в тому сміхові, що за тією, на вигляд невинною зовнішньою зміною, ховається щось складніше.

— Адже так? Та ти не хитай головою, по очах хіба не бачу?..

— Що ж ти бачиш?..— засміялася знову вчителька і, вставши з стільця, промарширувала по кімнаті.— Негарно хіба? Так подобається...— і додала іронічно: — Не мені, правда, а декому...

— Борисові?

Ярина уявила себе одягнуеною в своє преміальне пальто, плаття бордове, з таким, як і в Нати, білим комірчиком, червону беретку і аж покотилася від сміху — от ошелешить Бориса, одразу охрестить міщанкою!

Повертаючись додому, Ярина зайшла на корівник, навідалася до хворого теляти. Федько, вартуючи біля нього, заснув на лежанці.

Дівчина підклала йому свиту під голову, не будила. Сіла на соломі біля теляти, почала годувати. Маленька тварина вже не тремтіла, шерсть трохи прилягла. Може, виходить-ся?..

На світло до хати зайшов сторож. Привітався, сів біля порога і, крутячи цигарку, стежив за Яриною. Посміхнувся.

— То на оте й училася ти в Києві?

— На оце, дядьку Миколо. А хіба що?

— Чудно! — бурмотів сторож.— Ну, на вчительку чи там на попа, як колись, розумію... А то — на скотарку!

Теля сумними очима дивилося на дівчину, лизькаючи молоко з миски в її руках.

* * *

Не вітер, буря гасає по вулицях сільських, і жене поперед себе стовп пилюки, жовтого листя, кружляє шалено і накидається звіром на хати, на будівлі. Деревата шумлять і шуляться, наче хочуть упасти ниць, захватися з головами в землю.

А враз вітер підхопив величезний гурт корів, свиней, овець і погнав усю цю череду за село, у поле, на всі роздоріжжя. Борис кричить, наказує Федькові переймати, а сам раптом опинився на сільрадівському дворіщі і з усієї сили калатає в дзвінок...

На табуретці, біля ліжка, заливався будильник, показуючи шосту годину. Борис схопився на ноги, сплюнув — таке приверзлося! Відчинив вікно, підставив груди свіжому ранковому повітрю.

З першого листопада Борис вивісив новий для себе розпорядок: вставати о шостій, о дев'ятій снідати, о першій обі-

дати... За п'ятнадцять хвилин одягся, прибрав ліжко, вмився. І одразу подався на колгоспне подвір'я.

Там уже порався Петро, давав наряди. Яка там восени робота, але рук не вистачає. Садки треба підчистити, стайню підремонтувати, хлів перекрити. Та ще Ярина просила в корівнику вікна поробити.

Вітаючись з Борисом, Петро якось ніби винувато розвів руками:

— Бачиш... А Єгор, Максим, Юхим знову не вийшли на роботу.

Це тільки в нього, та в Йона четверо, а конюх старший скаржився, що вночі сам лишився біля коней... Чи думає Борис щось з ледарями робити?

— Гаразд, Петю, увечері поговоримо...

А в канцелярії Мишко з своїми скаргами насівся: замотався зовсім, рахівникуючи, хоч би когось дав на допомогу.

Завжди Борис приходив до колгоспу бадьорий і веселий. Сьогодні теж ніхто б не сказав, що він був не в настрої, але щось ніби муляло. Сидів за столом, довго розглядав свій денний календар. Значилося в ньому: «Корівник — Ярина. Хлібозаготівлі — Йон. Увечері засідання правління».

Під календарем лежала заява:

«Голові колгоспу «Вперед» тов. Рогозу Борису Степановичу.

Машинно-промислова бригада, обговоривши план роботи на зиму, ухвалила: просити правління колгоспу перевести базу бригади до колишнього двору куркуля Бутенка, через те що реманент в одному дворі, кузня в другому, млин у третьому, а також збудувати там нову кузню, відкрити олійницю.

Бригадир Антін Губський».

Млин колгоспний був досі в Антосевому тісному хліві. Зрання він молот дерть для худоби, а після сніданку мав почати молоти і колгоспникам.

Антось, засипавши зерном повен ківш, щось майстрував. Борис дорожив ним, як ніким. То ж справжній механізатор: на молотьбі віялку удосконалив, щоб руками не крутити, буякорізку й соломорізку приладнав до тракторного шківів. А тепер ось пропонує олійницю обладнати, щоб не їздити в сусідні села бити олію.

— Одне тільки, Антосю. Чому всю механізацію в один двір зводити? — поцікавився Борис, забігши до нього.

— Бо вигідно. Можна буде на всі сто двигун використати.

стати, другим шківом, наприклад, токарський верстат у кузні крутити.

— Таж нема у нас верстата.

— Можна дістати, Борисе Степановичу. Я вже маю на приміті...

На тваринницьке подвір'я заходив трохи занепокоєно. Ярина! Як вона його зустріне? Повернувшись з Києва, не прийшла до нього як до голови колгоспу, а одразу взялася до роботи. І одразу, подейкували люди, почала з критики. Подумаєш, яка розумна стала після курсів. Та він річні курси закінчив, і не якісь там скотарські, а політичні, та й то кирпу не гне.

Дівчата в корівнику закінчували ранкове доїння. Ярина, одягнена в білий халат (привезла з радгоспу), привчала доярок, як доїти корів по-радгоспному. Оскільки це було новою, вона починала доїти майже кожну корову і потім додоювала, щоб у вимені не лишалося молоко.

За роботою дівчата не помітили Бориса, який, зайшовши, кілька хвилин стояв оддаль. Його приємно вразила дружна робота доярок. І ще приємно було бачити Ярину в білому халаті. Культурал! Треба буде пошити для всіх доярок, хай уповноважені з району побачать!

Привітався з доярками приязно, а Ярині міцно потис руку.

— Молодця, молодший зоотехніку! Так і далі тримати!

— Молодець проти овець,— відповіла Ярина приказкою, гамуючи в собі дратівливість, навіяну розповідями Федька та Петра про порядки в колгоспі.

— Не розумію тебе, Ярино... Я щиро, від душі, хотів похвалити, а ти...

— За віщо? За те хіба, що мушу спокутувати твої гріхи... Ти знаєш, що в селі робиться?

— Знаю. В селі точиться шалена класова боротьба!

— З одноосібними коровами та свиньми?

— Як ти сказала?!

За два роки перебування в Дубовичах Борис звик мати справу з людьми менш політично начитаними, отже, рідко чув від когось гострі заперечення. Яринина поведінка і раніше дратувала його, а тепер розлютила.

— Та чи знаєш ти, що своїм язиком ллеш воду на млин наших найлютіших ворогів, внутрішніх і зовнішніх! — розкричався раптом він.— Чи знаєш ти, що в сусідніх селах уже поспіль звели корів, свиней, знесли навіть гусей, качок та курей!

Ярина намагалася заперечувати, але Борис і слова не дав їй вимовити. Сказав, що діє за вказівками з району, отже, нікому не дозволить ставити палиці в колеса. Кинувши дояркам «Бувайте здорові», він вибіг із корівника.

* * *

На диво Ярині, увечері Борис був дуже приязний з нею, довго говорив про комсомольські справи. Можливо, причиною того було те, що райком радив Ярину на секретаря комсомольського осередку, і Борис наперед умовлявся про контакт у роботі.

— Основне, щоб не гиркатися, щоб кипіла робота!

Такого лагідного тону тримався Борис і на засіданні правління, що тим часом зібралося. Власне, на засіданні сперечатися було нічого — обмірковували план святкування Жовтневої річниці, затверджували список на преміювання. Було тільки трохи дивно: чому Петра нема в списку?

— Можна й Петра додати...— погодився Борис.

— Я проти своєї кандидатури,— заперечив Петро.— Коштів у нас мало, а захочувати мене не треба, я й так роби тиму.

— Я теж знімаю себе,— озвався і Йон.— Краще когось з рядових.

Засовався на своєму місці і Антось. Може, і йому відмовитися? Поруч з ним сиділа Ярина, йому хотілося якось показатися перед нею. Бісова дівчина! Почав був забувати про неї, та ось вона приїхала, і знов голова пішла обертом.

Зустрілися вчора на вулиці. Була така приязна, мила:

— Як живемо, Антосю? Кажуть, ударником став?

Ходили довго, говорили. Антось захоплено розповідав про роботу своєї бригади, про плани на зиму, і Ярина мусила визнати, що хлопець за цей час виріс.

Антосеві спогади порушив Борис запитанням:

— Ти теж щось хочеш сказати?

Хлопець, зиркнувши в бік Ярини, відповів, що теж відмовляється від преміювання.

— Е, ні,— категорично заперечив Борис.— Ти сиди, Антосю, й мовчи. І Йон, та Петро не повинні відмовлятися. Справа не в грошах, не в подарунках, а в тому, що ви муsite показати всім, що серед кращих із кращих людей в колгоспі — комуністи й комсомольці!

Покінчивши з преміями, Борис оголосив, що засідання закрите, можна розходитися.

— Як?! А про корови?..— аж нестямився Федько в кутку.
— Про корови, Федько, годі базікати. Ухвала є, отже, треба її виконувати.

Усі заворушилися, засовалися на стільцях. Усім це питання боліло, але мовчали. Одна тільки Ярина підтримала Федька, обурено звернулася до присутніх:

— Чого ж ви мовчите?

— А про що говорити? Хіба про твого батька, який не хоче корову усупільнювати? Про це поговоримо не тут, а на комсомольських зборах.

Борис ще раз оголосив, що засідання закрите.

* * *

Ночі осінні темні, і пробратися непомітно з лісу в чийсь садок безпечно. Проте Євген був обережний, ішов, озираючись і прислухаючись до найменшого шелесту. У руці в нього був дебелий ціпок із залізним наконечником, а другу руку він тримав у кишені, де лежала ще надійніша зброя.

Хоч надворі вже було холодно, Єгор Вештало спав у клуні. Євген міг бачитися з ним коли хотів, коли була на те потреба. Того дня молодий Бутенко поспішав, розпитався лише про новини в селі. Поява Ярини, власне, не так сама Ярина, як те, що Антось знову почав упадати за нею, збен-тежила Євгена.

— От ще дурня шматок!

Умовилися зустрітися на другий день, Єгор пообіцяв і Антось привести. Жарти жартами, а треба з ним поговорити по щирості: розкисне з тією козою, може й ляпнути щось...

За якусь годину Євген був уже в лісі, сидів у хаті з Матвієм, інформував про свої справи:

— Діла, брат!.. Був у Михайлівці, оце щойно з Дубовичів. Аж луна йде; ріжуть свиней, корів продають.*

Матвій був у поганому настрої, але Євгенові оповідання його звеселили.

— Добрі, виходить, темпи взяли?

— Та коли й далі так різатимуть, до різдва й хвоста ніде не зостанеться...

— От-от! — ще дужче повеселів Матвій.— Не лови гав, Женю!

— Не лови!.. Грошей мало, Мотю. А пастьба ж яка!..— аж захлинався Євген.— Кожен за безцінь продає, аби з дво-ру, аби не суспілити. Де б ще грошей взяти?

Матвій знову похмарнів, мовчки ходив по хаті, думав про своє. І лише коли Євген вдруге запитав про гроші, відповів якось роздратовано:

— Навіщо тобі гроші?

— Як навіщо? Я ж тобі кажу, що...

— ...за безцінь отдають, ріжуть, нищать,— закінчив фразу Матвій.— А нам що треба? Усієї ж худоби не купиш? Заробляєш потроху, і досить з тебе, не зазіхай на багато...

— Не зазіхай, коли момент такий... У Києві на ринку на карбованці, раз плюнувши, десятку можна заробити.— І, помовчавши, Євген додав: — Однаково ж нищать...

— А по-твоєму, нехай ведуть до колгоспу, нехай соціалізм будують?..— з притиском запитав Матвій.— Та нехай що хочуть роблять, аби тільки не в колгосп...

Євген потроху починав розуміти, тільки... Коли можна, то чому не заробити? Якщо не вони, то інші руки погріють...

За чаркою друзі нарешті порозумілися: Євген узявся знайти покупця, а Матвій продати йому кілька десятків кубів державного лісу.

— Ось і будуть гроші на худобу!

* * *

Іздив Борис у райцентр і повернувся з двома незнайомими, дивними для дубовичан чоловіками. Обидва — у шкіряних пальтах, у великих окулярах і з люльками в зубах. Обидва були молоді, а різнилися тільки тим, що один був у фетровому капелюсі, а другий у шкіряному кепі. В одного через плече висів якийсь футляр, а в другого в руках була товста сукувата палиця.

— Певно, якісь високі представники з округи, а може, й з самої столиці,— казали дубовичани.— Але як ці представники: за усупільнення корів чи ні?

«Представники» ходили з Борисом по селі, скрізь заглядали, до всього придивлялися, навіть в обличчя людям зазирали і нічого нікому не говорили. Тільки між собою перекидалися словами.

— Чудесне село, Микито Павловичу! А уявіть собі ці хати, криві, як гадюки, вулички, дерева, ліс узимку. Краса!

Микита Павлович кожному річ розглядав ще й крізь якесь синеньке скельце. Те скельце чи не найдужче цікавило багатьох. А коли Микита Павлович, якось ніби між іншим, подивився крізь скельце на корів, що пили воду біля ставка, то й зовсім заінтригувало.

Нарешті Антось Губський підійшов до Бориса ззаду, нишком поспитав, хто вони такі і що будуть робити. Той, звісно, не знав, що його цікавить, відповів неуважно, аби відповісти:

— Кінозйомщики, картину для кіна будуть знімати...

Були то режисер з київської кінофабрики Віктор Борисович — у фетровому капелюсі, а в кепі — його кінооператор. Вони їздили по району, вишукуючи натуру для свого кінофільму.

— То як, Микито Павловичу, спиняємося на Дубовичах? — спитався врешті режисер. — Я цілком задоволений.

— Я також, — відповів кінооператор.

Київські гості вже йшли до тарантаса, яким мали повертатися ро райцентру, як зіркі режисерські очі помітили двох дівчат, що прямували до школи.

— Ваші чи, може, приїжджі?

— Наші, — відповів Борис.

Віктор Борисович одразу ж подався навперейми дівчатам, спинив їх, повів жваву розмову. Борис здалека нічого не чув, дивувався: чим так зацікавили режисера Ната і Ярина? Хіба одягом? Була неділя, обидві одяглися по-святковому, Ярина уперше показалася в пальті та береті. Хоч і здалека, мусив признатися, що дівчина в цьому одязі погарнішала.

Поговоривши з дівчатами, режисер повернувся, зацікавлено запитав:

— Хто вони, ці ваші дубовичанські феї?

— Одна, ота нижча, вчителька, а друга... — Борисові закортіло якось зневажити Ярину, і він буркнув: — То наша колгоспна скотарка...

— Здорово! — аж вигукнув режисер захоплено. — Та це ж для нас справжня знахідка!

Попрощавшись з гостями, Борис якийсь час дивився на школу, до якої Ярина зайшла з Натою. «Знахідка!..» У чому він побачив ту знахідку?..

* * *

Кому не пам'ятні новорічні досвітні вогні, коли по садках палили «діда»? По деяких селах цей звичай зберігався ще й після революції і зник лише в перші роки п'ятирічки. Один пізноосінній ранок у Дубовичах дуже нагадував той старий Новий рік. Різниця була тільки в тому, що дубовичани не «діда» (купи листя та сміття) палили, а свиней смалили. Якщо вчора, тиждень тому з цим ховалися, то зараз, ніби демонстративно, всі кутки запалали огнями.

Петро, визирнувши у вікно,— чи скоро той ранок? — спершу не втямив, що воно. Думав, пожежа. Догадавшись, вискочив на ганок, тривожно спитався сторожа:

— Миколо Семеновичу, невже свиней патрають?

— Коли б тільки свиней,— відповів сторож,— а то он Гнат і корову зарізає, ревла недавно.

Поблизу, за ставком, знову спалахнуло полум'я, а з протилежного боку ранкову тишу різонув верескливий свинячий зойк. Петрові аж моторошно стало, тріпнувся не то від холоду, не то від раптового напливу злості: та так же жодної худобини не залишиться на зиму!

Не одягаючись, у самій білизні, лише кобеняка накинувши, Петро скочив на коня і погнав вулицею. Завернув у перший двір, де побачив вогонь, майже на галопі підлетів до стурбованого його появою господаря.

— Ви ж недавно різали, дядьку Остисте?

— А ти мені указ, чи що?..— відповів похмуро дядько.— Свое колю, не крадене..

— Знаю, що своє, але ж...— І Петро раптом відчув, що йому забракло слів: ну що йому казати? Адже цей дядько Остист добровільно пішов до колгоспу, навіть сам інших агітував, сумлінно працює в бригаді. І ось таке..

Дядько підкинув соломи в огонь, пошкрябав свиняче стegno ножем, чи не спалилось, гукнув жінці принести води і аж тоді відповів з притиском:

— Ось заколов, і край!..

Петро поскакав далі. Вогнища, чорні попелища та кров, що запеклася червоними плямами на сивій від морозу землі, поводили його по всіх закопелках сільських і привели до голови сільради.

— Іване Михайловичу! Вас ще не закололи тут?

Той з першого ж слова зрозумів, про що йде мова, на обличчі його заграла злорада посмішка.

— Можеш тепер цілуватися з своїм Борисом. Я ж кавав, я попереджав!

Петрові кортіло торохнути голову сільради чимсь важким по голові. Йому, виходить, байдуже, та ще й злорадіє: догралися, мовляв, викусіть тепер!

— Ви влада на селі чи хто? Треба щось робити!

— Ось умиюся, поснідаю, і тоді подумаємо..

Петро хапко випив кухоль води, і вона ніби охолодила його запал. Запрацювала думка: а що може зробити він, оцей голова?..

Та зараз з довбнею стань над кожним, і він ухитриться вивернутися...

А ще Петро не все бачив, не все знав. Коли б він поїхав тоді в ліс, то побачив би не одного і не двох дубовичан з коровами на налігачах. І вели вже їх не до Баштового яру, а просто на станцію, де їх зустрічали спекулянти.

* * *

Ярина вирядилася, кудись хапливо збиралася.

— Та хоч поснідай, за шийку тобі капле!..— сварилася мати.— Ой, дограєшся ти! На якого дідька ото до серця брати?..

Нічого не відповіла, мовчки взяла кусень хліба в кишеню, вибігла на вулицю. Затемна вийшла на шлях, а дісталася до райцентру аж на десяту годину.

Куди ж і до кого вдатися? Ех, якби був Сава Петрович! Та його не було в районі, ще влітку послали на якісь курси аж у Харків, у саму столицю.

Зайти хіба одразу до секретаря райпарткому? І спинилася: Борис був у великій шані у нього, секретар навіть уповноважених до Дубовичів рідко посилав. У райколгоспспілці її мало знають, та й чи повірять їй? Вирішила йти до секретаря. Що буде, те й буде. А коли не повірять, Борисову руку тягтиме, спробує в газету написати.

І як же здивувалася Ярина, зайшовши до секретаревого кабінету і побачивши за столом незнайому людину. Виявилося, що старий секретар тиждень тому був знятий, почав працювати новий. Чому ж Борис і словом не обмовився в Дубовичах про цю зміну!

Новий секретар прийняв Ярину насторожено, але чемно, попросив швидше викладати свою справу, бо йому дуже ніколи. Дівчина ще по дорозі в район спланувала, як говорити, але той план вилетів з голови, говорила уривчасто, дуже хвилювалася, обурювалася, вимагала рішучих заходів.

— Рятуйте, товаришу секретар,— аж зойкнула врешті, надійно дивлячись йому в очі.

Новий секретар їй сподобався, бо був уже немолодий, не такий вертихвіст, як Борис і попередній секретар, слухав її уважно, старанно записуючи щось у блокноті. А вислухавши, зняв телефонну трубку, викликав райколгоспспілку.

— Матяш?.. Знову говорить Максименко. Розкажи мені коротко, але ясно, що там твориться у Дубовичах?.. Та не про минуле розкажуй, а про сьогодні... Усе гаразд, йдуть на другому місці?.. Так ось що, голубе, зараз же їдь у Ду-

бовичі і перевір те «друге місце», бо маю зовсім інші відомості... Що, секретар дубовичанський у тебе?.. То посилайте його негайно сюди. Негайно!

До кабінету стукали. Максименко, поклавши трубку, сказав Ярині, що вона може йти, попередивши, щоб далеко не заходила — може, ще буде потрібна.

Вийшла в коридор. Щоб не зустрітися з Борисом на сходах, що збігали вниз, де містилася райколгоспспілка, сіла подалі в кутку. Як він швидко опинився в районі? Невже якось довідався, що вона вже тут?

Заходив Борис до кабінету секретаря розгонисто й упевнено, наче до сільради в Дубовичах. Провівши його поглядом, Ярина могла постояти тепер і на сходах. Хвилювалася: кому повірить Максименко — їй чи йому?

Повірів, мабуть, їй, бо не викликав, а Борис вихопився з кабінету, немов ошпарений. Затримався був біля дверей, певно, думав повернутися, але туди вже зайшов інший відвідувач. Надів кашкета, повільно переставляючи ноги, ступив на сходи. Помітивши Ярину, вразметнув гнівно очима.

— Твоя, виходить, робота? Велике ж тобі спасибі...— І подався вниз.

Ярина теж вийшла на вулицю. Зайшла до райкому комсомолу, по дорозі забігла до книгарні, побачивши на вітрині нові книжки: від Ігоря прищепилася звичка хоч переглянути їх. І там знову здибалася з Борисом.

— Ти з ким приїхала? — запитав неприязно, але вже не гнівно, як у райкомі.— На батьківських? Тоді, якщо хочеш, поїдемо разом...

Барвінок, найулюбленіший Борисів кінь, запряжений в легкий тарантас, чекав прив'язаний біля райвиконкому. Дорога в містечку і на шляху була добре накочена, і Барвінок без вйокань і батога, ніби три дні стояв у стайні, пустився рися.

Якийсь час обоє і словом не перекинулися. Ярина чекала, що Борис першим заговорить, та помітивши, що він навіть дивиться на неї не хоче, відвернулася і наче забула, що він сидить поряд з нею.

А Борис чекав, щоб вона заговорила першою, і дратувався її поведінкою. Він поважав сильних, гоноровитих людей, намагався сам бути таким, то його ідеал. Але ж на селі він мусить тримати високо своє «я», бо інакше — постав крапку, бо інакше — який буде з нього керівник!

Проїхали кілька кілометрів, а Ярина мовчала. Вона його ігнорує, факт. Та поволі його злоба вгамувалася.

Вітер щодалі дужчав, пронизував холодними голочками.

А біля Ярини так тепло, закортіло притиснутись дужче, глянув на неї, мовив:

— Дивлюсь я оце на тебе і... Хороша ти дівчина, Ярино! Дозволь обняти!

— Спробуй! Ти колись був майстром...

— Будь певна, і тепер не розучився.— Парубок міцно обхопив її стан, з усією запальністю притисся до неї— обличчя в обличчя, очі...

Але її очі світилися глумом, бризнули задирливим сміхом.

— А далі? Думаєш, буду вириватися? Будь ласка, продовжуй: «Моя незрівняна, ясноока дівчинко моя!..»

— Смієшся, глузуєш з мене?— Ще мить потримав її в обіймах, і сам відчув, що замість почуття ласки у нього знову наростає злість.— Смійся! Але сміється той, хто сміється останній...

Розділ п'ятий

ДІВОЧІ ДОЛІ

Вдалині, за глибоким яром, блиснув на сонці золотий хрест. Дубовичі! То було останньою краплею, що впала на шалку терезів і переважила.

Тікати, доки не пізно, зникнути, щезнути!

А коні летять рівним, як полотно, шляхом, і де спиняться? Може, аж ген у яру? Стрибнути б на ходу з балагули і через рівчак у ліс, у кущі. Але чемодан важкий, куди з ним? А поруч костюмерка Роза, навпроти актори сидять... Чого їм весело? Новаченко щось шепнув, а Серафима Олександрівна як не заллється сміхом.

Артистка замучила Марусю своїми турботами— сміється, жартує, а потім раптом: «Ну, як? Не допомагає, Любонько? Може, ще порошок дати?» По дорозі від станції Маруся вже три порошки проковтнула, відчепися тільки, не надокучай.

Спустилися в яр, далі— гора. Коні пішли ступою. Візники, немов по команді, посхоплювалися з передків, на гору пішли пішки. Схопився й Новаченко, пішов поряд з балагулою.

Ну, й Марусі пора, бо за горою Дубовичі... Дівчина взялася за свій чемодан, хотіла зіскочити на землю.

— Куди, Любо?!— здивувалася Роза. Вона майже силоміць забрала чемодан у Марусі з рук, поклала в балагулу.— Не сміши людей.

Не вдалось!.. Хіба облишити чемодан? Але ж у ньому все її добро, все багатство. І чому було не втекти на станції чи з поїзда? Та коли б знала, коли б хто сказав... Не знала, куди саме їде кіноекспедиція...

Було в неділю; тепло, і коло сільради, як завжди, людно. І ще прибували, просто пливли звідусіль. Гостей обступали все щільніше: одних апаратура цікавила, інших — не знати що, а хлопці заглядалися на артисток.

Розу визнали за «героїню», вона була найкраще одягнена, до того ж росла, і взагалі бідова, одразу ж завела знайомства з молоддю. Дехто віддав перевагу Ссрафимі Олександрівні: і на вроду нічогенька, і горда, мабуть, ціну собі знає — стояла осторонь, звисока дивилась на всіх.

Але чого третя закуталась, що тільки крайок носа видно: чи така гарна, а чи погана, що й показатись боїться? Маруся сиділа на своєму чемодані, загорнувшись у велику темну шаль, крізь маленьку відтулину позирала на людей.

Он Ганя, Марійка... А ось прийшла Ярина. Маруся спершу її не впізнала, думала, що вчителька. До неї назустріч одразу кинувся Віктор Борисович, тиснув довго руку, улесливо посміхався.

Ой, і Петро прийшов! Виріс паче, змужнів, одягнений гарно, навіть з галстуком, що звисав набік і, здавалося, муляв йому шию. Петро підійшов до Бориса: чим може служити?

— Розмістити людей треба!

Маруся мало не зойкнула: ой, Петро на квартири буде розводити! Що ж воно буде? Та розмірковувати не доводилося. До неї підійшли Роза й Ярина, які вже познайомилися.

— Здрастуйте, товаришко Любо! — прощбетала Ярина. — Кажете, що захворіли, чи що?

Дівчина, звісно, не догадувалася, з якою Любою вона знайомиться, вона погодилася взяти її та Розу до себе на квартиру.

— Сім'я у нас маленька, веселіше буде.

Роза і Ярина з першого слова були вже на «ти»; обидві комсомолки, спільну мову знайшли одразу. Маруся тільки слухала їхню жваву розмову, до нестями заздрила їм. І раптом проснулося бажання тікати, але відразу й погасло.

До хати заходила без вагань. Лише коли Ярина припросила її роздягатися, на мить блискавкою майнуло знову: тікай!.. Та замість того впала головою на стіл і ридма заридала.

Стурбовані дівчата кинулися до неї, розпитували, що з нею, втішали. І раптом Ярина аж поточилася назад, вражено дивилася на Марусю, в її тепер одкрите обличчя, повні сліз очі...

* * *

Засідали вже щось понад дві години, а кінця суперечкам не було. Чи тому, що гарячкували, раз по раз курили, пихкали цигарками, немов паровози.

Найдужче гарячкував Борис, хоч сам і закликав до порядку та спокою. Йшлося про останню постанову райпарткому в зв'язку з перекрученнями при усупільненні худоби.

— Не відбій це, Іване Михайловичу, а новий етап у боротьбі. Що значить «я ж казав, я попереджав»? Та ви б і досі сиділи з планами земельного переділу, коли б сама маса не потягла вас до колгоспу...

Він пригадав голові сільради усі його помилки і закінчив тим, що назвав його куркульським попихачем. Хто захищав куркулів, коли їх виселяли? Хто й зараз з ними панькається?

Закривши засідання, Борис оголосив, щоб залишилися самі партійці та комсомольці. Є дуже важливе питання.

За час колективізації комсомольський прошарок у Дубовичах зріс майже вдвое, утворилася партійно-кандидатська група, до якої, крім Бориса, увійшли Йон та Петро. Подала заяву і Ярина.

На ці збори партійно-комсомольської групи прийшов єдиний комуніст з кіноекспедиції — Вовченко — порадитись, що їм робити з Марусею.

— Справа, товариші, з цією дівчиною на перший погляд розв'язується дуже просто: вигнати її, і все. Але... Нехай припустять товариші, що вони сидять не на сільських зборах, а на кінофабриці, яка має свої промфінплани, свої досягнення й прориви. Хто знав, що ця дівчина, робітниця-освітлювачка, ударниця, підкладе їм таку свиню? А тепер маєш! Роль Марусі, правда, не така вже й значна, але її знято в багатьох епізодах та масовках, перезняти які коштуватиме великих грошей. Та ще коли зважити, що більшість епізодів знято на літній натурі, то справа й зовсім ускладнюється: доведеться чекати майбутнього літа, а це загрожує не лише десятками тисяч збитку, а й гіршим — тема застаріє, і фільм може не побачити екрана...

Вовченко від імені кіноекспедиції просив дубовичан не

вживати до Марусі якихось заходів, дати змогу закінчити знімання фільму.

— І надовго вона вам потрібна? — поцікавився Борис.

— Це залежатиме від сонця. Якщо воно зволить світити щоденно, то за місяць-півтора упораємось.

* * *

Третій день лив дощ. Розквасило так, що Барвінок ледве ноги витягає з густої багноки, а людей на вулицях не побачиш — ходять садками та городами. І нудьга. Заїхати хіба до оператора в шахи пограти?

Не щастило кіноекспедиції — за тиждень жодного кадра не зняли через негоду. Зпічєв'я Микита Павлович щось майстрував. Дізнавшись, що оператор — майстер на всі руки, селяни понесли до нього лагодити годинники, примуси, самовари. Відмовлявся, але годинники брав заради спорту.

Що частіше Борис заходив до оператора, то більше задрив: хороша дружина в Микити Павловича! І помічник, і товариш гарний. А сама кругленька, чепурненька, просто замилуватися. Мстпулася, дістала стільця: сідайте, будь ласка!

Ідучи повз машинний двір, почув, що його гукає Антось. Ніколи, хай іншим разом! Але Антось вибіг на вулицю і просто потяг Барвінка за повід до двору.

— Та хоч подивіться, Борисе Степановичу.

У млині було завізно, а з учорашнього дня і олійниця запрацювала, на все подвір'я пахтіло смаженим насінням. Працювала й кузня, власне, справжня майстерня, бо вже була й токарка, і свердлильний верстат. Голові колгоспу аж приємно було пройтися по такому господарству.

— Молодця, Антосю!

— А ще назвав я в одному місці насос. Добре було б на колодязь поставити, щоб воду гнати на корівник і стайню.

Борис почухав потилицю: все гроші, гроші! Сказав Антосеві, що подумає, поскакав далі. Як ніколи досі, його потягло на тваринницьке подвір'я.

А чого? Невже хоче бачити Ярину?

Любов?.. Смішно, яка може бути любов? Тоді злість заволоділа ним: як вона посміла? Адже сама ще рік тому ладна була рушничком постелитися йому під ноги. І раптом. Що раптом?.. Залицяється до неї кінорежисер! От що!

Борис враз повернув коня, поскакав у протилежний бік.

Нарешті сонце. Радість кіноекспедиції, і дубовичанам диво. Та ще яке диво: і так би півсела зійшлося, хоч одним оком глянути, як кіно знімають, а вони ще й платити за це обіцяють.

А зійшлося хоч і не півсела, то близько того. Увесь двір сільрадівський запрудили, як сходка, і знімати будуть сходку. Помічниця оператора Ліда готувала апаратуру, Микита Павлович та Віктор Борисович радилися, з чого починати.

На підвищення вийшла Серафима Олександрівна, одягнена по-селянському, томно оглядала натовп. До неї поспішив Новаченко у формі червоноармійця. Сільські драмгуртківці по дійових особах намагалися здогадатись, про що фільм, шукали поміж акторами найпузатішого, тобто виконавця ролі куркуля.

Той актор, Іван Антонович, у цей час саме гримувався в одній з кімнат сільради. Там сиділа і Маруся. Вона щось читала, хоч часом здавалось, що її очі нічого не бачать, а просто застигли над книжкою.

До гримувальної заходили Борис, Йон, Іван Михайлович. Вони цікавилися дідом-куркулем, його намощеним пузом і великою бородою. Марусі ніби не помічали, може, не впізнавали, бо сиділа в куточку, була в свитині, у хустині, за'язаній вузликом спереду.

Та ось зайшов Петро. Дівчина від несподіванки аж схопилася, хотіла втекти до сусідньої кімнати. Бригадир одразу помітив її, підійшов ближче, сказав по-простацькому:

— Здрастуй, артистко!.. Сказали, що ти тут, ось і прийшов на тебе глянути.

Марусі щось здавило в грудях, не змогла й слова вимовити, зашарілась від хвилювання і так стояла, потупивши очі. А він, того не помічаючи, подав їй руку, цікавився:

— Кого ти граєш? Мабуть, наймичку? Дуже схожа...— І, оглянувши її, додав: — Скажи своєму начальству, хай і мене знімуть. От би відчубувив!

Таке грубе уявлення про мистецтво — «от би відчубувив!» — образило професійну гідність актора Івана Антоновича. Він не дуже приязно зауважив:

— На відчубуваннях далеко не поїдете, товаришу. Для цього потрібно багато й багато вчитися...

— Вчитися? — перепитав Петро наївно.— А вона, Маруся? Як же вона?

Не знати, як би відповів на це Іван Антонович, та прибіг помреж і наказав Марусі негайно йти. Дівчина нашвидку

поправила хустку перед дзеркалом, одягла свитину в рукави. Йшла поміж дубовичан похилена, очі в землю, боялася, щоб з кимсь не зустрінутись поглядом. Чула з боків і ззаду:

— Дивіться, дивіться, Маруся!

— Ой цікаво!

Знімання почав Віктор Борисович одразу з середніх і крупних планів, щоб продемонструвати масовці, що воно й до чого; щоб люди уявляли й знали, що вони «не кумедію будуть викомарювати» (так і сказав Віктор Борисович у коротенькому слові до маси), а серйозне діло робитимуть, яке коштує великих грошей.

— Новаченко, Люба, на свої місця! — метушився, як навіжений, помреж, забувши навіть, що Люба вже не Люба. Підбіг до режисера, доповів, як командирові, що все готове.

— Микито Павловичу, почали! — скомандував Віктор Борисович.

Ручка апарата закрутилася. Ярина, хоч їй режисер дозволив стояти біля апарата, відійшла пооддаль, спостерігала за зніманням. Особливо їй цікавила Маруся. Дівчина трималася перед апаратом як професіоналка, в час репетицій та знімань наче перероджувалась, — де й дівалась її соромливість та відлюдність. Сонце не зраджувало, хоч небо подекуди було вкрите баранцями хмар. Ті баранці — справжній скарб для операторів, які дуже полюбляють їх у кадрах. Раз у раз змінювалися точки знімання.

Віктор Борисович був задоволений, не метушився, не нервував.

— Прекрасно, чудесно! Новаченко, жвавіше більше! Так, так, Любо, підводьтесь помалу, помалу... Так, так, чудесно... Дякую!..

Ліда поставила апарат майже перед обличчям Марусі — на крупний план. Дівчина стояла мов укопана, знаючи всі вимоги тих планів. Одбивачі освітили її сумне — так треба — обличчя.

— Почали! — Віктор Борисович пильно втупився в очі Марусі. — Так, так... Дивіться прямо, пові-і-льно повертайте голову, вище трохи, понад головами сходу, так... Побачила свого ката — куркуля. Очі наливаються злістю. Дужче, дужче!..

Зненацька апарат стих: кінчилася плівка. Доки Ліда закладала нову касету, набігла хмарка на сонце. Фільмування припинилося. Віктор Борисович заспішив до Ярини.

— Так що ви хотіли ще знати?

Спитала про Марусю. Ярина дивувалася, що звичайнісінька

селянська дівчина, і от... Вона уявляла, що для цього треба школу закінчити, якийсь технікум.

Режисер усміхнувся, хвалькувато відповів:

— Безперечно, школа не завадить. Але головне в кіно — режисура. Я камені примушу сміятись і плакати, якщо це потрібно!

— Виходить, кожен може грати? — поцікавився і Петро. — Кому ж тоді вірити? А інші ваші кажуть, що треба багато вчитися...

Віктор Борисович показав на Марусю:

— От вам без ніякої школи. Звичайнісінька дівчина, а грає, як Мері Пікфорд!

Проте він одразу поспішив і розчарувати Петра: це звичайнісінька випадковість, Маруся просто підійшла своїми типовими даними. При вмілій поставі роботи (він це ще раз підкреслив) і камені заграють...

Після такої «авторитетної» заяви Ярині стало жалко і Марусі, і всіх акторів: тож, виходить, ніякого мистецтва, жодного вміння; будь іграшкою, якоюсь річчю у руках режисера — і край.

Баранці на небі пропливли своєю дорогою, ручка апарата закрутилася. Маруся, під команду режисера, знову дивилася просто, повільно повертала голову, бачила куркуля і злісно на нього дивилася, а потім враз вигукнула:

— Геть паразитів зі сходу! Геть!

* * *

Виходила Ярина з дому завжди рано і поверталася пізно ввечері, коли вже всі спали. А якось прийшла зарані, щойно смеркло. В хаті було темно, ніхто не озивався. Коли це почула з кутка тихі схлипування. Черкнула сірником, завіттила лампу і сіла на ліжку, біля Марусі. Тужне ридання відгукнулося в серці жалем.

— Чого ти, Марусю?..

Вона впала головою їй на коліна, зайшлася риданням:

— Яринко, що я маю робити?! Я збожеволію!.. Повішуся або й не знаю вже що...— і слів не могла зв'язати докупи, а белькотіла щось безладно й розпачливо — чи то погрожуючи комусь, чи то кленучи свою долю.

— Не тікай, Ярино, від мене хоч ти!.. Усі мене цураються, усі з'їли б мене...

— Хто всі?

— І свої, і ці... Посидь хоч трохи зі мною...— благала плачучи. Вона розповіла про все: як документи в дорозі у дівчат

викрала, як на фабрику потрапила. Фабричні до неї так гарно поставилися. Ударницею стала і навіть премію в Міжнародний юнацький день дістала.

— А тепер ось ніхто словом до мене не озветься, як на чужу дивляться...

У котрий раз згадує Ярина роки товаришування з Марусею. Були нерозлучні: разом у школі вчилися, на сцені грали, а додому завжди йшли побравшись за руки. Потім, як підросли, на буряки ходили, по куркулях заробляли. Ярина хоч узимку могла відпочити, жила дома, а Маруся ніколи з наймів не вилазила.

— Не рюмсай, бачиш, не тікаю від тебе.

Маруся, відчувши Яринину ласку, вгамувала сльози, тільки тихо, полегшено схлипувала.

* * *

Ранок випав заплаканий, збиралося на дощ. Ярина схопилася рано, поспішала на тваринницьке подвір'я. Аж бачить — і Маруся одягається.

— Куди ти?

— І я з тобою, може, щось допоможу... Хмарно надворі, зйомок не буде.

— Що допоможеш?

— Казав Федько, що в корівнику роботи багато...

Ярина не перечила, хай хоч пройдеться жінка.

Федько був на свинарнику, самотужки майстрував вікна в колишньому Савченковому сараї.

Маруся одразу взялася допомагати Федькові, а Ярина побігла до канцелярії колгоспу. Там було людно, сходилися на наряд. За столом сиділи Борис і чорний, як ніч, голова сільради. Чорнів Іван Михайлович не дарма, бо на нього напосівся мокрим рядном Йон.

— Не дамо, і півпуда більше не дамо! — кричав він. — Вивезли ми десять тисяч, на сто з гаком виконали план. Чого тобі ще? Зустрічного плану захотів? А дулі з маком не хочеш!

— Як ти смієш так розмовляти з головою сільради? — кипів Іван Михайлович. — І взагалі... Я прийшов не до тебе, а до голови колгоспу, до Бориса Степановича...

— А ми, ось народ, хто, по-твоему? — не вгавав Йон, показуючи на людей, що прийшли на наряд. — Хто ми такі? Ноги, по-твоему? Хай ноги, виходить, пухнуть без хліба, а ти... Чого не йдеш до одноосібників?

Борис не встрявав у суперечку. Справді, одноосібників у Дубовичах майже половина, а вивезли вони хліба тільки якихось п'ять тисяч пудів.

— То як, Борисе Степановичу? — відмахуючись від Йона, немов від оси, допитувався Іван Михайлович. — Хоч ще одну тисячу!

Саме тоді зайшла Ярина. Побачивши її, Борис аж ніби зрадів. Сказав голові сільради, що його думка не розходить-ся з Йоновою, поманив дівчину на подвір'я.

— Догадуюся, чого прибігла. Сваритися! — І, не чекаючи на відповідь, казав далі: — Занарядив на корівник двох теслярів, а на свинарник — чотирьох. Сам занарядив! Досить?

Не вірилося, бо ще вчора ледве вициганила в нього одного тесляра полагодити ясла в телятнику. І раптом...

— Може, ще маєш якусь потребу, то кажи!

І так це приязно, усміхнено, що Ярина і сама мимохіть усміхнулася.

— Що сталося, Борисе? Може, сьогодні іменинник?

— Більше, Ярино! Що іменини! Вони бувають щороку, а це — раз у житті... Ходімо, пройдемося.

Шелестіло опале листя під ногами, повівав осінній вітер, часом бризкаючи дощовими краплинами в обличчя. Ішли якийсь час мовчки, спинилися під кущем калини, над яром.

-- Ну ось, — першим порушив мовчанку він, скинувши кепку й труснувши своїм вихрестим чубом. — Тут ніхто не завадить нашій розмові!.. Чи не так?

— А калина? Кажуть, з усіх дерев вона найчутливіша.

— Хай слухає, бо на серці мені так гарно, і гарно хочеться говорити... Глянь на мене, як ти колись уміла на мене дивитися.

Вона насторожилася:

— Про віщо ти?

— Та хоча б про калину... Стоїть заплакана під осіннім дощем, але через тиждень, найбільше через місяць, випаде сніг, земля задзвенить морозяними днями й калина одягне на себе білу намітку. Як наречена... Гарну намалював я картину?

— Непогану.

Він знову тріпнув чубом, зірвав з калини кетяг червоних ягід, подав їй:

— Будь моєю нареченою!

Дівчина враз сховала усмішку, що грала на її обличчі, најачилася, наче боялася, що він ураз схопить її в обійми,

як було колись. Ступила була крок назад, щоб тікати, і спинилася, обурено запитала:

— Ти довго думаєш, що до такого додумався?

— Завжди думаю, вдень і вночі. Повір, Яриночко!

— Не вірю й ніколи не повірю! — відповіла на це і, ніби побоюючись, що Борис поженеться за нею, швидко збігла в яр.

* * *

Євген Бутенко і сам не сподівався, що операції з худобою дадуть такий зиск. За якісь три місяці майже сплатив за будинок у Києві, мріяв уже про обстановку в своєму гніздечкові.

І раптом увалася котові масниця. Це сталося одразу після того, як нове керівництво району категорично заборонило примусово усуспільнювати домашню худобу та птицю.

Євген змушений був знову переключитися на хліб, але й з ним стало суцужно. Раніше він діяв через своїх друзів на колгоспному млині, через Семена з Ільком та Антося, які манджували мірчуком. І раптом Антося ніби гедзь укусив, почав навіть тікати від нього.

Лишалася єдине хлібне джерело — одноосібники. Треба було поспішати, доки вони не виконали плану хлібозаготівлі. Ілько з Семеном погодилися брати у них пшеницю ніби на помел, а насправді — перепродувати Євгенові. Але Антося як бригадир і від цього відмовився.

— Чому?

— Не хочу, і все. Я комсомолец!

Зустрічався Євген з друзями, як і раніше, потай, у Єгоровій клуні. Одного разу Єгорові таки пощастило затигти Антося на ту зустріч. Прийшов п'яний, ледве язиком володав. Ілько був налив йому чарку, але Євген забрав ту чарку, сказав глумливо:

— Відставити! Адже він комсомолец, святий чоловік.

— І комсомолец, що тобі до цього?.. — белькотів парубок. — А що випив, то мое діло...

Відчував Євген, що Антося ще в його руках, страхом тримав його у своїх цупких лабетах. Хай тільки писне — і на свою дурну голову! Тому й розмовляв з ним не церемонячись:

— З якого горя наливався, Антося?.. Мабуть, знову Ярина не підпускає до серця!

Знав досвідчений серцеїд, на якій струні заграти, щоб збурити закоханого парубка. Самого лише імені «Ярина» було досить, щоб Антося скинів:

— Ярина!.. Що Ярина?

- Сам казав: найкрасивіша дівка у Дубовичах.
- Падло вона красиве, стерво... Ось хто вона. Та я зараз...
- Що зараз? — роздратовував парубка Євген.
- Патли їй обірву, її красиві очі заплюю!
- Брешеш. Протверезишся, знову потягнешся за її спідницею. Бо красива.
- А не буде вона більше красивою! Ось зараз піду і...

Злоба перемогла на якусь мить хміль, Антось схопився на ноги і хотів бігти. Ілько з Семеном стримали його, силоміць посадили на солом'яний сніп. Парубок виривався, галасував. Щоб хтось не почув, Євген затулив йому рота долонею.

* * *

Прокинулась Ярина одного ранку з головою, мов чавун. Глянула на себе в дзеркало, сама себе не впізнавала: обличчя в якихось сизо-червоних плямах, губи поприщило, під носом за ніч вигнало гулю. Мусила послухатися матері: випила калинового відвару, закуталася з головою, лежала. По обіді ніби полегшало, і, коли мати десь вийшла, побігла до правління. Напередодні вона подала заяву, щоб їй видали бодай двадцять карбованців на ветеринарну аптечку.

У правлінні застала Бориса й обох бригадирів — Йона та Петра, які голосно, аж на вулицю було чути, сперечалися. Коли Ярина переступила поріг, Борис, замість відповісти на її привітання, зле кинув:

— О, і ти прибігла на підпряжку своїм друзякам?

Дівчина, ніби не почувши, мовчки пройшла до сусідньої кімнати, до рахівника Мишка: він повинен знати, чи задоволена її заява. Тим часом суперечка тривала.

— Ну, хай не тисячу, а шістсот пудів індустики можуть вивезти? — допитувався Йон.— А ти нашим, колгоспним хлібом хочеш дірку залатати.

— Не я хочу, а так потрібно державі робітників та селян,— доводив Борис.— Доки пролетаріат сидітиме на півкілограмовій пайці хліба? Для того й колгоспи організуються, щоб ліквідувати хлібну проблему...

Дуже кортіло Ярині і собі встряти в суперечку: «Який-бо ти крутихвіст, Борисе! Ще вчора взивав голову сільради опортуністом, полигачем одноосібників, а сьогодні його ж пісню співаєш, та ще пролетаріатом козиряєш»,— але... відчула раптову слабкість у всьому тілі, голова запаморочилася... Ні, хай коли полегшає, і не тут, а на зборах партійно-комсомольської групи.

Заспішила додому, напилася калинового відвару, лягла. Зі-

грівшись під батьковим кожухом і від материнської ласки, заснула. Спала неспокійно, марила... Сидить ніби на партійно-комсомольських зборах, і не вона картає Бориса, а він її:

«Ви тільки гляньте на цю комсомолку. Пролетаріат сидить без хліба, а Йон з Петром його не дають, а так звана секретарка комсомолу в одну дудку з ними грає...»

Від образи стогнала сонна, мати перевертала її на другий бік, вона заспокоювалася, але ненадовго, знову мусила вислуховувати Борисові докори:

«Це вона, секретарка комсомолу, підбурює проти мене Петра та Йона. Це вона, повернувшись з Києва, такою великорозумною стала...»

Лише під ранок заснула спокійно. А коли розвиднілося, відчула полегшення і хотіла навіть вставати, та мати силоміць уклала в ліжко. Лежала, а від лежні голова набрякла думками: навіщо їй уся ця халепа з хлібом, коровами?..

Згадала про лист директора радгоспу, де була на практиці. Директор запрошує на роботу, обіцяє створити їй хороші умови, дати навіть окрему кімнату, щоб могла готуватися до інституту...

Хороше: близько Київ, Ігор... Чого від нього так довго немає листа, уже цілий тиждень минає... Тиждень! Хіба це так довго? Адже минулого тижня аж два листи одержала від нього.

Повеселіла трохи, і раптом... Прибігла стривожена Маруся.

— Біда, Яриночко, корова здохла!..

— Яка?

— А я знаю... Федько мало не плаче, послав оце сказати тобі.

Ярина схопилася з ліжка, почала швидко одягатися. Це ж усі Дубовичі загаласують: догосподарювалася вчена скотарка! А що скаже Борис? Та йому ж це — ковінька на руку...

Мати не пускала, сварилася, заховала теплу шаль, але дочка не зважала, майже силоміць забрала в Марусі її хустку, подалася на корівник. Там трохи відлягло від серця: здохла найстаріша корова, яка вже давно хворіла. Сама себе втішала: Борис знав про це, та й грошей на аптечку вимагала.

В корівнику було тепло, тому розкуталася, оголивши поприщені губи, гулю під носом. Доярки підозріло позирали на неї, а коли вона бухикала, бо кашель давив, таємниче перешіптувалися.

— Що таке, дівчата? — поцікавилася. — Ви щось прихोуєте від мене?

— Ні, ні, ми нічого...— відповіла котрась.

Прийшов Федько. Він також повівся з Яриною дивно: не подав руки, як завжди, похмуро буркнув, щоб ішла до правління — так наказав Борис.

— Наказав?!

— Ну, не наказав, а сказав... Якесь там діло сурйозне.

Закуталася, пішла. Борис сидів сам, чемно відповів на її вітання, показав на стілець, щоб сіла. Якусь мить мовчав, ніби обдумуючи, що сказати, а не надумавши, подав їй невеличкий папірець.

— Що таке, Борисе? — спиталася хрипким голосом.

— Читай... Там написано,— відповів, зиркнувши на дівчину спідлоба.

Прочитала:

До Дубовичанської медамбулаторії Правління колгоспу «Вперед» просить негайно оглянути громадянку Ярину Черкас і дати точний діагноз її хвороби.

Голова колгоспу Б. Рогоз

Одразу не зрозуміла, в чому річ, майнуло навіть у голові, що голова колгоспу цим актом піклується нею, її здоров'ям, та словечко «діагноз» враз насторожило. Невже... Що невже? Відчула, що кров ударила їй в голову, зачервонила, мабуть, і до того червоне обличчя. Рвучко схопилася, побігла.

Сільський фельдшер, Трохим Омелянович, був вражений запискою: уперше за свою медичну практику він дістав такого наказу — зі штампом і навіть печаткою. Хотів засміятися, але, глянувши на хвору, що зайшла від кашлю, стримався.

— Сідай, громадянку Ярино, будемо встановлювати діагноз...

Оглядав і вислухував Трохим Омелянович аж надто ретельно, і Ярина дуже хвилювалася: невже й справді?.. Адже вона чула, сама читала, що погані хвороби передаються навіть через дотик, досить навіть напитися з одного кухля з хворим. Який жах!

І як же зраділа дівчина, коли врешті почула діагноз: звичайнісінька простуда... З радості хотілося обняти півсвіту, затанцювати. Ніби не вірячи, запитала фельдшера:

— І все, Трохиме Омеляновичу?

— Не все, громадянку Ярино,— підкреслюючи слово «громадянку», відповів той.— Дам зараз порошоків, щоб пила. Иди зараз додому і лежи доки одужаєш.

Поголоска про те, що Ярина підчепила у Києві погану хворобу, вилетіла горобцем, а вже другого дня походжала по Дубовичах волом. Заразна, бо й хрипить уже, і вся взялася прищами та гулями.

Коли Антось прийшов уранці на машинне дворище, його зустріли глумливими запитаннями:

— Ну, чув?.. А ти, дурню, страждав, як за путньою.

Антось почув новину ще вдома, щоправда, не дуже з певних джерел: сестра ходила по воду і там казала Галька, а їй ще хтось. Парубок не вірив, не міг повірити: думалося, набріхують, бо дуже насолила секретарка комсомолу декому з одноосібників, які ухилялися від продажу хліба.

— Чого ж мовчиш?— допитувався Ілько.

— Чи ти, може, й зараз любиш отаку хвойду?— додав І Семен, хихикнувши.

Здавалося б, Антось мусив радіти, що «безсердечна» дівчина, як він сам охрестив Ярину, нарешті дотанцювалася. Так їй і треба! Та замість цього у серці заворушився чи жаль до дівчини, чи підсвідоме бажання захистити її як секретарку комсомолу. Хоча він і поганий комсомолець, як вона його часом називає, але ж він мусить зараз довести, що може при потребі й захистити свою секретарку, і весь комсомол. Ось чому, коли Ілько назвав Ярину ще уразливішим, ніж «хвойда», словом, Антось ураз, ніби вжалений, накинувся на нього з кулаками:

— Як ти сказав? Повтори!

— Лови, он полетіло! -- відмахнувся Ілько.

— Повтори, тобі сказано! — аж гаркнув Яринин заступник і з усієї сили ударив його у вухо.

Збіглися люди від млина й кузні, розвели хлопців. Власне, Ілько сам почав тікати, бо побоювався свого бригадира, а той побіг на вулицю, погрозливо крикнувши:

— Я вам зараз покажу, що таке комсомол!

Семен наздогнав його на вигоні, почав умовляти, щоб не гарячкував. Ну, погарячкували вони з Ільком, але ж то жартома, по-друзяцькому. Може, й справді то наклепали на Ярину, бо гарна дівчина; може, когось не підпустила до серця, ось і лютує, хоче їй насолити.

— До якого серця, хто лютує? — кипів Антось.— Це ви з Ільком хочете їй насолити, ви! Бо совість у вас нечиста, боїтеся, що Ярина викрие ваші махінації з індузьким хлібом.

Антосів закид потрапив в саме яблучко. Хлопці справді

цього боялися і тепер шкодували, що роздратували свого бригадира. Чого доброго, розжалобиться закоханий дурень і побіжить у свій комсомол, усе викаже. Ось чому, коли розмова не подіяла, Семен, згадавши, як у таких випадках робив Євген Бутенко, вдався до погроз:

— Ну, біжи, біжи... Хай усі знають, який ти бригадир!

— Як бригадир, я заборонив вам лигатися з Євгеном! Спекулянт він, шкуродер!

— А ми з ним тепер і не лигаємося.

— Брешеш! А хто вчора виносив мішки у садок?

— А свідків маєш... Тож-то. Краще заткнися, бо нам з Ільком що? Ми — рядові, нуль без палички, а ти... Сам, дурень, накличеш на себе біду!

Погроза подіяла, Антось замовк...

* * *

Порошки й калиновий відвар погано змагалися з хворобою: Ярина й другу ніч кидалася в жару, марила. Уранці, коли прокинулася й почула кінський тупіт на вулиці, думала, що знову марить. Аж ні, то проскакав Петро на коні. Вихорем ухопився до хати, з розгону кинувся до неї.

— Там таке робиться, таке... — розповідав задихано. — Йон не дав хліба з своєї бригади, став на комірних дверях і, хоч убийте, кричить. Так вони тоді до мене: давай двісті пудів!

— Не гарячкуй. Хто вони?

— Таж Іван Михайлович з сільрадівською бригадою. І ось цей папірець мені тицяють. На ось, читай.

У папірцеві зі штампом колгоспу та печаткою писалося:

Бригадиру другої бригади колгоспу
« Вперед »

Зважаючи на те, що героїчний пролетаріат буде для колгоспів тракторний завод у Харкові і потребує хліба для харчування, наказую негайно й без заперечення здати державі поза планом двісті (200) пудів пшениці.

Голова колгоспу Б. Рогіз

— Що робити, Ярино? — аж зойкнув Петро. — А розподіляти на трудодні що будемо? Та й тобі для свиней треба щось залишити, бо й сало потрібне для пролетаріату...

— Мчи в район, до Максименка! — спало на думку Ярині. — Скажи, що знову перекручує Рогіз, кричи, що загине наш «Вперед».

— Я сам був уже розігнався до Максименка, найкращого коня осідлав, але ж... Доки я їздитиму, насядуть на комірника, і видасть хліб. Тямиш? А я зараз гукну людей, стану з ними на комірних дверях, і хай-но спробують!

— То тоді, може, хай Мишко або Федько?

— Е, що вони, духу начальницького бояться...

Від збудження, певно, Ярині раптом здалося, що їй полегшало, сказала Петрові не ловити витрішків, почала швидко одягатися. Квапилася, бо побоювалася зустрітися з матір'ю, яка побігла до крамниці купити гасу, за ніч увесь вигорів.

Догадавшись, що надумала дівчина, Петро затурбувався:

— Та ти ж хвора, тобі не можна.

— Можна, Петро, якщо таке діло!

Взулася в материні саморобні валянки, одяглася найтепліше, закуталася.

— Давай свого коня!

Щоб ніхто не довідався, вибралася на великий шлях поза левадами, поїхала риссю, а часом гнала коня й галопом, ніде не спиняючись. Стишила коня лише біля райпарткому, зіскочила на землю і мусила на кілька хвилинок спертися на конов'яз: ноги потерпли від довгої їзди, та й хвороба враз відчулася — в голові паморочилося, перед очима мерехтіли метелики.

На ганку зустрілася з секретарем райкому комсомолу Качаном. Привітавшись, він якось підозріло зміряв її з ніг до голови, неприємно спитав:

— Знову, мабуть, з якоюсь каверзою приїхала?

— Чому з каверзою?

— Бо ви в Дубовичах на це майстри. Учора був Рогіз, скаржився на тебе, а ти примчала відбиватися, чи що?

— Не відбиватися, а нападати! — відрубала різко і, схопивши Качана за руку, потягла його назад, у приміщення.

— Куди ти? Що таке?

— Ходімо до Максименка!

Секретаря райпарткому не було, їздив десь по колгоспах, голову райколгоспспілки викликали того дня до Києва, отже, Ярина змушена була вилити всі свої болі Качанові. В його кабінеті було жарко, чи так здалося Ярині, вона розкуталася, і той тільки тепер помітив, що дівчина вся пашить.

— Ану дай свою руку, Черкас, — кинувся він раптом до неї.

Намацавши пульс, що ходив ходором від хвороби та надмірного збудження, секретар вилаявся: «І є ж такі малахольні на світі!», — нагукав когось з комсомольців, наказав негайно вести в лікарню.

- Не підуй! — пручалася Ярина.— Треба негайно діяти!
- Без тебе щось зробимо. Йди, тобі сказано!
- Щось? Яке може бути тут щось?.. Сідай он на мого коня і їдь. Не зрушу з місця, доки не поїдеш!
- Скажена! — тільки й вимовив Качан, одягаючи пальто.

Розділ шостий

ТА СВІТИ Ж ТИ ІМ ДОРОГУ, ЯСЕН МІСЯЦЬ УГОРІ

У вікно заглянув нарешті довгожданий ранок, поволі звеселяючи палату. Ярина якусь хвилинку постояла, прощаючись з пишною, срібно-блискучою від інєю ялиною на підвір'ї.

— Завтра вже не побачимося, радуї інших у цій сумній лікарні. Мене виписали!

Швидко поснідала, ще поквапніше одяглася в свій одяг, що його принесла санітарка. А вихопившись на вулицю, не пішла — побігла.

Напередодні випав невеликий сніг. Будинки й дерева, одягнені в білі намітки, сміялися на ранковому сонці, а морозяне повітря аж дзвеніло, лунко розсипаючись різноголосими звуками. У райкомі ще нікого не було, подалася на базарний майдан: може, хтось приїхав з дубовичан, щоб з ним добратися додому. Поспішала в село, як ніколи. Тож новини які! Два дні тому до неї в лікарню навідувався рахівник Мишко, захоплено розповідав:

— Ото примчав до нас Качан, а другого дня й Максименко з головою райколгоспільки. Два дні розбиралися, а третього скликали збори і... Знаєш, кого ми обрали головою?

— Когось, мабуть, чужого?

— Свого! — радів Мишко.— Петро мало не танцював.

— Петра обрали?!

Ярина не знала, радіти цьому чи... Чудовий хлопець, роботяга, але ж молодий... Краще б уже Йона.

— Йона головою сільради обрали,— радів і далі Мишко,— а батьком колгоспу став Сава Петрович! З найвищих курсів у Харкові і прямо без пересадки — до нас!

Ось і базарний майдан. І бачить Ярина, що назустріч мчить Барвінок, запряжений у легкі глабці. Може, Сава Петрович приїхав Борисовим улюбленцем? Яка радість!..

Барвінок враз спинився, порівнявшись з нею, із саней вискочили Федько і Ната, схопили її під руки, немов маленьку, посадили на м'якому сидінні, закутали в ко́жуха.

— Таж мені й так тепло,— запручалася було, але її не слухали, Ната накинула їй на голову ще й теплий плед.

— Наказано привезти тебе в Дубовичі сім разів здоровою і красивою.

Було приємно, що нею так піклуються, мабуть, мати наказала. Тож, певно, місця собі не знаходила, коли повернулася з крамниці.

— І мати наказувала, а ще дужче новий голова. Дізнався, що ти сьогодні виписуєшся, ось і послав нас тебе за брати.

Повернули Барвінка назад, їхали додому, і Ната з Федьком, один поперед одного, захоплено розповідали про нового голову. Сам товариш Петровський,— хвалилися,— бував на курсах, де вчився Сава Петрович! Навіть Максименко заслухався, коли новий голова виступав на колгоспних зборах!

— Новий голова, а як же старий? — цікавилася Ярина. Їй хотілося знати все, все...

Коли приїжджав Качан, Борис тримався, як і завжди, упевнено, навіть задерикувато. Усю провину за недовиконання плану хлібозаготівель по одноосібному секторі він звалював на голову сільради і на класових ворогів пролетаріату та колгоспного селянства — підкуркульників. А хто ті класові вороги — й одного не назвав. Коли приїхали Максименко й голова райколгоспспілки, Борис трохи посмирнішав, але ще гонорився. Уговтався він лише тоді, коли загальні збори колгоспників одностайно проголосували проти нього.

* * *

Найнетерплячіше чекав на Яринин приїзд Мишко. Давно уже він кохав Ганю, і вона його, обое мріяли справити весілля, і не якесь, а по-новому, по-комсомольському. Ната з Яриною ще місяць тому усе підготували, а Ганині батьки немов затялися: тільки з старостами, дружками й світилками, тільки у церкві з попом.

— Підіть, дівчата, до Ганиних батьків старостами, увольте їхню волю,— благав Мишко.

Не відкладаючи, того ж вечора Ната з Яриною й пішли, але батьки й слухати їх не захотіли: які з дівок старости? Де таке видано! Тоді секретарка комсомолу й учителька вдалися до Сави Петровича і Йона: виручайте комсомол!

Щоб належно екіпірувати старостів, комсомолки спекли найбільшу паляницю, перев'язали їх найквітчастішими рушниками, а Йона вблагали підстригтись, поголити бороду. Потім, уже на весіллі, він хвалився:

— Це я своїми чорними вусами й покорив серце Ганиної мами. Підкрутив їх на всі сто, підморгнув по-молодецькому, вона одразу й забула про попа.

Насправді Івга довго не здавалася на вмовляння старостів, щоб «по-новому», мало не голосячи, доводила:

— Ой людочки, ой добрі! Та ж такого ще світ не бачив, щоб без вінчання, без божого благословення! Тож осудять люди, засміють!..

Батько був податливіший: без попа, то й без попа, личить так комсомольцям, і хай. Та й двадцятки не треба витрачати на патлатого. Але як же без горілки? Він наперед уявив собі те «вінчання» у колбуді таким нудним, що йому закортіло випити.

— Таж у церкві піп також не дає по чарці, не годиться. Ось так і в колбуді не годиться,— доводив Йон.

— Але ж у церкві панікадила світять, ладаном пахне, а в колбуді? Піп у церкві блискучу ризу на себе напне, а ти, Йоне, у чому будеш ліструвати молодих? У світі чи кобелякові?

— А я, може, під Будьонного одягнуся або під Тараса Бульбу! — бадьорився голова сільради.— Оці, що кіно знімають, допоможуть.

Сава Петрович уже й не радий був, що встряв у цю комедію з сватанням. Справді-бо, чим може переважити Йон попа, а обідраний і незатишний колбуд — розмальовану всередині і зовні церкву? Єдину надію покладав на вчительку І Ярину, на кінооператорів, які обіцяли таке видовище в колбуді, що й попа візьмуть завидки.

Організатори видовища не забарилися з підмогою старостам. Саме тоді, коли батько знову був завагався, а Івга, глянувши на чоловіка, знову заголосила, на подвір'ї враз почувалася весільна пісня. А щоб видко було, як дружки та світилка гарно вбрані, подвір'я все поійнялося яскравим феєричним світлом.

Ота піротехнічна феєрія, продемонстрована з-за куца Микитою Павловичем, спершу не так вразила, як налякала Івгу.

— Ой людоньки, рятуйте! — аж зойкнула вона.— Ще хата займеться!

Але старовинна весільна пісня, під яку вона виходила заміж, під яку мріяла тепер і дочку віддати, врешті розжалобила матір. (Та й Ганя смикала ззаду, благала). Отож, коли дружки та світилка піснею запросили до хати, не змогла вже перечити.

Весілля тривало три дні. У п'ятницю робили й прикрашали гільця, пекли короваї й шишки, у суботу молодих «лістрували» й вшановували в колбуді, а в неділю зрання й до вечора гуляли в одних батьків і в других, у старшого боярина і в старшої дружки, а потім і в молодших бояр та дружок.

Ярина з Натєю торжествували. І раптом — на тобі! Увечері, коли молодь уже дотанцювала на подвір'ї у світилки, до Ярини прибіг збентежений Федько:

— Антось Губський провалив голову Ількові Онопці...

Який сором! Ну, хай би хтось, а то ж комсомолец. Розпитавшись, де це сталося, секретарка комсомолу одразу ж кинулася туди. І бачить: назустріч їй плентається він сам, винуватець. Був п'яний, ледве на ногах тримався. Впізнавши Ярину, чи то зраділо, чи винувато крикнув:

— Це ти?.. Хочу побалакати з тобою. По секрету.

— Який такий секрет? Що ти там наробив?

— За наш комсомол хотів постояти... За тебе хотів віддячити, а мені, той, не дали, утік бандюга отакий... То я оце до тебе, ось послухай, Ярино!

Дівчина аж кипіла від обурення, а він тягся до її руки, благав вислухати. Відсахнулася від нього, не сказала, а наказала:

— Иди й проспися! Завтра поговоримо!

Рвучко повернулася й побігла.

* * *

Другого дня, надвечір, Ярина скликала комсомольське бюро, запросила на нього й Саву Петровича, щоб найсерйозніше поговорити з Антосем. Годі панькатися, ганьбить усю комсомолію!

У призначений час Антось не прийшов. Трохи почекавши, Ярина послала до нього додому Федька: будь-що приведи! Незабаром Федько повернувся з Антосевою матір'ю. Була заплакана і дуже стривожена. Вона викликала Ярину в сіни, подала невеличкий пакуночок, загорнений у хусточку.

— Оце, донечко, Антось передав... Казав, що тільки тобі в руки.

— А де ж він!.. І чого плачете?

— Немає... Ще зранку кудись подався.

— Куди? — уже з тривогою допитувалася дівчина.

— А я знаю...— витираючи раз у раз сльози, відповіла жінка.— Попросив чисту сорочку, попрощався й подався...

Убігши до кімнати, Ярина похапцем розв'язала пакуночок. У ньому був Антосів комсомольський квиток і лист, написа-

ний великими літерами, від чого розпух на чотири сторінки..

А в листі писалося:

«Здрастуй, Ярино, і прощай! Мабуть, більше не побачимся. Учора я хотів з тобою побалакати, а ти втекла, то я оце пишу. Заплутався я, Ярино, дуже заплутався. Скільки разів хотів признатися тобі в усьому, совість мене дуже мучила, і не виходило.

Та тепер однаково. Тільки болить мені те, що комсомол я осквернив. І казала ти мені, щоб з усякими гадами не лігався, а я, дурний, злигався. Ото казала ти про Ілька та Семена, вони мені — нуль без палички. Найбільшим моїм ворогом вийшов Женька, Євген Бутенко. І ти про це не знала, і ніхто не знав, бо я не сказав, ну й пропадаю тепер через нього, куркуля й падлюку.

Ото був я і заспокоївся трохи, коли його не стало, утік із Дубовичів. Так місяців три-чотири. А після жнив він знову об'явився, тайно. Єгор Вештало звів мене з ним уночі у своїй клуні. «Здоров, каже, як живеш?» Це та те, такий гарний, усе про нашу колишню дружбу патякав. А я ж який? М'який, як лемішка...

Через тиждень знову об'явився, Єгор знову покликав мене у свою клуню. І ще сиділи там мої хлопці з млина, Ілько та Семен. Налили й мені чарку, а потім і другу. І не хотів я, та почали кепкувати з мене. А за чаркою Євген почав казати, що хліб на ринку став у великій ціні. З Єгором та моїми хлопцями він уже домовився, почав і мене налигувати. А я ж який, як лемішка, та ще й випивши.

Було б мені, дурневі, втекти від них, а я... Нічого такого наче й не казав, ні на що не погоджувався, аж бачу, одного разу, уночі, після роботи: понесли мої хлопці мішки у садок. «Куди ви?» — питаю, а вони: «Хіба ти, кажуть, забув?» Я за ними, за садок. А там якийсь дядько, видати, Євгеном підсланий, конячина і віз. Поклали вони мішки з борошном на віз.

Менжував борошном, мабуть, Євген, бо він і гроші привозив. Я не брав тих грошей, не дозволяв хлопцям, стращав їх. А Євген мене стращав, казав: «Не хочеш з нами за компанію, напишу анонімку Борисові Рогозу, щоб придивився, які діла на млині творяться, куди дивиться бригадир?»

Красти було легко, бо зерно з-під молотарки возили на млин не важеним. І возили чимало: на спільне харчування, на трудодні людям, на дерть для худоби. Ось так і обкрадали колгосп.

Коли молотьбу закінчили, я зітхнув легше, та ненадовго. Почав Євген з моїми хлопцями коровами прасолувати, хліб в індуриків скуповувати. І мене терзали, хоч я й тікав... З олійниці макуху та олію крали...

А ще дуже не злюбили ці падлюки тебе, Ярино, боялися тебе. Мріяли, щоб тебе якось спихнути, бо Борисові що, а ти така, що могла докопатися. Ось і схопився Ілько Онопка за твою хворобу, я раніше тільки догадувався, що то Ілько наклеп на тебе пустив, а вчора і певно дізнався. Ото й голову йому за це провалив і хотів тобі про все розказати...

Отака моя біографія, Ярино. А ще я дуже люблю тебе, отакій падлюка. І ще в колгоспі я робив здорово, премію одержав. За віщо? Нема такому падлюці місця у комсомолі і навіть у чесному червоному колгоспі. Прощай! І скажи моїм старим, нехай не тужать за мною, не побиваються».

* * *

Через кілька днів у Дубовичах засідала виїзна сесія Народного суду.

На лаві підсудних сиділи Єгор Вештало, Ілько з Семеном та дев'ять злісних саботажників хлібозаготівель. З обвинувального акту саботажники зрозуміли, що з ними панькатися не збираються, що за приховування хліба вони зазнають кари. Одні з них, визнаючи свою провину, клялися, що хліб завтра вивезуть, а інші, які встигли розбазарити свої лишки, просили прощення.

— За довгим карбованцем погналися, на чужій біді хотіли заробити? — допитувався Сава Петрович, один із народних засідателів.

— Каємося! — відповідали йому.

— А кому продавали? Хто платив вам ті довгі карбованці?

Підсудні дружно відповідали, що не знають: хіба продавець питає, як звуть покупця? Продав, і все.

Перевіривши «щиросердечність» продавців, суд узявся й за покупців, точніше — перепродавців хліба.

— Може, ви, підсудний Онопка, впізнаєте на цій лаві, у кого саме купували мішечки у млині? — звернувся раптом суддя до Ілька.

— Я?! Та що ви, товаришу суддя!.. Я ж колгоспник, одержав на трудодні, навіщо мені той хліб купувати?

— А щоб перепродати Євгенові Бутенкові. Знаєте такого?

До цього Ілько з Семеном почували себе спокійно, а Єгор навіть ображався, що його посадили рядом зі злісними недатниками хліба державі. І раптом... Невже Антось виказав?

— Чого ж замовкли, підсудний Онопка? — вів далі суддя.— Суд хоче знати, яку комерцію ви мали з утікачем куркуленком, який тепер десь переховується?

Ілько відбріхувався, що ніякої комерції з Євгеном вони не мали, бо хто вони з Семеном на млині — рядові колгоспники. Може, бригадир Антось Губський і мав, то хай він і каже.

— От-от,— озвався й Семен.— Бригадира питайте...

Був уже пізній вечірній час. Хоча ниточки від клубочка суд і тримав міцно в руках, він не квапився. Процес мислився як показовий, тому було ухвалено продовжити судовий розгляд другого дня. Увесь вечір висиділа на суді і Маруся. Поверталася на квартиру дуже схвильована, адже почула на суді, і не раз, а багато разів, ім'я колись коханої й дорогої їй людини. Згадалося до найменших дрібниць коротке подружнє життя і таке ж коротке, наївне щастя.

Щастя! Хіба воно було?.. Згадалися ревниво-жахливі ночі, коли Євген десь зникав, і особливо та ніч, коли вона тінню ходила за ним темним, страшним лісом. Таємнича хата над яром, таємничий лісник... Хто він?

Може... Може, Євген саме там і переховується?

Ярина, йдучи з Марусею, відчула її хвилювання, поцікавилася, що з нею. Може, хтось образив? Занімікала у відповідь, її тепер ніхто не ображає, навпаки.

— Про що ж задумалася?

— А так, дещо згадалося...

— То кажи. Чи, може, секрет?

Повагалася якусь мить. Секрет!.. А може, цей секрет допоможе судові? Може, Євген і справді переховується у того лісника? Та й Єгора Вештала там бачила. Таке ж падло, як і її Женька...

Не вагаючись більше, Маруся усе розповіла Ярині.

* * *

Матвія Кучеренка викликали в суд як свідка. Після формальних запитань про прізвище, вік тощо, після попередження, що свідок повинен говорити тільки правду, інакше він понесе сувору кару, суддя вів далі:

— Скажіть, громадянине Кучеренко, з підсудним Єгором Вешталом ви давно знайомі?

— Років з шість. А точніше, з весни 1925 року. Він брав у мене підряд возити ліс на станцію.

— Бував він у вас тільки в справах підряду чи й як гість?

— Часом навідувався і як гість. Минулої зими, наприклад, був на іменинах моєї дружини.

Тримався Матвій вільно, відповідав на запитання чітко і ясно. Його свідчення не розходилися з Єгоровими навіть у дрібницях. Від знайомства з Євгеном Бутенком теж не відмовлявся:

— Веселун, гармоніст. Хоч живу я в лісі, але людей не цураюся. Хто знав, що він запеклий наш класовий ворог? Мені, як колишньому командирові Червоної Армії, зараз дуже прикро, що свого часу я був засліплений, не впізнав вовка в овечій шкурі.

Маруся сиділа у залі поряд з Яриною; вона чи не найуважніше слухала лісника, бо це ж завдяки їй його викликали на суд. І чекала чогось надзвичайного, бо уявляла його ледь не лісовим звіром, а воно... Такий гарний чоловік... Червоний командир...

— Як же він міг водитися з Євгеном та Єгором? — пошепки запитала Ярину.

— Ти слухай, слухай...

Допитували Матвія ще Сава Петрович і другий засідатель, а за ними попросив слова громадський обвинувач — уповноважений з округи по хлібозаготівлі. Сидів він на сцені збоку від суддівського столу, в тіні, дивував дубовичан своєю великою чорною бородою. В його роки ніхто навіть у селі не посив борід, голилися. Лише потім, після суду, дубовичани довідалися про таємницю тієї чорної бороди: вона приховувала великий шрам на лівій щелепі.

— Ось ви, громадянине свідок, казали тут, що були червоним командиром, служили в сорок п'ятій дивізії, — почав громадський обвинувач. — А в якому полку і ким саме?

— Командиром взводу. Спочатку в полку товариша Нягу, а потім у сто тридцять третьому, — чітко, по-військовому відповів Матвій.

— Це було в якому році?

— У тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятому, під час славетного Південного походу товариша Якіра. А в сто тридцять третьому — на початку двадцятого року.

Засідателі почали презиратися між собою: до чого тут полки і роки, яке вони мають відношення до розбазарювачів хліба і спекулянтів? Сказали про це судді, але він не перебив обвинувача, і той продовжував допитуватися:

— А далі, громадянине свідок. В якому саме районі діяв сто тридцять третій?

— Далі наш полк перекинули на білополяків та Петлюру. Діяли ми в районі Козачка — Голенищів — Летичів, а в березні в районі станції Комарівка.

Почувалося, що бородач був задоволений відповідями і далі, здавалося, розпитував просто з цікавості: хто був командиром полку, кого свідок пригадує з командирів рот і взводів. Матвій назвав декого, вибачився, що прізвищ усіх не пригадує, забулися.

— І командира взводу товариша Кучеренка забули?.. Покопайтеся в пам'яті.

На таке запитання Матвій, очевидно, не сподівався, бо враз знітився і, щоб приховати свою збентеженість, роблено по-сміхнувся.

— Кучеренка?.. Іншого Кучеренка, крім себе, не пригадую. Може, в іншому полку...

— Ні, саме в сто тридцять третьому,— дивлячись просто в очі Матвієві, суворо продовжував обвинувач.— Командира взводу товариша Кучеренка петлюрівці розстріляли на станції Комарівка. А ви, петлюрівський недобиток, скориставшись його документами, животієте й досі на горі радянського народу...

Чи чекав Матвій на таку несподіванку? Може, й чекав, але не тут. Заховавшись у глухому закутку, він був певен, що міцно впіймав бога за бороду. А вийшло, що не він, а його впіймала борода.

* * *

Хотів і Антось упіймати бога за бороду... Надумав заїхати світ за очі, куди хіба ворон залітає.

І треба ж було так статися, що в поїзді познайомився з таким же самим утікачем із села, як і сам. Назвався він Андрієм. У Києві Антось хотів був пересісти на інший поїзд, щоб їхати далі й далі, але Андрій розраїв:

— Навіщо забиватися чортзна-куди? Кажуть, що й у Києві можна знайти роботу.

Пішли на завод «Ленінська кузня». Їх прийняли, надали місце в гуртожитку. Хлопці попрацювали місяць, не сподобалося: чорна робота, платять мало. Перейшли на «Червоний плугатар».

Минали дні, робили хлопці аби день до вечора, а тоді на койку в гуртожитку або блукали по Києву. І лялялися: іч які будинки стоять, а ти в бараках живи, як худоба. Де ж та правда і свобода? І одного вечора, коли на вулиці гуляла метелиця, друзі напилися з «нудьги», забешкетували: подавай їм окрему кімнату, платню більшу! До них пристало ще троє. Їх почали вгамовувати інші робітники: за що вам більшу платню? Йдіть на курси, діставайте кваліфікацію, тоді вам і платитимуть більше.

Ті троє вгвталися, а Антось з Андрієм полетіли знову кращого місця шукати. Місця кращого не знаходили, всюди про кваліфікацію питали.

Ночували на вокзалі, там нові знайомства почали заводитися — хлопці, дівчата... В Антосю ще були грошики, отже, з ним дружили залюбки. Гроші Антось зашив під підкладку в піджаці, заспокоївся. Швидше б тільки гарну роботу знайти. Одного ранку Андрій не захотів іти шукати роботу, вилаявся: на греця ті заводи, він інший план має.

— Який?

— Ось ходімо, познайомлю тебе з отим, що в шкірянці. Бойовий! Він їздить по селах, скуповує там сало, яйця, усяку всячину і перепродує в Києві. На карбованець — два, а то й три заробляє. Ясно?

Антосеві ясно, але... Згадалися Дубовичі, Ілько з Семеном, що теж шахраювали з Євгеном. Ні, він не хоче. І так уже перетрусився, переболів душею. Не хоче...

Не сказав цього Андрієві, сам надумав шукати роботу. Ночував останню ніч на вокзалі, щоб рано непомітно утекти від друга. Але «друг» попередив Антосю: утік раніше, вивітавши в нього з-під підкладки всі гроші.

* * *

Відгули на полях сніговії, відлетіли на північ. Настала красна весна і минула; заступило літо, гаряче, робоче, і минало. На порозі стояв стиглий рум'яний вересень — місяць яблук, слив, кавунів, усякої всячини. На току, край села, день у день гула потужна молотарка, а далі й друга. До них потічками пливли вози з повновісними снопами, копи на полях рідшали й рідшали. А ще озимину сіяли, гречку косили, соняшник різали. Не спи, хліборобе, день цей рік годуватиме!

Сільські комуністи й комсомольці днювали й ночували в бригадах, усі аж зчорніли від роботи. Одну лише Ярину гаряча робота ніби живила й рум'янила її обличчя, але врешті і вона почала здавати: вечорами не бігла до гармоніста, щоб грав польку чи козачка, а падала на солому й засинала.

Дні танули, як сніг, а краю роботі не видно. З прихованою боязню чекала Ярина виклику з Києва, з сільськогосподарського інституту, куди вона послала заяву й документи. Напишуть: «Приїжджайте на іспити», а її не відпустять з колгоспу, а райком скаже, щоб сиділа й не рипалася.

Приховувала свій неспокій і Маруся. Кіноекспедиція давно виїхала, залишивши «артистку» в Дубовичах. Як воно буде далі? А взимку?.. Працювала на фермі, намагалася в усьому бути такою, як найкраща доярка колгоспу — Йонова жінка.

Щонеділі у село приїжджала кінопересувка.

У ті дні Маруся зарання впорувалася з роботою, щоб не запізнитися на сеанс. Сідала десь подалі, з затаєним трепетом у серці чекала, коли оживе екран. Може ж, покажуть і її, нарешті? Яка то буде радість! Її побачать усі дубовичани, а головне — побачить Петро...

Того пам'ятного дня Петро десь забарився, прийшов до колбуду, коли кіномеханік саме вимкнув світло в залі, отже, Маруся його не побачила і аж зітхнула з досади: невже він байдужий і до кіно, і до неї? Якись дві-три хвилини бригадир і справді байдуже дивився на екран, бо думками ще був на полі, плануючи, що робити завтра: і сіяти треба пошвидше, і молотьбу закінчувати, і... Кадри на екрані мигали, ніби в тумані, не зацікавлювали. Лише коли почув збоку і спереду голоси: «Ой, наші Дубовичі!.. Дивіться, дивіться — Йонова хата!» — почав зосереджуватися.

На екрані повільно пливли картини рідного села: замріяний став, гора за ним з високим дубом, кривулясті вулички... — Ой, як гарно! — чулося зусюди.— Ганю, глянь: твоя хата! — і враз увесь зал ніби вибухнув:

— Маруська!.. Наша Маруська!

Наймичка бігла вуличкою, а за нею гнався куркуль. Вона спотикалася, щось кричала, хотіла перестрибнути через тин, зачепилася спідницею за кілок і ще дужче закричала.

Сюжет фільму був нескладний. У ньому розповідалося про долю дівчини-сироти, яка, «коли була маленькою, мріяла про чоботята, аби які, аби з хати вибігти, поковзатися на кризі». (Кіно було ще «німим», і на екрані раз у раз мигали титри-пояснення). «Коли підросла, стала дівкою, мріяла про блискучі калоші, такі, як у доньки куркуля, в якого служила наймичкою». Долею дівчини-сироти дубовичани цікавилися не лише тому, що ту дівчину грала їхня Маруся. Ніхто в селі, навіть ті, хто брав участь у масовках, під час зйомок не розуміли, що воно й до чого. Їм наказували сміятися — сміялися, наказували плакати — плакали.

Найдужче цікавилися фільмом, звісно, ті, хто знімався, нетерпляче чекали побачити на екрані себе. І поволі, майже всі, розчаровувалися. Їх так довго крутили на тих зйомках зрання й до вечора, з боків і спереду, а побачили... Хтось уголос обурювався, що побачив тільки свою спину.

А Маруся?.. В антрактах, коли кіномеханік перемотував стрічку з касети на касету, вона помічала на собі десятки зацікавлених нею очей, чула зусюди:

— Ну й Маруся!

— Гарно в тебе виходить!

— Як жива!

Хтось виніс новину на село, що «Марусю показують», і до колбуду попливли навіть ті, що ніколи не бачили кіно і не хотіли його бачити.

Чи був у житті Марусі радісніший день? Сиділа, немов уві сні, здавалося все казкою. І хотілося, щоб ця казка тривала довше, усю ніч. Бо, крім десятків очей, що зоріли на неї в антрактах, помітила й Петрові погляди в її бік.

А в останньому антракті бачить: Петро звівся з місця, йде, проштотухуючись крізь натовп людей. Невже йде до неї?..

Прийшов, подав їй руку. А Ярина з Натєю посунулися, посадили його поряд з нею.

* * *

Після довгих поневірянь Антось знайшов нарешті роботу в друкарні. Працював спершу чорноробом, потім — учнем складача на друкарській машині, а коли складач пішов у відпустку, замінив його.

Пощастило їй з житлом, його взяв до себе на проживання молодий робітник тієї ж друкарні. Жили душа в душу, товаришували. Та треба ж було тому товаришеві знайти собі товаришку, і Антось опинився в становищі зайвого.

Ходив хлопець по Києву, шукав собі куток. Хтось порадив проїхати трамваєм № 1 у самий кінець, там він бачив на стовпі оголошення, що здається кімната чи куток. Поїхав. Знайшов і стовп, і оголошення. Справді, здавалася кімната, та ще й з окремим ходом.

Пішов за вказаною адресою, радів: це ж на околиці міста, запросять за кімнату, мабуть, недорого. Зайшов у двір, як було написано в оголошенні, постукав у перші двері невеличкого будинку.

Господиня будинку, молода, чепурна жіночка, саме приймала гостей. Зустрівши Антося в сінях, вона швидко спровадила його на подвір'я, ніби боялася, що хлопець наврочить гостей або одразу сяде до столу.

— Хочете оглянути кімнату? Будь ласка.

Кімната з окремим ходом була маленька, з одним віконцем, у ній стояло ліжко, столик, два стільці, а в сінцях — умивальничок. «Карбованців з п'ятнадцять, мабуть, запро-

силь за місяць,— подумалось наймачеві,— дорожувато, це ж п'ята частина його зарплати, але що поробиш...»

— Подобається кімната?

— Саме для мене,— відповів Антось, бо кімната й справді подобалася.— А скільки просите?

Господиня, мило усміхнувшись, назвала ціну.

— Сорок п'ять?! — аж скрикнув ошелешений наймач.— Таж за такі гроші у самому центрі Києва можна знайти.

— То й знаходьте,— уже без милої усмішки видавила чепурна жіночка і взялася за ручку дверей, натякаючи цим, що розмова скінчена.

Антосеві нестерпно заманулося лаятися: «Паразитка отака! Шкуру здирає з живої людини! Базарна перскупка, мабуть, непманка проклята!» На подвір'ї трохи охолонув, спало на думку: якщо вона й справді перекупка, то треба поторгуватися. Буває ж на базарі, що заправлять за штани десять, а віддадуть за п'ять.

Почав торгуватися, але господиня й слухати не хотіла, сказала, що «без господаря вона не в правах», що «господар ось-ось повернеться з крамниці, з ним і торгуйтеся».

І саме в ту хвилину дзенькнула клямка на хвіртці, на подвір'я зайшов молодий чоловік у білому чесучевому костюмі. В його руках був кошик, з якого виглядали голівки пляшок.

— А ось і він, сам господар,— кинула господиня.

Антось якусь мить стояв, очам своїм не вірячи: то він — господар! Він, Євген Бутенко?!

Євген теж застиг від несподіваної зустрічі. Та це тільки на мить, бо враз оговтався, кинувся гостеві назустріч.

— Антосю, друже мій найкращий!

Бачачи, що «найкращий друг» не проявляє великої радості, навіть відступився від нього, розгублений Євген заметушився, почав запрошувати його до хати.

— Чого до хати? Щоб здерти з мене останню сорочку? — спідлоба запитав Антось.

— Яку сорочку? — ніби нічого не розуміючи, перепитав куркуленко і до дружини: — Нелю, золотко, чого ж ти стоїш? Запрошуй дорогого гостя... Ой, та ви ж незнайомі!.. Знайомся, Нелю: мій найкращий друг Антось Губський!

— Дуже приємно, надзвичайно приємно! — зашебетала та, обдарувавши гостя наймилішою усмішкою.— Ласкаво прошу до господи!

— З кодлом таким не хочу знатися! — відрізав на це Антось і швидко пішов на вулицю.

Ніч повзла, немов довга чорна потвора з чадним п'яним подихом, отруюючи мозок, повітря, сон...

Євген схоплювався з ліжка, випивав за одним духом кухоль води, вистромляв голову у вікно, підставляючи груди нічній прохолоді.

Переверталася на постелі Неля, наче перина жалила їй боки, зойкала:

— Ой боже! Ой, що ж воно тепер буде!

— Замовч! — гаркнув на неї, ніби хотів виплюнути з себе всю свою злість.— Хоч ти не досаджай, не скавули!..

Розчинив і друге вікно, сів на протязі. Стиснув руками скроні, наче хотів розчавити голову, в якій застряла одна одним думка і, як джміль, сичала на одній ноті:

«Докотилося, яблучко, докотилося!..»

Схопився на ноги, заходив по кімнаті, щоб вигнати того джмеля, а він сичав:

«Докотилося, докотилося, докотилося!..»

З розгону сів на ліжку, шарпнув дружину за плече.

— Нелю!.. Ти чуєш, Нелю?

Мовчала, мабуть, заснула, а, може, прикидається, сердита на нього. Ну і спи, висипляйся на пухкій перині. Може, це востаннє...

«Востаннє, востаннє...— змінив раптом свою пластинку джміль.— Відспівана твоя пісенька!»

Якусь мить згадував: чия це примовка? А, Матвієва... Він і справді доспівав свою пісеньку, а це, виходить, і до нього дійшла черга.

«Дійшла черга, дійшла...— засичав в унісон джміль.— Відспівана і твоя пісенька...»

Неспокійною видалась та ніч і Антосеві. І не тільки тому, що до неділі мав вибратися з товаришевої кімнати. Уперше в житті парубок серйозно замислився: хто він? Ким був досі й ким повинен стати далі? Це мучило, гнало від нього сон.

В друкарні він устиг з багатьма потоваришувати, комсомольці закликали його в свою сім'ю. Але ж він був уже комсомольцем. І поганим, як сам написав у листі Ярині.

Яким чином змити з себе погану пляму, знову стати гарним? Може, й справді, заїхати світ за очі, приховати своє минуле? Хто там про нього знатиме...

Трохи спокійніше спав другої ночі. Удень він написав заяву на Євгена, викрив його як ворога нового життя. Але чи досить цього?

Лише третьої ночі остаточно надумав: світ за очі тікають боягузи, а він не хоче ним бути! Він повернеться туди, де провинився, і добрими ділами змиє свою провину!

* * *

Ранок, коли Антось підходив до Дубовичів, видався сьйним і гожим. Ранок осінній, а такий теплий.

Ліворуч шляху буйно зеленіла колгоспна озимина, праворуч перевертали жовто-сіру стерню трактори, лишаючи позад себе чорно-воронячий слід. Навесні дубовичанські поля веселив тільки один залізний кінь, а зараз...

Антось зійшов на високу придорожню могилу, замилувано глянув навколо: два, три... а он і четвертий трактор показався за вибалком. Сухе настояне повітря аж дзвеніло металевим маршем моторів.

У цей марш уплелася раптом така знайома з останніх літ пісня:

Йдемо вперед, віки за нами,
Червоний прапор угорі.
І голубими берегами
Комуна сяє вдалині...

З цією піснею, пригадалося Антосеві, щоосені проводжали призовників до Червоної Армії. Під цю пісню марширував і він, коли був на тримісячних територіальних зборах.

Призовників проводжало, здавалося, півсела: товариші, батьки й матері, брати й сестри, близькі й далекі родичі, кохані. Процесію супроводжувала розмальована бричка, запряжена трійкою найкращих колгоспних коней.

Край села, біля вітряків, почалося прощання...

З призовниками вирушала в Київ і Ярина. З гори оглянулася на дорогі серцю Дубовичі, стала й собі прощатися.

— Приїжджай частіше й пиши! — наказували їй Петро, Ганя, Мишко, Федько.

А Сава Петрович міцно тис руку, по-батьківському напу-чував:

— Учися тільки на п'ятірки, інакше... За кожную трійку будеш давати звіт перед колгоспом «Вперед»!

*Харків—Київ,
1932—1970*

ЗМІСТ

Письменник і час. Д. Т. Вакуленко	3
МОЯ МИНКІВКА. Автобіографічна повість	13
ЧЕРВОНИЙ ПАРНАС. Сповідь колишнього плузянина	219
ГОСТІ МОЄЇ ХАТИ. Портрети	349
ЯРИНА ЧЕРКАС. Повість	377

ВАСИЛИЙ ПЕТРОВИЧ МИНКО

*Избранные произведения
в двух томах*

Том первый

*Повести, воспоминания,
портреты*

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

*Редактор Л. Г. Білик
Художник Б. Й. Бродський
Портрет роботи худ. І. І. Тартаковського
Художній редактор А. І. Клименко
Технічні редактори О. Г. Талізїна, Л. М. Смолянюк
Коректор Т. В. Грузинська*

Информ. бланк № 1398.

Здано до складання 22.01.81. Підписано до друку 22.05.81. БФ 23138. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 26,04 + 1 вкл. Обл.-вид. арк. 29,636. Тираж 65 000. Зам.30. Ціна 2 крб., 10 коп. Видавництво «Дніпро», 252601, Київ, МСП, вул. Володимирська, 12. З матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, вул. Воровського, 24.

Минко В. П.

М62 Вибрані твори в двох томах. Том перший: Повісті, спогади, портрети. / Передм. Д. Вакуленко.— К. : Дніпро, 1981.— 495 с.

До першого тому вибраних творів українського радянського письменника ввійшли автобіографічна повість «Моя Минківка», в якій змальовані події революції та перших повоєнних років, літературні спогади «Червоний Парнас» та «Гості моєї хати», а також повість «Ярина Черкас» про дівчину-комсомолку 20-х років.

М 70303—104
М205(04)—81 104.81. 4702590200.

У2

BARNHURST

11 FEB. 30 1911